06 10

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1945

06
47.8822.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ МОВИ Й ЛІТЕРАТУРИ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

За редакцією
члена-кореспондента С. І. МАСЛОВА і Є. П. КИРИЛЮКА

124485

Львівська Філія
Біол. відділ. АН УРСР

(26)

36. пок. Гі. УРСР – 1954

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

1945

8(с)У(09)
Ш5(2=Ук)-3
II
56.952
2пр
ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 56953
Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4175

ВІД РЕДАКЦІЇ

Завдання цієї книги——дати в стислому науково-популярному нарисі огляд головніших явищ української літератури в її історичному розвитку. В поняття української літератури входить сукупність усних і писаних пам'яток художнього слова, створених протягом усього історичного існування українського народу. На шляхах свого розвитку українська література пройшла різні етапи. Це, поперше, доба усної народної творчості; усна поезія почалась ще до виникнення писаної літератури і не перестає творитися і в наші дні. Далі йде період давньої української літератури, який продовжується з XI до кінця XVIII ст. З виходу в світ «Енеїди» Котляревського (1798 р.) починається період нової літератури, що охоплює XIX і початок XX ст. Найновіший період становить українська радянська література, яка виникла після Великої Жовтневої Соціалістичної революції і твориться більше чверті сторіччя в УРСР.

«Нарис» побудовано за цими періодами. В складанні і редагуванні його взяли участь окремі співробітники Академії Наук УРСР. Огляд особливостей українського фольклору написав М. М. Плісецький. Історію літератури Київської Русі та часів від початку XIII до середини XVI ст. склав М. М. Ткаченко. Літературний розвиток другої половини XVI, XVII та XVIII вв. схарактеризував С. І. Маслов. Період нової української літератури опрацювали Є. П. Кирилюк (XIX ст.) і І. І. Пільгук (початок XX ст.). Огляд літератури Радянської доби склав С. М. Шаховський. Редакція книги належить С. І. Маслову і Є. П. Кирилюку.

Книга писалася в м. Уфі, далеко від культурних центрів України, в важких умовах евакуації. Автори не раз гостро відчували брак потрібних для роботи джерел, літератури та різних довідників. Умови, в яких складався «Нарис», не могли не відбитися негативно на глибині в з'ясуванні окремих питань, на повноті в збиранні матеріалу, на точності в наведенні цитат [1]) і в передачі окремих фактів. В разі книга потребує повторних видань, автори сподіваються, що їм пощастить виправити всі хиби цієї першої спроби.

Чл.-кор. С. Маслов.
Є. Кирилюк.

[1]) Слід зазначити, що при наведенні уривків з старих текстів буква **ять**, у зв'язку з браком у друкарні відповідної літери, умовно передається: 1) в цитатах із рукописів XI—XIII ст., також в окремих пам'ятниках XVIII ст. — через **е**, 2) в цитатах з пам'ятників XIV—XVII ст. і в більшості пам'ятників XVIII ст.— через **и** та **і**.

За браком специфічного польського шрифту відповідні літери замінені найближчими латинськими.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР

1. Вступ

Українська народна творчість відзначається виключним багатством змісту і різноманітністю форм. І якщо фольклор має велике значення для усвідомлення психології народу, його моральних і суспільних поглядів, його естетичних принципів на протязі багатьох епох, то особливої ваги набирає народна творчість на Україні, де розвиток національного письменства протягом століть штучно гальмувався заходами польського, царського і цісарського урядів.

Наша усна народна творчість відобразила все багатогранне життя трудящого народу. Опановуючи природу, борючись проти соціального гноблення, проти іноземних нападників, що, вдираючись на Україну, загрожували самому існуванню українського народу, трудяща людина гартувалася, виховувала в собі твердість духу і витривалість, завзятість, хоробрість, бойову мудрість. Так виробилися й інші характерні риси українського народу — чесність і працьовитість, людяність і життєрадісність. Цю духовну силу і могутні вольові риси свої український народ відбив в усній творчості. Блискучі образи українського поетичного генія свідчать, що ніколи й ніким не може бути поневолений народ, в якому бурлить така велетенська сила.

Володимир Ільїч Ленін казав, що фольклор являє собою найкращий матеріал для розуміння народних прагнень і сподівань. Величезне пізнавальне значення фольклору для багатьох поколінь полягає в тому, що він правдиво відбиває народні погляди на дійсність і народні настрої в різні епохи.

Але фольклор — не просто дзеркало душі народної, він водночас і вихователь народу. І в цьому основне соціально-політичне значення народної творчості. Щодня й щогодини образи й ідеї фольклору, виявлені у прислів'ї чи пісні, входять у свідомість людини як щось органічне, само собою зрозуміле, мало не як витвір власного розуму.

В основному фольклор — це усна творчість трудових народних мас. Щождо усної творчості класів-визискувачів, то вона, зрозуміло, не мала

такого соціального резонансу, як творчість народна, але все ж існувала й не була відділена від неї кам'яною стіною. Найчастіше експлуататорські класи використовували й переробляли у своїх цілях форми і образи народної творчості: наприклад, куркульство переробляло народні частівки, переосмислювалися прислів'я, народний героїчний епос застосовувався для славлення князів-усобників і т. п. З другого боку, певні елементи творчості класів-визискувачів могли бути перетравленими у фольклорі, але цей процес мав незмірно менше значення, бо ж основними майстрами фольклору у всі часи були представники широких народних мас. [2])

Фольклор — життєдайне джерело, що живить творчість письменників і композиторів, навчає їх розуміти, яким повинно бути массове, справді народне мистецтво. Образи, жанри, поетичні засоби, ідейність народної творчості широко використовують кращі письменники в минулому і тепер. Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко та інші ростуть з української народної пісні. Їй зобов'язані вони розквітом свого таланту. Без знання українського фольклору не можна глибоко зрозуміти і творчості таких класиків, як Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Михайло Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, як і творчості кращих радянських письменників. Отже, українська народна творчість відіграла величезну роль у розвиткові української літератури. Фольклорові зобов'язана вона своїми кращими сторінками. Він дав життя і українській музиці.

Значення фольклору для українського народу добре підкреслив М. Добролюбов, який писав, що на Україні «весь круг жизненных насущных интересов охватывается в песне, сливается с ней, и без нее сама жизнь делается невозможной» (ПСС, II, 1935, стор. 566).

Українська народна музика, казка, гумор захоплює і багатьох російських письменників і поетів. Досить згадати Гоголя, талант якого розвинувся під впливом української народної творчості. Пушкін визнавав вплив на нього української народної пісні. Використовували український фольклор також Рилєєв, Нарєжний і багато інших. Для цілого ряду польських письменників, як Мальчевський, Залеський, Гощинський, Гроза, Падурра та інші, український фольклор був одним з головних джерел творчості. Український фольклор захоплював також і західно-європейських письменників. Мотиви української народної пісні широко використали російські композитори, а подекуди й західно-європейські; наприклад, мелодію чудової нашої пісні «Засвистали козаченьки» можна почути у квартеті Бетховена.

Український фольклор розбивався у зв'язку із творчістю багатьох народів, і насамперед великого братнього російського народу.

Творчість східно-слов'янських племен, закріплена у своїй єдності за часів Київської Русі, є спільною колискою як українського, так і російського й білоруського фольклору. І пізніше, особливо з XVII стол., україно-російсько-білоруські зв'язки були дуже міцними; можна вказати, наприклад, на силу спільних мотивів у піснях кріпацьких, рекрутських, наймитських і ро-

---

[2]) До речі, часто терміном фольклор означають не тільки усну словесність, а й усі інші галузі народної творчості, напр.: народне образотворче мистецтво, народні танки та інструментальну музику й т. ін. Найширше розуміння фольклору, як суми народних знань, включає до нього також народну медицину, вірування й т. ін.

бітничих. Ці зв'язки ще більше посилилися у передреволюційні роки в наслідок спільної революційної боротьби російських, українських та білоруських трудящих і досягли особливо великої сили в часи Великої Соціалістичної революції.

Фольклор українського народу не був відокремлений від творчості й інших слов'янських племен. Ми не знаємо, які саме були ці взаємини за дофеодальних часів, проте ознаки їх виразно позначилися в українському фольклорі; так, наприклад, можна знайти багато спільних мотивів з південно-слов'янським фольклором у давніших творах української обрядової поезії. Пізніші зв'язки ще виразніші; зокрема, міжнародні мандрівні баладні сюжети приходили на Україну через співців, носіїв болгарського і особливо сербського фольклору. Апокрифічна болгарська творчість через письменство впливала на східно-слов'янські духовні вірші, легенди, казки. Через Закарпатську Україну підтримувалися україно-словацькі взаємини, про що доводить аналіз мелодики окремих західно-українських пісень. Польсько-українські зв'язки позначалися довгий час на побутовій ліриці.

Широкі міжнародні зв'язки української народної творчості зовсім не являють собою якогось винятку в світовому фольклорі. Більшість народів мають не менш розвинені фольклорні взаємовпливи зі своїми сусідами, але це зовсім не ставить під сумнів оригінальність їхньої творчості. Український фольклор вражає глибокою оригінальністю, яскравою самобутністю своїх форм; він являє собою найкраще джерело для розуміння національних рис характеру українського народу.

Ціла низка специфічних рис фольклору утруднюють його аналіз. Написати історію фольклору, зокрема і фольклору українського, є одним з найскладніших завдань, перед яким будьколи стояла наука. Адже фольклорний матеріал нагромаджувався протягом багатьох століть, ба й тисячоліть, при чому старе, традиційне і далі продовжує жити в народі рівнобіжно з новотворами [3]), нерідко змішуючись настільки, що фільтрація матеріалу стає на перший погляд неможливою. Народні усні твори анонімні, їх важко точно хронологічно визначити, анахронізми зустрічаються в них на кожному кроці.

Записи українського фольклору почалися не так давно. Крім окремих творів та уривків, які випадково потрапили до літописів і деяких інших старовинних джерел, а також кількох рукописних співаників XVII—XVIII стол., ми майже не маємо записів давніших початку XIX стол. Лише в цей час починають більш-менш серйозно збирати фольклорні матеріали [4]). Лише через кілька десятиліть збирання це стає справді науковим, точним.

---

[3]) На це явище, т. зв. полістадіальність фольклору, слід зважувати при читанні розділу. Накресливши стан фольклору в певну епоху, ми далі вже не повертаємося до тих жанрів, розвиток яких в основному припинився на той час, хоч, зрозуміло, вони ще продовжують існувати.

[4]) Перші збірки українських фольклорних матеріалів належать Н. А. Цертелеву — «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819); М. Максимовичу (три книги: «Малороссийские песни» — 1827 р., «Украинские народные песни» — 1834 р., «Сборник украинских песен» — 1849 р.) П. Лукашевичу — «Малорусские и Червонорусские народные думы и песни» (1836).

Найзначніші збірки українського фольклору: П. Чубинский — «Труды этнограф.-статистической экспедиции в Западно-Русский край», 7 томів (1871—1878); Я. Головацкий — «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 4 томи (1878); О. Kolberg — «Pokucie», I—IV (1882—1889); Б. Гринченко — «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», 3 тома (1895—

За цей час зібрано силу українських пісень, казок, прислів'їв і інших творів, багато яких надруковано, а ще більше зберігається в архівах. Цілий ряд талановитих дослідників, з них найвидатніші — М. Костомаров, І. Франко, О. Потебня, М. Драгоманов, О. М. Веселовський, В. Гнатюк, П. Житецький — з'ясували багато наукових проблем.

Все це дозволяє з більшою певністю досліджувати зібрані вже фольклорні матеріали і, зіставляючи їх з фольклором інших народів та історичними джерелами, створювати нові наукові гіпотези — основу для першої спроби побудови історії українського фольклору.

2. Фольклор первісно-родового суспільства

На ранніх стадіях розвитку людського суспільства усна творчість була, за висловом О. М. Горького, «єдиним організатором досвіду» трудових мас. Здобутки своєї життєвої практики, уявлення про дійсність, усю збирану сторіччям мудрість втілювала людина в обрядове дійство, замовляння й загадки, легенди й казки, прислів'я й приказки. Характерно, що більшість фольклорних жанрів ми знаходимо вже оформленими, міцно закріпленими в усній практиці східного слов'янства вже в ті часи, коли воно тільки-но почало виходити з передісторичних сутінок; тисячоліття були потрібні для створення такої розвиненої фольклорної традиції. Всі ці жанри не могли з'явитися одночасно. Вони виникали, мабуть, на різних етапах розвитку первісного суспільства; так, наприклад, прислів'я могли розвинутися тільки тоді, коли мовна культура суспільства досягла відносно високого рівня і людина була вже здатна до афористичного мислення, а, наприклад, такий жанр, як трудова пісня в її примітивних формах могла виникнути на далеко нижчому етапі первісного суспільства.

Творчість первісної людини була зв'язана з її світоглядом, характерною рисою якого був м а г і з м, тобто вірування в те, що за допомогою особливих чудесних рухів і слів можна всього домогтися від природи. В українському фольклорі, як і у фольклорі інших східно-слов'янських народів, російського і білоруського, збереглося багато залишків цих магічних вірувань. Ще не так давно, перед Революцією, деякі українські жінки, посадивши капусту, ставили на городі глиняний горщик з водою і, накривши його хусткою, ритмічно замовляли, щоб капуста була чиста як вода, головата як горщик і т. п.

О б р я д о в и й ф о л ь к л о р певною мірою дожив до Великої Соціалістичної революції. Рештки його можна подекуди спостерігати в окремих місцевостях і тепер. Хоч, зрозуміло, од вірування, яке лежало в його основі,

---

1899); В. Шухевич — «Гуцульщина», 4 тома; М. Лысенко — Збірник українських пісень» (видано з нотами), I—VII 1869—1906); І. Колесса — «Галицько-руські народні пісні з мелодіями» (1902); І. Франко — «Галицько-руські народні приповідки», 6 томів; М, Номис — «Українські приказки, прислів'я і т, ін.» (1864),; К. Квітка — «Народні мелоді з голосу Лесі Українки», 2 частини (1917—1918); В. Гнатюк — «Етнографічні матеріали з Угорської Эусі»; П. Куліш — «Записки о Южной Руси», 2 тома (1856—1857); В. Антонович і М. Драгоманов — «Исторические песни Малорусского народа», 2 тома (1875—1876); М. Драгоманов — «Малорусские предания и рассказы» (1876) і багато інших збірок. Велика кількість фольклорних матеріалів та теоретичних розвідок вміщено у періодичних виданнях, особливо «Киевская страна» (з 1882 до 1906 р.); «Етнографічний Збірник» (40 т., з 1895 р.); «Матеріали до української етнології» (22 т., з 1899 р). і «Zbior wiadomosci do antropologii krajowej» (Краків, 1877—1895).

майже нічого не залишилося, і обряди перетворились на звичаї. Обрядовий фольклор добре зберіг у собі риси синкретизму, тобто первісного недиференційованого мистецтва. Первісне мистецтво ще не поділилося на окремі види; у синкретичному дійстві знаходимо елементи музики (вокальної і інструментальної), танців, поезії (у тексті пісень), драми (розподіл ролів, іноді спеціальний одяг) і т. ін. У це мистецтво, оскільки воно має утилітарне, практичне походження, вплетений магізм (досить вказати на велике значення замовлянь у тексті багатьох обрядових пісень), дохристиянські, а потім згодом і християнські релігійні вірування.

Український обрядовий фольклор поділяється на дві основні групи: календарний сільсько-господарський цикл і родинно-побутова обрядовість.

Під час різдвяних свят і на новий рік молодь колядує, тобто за допомогою спеціальних пісень і магічних рухів прикликає щастя на господарів, достаток і сімейні радощі. Наприклад, у піснях тих йдеться про надзвичайне збільшення потолів'я на подвір'ї господаря, про успіхи хазяйського сина на війні чи полюванні на турів (які, до речі, давно вимерли на Україні) і т. п. По селу в цей час водять «козу» (переодягнену людину), приспівуючи:

Де коза рогом,
Там жито стогом,
Де коза туп-туп,
Там жита сім куп...

У веснянках, яких співають дівчата, прославляють весну. Їх магічне призначення — прискорити її розвиток, забезпечити велику родючість. Еротичні мотиви, яких багато у весняному фольклорі, можливо, відбивають подекуди груповий шлюб, елементи якого зберігалися ще в недалекому минулому в ігрищах під час купальських свят (24 червня ст. ст.) і супроводжувалися купальськими піснями. В цей день дівчата плели вінки і йшли в них купатися. Пускаючи вінки по воді, дізнавалися про свою долю: чи вийдуть цього року заміж. Молодь стрибала через вогонь і кропиву. В цьому звичаї, очевидно, відбилися вірування про очищення вогнем. На так звані «Зелені свята» виконували русальні пісні, в яких, проте, вже мало збереглося від первісної основи — звертання до померлих предків.

Під час жнив і по закінченні їх співали жнив'ярські (зажинкові й обжинкові) пісні, виконували спеціальні обряди. В певній своїй частині ці пісні є трудовими, тобто вокальним супроводом процесу праці, що має на меті полегшити її. Жнив'ярські пісні бажають успіху в праці, вважають її вже за виконану:

Дивувалися ліси,
Де поділися вівси, —
Женчики поробили... і т. д.,

співають женці, ще тільки починаючи роботу.

Дохристиянське релігійне уявлення збереглося у жнивних обрядах, у залишках малесенького клаптика ниви незжатим. Цю, так звану «бороду» обв'язують, прикрашають стрічками і залишають на пожертву богам ланів.

Всі ці обряди, звичаї і зв'язані з ними пісні відносять звичайно до сільсько-господарського календарного циклу. Весільні й похоронні обряди та пісні становлять собою цикл родинно-побутовий.

Українська весільна обрядовість являє собою надзвичайно розвинене, різноманітне й складне усіма сторонами, тривале в часі драматичне дійство, детальний опис якого забрав би надто багато місця. Весільна обрядовість поділяється на три основні частини: сватання, заручини й весілля. У весільному дійстві бере участь велика кількість дійових осіб, які мають певно визначений «чин», роблять канонізовані вчинки, говорять обов'язкові тексти або імпровізують на обов'язкову тему. Обряди й виконуваний пісенний репертуар, хоч і мають магізм у своїй основі, проте всотали й пізніші вірування.

Весільна обрядовість несе в собі залишки багатьох форм шлюбу, характерних для різних укладів. В піснях і в усьому весільному процесі надзвичайно випнуто значення роду, і відносно малу роль відограють батьки наречених; в цьому не можна не бачити слідів родового побуту. Залишки групового шлюбу є в туманних натяках пісень на деяке право усієї дружини молодого на наречену. У весільній обрядовості є й ознаки захоплення дівчини силоміць (молодий збирає дружину, яка «силою» вдирається у хату батьків молодої, сторона останньої чинить опір), є ознаки її купування (брат чи батько продають наречену, молодий дає викуп), водночас у весільній обрядовості відбилося й видавання дівчини заміж із віном. Це вже явище пізніших часів, коли жінка одержує деякі права в господарстві. Свій зовнішній одяг, «чини» і багато атрибутів обряд дістав головне в X—XIV ст. ст., часи князівської влади, тому молодого зовуть «князем», молоду — «княгинею», діють в обряді «боярин», «дружина» і т. п.

Щодо похоронної обрядовості, то від неї до наших днів дожили, мабуть, уже незначні рештки, принаймні в арабських авторів ми знаходимо опис складного й різноманітного дійства під час похорон знатного слов'янина. В похоронній обрядовості велике значення відіграє, так зване, голосіння або тужіння речитативом; текст голосінь поділяється на нерівноскладові звукоряди, об'єднувані в тиради, характерне насичення риторичними фігурами і специфічні закличні інтонації. Голосіння вимагає деякої майстерності й попередньої виучки. Ще не так давно у селах наймали досвідчених голосільниць тужити над померлими. В голосіннях нерідко трапляються образи надзвичайної давнини, наприклад, розповідається про якусь країну, куди треба йти мерцеві по смерті без доріг, десь понад водою. Для цієї подорожі старі слов'яни клали в могилу багато речей; та й до останніх часів селяни подекуди клали у могилу хліб, горщик з кашею та ще кілька п'ятаків на перевіз.

Зберегли ще певний зв'язок із первісним синкретизмом також деякі ігри — пісні, так звані «гаївки» (весняний фольклор), наприклад «Просо», «Воротар», «Мак», «Кривий танець» та інші. «Просо», мабуть, зображує змагання двох родів за посів, яке (змагання) закінчується полюбовно: один з «полків» дає звичайний для первісно-родового суспільства викуп — дівчину. Слід зазначити, що гри, в порівнянні з іншими галузями фольклору, виявляють особливу консервативність форм.

В часи розвитку тотемістичного уявлення, тобто вірування про спорідненість і навіть спільне походження роду з певною твариною чи неживим предметом (а таке уявлення характерне для всіх народів світу на певному щаблі розвитку), очевидно, швидко розвивалася розповідь про звірів. В цій розповіді людина широко використовує свої спостереження над тваринами. Так творилася тваринна казка. Вона була міфом у час зародження й мала в суспільстві серйозну функцію, може нерідко магічне призначення: зрозуміло, що

ставлення до неї як до чистої вигадки виникає пізніше. Наслідком багатовічних спостережень створилися постійні казкові характери звірів. Лисиця — завжди дуже хитра, хоч нерідко вона потрапляє у надзвичайно скрутні положення. Вовк — лютий і дурний; не тільки лисиця, а часто й свійські тварини — свиня та вівця, беруть гору над ним. Кінь і собака відзначаються відданістю, при чому кінь — це дуже розумний і чесний помічник людини; він, проте, легко ображається, коли не враховують його потреб. Щодо образа лева, то запозиченість його (для України) помітна вже в тому, що характер його невиразний; образ цей визначається тільки його місцем — пануванням в звіриному царстві. Дуже цікавий характер має образ кота — «пана Коцького» в українських казках. Хитрий і навчений у книгах, він має безпосереднє відношення до чаклунства і часто виступає авторитетом у справах надприродних. Хитрість його виявляється звичайно у вмінні налякати своєю присутністю багатьох великих і здорових звірів.

Виходячи на історичну арену, східні слов'яни мали свою досить розвинену м і ф о л о г і ю. Вони дотримувалися культу предків, яких згадували у спеціальний день, яких вітали у своїх оселях за трапезою і т. п. Добрі й злі духи населювали слов'янські ліси (лісовик, мавки, на Гуцульщині — чугайстер), лани (польовик), ріки й болота (водяник, болотяник, русалки), вони були й у хаті (домовик, дідько), і на пасіці (пасічник). Багато з цих уявлень згодом влилися в образ біса, чорта або щезника, який має, мабуть, уже пізніше походження, після запровадження християнства. Поруч із образом відьми, що створився дуже складним шляхом і у становленні якого немалу ролю відограваали чаклуни й ворожбити, чорт являє собою найпоширеніший образ слов'янської демонології історичних часів. Велике місце в цій демонології посідали також вірування про «упирів» тобто душі т. зв. «заложних» мертвяків, людей, що загинули незвичайною смертю: самогубців, утопленників та інші.

У східних слов'ян існував і свій Олімп, на жаль мало вивчений наукою. Богом-громовержцем був тут Перун, яким ще й досі лякають дітей у глухих місцях на Карпатах, богом скотарства — Волос або Даждь-бог, богом вітрів — Стрибог і т. п.

Різні джерела дають ще багато імен: Сварог, Мокош, Сімарьгл і т. д., але суть цих релігійних постатей майже зовсім невідома. Очевидно, багато цих богів мали місцеве поширення і були запозичені в інших народів, Деяку, так би мовити, «уніфікацію» старої слов'янської релігії був примушений провести Володимир Святославович незабаром до того, коли зовсім вирішив замінити її християнством.

У своєму дальшому розвитку міф нерідко обертається у ф а н т а с т и ч н у к а з к у. Так і досі відомо багато казок, дієвими особами яких є змій, що жере людей, лісовик і мавки, баба-Яга і т. ін.

Ведучи тяжку боротьбу з природою, людина мріяла про полегшення праці і створювала образи ідеальних майстрів, ідеальних приладь, помічників людини. Багато глибоких зауважень про цей процес творення фантастичної казки знаходимо у статтях О. М. Горького.

Так складалися образи, що дійшли до нас у вигляді таких героїв казки, як Розсунь- чи Вернигора, який відсуває гори з дороги, щоб усім можна було пройти, Ломиліс, який для цієї мети робить дорогу у лісі, Заставвода, який заставляє воду, щоб можна було пройти по сухому. Так створилися також образи ідеальних чудесних речей — ремінця, що наділяє велетенською силою

того, хто ним буде оперізуватися, дудки, що примушує все живе танцювати, дубинки, яка сама б'є, машинки, з якої вилізає кришонка (лапша), невидимки, що приносить їсти й питя, крил, причепивши які людина може літати, сада, який пересувається разом із мандрівником, і багатьох інших чудових речей, яким можна позаздрити. Улюбленим героєм українських казок є коваль, майстер робити такі штуки, як око, що бачить краще живого, тонесенький голосочок і т. под.

Проте, головний і найпоширеніший герой казки не має імені. Він може виступати в образі старшого чи молодшого брата, найрозумнішого серед своїх багатьох братів, або, навпаки, у вигляді «іронічного героя» (вираз М. Горького), найдурнішого, але найбадьорішого і найщасливішого з трьох братів. Ми знайдемо героя казки в образі бідняка, якого багатий брат скривдив і наділав до чорта. В усіх випадках цей герой перемагає, дякуючи своєму оптимізму, працьовитості, витримці, людяності, щирості, гостинності і іншим позитивним рисам характеру, а в дурнях залишаються його вороги, через їхню злість, двоєдушшя, жадібність, ледачість. Справедливість завжди торжествує. Герой казки виконує абсолютно неймовірні доручення своїх панів, добуває для них найчудесніші предмети, — все це залишається, як правило, йому самому. Він одурює найжахливіших і найлютіших потвор — зміїв і відьом, песиголовців, сироїдів і упирів, чортів, лісовиків і демонів і врятовує себе і інших людей. Він розв'язує найскладніші загадки, витримує найтяжчі випробування, — все це тільки загартовує його і підготовляє до того ідеального положення, яке він мусить зайняти. Ідейність народних казок грунтується на оптимізмі народа й незламності народного духу; Ів. Франко писав:

Не даром ти (народ), в біді пригноблений врагами,
Про силу духу все співав,
Не даром ти к а з о к ч а р і в н и м и у с т а м и
Його побіду величав.

Зрозуміло, що такі мотиви, як боротьба бідного з багатим і т. под., з'явилися пізніше розглядуваної епохи, хоч в часи Київської Русі деякі з них вже могли бути поширені. Слід відзначити, що розподіл казкового матеріала за епохами є особливо складним завданням, зокрема через відсутність віршової форми, яка закріпляє текст. Щоправда, багато казок мають певні ритмічні ознаки, цілі уступи часто розповідають співучим речитативом (напр. казку про Івася Телесика). Деякі пізні казки (XVI—XVIII ст.) складені ритмізованою прозою або навіть віршами напівлітературного характеру; найчастіше казки ці мають мандрівний сюжет або засновані на місцевому анекдоті (напр. вірш про Кирика і т. под.).

Деякі згадки про первісно-родове суспільство слід відшукувати й у баладах, зокрема присвячених темам метаморфоз (про «перевертнів»), кровозмішень, отруєнь. Ці балади мабуть пізнішого походження, проте їхні сюжетові колізії могли перейти із давніших поетичних творів чи розповідей. До речі, слід зважувати, що серед балад особливо багато творів мандрівного, міжнародного походження.

Теми пожертви богові теж зберіглися в українському фольклорі не тільки в обрядовій творчості, а й поза нею. За приклад може правити досить загадкова дума про Олексія Поповича, якій у сучасному її вигляді надано вбрання XVI—XVII стол., але в основі якої лежить пожертва морю людини.

Цікаво, що в одному з її варіантів море задовольняється тими краплями крови, які впали з надрізаного пальця грішника; таким чином, маємо тут справу з т. з. частковою магією.

Всі згадані фольклорні жанри первісно-родового суспільства своїм виникненням зобов'язані практичній, часто суто-матеріальній діяльності людини. Трудова пісня, підтримуючи працю своїм ритмом, полегшувала її; згідно психології первісної людини обрядова творчість забезпечувала матеріальний достаток, сприяла родовому щастю, охороняла від злих сил і т. п., цьому служили також замовляння й закляття; казки творилися з тотемістичних та інших міфів, які пояснювали походження роду або певного явища природи; загадками, мабуть, перевірялися розумові здібності юнацтва при досягненні ним повноліття. Цілком зрозуміло, що з часом, безумовно ще в первісно-родовому суспільстві, ця творчість починає задовольняти й естетичні, а не лише утилітарні вимоги, створюються естетичні критерії, які в свою чергу впливають на дальший розвиток жанрів.

В первісно-родовому суспільстві створилася *поетична основа* українського фольклору. Уже в ці часи розвинулася метафора, виникнення якої грунтується на анімістичному сприйнятті дійсності. Існувала уже й символіка, характерна риса образності українського фольклору, насамперед пісенного. Символ створюється в наслідок відкидання у мові одного з двох явищ, які довго були зближені у психології людей на основі тотемістичних уяв про спорідненість, або рис подібності. Так, в українських народних піснях сокіл означає молодця, червона калина — дівчину, ворон — вісника смерті, голуби — закоханих, хмара — небезпеку і т. п. Саме тому, що в мові слово молодець часто супроводилося порівненням з соколом, стало можливим застосування другого з них на заміну першого.

Більшість символів створилася на основі психологічних паралелізмів, які являють собою два речення, в першому з яких описано явище природи, а в другому — психологічно зв'язаний з ним мотив з галузі людських стосунків, наприклад:

За тучами, за хмарами сонечко не сходить;
За вражими ворогами мій милий не ходить.

У більшості випадків обидва речення побудовані більш-менш аналогічно в синтаксичному відношенні і супроводяться анафорою (єдиноначатком). При дальшому поширенні психологічного паралелізму створюються аналогічні синтаксичні (нерідко й анафористичні) ряди, а це вже є ритмічно організована мова. Таким чином, психологічні паралелізми можливо відіграли немалу роль у творенні ритміки народних пісень.

В українському фольклорі дуже поширені і старовинні сталі епітети, напр., красна дівка, ясен місяць, темні луги (луг — ліс), зелена трава, чорна земля, чорна хмара, сизий сокіл, біле тіло, руса коса, круті гори й багато інших. Творилися сталі епітети й пізніше, напр., ясна шабелька, молодий козак та інш. Велике поширення мають також і тавтологічні звороти (і подібні до них вирази), як от: шлях-доріженька, рід-плем'я, горе-біда, думати-гадати, рута-м'ята, калина-малина, судити-рядити та інш. Багато цих зворотів знаходимо міцно закріпленими в мові уже в найдавніших письмових джерелах.

Ритміка музичного фольклору уже в ці часи була досить різноманітна. Нерівноскладовість була у голосіннях. Щодо народної пісні, то в ній була поширена рівноскладовість, як це можна твердити, посилаючись на ритміку

обрядової пісні. Ця ж таки обрядова пісня вказує на те, що рядок рівноскладової пісні найчастіше поділявся цезурою (нерідко — симетрично) на дві або три частини. У кожному напіврядку було по чотири або п'ять складів. Рима не є обов'язковим елементом цих пісень, вона з'являється епізодично й об'єднує закінчення двох частин одного рядка, напр.:

Там риболови / рибу ловили,
Там риболовці, / всі три молодці,
Всі три молодці, / гречнії хлопці.

Найчастіше знаходимо, проте, не риму, а тільки суфіксно-флексивну кількісну відповідність у закінченнях напіврядків.

В обрядових піснях маємо й інші форми рівноскладового віршу, наприклад, весільні триколінні форми: (5+5+3) або (4+4+3). Тобто рядок поділяється двома цезурами на три частини, кожна з яких має вказану кількість складів.

Слід гадати, що у східно-слов'янському фольклорі в цю епоху була розвинена і нерівноскладова пісня; її елементи можна знайти в окремих старих піснях (напр. про «Волиняночку»). Важливим доказом цього є те, що в російському фольклорі нерівноскладова неримована пісня, часто дуже архаїчної ладової структури, являє собою основний тип.

3. Фольклор Київської Русі і періоду феодальної роздрібненості

Десь у перехідну епоху до класового суспільства у східних слов'ян розвивається героїчний епос. Для розвитку цього жанру необхідно було, щоб східно-слов'янські племена відчули себе як певне ціле, народ («Земля Руська») з єдиними цілями, щоб класова боротьба ще не встигла особливо загостритись, щоб на чолі народу стояли його видатніші представники, щоб народові доводилося збройно захищати своє існування від іноземних нападників, щоб, нарешті, в суспільстві ще існувала розвинена міфологія, арсеналом образів якої міг користатись поет. Ці умови були у східних слов'ян у ті століття, що безпосередньо передували утворенню Київської держави.

З цих століть почав розвиватися героїчний епос, уламки якого дійшли до нас у російських билинах, українських колядках, білоруських волочобних піснях, частково у казках-бувальщинах та окремих інших творах.

Більша частина російських билин належить до т. з. київського циклу. Вони зберегли цілий шар дотатарського епосу, згадують про половецьку землю, уланів (половецьке плем'я), називають імена окремих половецьких ханів. Ряд образів билин мають цілком певних історичних прототипів, це стосується, напр., Добрині — дядька князя Володимира, самого Володимира, Альоші Поповича. Збереглися у билинах назви визначних руських і іноземних міст тих часів: Київ, Новгород, Чернігів, Галич, Царград та інш. Досить вірно змальовують билини київського циклу соціальні й побутові риси Київської Русі, апр., васальні стосунки князів, відносини князя і дружини, протиріччя між молодшою дружиною і феодальною верхівкою. Останній темі присвячена, зокрема, і українська пісня-легенда про Михайлика й Золоті Ворота. Розлючений зрадою боярства під час татарської облоги, богатир Михайлик вибиває списом Золоті Ворота і від'їжджає у Царград. Усім характером своїх образів і ідейним спрямуванням легенда про Михайлика лежить у колі таких творів, як билини про Михайла Даниловича, Василія Ігнатьєви-

44-2

ча, частково билина про суперечку Іллі Муромця з Володимиром. В усіх цих творах відбито суперечність між боярством і молодшою дружиною. Князя зображено в них негативно, часто як слухняне знаряддя в руках лукавого боярства. Визначний богатир, очевидно, молодший дружинник, представник народних низів, в цих творах зраджений князем і боярством після того, як зробив героїчний вчинок і довів свою відданість рідному народові. В наслідок цього відбувається різкий конфлікт між богатирем і боярською верхівкою та князівською владою, в умовах воєнних дій проти зовнішнього ворога.

Богатир — захисник народу від гнобителів є основним билинним образом, окрасою всього східно-слов'янського фольклору. Безстрашний і невтомний, спритний і винахідливий, свободолюбний і справедливий, безкорисний і співчутливий до людського горя — цей образ є найкращим виразником народних ідеалів, доказом глибокого і незламного прагнення людини до волі й кращого життя.

Билини широко змальовують побут Київської Русі: полювання, торгівлю, бенкети і т. п., зображують силу деталей: речі хатнього вжитку, одяг, знаряддя праці і т. п. Особливо докладно описано в билинах військовий побут. сухопутні і водні походи, охоронні застави, бої, способи вживання різних видів зброї і т. д.

На думку деяких дослідників, у творенні героїчного епосу брала участь і Галицько-Волинська земля; принаймні ознаки такого походження має билина про Дюка Степановича. Галицька земля і її представник — Дюк зовсім затьмили своїм багатством Київ і княжий двір; в цьому не можна не побачити згадки про часи розквіту Галицько-Волинського князівства, коли Київ, навпаки, перебував уже в стані занепаду.

Крім цієї билини, деякі дослідники відносять до Галицько-Волинської землі також билини про Чурилу, Михайла Потика і Казарина.

Слід відзначити, що билини було записано тільки у місцевостях, населених російським народом, зокрема на Півночі СРСР і, меншою мірою, на Уралі, у Сибіру та на Поволжі. На Україні текстів цілком билинних і змістом і формою не пощастило записати; знайдено тільки рештки відповідних сюжетів і згадки про їхні образи в українських баладах, казках, в пісні-легенді про Михайлика. Це доводить, що епос, збережений в билинах, був поширений у свій час і на Україні, але, в наслідок нових величезних політичних і соціальних зрушень, він був забутий, так би мовити, запнутий наступним більш актуальним епосом.

В часи Київської Русі обрядовий фольклор ще розвивався і захоплював у своє коло нові твори. Так втягнулися у величальний колядковий цикл епічні пісні, які вихваляли молодецтво, виявлене на війні або на полюванні. Значна кількість цих пісень дожила до наших днів у сучасних колядках. Якщо проаналізувати «загальні місця» (loci communes), різні поетичні скам'янілості (сталі епітети, тавтологічні звороти), а також лексику, тобто все те, що характеризує стиль таких творів, як «Слово о полку Игореве», літописні та інші військові повісті, і порівняти з відповідними елементами військових колядок, то належність основного ядра всього цього матеріалу до одної епохи не викликатиме ніяких сумнівів, так багато виявиться відповідностей і настільки єдиним буде загальний колорит всіх цих творів.

Колядки, хоч і в малих уламках, але досить добре зображають епоху. В них змальована організація дружини, наради князів з дружиною, довготривалі походи у дальні землі, досить точно розповідається шлях до Царграду.

Колядки описують боротьбу з кочовниками, їхні набіги, відбивання полону і оселення нових сіл зі звільнених полонених, застави у степу, засідки біля бродів, герці, дарунки, платню дружині, виготовлення зброї і користування нею. Зображено в колядках також організацію судів, полювання з соколом, лови на коней, турів, вепрів, куниць і т. п. Ці величальні пісні добре відбивають психологію людей феодалізму, в них оспівано бойового коня й зброю, піднесено ідеал бранної слави.

Визначні історичні події з часів утворення Київської держави набували загального для багатьох східно-слов'янських племен значення й інтересу. Це мусило інтенсифікувати творення історичних легенд. Деякі з них дожили до наших днів у вигляді українських казок, напр., казки про Буняка Шолудивого (Буняк — половецький хан XII ст.), або казки про змієборця Кожум'яку (шевця), який врятував молоду князівну від змія. Безпосереднє походження цієї казки від легенди про перемогу молодого русича кожум'яки (Усмошвеця) у двобої з велетнем-печеніжином, варіант якої потрапив до літопису, не може підлягати сумнівові.

Запровадження християнства не могло не відбитися на фольклорі, але все ж вплив і значення християнської релігії у фольклорі був набагато меншим, ніж у письменстві.

Церква в ці часи переслідувала народну творчість, вбачаючи в ній основу поганства (язичества) і богомерзке діло. Це послаблювало розвиток народної творчості, але не могло спинити її. Народна пісня і далі лунала не тільки на масових народних святах і під сільською стріхою, а й на княжому дворі, про що маємо багато свідчень у письмових джерелах (літописи, Печерський патерик). Майстри фольклору — народні співці, професіонали і непрофесіонали, несли своє мистецтво в маси. З часом християнство неминуче почало нашаровуватися у народній творчості; нашарування створювалися на основі «двоєвір'я», своєрідної сумішки християнства з східно-слов'янським поганством, яке існувало на Русі. Народ механічно сприймав християнські образи; вони переплітались в народній уяві з дохристиянською міфологією. На такій основі творилася нова поезія. Справді християнського було в ній надзвичайно мало-церковне з легкістю перетравлювалося народно-міфологічним і густо ним накривалося.

Запровадження християнства покликало до життя такі жанри, як релігійна легенда і духовні вірші (псальми), але розквіт цих жанрів припадає на пізніші століття. Відгалуженням духовних віршів слід вважати й частину українських колядкових і білоруських великодніх пісень, що присвячені біблійним темам. Проте, ці твори найчастіше мають виразно апокрифічний характер, церковні образи тут химерно пов'язані в плетиво народної фантазії. Так, наприклад, одним з найпоширеніших образів легенд є «премудрий Соломон», біблійна мудрість якого на українському народному ґрунті трансформувалася на винахідливість у скрутних ситуаціях, винахідництво в галузі техніки (він винаходить дзеркало, будує палаци і кораблі), зневагу до розкошів, допомогу скривдженим царями. Прикладом сміливого втручання народної психології може бути також легенда про великого грішника; розбійник і святотатець, багатократний убивця, який забив навіть своїх батьків (це вважається у фольклорі найжахливішим гріхом), шукає спокути протягом довгих років самими тяжкими способами, а знаходить її тільки, забивши експлуататора — війта, що жене на панщину кріпаків. Зрозуміло, що такий вигляд ця легенда могла прибрати тільки у XVII — XIX ст., але основа її, безсумнівно, надзвичайно стара.

Період XIV — середина XV століття не був дуже плодотворним для народної творчості на Україні. Феодальне роздрібнення, що порушило єдність державності східних слов'ян, тривалість татарського ярма, захоплення Польщею і Литвою українських земель — все це не могло позитивно вплинути на фольклор. В наслідок послаблення поганської основи і церковних заборон мусила відчутно послабитися і обрядова творчість. Зате в ці часи, очевидно, вже дуже зросла позаобрядова лірика, що, як гадає багато дослідників, взагалі розвивається у пізні епохи, коли особа вже навчилася відрізняти себе від колективу, роду. За цієї епохи дуже поширилися релігійні і духовні вірші, авторами яких були переважно мандрівні старці та т. з. «каліки перехожі».

З'являються в цей час, мабуть, і історичні пісні. Безпосередню згадку про цей період маємо у весільних піснях; коли дружина молодого «вдирається» у хату, сторона молодої співає:

«Не наступай Литва,
Буде з нами битва,
Будем бити — воювати,
Марисечки не давати»...

Очевидно, саме за цієї епохи поширилось в українському фольклорі й багато мандрівних балад. Їх приносили з собою сербські професійні співці, які покинули свою батьківщину після її захоплення турками (1389 р.). Зокрема, у такий спосіб, мабуть, прибула балада про дівчину-воячку, дуже поширена на Заході. Близько до південно-слов'янського епосу стоять також деякі балади про татарські набіги, напр. «Мати в полоні у зятя», «Сестри-полонянки» та інші.

Гіпотетично до цього періоду треба віднести виникнення кінцевої рими, як обов'язкового ритмічного елементу. Принаймні, у наступні століття кінцева рима вже майже неодмінна у піснях і думах. Разом з римою приходить у народну пісню й строфа.

Хоч, як бачимо, небагато творів можна з певністю віднести до даного періоду, проте безумовно, що фольклор не занепадав у цей час, бо мусила ж існувати основа, грунтуючись на якій, уже в наступні століття український фольклор досяг надзвичайно блискучого розквіту.

4. Український фольклор XV—XVII століть

Запекла боротьба українського народу проти Кримського ханства й Туреччини, з одного боку, і проти шляхетської Польщі, з другого, наснажила ідейно і сюжетно українську народну творчість.

Ці часи є періодом розквіту окраси українського фольклору, героїчного епосу дум і історичних пісень. В образи цих двох жанрів втілив народ силу свого непоборного духу, стремління до волі, ненависть до нападників. Думи й історичні пісні чудово відбивають воєнні здібності українського народу — хоробрість і витривалість, презирство до смерті й тортур, вигадливість у воєнних ситуаціях, обережність по відношенню до лукавого ворога.

Українські думи є оригінальним жанром в усьому світовому фольклорі. Від епосів інших народів вони одмінні характером своїх віршових ознак. Ні ритм російської билини, ні рівноскладові вірші епосу більшості західноєвро-

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 56053
Львів. Бібліотека АН УРСР
Львівська державна наукова бібліотека 4175

пейських народів (в тому числі — сербського) не подібні до нерівноскладових римованих тирад української думи. Думи відрізняються також і тим, що вони творилися не в часи переходової доби від безкласового до класового суспільства, не в часи рабовласництва чи раннього феодалізму (а саме в ці часи створилися майже усі епоси світу), а являють собою п і з н і й епос. Було потрібне невидане піднесення народного духу в боротьбі проти національного і соціального ворога для того, щоб на такій пізній стадії суспільства могла створитися ця перлина українського фольклору.

Основне ядро дум складалося, мабуть, на Запоріжжі, цьому форпості східного слов'янства проти степовиків і штабу українського опору шляхетській Польщі. Військові труди українського козацтва добре відбилися в думах. В одній з них козак Голота зустрічається з багатим татарином, що вирішив захопити козака в полон, щоб продати його в городі Килії. Тут, в степу, біля гирла старого Дунаю відбувся двобій. Видно, що не їдав ворог козацької каші, бо надумав так легко зробити козака рабом. Голота перемагає татарина і іронічно каже:

Татарине старий!
Не буду я злий
Такий на тебе, як ти на мене!
Як ти мене хотів брати,
До Килії мене приводити,
Хотів червоній за мене шликами брати.
А тепер, татарине, жарту козацького не знаєш,
Та й з коні ся валяєш,
Нічому ся спротивляєш!
Тепер буду скарби твої брати,
До війська, до табору козацького прибувати,
Буду Килимське поле вихваляти,
Що маю здобич з військом козацьким пропивати.

Таким чином, основні теми дум присвячені боротьбі проти іноземних нападників. Окремі думи розкривають також соціальну боротьбу в козацтві і деякі побутові проблеми. Основні цикли дум: боротьба проти татарсько-турецької навали і проти польської агресії.

Герой — захисник народу є основним персонажем багатьох дум. Частину їх можна назвати «богатирськими», оскільки характер їхніх образів подібний до билинних («Іван Коновченко», «Козак Голота», «Отаман Матяш»). Гіперболізація фізичної сили характеризує образи богатирів цих дум. Так, малоліток Івась Коновченко, одержавши дозвіл полковника на самостійні дії в ворожому таборі, —

...на коня сідає,
Козацькі попруги підтягає,
На герець поспішає гуляти.
То він пішов гуляти — небагато забрав,
Триста душ посік, порубав,
Ще й сімсот у полон зайняв,
Своєму панові, корсунському полковнику,
Під намет подогнав.

Інші думи не дають такої гіперболізації, основна увага їх спрямована на зображення мудрості і витримки народних героїв, напр., це можна сказати про виняткову за своєю красою думу про Самійла Кішку. Пізніші думи характерні ще глибшою реалістичністю, вони переважно розповідають про війни Хмельницького. Хмельницький і його сподвижники піднесені в думах як справжні народні герої, виразники його стремлінь.

Автори дум належали до козацької маси і промовляли її голосом, а не були виразниками настроїв старшини. Особливо виразно свідчить про це хоч би славнозвісна дума про Ганджу Андибера, де цей вигаданий народом гетьман голоти протиставлений козацькій старшині, злій і зарозумілій у стосунках до бідних козаків.

Більша чи менша ліричність є характерною ознакою дум. Деякі думи є фактично ліроепічними творами. Це стосується, напр., дум про татарський полон (т. з. «невольницькі плачі»); вони особливо близькі до голосінь.

Крім невольницьких плачів, про турецький полон розповідає ще кілька дум епічних, з яких визначніші: «Втеча трьох братів з Озову» — один з кращих творів думного епосу — і «Маруся Богуславка».

Слід відзначити, що існує також кілька сюжетів побутових дум: «Про брата і сестру», «Про матір і трьох синів», «Про козацьке життя», які позначені великою силою ліричного почуття. Основна ідея, що проймає ці думи — збереження сім'ї.

Думи проказуються під акомпанемент кобзи чи бандури, зрідка ліри. Виконання дум вимагає великої вправності. Кобзарі звичайно були професіоналами або напівпрофесіоналами. Як вказує багато джерел, кобзарі брали найактивнішу участь у суспільному житті; перебуваючи в козацькому війську, вони збройно й своїм мистецтвом брали участь у боротьбі українського народу. Відомо багато фактів нещадного винищення кобзарів-козаків інтервентами. Нерідко гинув у такий спосіб і сліпий кобзар.

У XVII і особливо XVIII ст. слава українських кобзарів виходить далеко за межі України. Про популярність їх свідчить те, що в штаті царського двору завжди були бандуристи; велика кількість поміщиків теж домагалася мати при своєму дворі кобзаря.

У XIX стол. найвідомішими кобзарями були талановитий Остап Вересай (творчість якого досліджували багато вчених, серед них і М. Лисенко), далі — Іван Кравченко (Крюковський), А. Шут, Т. Пархоменко, Мих. Кравченко (автор думи про рев. події 1904 р. у селі В. Сорочинці), нарешті чудовий кобзар Ф. Кушнерик, який концертував у Києві вже в наші часи.

Думи відрізняються від пісень своєю ритмікою, в якій є дещо спільне з голосіннями. Вони теж виконуються речитативом, є в них і своєрідні «заплачки». Рядки нерівноскладові, не об'єднуються в однакові конструкції — строфи, натомість створюються нерівні синтаксично-музичні сполучення — уступи (або «штихи»). Одна рима звичайно з'єднує не два, а кілька рядків, напр.:

Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри вінули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді вовці-сіроманці нахождали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головках сідали,

З лоба чорні очі висмикали,
Біле тіло коло жовтої кості оббирали,
Жовту кість попід зеленими яворами розношали
І комишами вкривали.

Багато історичних пісень мають ту ж тематику, що й думи; вони відрізняються, головним чином, формою. Боротьбу українського народу з іноземною агресією змальовує, напр., пісня про Байду, який не захотів служити турецькому султанові і за це був ним повішений за ребро на гак, але й тоді трьома влучними пострілами повбивав султана і його родину. Про Хмеля-Хмельницького, про героя голоти Перебийноса, про Морозенка, закатованого воротами на кордоні рідної України, про чудесного богатиря козака Нечая, про Саву Чалого, який зрадив свій народ і за це був засуджений на смерть запорізькими козаками і забитий колишнім другом — Гнатом Голим, про Дорошенка і Сагайдачного, про Левенця і багатьох інших історичних і невідомих історій козаків розповідають історичні пісні. Величезна кількість історичних пісень описує боротьбу з татарами й турками, турецькі наскоки і життя у турецькому полоні. Винятковою естетичною красою виділяється група пісень про смерть козака у степу, що перегукується з відповідним циклом дум («Про Хведора Безрідного», «Про трьох братів самарських», «Про смерть козака у долині Кодимі»).

У творах, присвячених боротьбі з татарами, є багато тужних мотивів, але ряд творів насичено справжньою героїкою боротьби з нападниками. «Не діждуть того турки й татари, щоби наші побережці з хлібом виходжали», говорить пісня про побережців; селяни вирішують битися до останку, але не піддаватися ворогові.

За цих часів величезного розвитку досягає на Україні також історична легенда й історичний переказ. Значна частина цього розповідного матеріалу закріплена біля місцевих реліквій, певних історичних місць. Українці мало не кожної місцевості можуть розказати силу легенд про епізоди, що творилися в цю багату подіями епоху. У творчості Т. Шевченка, П. Куліша, О. Стороженка та інших письменників знаходимо ми широке використання таких легенд.

У більшості історичних пісень цієї епохи знаходимо нову ритміку. В них поширена переважно коломийкова структура, тобто рядок розчленований двома словорозділами на три частини: 4 + 4 + 6 складів, кожних два суміжних рядки об'єднані у строфу. Рядки римовані.

Така поширеність даної ритмічної структури свідчить про те, що коломийки за цієї епохи були вже розвинені на Україні. З XVII ст. маємо їх і у випадкових записах. Коломийка належить до дрібних жанрів українського фольклору; увесь твір складається з двох чотирнадцятискладових рядків, напр.:

«Літа мої // молодії, // де ви ся поділи?
Завили ся // в кленовий лист // та в ліс полетіли!»

Такий твір звичайно має цілком самостійний закінчений зміст, але іноді коломийка в'яжеться до коломийки і так створюється в'язочка з спільною темою. Назва цього жанру походить од міста Коломиї на Гуцульщині, де коломийки особливо поширені. Вони являють собою майже домінуючий жанр у

багатьох місцевостях на Україні, зокрема у західних областях і на Поділлі, проте, і в інших місцевостях коломийка досить поширена. Ритмічна її структура (але не мелодика) стала основою переважної більшості нових українських народних пісень. Коломийка виконується з надзвичайно сильними каденціями в кінці кожного звукоряда. Власне цим музика коломийки особливо різко відрізняється від довгих пісень коломийкової структури. В основі коломийкової структури пісень, починаючи приблизно з XVI ст., лежить тоохеічна тенденція наголошування, яка, проте, суворо не дотримується. Коломийкову структуру, правда, з великими змінами, поклав в основу ритміки своєї поезії Тарас Шевченко.

Подібне до коломийки застосування мають і такі дрібні жанри української пісні як шумки, козачок і лемківські танкові пісні; вони теж мають танковий ритм, але широко застосовуються й поза танком.

В шумці звичайно одна чи дві строфи. Строфа складається з чотирьох восьмискладових рядків з цезурою посередині, напр.:

Ой мій милий // умер, умер,
Та в коморі // дуду запер, —
А я пішла // муки брати,
Стала мені // дуда грати.

Козачок одрізняється від шумки тим, що в ньому другий піврядок скорочується до трьох складів, і має вигляд анапестичної стопи, напр:

Од Києва // до Лубен
Насіяла // конопель... і т. д.

Лемківська танкова пісня складається з двох римованих дванадцятискладових, цезурованих на середині рядків, напр.:

Кед собі заспівам // трема голосами,
Єден піде верхом, // а два долинами [5]).

Будова цих пісень нагадує польський «краков'як».

Час виникнення цих дрібних жанрів надзвичайно важко встановити, в усякому разі науці відомі записи шумки й козачка, зроблені вже в XVII ст.

У XVII—XVIII століттях на Україні розвинувся народний театр у вигляді так званого вертепу.

Поширенню народної драми на Україні сприяв розвиток драматичних елементів у народній обрядовості. Ми знаємо, що, наприклад, весілля являє собою багатобічне драматичне дійство. Можна нагадати також святкові гри, особливо «водіння кози» і «Меланку», весняні гри-пісні, звичай «гонити шуляка» в Петрівку і т. п. Маючи релігійно-міфологічну основу, всі ці обряди є водночас мистецькими драматичними актами, де знаходимо розподіл ролів і діалог, театральну дію, міміку, одягання спеціальних костюмів і масок, подекуди й гримування та інші драматичні елементи. За часів середньовіччя майже в усіх цих дійствах брали активну участь скоморохи, поширюю-

[5]) «Із лемківських народних співанок». зап. В. А. Цисляк. В. Гунянка, «Карпаторусский календар Лемкосоюза на 1942». Нью-Йорк, 1941.

чи і розвиваючи позаобрядову їх частину, особливо гумористичними мотивами. Ця творчість, як і пізніший гумористичний фольклор (анекдоти, казки та пісні), у складанні якого немалу роль відіграли мандрівні дяки, виявила могутній вплив на український вертеп, визначила його народність.

Вертеп — ляльковий театр створився на Україні, очевидно, під впливом західноєвропейських зразків. Аналогії йому знаходимо у багатьох країнах. Цілком можливо, що авторами значної частини текстів українського вертепу, також його популяризаторами, були студенти Києво-Могилянського та інших українських колегіумів.

Коном вертепної дії є двоповерхова скриня, відслонена з одного боку. Ляльки робилися з дерева. У верхньому поверсі скрині відбувалась дія релігійного характеру, найчастіше біблійні епізоди, пов'язані з народженням Христа; особливу роль відігравав тут цар Ірод.

У нижньому поверсі ставились гумористичні сценки. Їх дієвими особами були: солдат, дяк, шляхтич і шляхтянка, запорожець, циган і циганка, ксьондз, біс та інш. Сценки мали гостро сатиричне спрямування. Солдат, між іншим, співав:

Хотя я отечеству суть защита,
Да спина в меня избита.

У образі шляхтича осміювались риси полохливості, хвалькуватості та пихи; поляк бундючився своїм «благородним» походженням:

...я єстем з дзяда
І з прадзяда шляхтиц уродзони.

Справжнім героєм цих народних картинок був запорожець, який нікого не боїться, навіть біса, і, навпаки, жахає негативних персонажів. Його образ був навіяний перемогами козацтва над польськими і татарсько-турецькими загарбниками. Народний гумор насичував вертепну драму у її світській частині; фольклорність підсилювалась також багатьма народними піснями, що їх виконували дієві особи, повсякчас перериваючи дію. Все це робило вертеп дуже популярним на Україні видовищем аж до кінця XIX століття.

Український народний театр не обмежується, зрозуміло, вертепом; існувала і драма, виконувана акторами. Популярність її припадає, мабуть, на XVIII—XIX століття. Найбільш поширеною була духовна п'єса «Цар Ірод», де вільно трактувалися біблійні мотиви. З світських п'єс відоміша «Цар Максиміліан».

Відносно малий, як бачимо, розвиток світського народного театру пояснюється, очевидно, насамперед переслідуванням його (а також народної обрядової драми) з боку уряду і духівництва.

5. Український фольклор XVIII — першої половини XIX століття

У наслідок зміни соціальних умов поступово починає занепадати епічна творчість, насамперед думи. Для цього було багато причини, — перш за все кріпацтво, що чимдалі посилювалося на Україні. Поглиблювались соціальні суперечності всередині козацтва. То був наслідок політики царського уряду, що знайшов підпору серед української старшини. Не було вже постійної

збройної боротьби з іноземною агресією, хоч боротьба українського народу з шведською інтервенцією на початку XVIII ст., з польським закріпаченням у середині цього століття, російсько-турецькі війни і Вітчизняна війна 1812 року («Пісня про Платова»), знаходили своє відображення у фольклорі. Якщо ми майже не знаємо дум цих часів, то історична народна пісня далі розвивалася і дещо послабилася лише наприкінці цього періоду. Народна пісня піднесла Семена Палія, запеклого ворога гетьмана Мазепи — зрадника українського народу. «Палій і Іскра за Вкраїну стане», — співає народна пісня. Полковник Семен Палій, невтомний борець проти всіляких інтервентів і прибічник об'єднання з братнім російським народом, є одним з улюбленіших героїв українського фольклору.

Зруйнування Запорізької Січі царським урядом народ зустрів дуже негативно. У великій кількості пісень, присвячених цій темі, царина Катерина піддається одностайному осудові. Народ бачить у цьому акті нахабне захоплення українських земель царськими генералами. Ці пісні зливаються з піснями про «канальську» роботу, тобто про роботу українських козаків на будівництві за часів Петра I, коли загинули тисячі працюючих.

У наслідок безперервного підсилення кріпаччини надзвичайно розвиваються антикріпосницькі мотиви народної творчості. Фольклор стає грізною зброєю селянства в боротьбі проти кріпацтва. Особливо широко відбито в історичних піснях і легендах рухи гайдамаків або «коліїв» проти поміщиків у середині XVIII ст. Збереглося багато пісень про героїв цієї боротьби — Гонту, Залізняка, Швачку та інших менш відомих або безіменних гайдамаків. Народ оспівав і інших героїв боротьби проти кріпосників — ватажка західноукраїнських опришків — Олексу Довбуша (1738—1745), повстання селян у селі Турбаї (1789—1793), керівника подільських повстанців Кармелюка (1812—1835), рух західно-українських селян під керівництвом Лук'яна Кобилиці (1848—1849), вбивство поміщика Селивановича (у піснях про «Саливона») на Ніжинщині перед «волею», заколот у с. Вел. Самбір на Конотопщині і т. п. У багатьох ліроепічних піснях співається про тяжку роботу на панщині, про знущання панів і їхніх посіпак над кріпаками, над людською гідністю. Яскравим зразком таких пісень є «Бондарівна» — про вбивство великим землевласником паном Каньовським красуні — доньки ремісника, яка відкинула панське залицяння.

Образ тяжкої хмари (чорної чи сивої) домінує в цих піснях. Вершник-наглядач з нагаєм-дротянкою, яку він пускає в хід без міркувань, зустрічається тут щокроку. У піснях співається про втечу кріпаків з рідних місць, кудинебудь у Таганрозькі степи чи за Дунай у Бесарабію, або об'єднання «бурлаків», бездомних утікачів у гайдамацькі загони:

Ой ходімо, пане-брате,
В степ у гайдамаки,
Колись може цим панам
Дамося у знаки, —

співає кріпацька пісня.

Надзвичайно поширилися в народі оповіді про панів-кріпосників, що продавали людей, як худобу, обмінювали на собак, знущалися з народу, і про їх кріпаків, що насмілювалися чинити опір панстзу. Дуже поширені були, зокрема, оповіді й легенди про Кармелюка, Довбуша та інш. Такі оповіді

можна й досі у великій кількості почути в кожному українському селі. Велике поширення в ці часи мала, очевидно, і новелістична казка, яка за попередніх століть, мабуть, належала переважно до репертуару торговельних міст (як це було й у Західній Європі). Дуже поширюються анекдоти, передусім антикріпосницькі, в яких поміщик змальовується дурнуватим телепнем, якого хитруватий кріпак легко вводить в оману. Проте, до панських двораків кріпацький фольклор ставиться часто-густо глузливо, як до людей, що «помазалися паном», зрадили своїх братів і проміняли чесну працю на ганебну панську ласку.

Пісні про рекрутчину становлять окрему галузь антикріпосницького фольклору. Всі рекрутські й пізніші салдатські пісні мають у собі мотиви розпуки й горя від розлуки з рідними (термін служби був у XVIII ст. довічний, у XIX стол. — 25, потім 20 і 15 років). Відомі також і голосіння рідних під час виряджання рекрутів.

У рекрутських піснях звучить побоювання нелюдської муштри і лютий гнів проти багатіїв, що верховодять у сільській громаді і чинять неподобства, несправедливо «забриваючи» у рекрути беззахисних сиріт, вдовиних і біднящьких дітей. В цих піснях багато антицарських мотивів; особи російського царя і австрійського цісаря (Західна Україна з 1772 р. належала Австрії) викликають сильну зненависть. «Цісарська неволя» створює надзвичайно тяжкий настрій рекрутських пісень, який, проте, подекуди прориває́ться вибухом природної веселості українського парубка, що в найтяжчу годину все ж ладен «вдарити лихом об землю».

Окремим циклом української лірики є чумацькі пісні. Чумаки провадили торгівлю, перевозячи сіль і рибу знад Чорного моря у різні кутки України. Цей промисел був зв'язаний з багатьма небезпеками: часто чумаки гинули під час хвороби, що зненацька захоплювала їх у дорозі, від нападів розбійників і т. інш. Більшість чумацьких пісень, що дійшли до нас, належать, мабуть, до XVII—XVIII стол., хоч чумацтво було ще задовго й до цього часу. В них оспіване тяжке чумацьке життя, боротьба чумацьких валок проти розбишак, раптове зубожіння чумака, смерть чумака в степу. Остання тема досить близька до відповідних тем козацьких пісень, тому нерідко пісні про смерть козака у степу трансформувалися в чумацькі.

Чумацькі й рекрутські пісні, а також частина дум знаменують собою дальший етап у розвиткові реалізму в українській народній творчості. З величезною глибиною зображають вони соціальні стосунки й побут, образні засоби їх не так умовні, як у попередніх піснях, постійні епітети не визначаються такою різкою кольоровістю, помітна тенденція до точнішого визначення, слабша символіка та ін. Реалізм ще більш поглиблюється згодом у зарубіжанській поезії і в новій побутовій ліриці.

Селянська лірична народна пісня, відірвавшись від обряду, далі самостійно розвивалася протягом цілого ряду століть. Ця пісня, не закам'янівши разом з консервативним обрядом, як пісня обрядова, і не маючи такої основи для закріплення у людській пам'яті, як розвинений сюжет історичних пісень, безперервно мусила модернізовуватися. Але, якщо зважити, що записи народної побутової і любовної лірики кінця XIX і початку XX стол. істотно не відмінні від текстів рукописних співанок XVIII ст. і друкованих збірок першої половини XIX стол., то стає зрозумілим, що модернізація відбувалася не дуже швидко. Вивчаючи побутову лірику, що

дійшла до нас, можна прийти до висновку, що величезна її маса належить до XVII—XVIII стол. Основним автором побутової лірики є українське жіноцтво: жінка й мати, сестра й кохана.

Тематично обсяг побутової лірики різнобарвний. Одним з найбільших її кіл є родинне. Поширені мотиви пісень про родинне життя: нелюбий чоловік, нелюба жінка, чоловік, що люто знущається з жінки, катує її, переслідує ревнощами, вбиває, злий свекор, зла свекруха, родина чоловіка, що сувора до молодої, чоловік-п'яниця. Зустрічаються також пісні про веселе життя молодої жінки у новій родині.

Окремим циклом у побутовій ліриці є вдовині й сирітські пісні, основним мотивом яких є самотність і беззахисність, а основним образом — билинка, що самотньо коливається в полі. Ці пісні характером своїх образів дуже близькі до голосінь.

Другим найбільшим циклом побутової лірики є пісні про кохання. У зображенні щастя закоханих, як і в картинах розлучення дівчини з парубком, український поетичний геній досягає свого апогею. Ці картини не можуть не хвилювати. Багато пісень присвячено також темам парубочої чи жіночої невірності або неподіленого кохання. Тут притаманна українському народові глибока чутливість органічно поєднується з такою ж властивою йому тонкою дотепністю.

Теми побутової селянської лірики дуже часто подаються у зв'язках з більш-менш загостреними соціальними мотивами. Мотив бідність — багатство, майнова нерівність і т. п. зустрічаються на кожному кроці. При цьому щирі людські почуття і людська честь нерідко вступають у конфлікт з багатством, владою грошей і звичайно перемагають у цьому змаганні: «Твої гроші, як полова, — Я дівчина чорноброва»; «Твої гроші розкотяться, не доведеться насміяться»; «Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, А багаті дома сидять з кіньми та волами», — співають українські пісні. «Оце ж тобі, мій синочку, багачеві дочки», — докоряє отруєному дівчиною парубкові матір. Пісні про стосунки братів і сестер нерідко змальовують вражаючі образи суспільної нерівності:

Як яблучка та й на яблунці,
То так ми в своєї матінки,
Як яблучка розкотилися,
То так же ми поділилися;
Як яблучка по глухій крапиві,
То так ми по чужій стороні, —

співають сестри, з яких одній дано долю «пити-гуляти», другій — «худобу збувати», третій — «горе горювати».

Таких пісень стає більше в другій половині XIX стол. в зв'язку з прискоренням диференціації села.

Надзвичайно поширеною галуззю української побутової лірики є г у м о р и с т и ч н а й с а т и р и ч н а п і с н я. Взагалі гумор надзвичайно розвинений в українському фольклорі і відзначається великою різноманітністю форм: тут і анекдоти, і гумористичні побутові пісні і частівки, і пісні до танцю (різні «триндички»), і так зв. «п'яницькі» пісні, і «нісенітниці», і пародії в серйозному жанрі — гумористичні думи, пародії-колядки, пародії-голосіння і т. п.

Гумор разом із зворушливою мелодикою надали українській народній пісні світової популярності. Всі відтінки гумору й сатири, починаючи від добродушного глузування козака над власними хибами і кінчаючи гострим шаржем на народних ворогів, можна знайти в українському фольклорі.

Мелодика гумористичного пісенного фольклору характеризується невичерпною життєрадісністю, а текст — сміливим, іноді каскадним гротеском і тонкою, без усмішки іронією. Зразком такого гумору може правити популярна пісня про комара, де цього невдаху скинула буря з дерева. Впавши з великим грюкотом на землю, він потрощив ребра й кості; після загибелі у такий спосіб його ховають з козацькими почестями.

Ритміка гумористичних пісень різноманітна, особливо в галузі приспівів. Тут нерідко створюються складні строфічні форми, очевидно, в наслідок зв'язку танцювальної пісні з інструментальною музикою.

Творилися всі ці скарби протягом багатьох століть і дати більш-менш певне визначення багатьом гумористичним жанрам — важке завдання. Ясно, проте, що вже в діяльності скоморохів часів Київської Русі і кобзарів в XVI—XVII стол. гумор посідав визначне місце.

6. Фольклор часів капіталізму

Пісні про скасування кріпацтва мають подвійний характер. По-перше, ми маємо сатиру на тих панів (дрібне поміщицтво), що примушені тепер братися до якоїсь праці. Головний образ цих пісень — пан, який біжить за панщиною, слізно умовляючи її повернутися, бо —

Ми не вміем молотити,
Наші жінки жати,
Ой, прийдеться, панщинонько,
Тепер помирати.

Ідею подібних творів — одвічне бажання трудящих селян примусити панство працювати, — висловив Коцюбинський у «Fata morgana»: «Озути пана в постоли», — мріяли селяни.

В цих піснях з задоволенням констатується особиста незалежність кріпака і його сім'ї від колишніх власників. Проте, з цього ж часу в українському фольклорі поширюються й пісні з мотивами розчарування «волею». «Ой, хоч воля, хоч неволя, ніхто не зна мого горя». Хоч воля, хоч неволя, однаково тяжко — така основна ідея цих нових творів. Це особливо стосується заробітчанських пісень, які дуже поширилися в другій половині XIX стол. в наслідок швидкого процесу капіталізації села.

Заробітчанськими, наймитськими або ще бурлацькими звуть пісні, що складалися й сезонниками, — які ходили у таврійські степи на заробітки, і наймитами — постійними сільськими пролетарями. Нелюдський визиск, несправедливість, приниження людської гідності, — ось основні мотиви чоловічих заробітчанських пісень. До них приєднуються мотиви самотності і марно гинучої молодості, як провідні мотиви жіночих наймитських пісень: «Ой матінко-зірко, як у строку гірко», — скаржиться дівчина. Певна кількість весільних пісень найбільш розпачливого настрою перетворилася на заробітчанські: «Ой матінко моя, тепер я не твоя, тепер я того пана, що завдаток дано», — гірко констатує дівчина.

Заробітчанські пісні нерідко змішуються з ранніми піснями про роботу на заводах і фабриках. Такі твори почали складатися з XVIII століття і оспівували спочатку працю робітників-кріпаків. Починаючи з середини XIX стол. і особливо в кінці його, в наслідок посиленого розвитку капіталізму в країні, робітничий фольклор швидко розвивається. Першими робітничими піснями на Україні були пісні про роботу на цукроварнях, потім до них приєдналися пісні шахтарів, металургів та ін. Зрозуміло, що на ранніх етапах розвитку робітничого класу ідейність робітничого фольклору ще не досягає тих висот класової самосвідомості, що характерна для пролетаріату розвиненого великого виробництва революційної доби. В ранніх робітничих піснях проклинається машина; в ней бачить робітник інструмент, за допомогою якого заводчики висмоктують сили трудящих. Ці пісні прославляють руйначчів машин, описують розправи поліції з робітниками. Ранній робітничий фольклор — пісні, перекази, легенди — розповідає про жахливу експлуатацію робітників в часи первісного капіталістичного нагромадження: «Хто в заводі не бував, той і горя не видав», — каже пісня. Підрядчики, прикажчики, іноді майстри — негативні персонажі цих творів, всі ці людські душителі обраховують, б'ють, переслідують робітників.

Поступово у робітничий фольклор проникають ідеї спільної організованої боротьби проти всього експлуататорського ладу і проти царату насамперед. Нового вищого етапу досягає робітничий фольклор в часи імперіалізму і пролетарських революцій. Зникають мотиви стихійного бунту, ненависті до заводу, ламання машин. Виростає і зміцнюється провідна ідея боротьби за політичну владу, за диктатуру пролетаріату:

Гей, даваймо, товариші,
Підіймемось на катів,
Рушницями й багнетами
Проженемо всіх панів!

Робітничий фольклор зростає відтепер у тісних зв'язках з партійною пресою. За допомогою партійних газет у масах поширюється підпільна революційна пісня. Великого поширення в цей час набувають і російські та міжнародні революційні пісні.

Починаючи уже з кінця XVIII століття і особливо у другій половині XIX століття надзвичайно інтенсивно розвивається взаємовплив фольклору і письменства. Ще й раніше вірші мандрівних дяків являли собою, фактично, напівфольклор, бо поширювалися головно усним шляхом. Їх вплив на фольклор безсумнівний, особливо в галузі гумору. У XIX столітті в фольклор широким потоком вливається літературна пісня, особливо така, що сама створилася під сильним фольклорним впливом. Такий характер мають, наприклад, пісні з «Наталки-Полтавки» Котляревського, які набули такого поширення у народі, що про деякі з них важко сказати, чи вони створені Котляревським, чи поет запозичив їх з фольклору. Багато письменників (напр., В. Забіла, Мих. Петренко) дали свій внесок у пісенно-романсову творчість. Надзвичайно поширилися гумористичні співомовки Руданського, що майже поспіль створені на основі анекдотичних сюжетів, і досі поширених на Україні.

Але особливої популярності в другій половині XIX століття набули в народі поезії Шевченка, творчість якого сама зросла на родючому грунті

українського фольклору. Вірші Шевченка підхоплювалися народом, і композитори ледве встигали перекладати їх на музику, як вони вже звучали в селі. Величезна кількість шевченкових поезій озвучена самим народом, безіменними композиторами. Чи не більшість віршів «Кобзаря» записано з уст народу, наче твори фольклорного походження.

Вплив літератури на фольклор позначився і в поетиці. У народних творах з'являються подекуди образи літературного походження, трапляються нові епітети, метафори, нова лексика. У фольклорі розвиваються складні строфічні форми, дуже рідкі раніше. Правда, і тепер вони застосовуються переважно в гумористичних піснях.

Починаючи з кінця XVIII ст. розвивається на Україні «міщанський» фольклор, творчість деяких міських кіл дрібного купецтва, чиновництва та ін. Типовим жанром цього фольклору є, так званий, «жорстокий» романс, який являє собою своєрідну суміш селянської лірики з літературною поезією дворянського сентименталізму. Відсутність естетичних критеріїв в авторів, низька вправність, нерідко погана мова зумовили невисокий мистецький рівень значної частини цієї творчості. Звичайний їх сюжет — зрада чи розлука коханців, домінуючий настрій — сумний. «Давай посумуєм востанне з тобою», — просить милий в одному романсі; «Не споминай черти лиця», — прощаючись, каже він в іншому. «Міщанський» фольклор особливо розвинувся на Україні в другій половині XIX ст.

Частівка, або, так звана, «приспівка», як жанр короткої мобільної пісні, особливого розвитку досягає у другій половині XIX століття і в радянські часи. Частівка — коротка чотирирядкова пісня самостійного змісту. Жанр цей, можливо, російського походження, що стверджується хоч би надзвичайною поширеністю частівок у всіх російських місцевостях. Майже всі мелодії, під які виконується частівка («Подгорна», «Світить місяць»), «Сербіяночка» та інші), існують в російському фольклорі. Робітничі міста і особливо Донбас були головними річищами, якими частівка приходила в український фольклор. Кількість мелодій частівок обмежена, зате вони дуже різноманітні в інтонаційно-ритмічному відношенні; надзвичайно різноманітні й «перегри» — музикальні інтродукції під час паузи в співі.

Тематична різноманітність частівки безмежна, це більш гнучкий жанр, ніж довга пісня. Частівки у східних місцевостях України виконують ту ж функцію, що коломийки в західних областях, хоч слід зазначити, що на заході часом можна почути також частівку, а на сході — коломийку.

Частівка не обмежується побутовими темами; не менше поширення має частівка сатирична. Мобільність частівки зумовила велике її значення як засобу агітації. Зокрема, у передреволюційний період частівка широко застосовувалася і як засіб політичної сатири і як заклик до активної дії.

Революційна обстановка, що створилася в Росії на початку XX століття, визначила особливу інтенсивність розвитку революційного фольклору. Міська революційна пісня, яка була раніше відома переважно нешироким революційним колам, тепер поширюється у всьому робітничому класі, проникає і на село. Війна 1914—1917 року, що не мала популярності в народі, викликала антивоєнні пісні й частівки. Надзвичайно розвивається в передреволюційні дні революційний політичний анекдот. З легкістю переходить фольклорний матеріал з уст народу на сторінки більшовицької підпільної преси і з її сторінок знов до фольклорного життя. Так за допомогою фольклору виховував себе народ для нового життя.

7. Радянський фольклор

У наслідок величезних змін, що відбулися за радянських часів на Україні, змінився насамперед сам творець усної народної поезії; тепер майстер фольклору — це вільний і активний учасник соціалістичної перебудови країни, а не експлуатований селянин чи пролетар. Вищого рівня досягає ідейність фольклору. Нові соціальні прогреси, зміна обличчя країни незвичайно поширили фольклорну тематику. Народна творчість розквітла на Радянській Україні, як ніколи.

Нова соціалістична ідейність надзвичайно поглибила реалізм фольклору У фольклорі з'являється новий творчий метод соціалістичного реалізму, що включає в себе революційну романтику, як відбиття мрій народу й героїки його боротьби за майбутнє. Провідним образом у фольклорі стає позитивний герой, позитивний характер, його переживання.

Фольклор усіх радянських народів відзначається єдністю соціалістичного змісту при цілковитому збереженні усього багатства національних форм. В наслідок успішної боротьби комуністичної партії й радянської влади за ліквідацію протилежності між містом і селом, творчості колгоспного селянства, робітничого класу та трудової інтелігенції виявляють взаємну тенденцію до швидкого зближення. Відбувається надзвичайно жвавий фольклорний обмін.

Процес зближення фольклору з літературою, який ми спостерігали і раніше, прискорюється в радянські часи. В наслідок боротьби радянських письменників за народність літератури і правильного розуміння ними проблеми використання народної творчості, радянська поезія безліччю ниток зв'язується з фольклором. З другого боку, піднесення культурного рівня народу, поширення літератури в широких масах впливає на фольклор. Багато поетичних творів радянських письменників живуть в устах народу як фольклор, напр., вірші П. Г. Тичини — «На майдані», «Пісня трактористки»; М. Т. Рильського — «Пісня про Сталіна»; деякі вірші Сосюри, Первомайського та інших. Література впливає на лексику усних народних творів, на ритміку (з'являються, наприклад, ямбічні розміри, яких не було раніше), епітетику, символіку та інші сторони поетики радянського фольклору.

Основні історичні завдання, що стояли перед народом на кожному етапі розвитку радянської країни, визначали основне спрямування фольклору в цей час, відтак визначалася і життєздатність конкретних жанрів. Фольклорні жанри, зв'язані з застарілими елементами в побуті і з релігійно-міфологічними уявами, відмирають за радянських часів. Зникають релігійні легенди, духовні вірші, замовляння й закляття, дуже послаблюється обрядовий фольклор, голосіння. Поступово занепадає «міщанський» фольклор.

Зате буйно розквітає на Радянській Україні цілий ряд інших жанрів.

В радянському фольклорі розвивається новий героїчний епос, що виявляється особливо різко у відродженні героїчної творчості — дум. Коли XVIII, XIX і початок XX століть майже зовсім не дали думних сюжетів (крім одної малопоширеної думи, що зображала заворушення 1904 року в одному селі), то радянські часи дали цілий ряд дум. На Радянській Україні створилися умови, сприятливі для появи епосу: відсутність антагоністичних класів, морально-політична єдність народу. Наш народ очолюють кращі люди, тому так щиро оспівує їх народна творчість. Основні тематичні кола дум: громадянська війна і Ленін та Сталін — вожді народних мас у боротьбі за краще життя. Сюжети дум часто-густо дуже розгорнуті, цілком епічні. На-

приклад, дума «Про трьох синів-партизанів» дає багато перипетій боротьби великої селянської родини проти німців і гетьманців в 1918 році. Дума змальовує розправу гетьманців з селянами:

Отоді мене розорили,
Чисто все спалили,
А самі од'їжджали,
Всю мою скотину з собою забрали,
А мені наказали:
«Більше не будеш більшовиків скривати
Да синів у партизани посилати,
А будеш по селах ходити
Да кусок хліба просити».

Як бачимо, в цій думі наявні всі ознаки поетики цього жанру: розвинений сюжет, героїка, речитативність, нерівноскладовість рядків, дієслівна рима, що об'єднує кілька рядків і т. п. Проте, багато нових дум не мають такої жанрової довершеності й поєднують поетичні ознаки дум і історичних пісень.

Особливо розвинулася за радянської епохи пісня в усіх її розгалуженнях: історична, побутова, лірика кохання і т. ін. В часи громадянської війни революційна пісня літературного походження виходить із підпілля й поширюється в репертуарі всього народу, впливаючи на творення радянської пісні.

В перші роки особливо велике місце у музичному фольклорі посідають переробки популярних пісень і романсів як народних, так і літературного походження. Мета переробок — революціонізувати ідейний зміст твору. Ступінь трансформації пісні може бути різна: можлива лише тільки незначна текстова зміна (напр., ім'я героя могло бути замінене іменем сучасного діяча, так у гайдамацькій пісні ім'я Гонти замінене іменем Фрунзе), може бути зроблена значна текстова переробка зі збереженням, проте, елементів старого тексту (такий характер, наприклад, мали всі пародії), нарешті, часто просто складався до старої мелодії новий текст. Найбільш перероблялися такі пісні, як «Засвистали козаченьки», «Реве та стогне Дніпр широкий» (на слова Шевченка), «Розпрягайте, хлопці, коні», «Гей не дивуйте, добрії люди», «Копав, копав криниченьку неділеньку — дві», «Дубінушка», «Степан Разін» та інш. Пізніше питома вага переробок у фольклорі дуже зменшується, вони стають відносно мало поширеним явищем.

Уже за часів громадянської війни з'являються і зовсім нові радянські пісні з новими оригінальними мелодіями. Перед веде в цьому процесі червоноармійська й партизанська пісня. Бійці складали пісні про свої частини і про героїчних командирів. Наприклад, було поширено кілька пісень богунців про їхній героїчний полк і легендарного комдива Щорса. В піснях бійцями підносилася честь своєї військової частини.

Радянська частівка з перших днів революції розлилася по всій країні, допомагаючи пісні і переважно служачи засобом народної сатири. Гостро й дошкульно била вона по всіх ворогах народу. Петлюра і Центральна Рада, німецькі інтервенти і їх підніжок — гетьман Скоропадський, білі генерали — Денікін, Врангель, Краснов, Шкуро та інш., Махно та дрібніші «батьки»-бандити, — всі вони відчули на своїй шкурі удари народної

частівки. Завзято картала частівка спекулянтів, шкурників і панікерів, мішочників, всіх тих, що заважали народові будувати нове життя. Особливо поширеним циклом частівок було «Яблучко», тобто частівки, що починалися заспівом «Ой, яблучко!» «Яблучко» характерне винятково бадьорою, життєрадісною мелодією, яка зробилася одною з найпопулярніших у роки громадянської війни.

Музичний фольклор у дальшому своєму розвитку чудово відбиває всі основні процеси, що відбувалися в країні; він активно допомагав справі трудящих. В роки відбудовчого періоду пісня, частівка й коломийка закликали до відбудови заводів, відбивали творення нових форм побуту — звільнення жінки, стремління народу до знання і т. п. В часи індустріалізації країни пісенний фольклор відбиває розвиток заводів. З цього часу пісня й, особливо, частівка служать потребам розвитку соціалістичного змагання на виробництві, оспівують ударників, а пізніше стахановців. Згодом робітничий фольклор про стахановців зливається з відповідним колгоспним фольклором. Піднесення матеріального і культурного рівня селянських мас, в наслідок здійснення грандіозної програми колективізації, стимулювало підсилення розвитку селянської пісні, яка відтоді стає піснею колгоспною. Колгоспний фольклор надає естетичного звучання темам колгоспного життя:

У садочку на ровочку
Красні ягоди горять;
Ми стахановцями стали,
Про нас люди говорять.

Колгоспна пісня захоплено оспівує новий побут, колективну колгоспну працю, багаті врожаї і як кошмар згадує минуле життя. Радянська пісня оспівує машину, яка робить труд людей продуктивнішим. Народ любить нові професії — трактористів, комбайнерів, шоферів, агрономів, бригадирів, ланкових. Колгоспна сатира викриває ледарів, тюхтіїв, поганих адміністраторів, різних дезорганізаторів колгоспного життя. Народна пісня оспівує МТС, кооператив, дитячі ясла, агротехніку і організовану боротьбу за високий урожай, тисячниць, любов до комсомольця.

Дуже багато радянських пісень присвячено героїчній Червоній Армії. Народ любить своє військо і гордий ним. Пісні про виряджання парубка до Червоної Армії позбавлені тих мотивів голосінь і туги, які були знаменною рисою рекрутських і салдатських пісень. В піснях народ говорить про свою готовність захищати батьківщину всякою ціною, не шкодуючи й життя.

Провідною темою радянської пісні й частівки, як і всього радянського фольклору, є — Ленін і Сталін — вжді й учителі радянського народу в боротьбі за нове життя. Радянський фольклор відбиває глибокі почуття любові і подяки народу Комуністичній партії і її вождям, які привели трудящі маси до радісного щасливого життя. Оспівано мудрість Леніна й Сталіна, їхню любов до народу, простоту, кремцеву волю. Сталін порівнюється з сонцем, що зогріває трудящих і освітлює їм шлях до кращого життя. В одній з пісень Сталіна зображено в образі сокола, якому інший сокіл — Ленін — передає справу свого життя. Образи Леніна й Сталіна зливаються в фольклорі.

Аналогічний шлях розвитку пройшло й прислів'я. В роки громадянської війни воно викривало й картало ворогів народу: «Настав гетьман —

вивертай карман»; захоплено розповідало про перемогу над білими: «Діждались пори, що покотились пани з Кримської гори». Потім воно закликало до відновлення господарства, боролося за соціалістичне змагання, оспівувало стахановців: «Стахановський рух піднімає дух», — говорив народ. Воно агітувало за колгоспне життя: «Аж серце радіє, що колгосп міцніє»; вихвалювало машину — «трактор людей у колгосп пише». В прислів'ях, як і в музичному фольклорі теж оспівано Леніна й Сталіна як учителів народних: «Від Ленінської науки міцніють розум і руки», «Щоб у добрі жити, Сталін учить чесно робити», — каже прислів'я. Вони закликають до зміцнення оборони країни, прославляють міць Червоної Армії.

Розвивається в радянські часи й оповідальний фольклор. Старі казки переосмислюються на новій ідейній основі й кардинально перетворюються; складаються і нові казки, переважно новелістичні. Виникають і окремі фантастичні казки, але фантастика найчастіше має в них алегоричний характер. З'явилося багато радянських легенд; більшість їх присвячено діяльності Леніна й Сталіна, громадянській війні і її героїці, визначним командирам і бійцям Червоної Армії. Дуже розвинувся жанр оповіді (або переказу), яким звемо реалістичну розповідь про визначні події, більш-менш закріплену в усній передачі. Цей жанр особливо розвинувся саме тепер у зв'язку з величезним насиченням нашого часу подіями важливої історичної ваги. Нерідко оповідь згодом перетворюється на легенду. В радянському фольклорі розвивається й анекдот.

Настрої радості й щастя — основний фон радянського фольклору другої половини 30-х років. Запровадження нової Сталінської Конституції, що закріпила перемоги радянського народу, ще підсилило ці почуття. Основний світлий і радісний колорит радянського фольклору є найкращим свідоцтвом любові українського народу до нового соціалістичного життя, до соціалістичної практики.

Величне будівництво радянського народу не давало спокою німецькому фашизмові; підло напав він на мирні радянські оселі. Велика Вітчизняна війна радянського народу з цим нахабним скаженим ворогом дала багато ідейного і сюжетно-тематичного матеріалу для розвитку радянського фольклору.

Дуже багато за часів окупації України створилося пісень про фашистську неволю:

Ой зелена та береза,
Що виросла в полі;
Ой щасливий, хто не знає
Німецькой неволі. [6])

Ці пісні своїм тяжким колоритом дорівнюються тільки творчості найгірших періодів життя українського народу: татарщини, лютої кріпаччини, «ляської» неволі. Народ прокляв «Німещину» і її «новий» порядок. Особливо багато і гнівно розповідає він про примусову роботу в клятій Германії:

Калина — малина
Ні сладка, ні горька;

[6]) Записав Дм. Косарик у с. Москаленки на Полтавщині в жовтні 1943 р.

Ой там заплакала
Українська дочка
Ой там заплакала,
Ой там заридала...
Любилась-кохалась,
В Німецину попалась.
В Німецину попалась,
За город Варшаву,
За город Варшаву,
Де б'ють барабани.
Де б'ють, вибивають
Там сурми іграють,
Дівчат молоденьких
В завод виряжають.[7]).

Жоден ворог в історії України не викликав такої ненависті, як німецький фашизм, що залив землю українську кров'ю і слізьми.

Швидше в часи Великої Вітчизняної війни розвивається епос; радянський фольклор насичується революційно-романтичною героїкою, поширюється сатира. Для сатиричних переробок використовуються популярні пісні, як напр. «Катюша» (слова М. Ісаковського), «Синенький скромный платочек», «Крутится, вертится шар голубой» та інш. Народ глузує з виразної брехливості німецьких обіцянок, з нетривкості гітлерівської власті, з постійного готування німців до втечі з України: «Німці приїхали танками, а втікатимуть санками», — говорить прислів'я. В антифашистських піснях, частівках, анекдотах, прислів'ях створюється образ «Фріца», жорстокого і полохливого, нахабного й некультурного, самовпевненого й зажерливого. Підлість і брехливість гітлерівця стала загальновідомою: «Не вір фашистові, бо вкусить», — каже прислів'я. Витівки Гітлера й інших берлінських і римських дурників дають плідний матеріал для процвітання антифашистського анекдоту, в галузі якого уже відбувається жвавий міжнародний обмін. Складається багато оповідей про поведінку німецьких військ, грабіжництво і насильство. Нещадно бичує фольклор підлих зрадників — петлюрівців, що запродалися найлютішому ворогові слов'янства. Фронтова частівка завзято викриває боягузів, панікерів і шкурників. В оповідях, легендах і піснях народ оспівує героїчних командирів, політпрацівників та бійців Червоної Армії і партизанів, прославляє чудову якість радянської зброї. Тилова частівка закликає, не шкодуючи сил, допомагати фронтові.

Так у цей важкий для нашої батьківщини час фольклор ще з більшою силою переконання виконує свою величну місію — вихователя свідомості й волі найширших народних мас.

---

[7]) Там же.

РОЗДІЛ ІІ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XI—XVIII ст.

І. ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ (XI—ПЕРША ЧВЕРТЬ XIII ст.)

1. Культура й освіта Київської Русі

Письменність на Україні виникає наприкінці X і на початку XI ст. в добу Київської Русі.

Київська Русь уявляла з себе державу з досить значною розміром територією. В XI—XII ст. до її складу належали Київська, Переяславська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі. Щодо назви «Україна», то вона тоді ще не вживалась: перша історична згадка про неї зустрічається в літопису під 1187 р.; так звалась Переяславська земля в розумінні краю, що межував із степом.

Київська Русь як держава оформлюється в VIII—IX ст. на території середнього Подніпров'я. В цей час родові стосунки у східних слов'ян були в стадії розпаду, народжувались нові феодальні відносини, в наслідок яких і виникає Київська держава. За часів перших київських князів Олега, Ігоря і Святослава держава ця, або як називав її Карл Маркс — «Імперія Рюриковичів», набула значного розвитку і зав'язала досить широкі зв'язки зі Сходом, Візантією, Болгарією, північними країнами.

В XI ст. «Імперія Рюриковичів» переживає розпад; відбувається поділ її на феодальні князівства. В суспільному житті в цей час вже накреслюється процес покріпачення вільного сільського населення; розвивається князівське, боярське й манастирське феодальне володіння; виразно відмежовуються класові інтереси основних соціальних груп — панівної верхівки (князів, бояр, духівництва) та підлеглого біднішого міського населення (смердів і закупів).

В процесі дальшого розвитку Київської Русі в XII ст. оформляються значніші феодальні князівства — Новгородське, Галицько-Волинське, Ростово-Суздальське. На території останнього в 1147 р. виникає м. Москва, яке потім стає центром утворення та розвитку Російської держави.

Чимале значення в історії Київської Русі мали постійні феодальні війни, також напади степовиків — печенегів, половців та інш. Київській

Русі доводилось постійно вести боротьбу з степовиками, які під час своїх нападів руйнували міста і села, забирали в полон населення. Уперто, героїчно, виявляючи зразки мужності й відваги, Київська Русь обороняла свої межі, проте оборона ця не спинила небезпеки, що сунулась із Степу, і в XIII ст. в наслідок татарської навали державне й культурне життя Київської Русі на довгий час приходить в занепад.

Важливішим фактором в житті Київської Русі, що на довгі роки обумовив культурний її розвиток, було державне запровадження християнської релігії. Літопис датує цю подію 988 роком. Порівнюючи з язичництвом, яке панувало доти на Русі, християнство було прогресивним явищем. Християнська релігія прийшла на Русь із висококультурної на той час Візантії, і через це новоутворена руська церква багато віків перебувала в залежності від церкви візантійської.

Одним із перших результатів заведення християнства було виникнення на Русі книжної освіти. Велику роль в розвитку руського письменства відіграла Болгарія, яка раніш за інші слов'янські народи була втягнена в сферу візантійської культури і вже в середині IX ст., в 865 р., прийняла хрещення за візантійським обрядом.

В розвитку письменства серед слов'янських народів особливо важливе значення мала освітня діяльність двох братів — Костянтина (Кирила) і Мефодія, родом з Македонії, з м. Солуні. З ім'ям їх пов'язане утворення слов'янського алфавіту, а разом з тим і запровадження слов'янської літературної мови, що по суті була мовою давньоболгарською. На цій мові в IX—X ст. поширюється християнство і освіта в Моравії і Паноніі, в Польщі, в Сербії і Болгарії. В західно-слов'янських країнах представникам слов'янської культури довелось вести запеклу боротьбу з латинською церквою, яку підтримували німецькі барони, князі, єпископи.

Велику роль відіграла літературна діяльність учнів Кирила і Мефодія при дворі болгарського царя Симеона (892—927). Його царювання не даром прозвали «золотим віком болгарської освіти». В цей час у Болгарії було зроблено чимало перекладів релігійних творів, хронік, повістей та інш. з грецької мови на новоутворену мову слов'янську.

З Болгарії письменність перейшла в Київську Русь, де прийняття нової віри викликало потребу великої кількості книг. Київський князь Володимир приділяв багато уваги насадженню освіти в своїй державі. Після хрещення Русі, — розказує літописець, — Володимир «нача поимати у нарочитые чади дети и даяти нача на ученье книжное; матере же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили верою, но аки по мертвых плакахуся». Цей протест, проте, не спинив розвитку освіти на Русі, і літописець продовжує: «сим же раздаянном на ученье книгам, сбысться пророчество на Русьстей земли, глаголящее: в оны днии услышать глусии словеса книжная, ясн будеть язык гугнивых».

За часів Ярослава Мудрого (1019—1054) освіта Київської Русі значно поширилась. В 1037 р. Ярослав збудував у Києві Софійську церкву, яка набувала значення видатної пам'ятки архітектури і малярства XI ст. При Софії засновано було бібліотеку. В цей час у Києві існували вже свої переписувачі і перекладачі, що знали добре слов'янську мову. Наш літопис зазначає, що Ярослав «собра писци многы и прекладаша от грек на словенское писмо и списаша книгы многы». Крім Києва культурні осередки були по всіх значніших містах Київської Русі — у Новгороді, Чернігові, Пере-

ярославі, Володимирі-Волинському, Галичі та інших. Як зазначає несторове житіє Феодосія Печерського, в 40-х роках XI ст. існувала школа в далекому від Києва Курську.

Літературною мовою за часів Київської Русі була мова давньоболгарська, яка через значний зв'язок з церковним життям відома більш під назвою мови церковно-слов'янської. З бігом часу церковно-слов'янська мова значно відхилилась від свого давньоболгарського прототипу і набула багато східно-слов'янських мовних ознак. Мова ця стала важливим складовим елементом в процесі формування національних літературних мов — руської, української та білоруської.

Давня Русь любила й високо цінувала читання книг, чи, як казали за старих часів, «почитаніе книжьное». І в пам'ятках XI—XII ст. ми не раз зустрічаємо визначення великої ваги книги й читання. Цілком зрозуміло, що, згідно поглядам доби, в відзивах цих мається на увазі перш над усе книга релігійна. «Велика бываєт полза», — зазначає літописець, — «от ученья книжного, книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянью, мудрость бо обретаем и воздержанье от словес книжных; се бо суть реки, напояющя вселенную, се суть исходища мудрости; книгам бо есть неищетная глубина, сими бо в печали утешаемы есмы, си суть узда воздержанью».

Єдиною формою поширення літературних пам'яток на Русі до середини XVI в. була книга рукописна.

З двох старіших слов'янських абеток, глаголиці та кирилиці, у нас поширена була виключно кирилиця. Протягом перших сторіч в наших рукописах панує правильне, чітке, повільне письмо — так зв. устав. З другої половини XIV в. поруч з уставом виникає новий тип письма, більш вільний — півустав, на грунті якого в XVI ст. утворюється друкарський шрифт. В тому ж XVI ст., у зв'язку з тенденцією до прискорення техніки письма, розвивається третій його тип — скоропис або курсив, який з відповідними змінами зберігається до нашого часу.

Важливу особливість старих рукописів становить орнамент — заставки, ініціали, рамки навколо текста; іноді зустрічаються т. зв. «лицеві рукописи» — з мініатюрами, ілюстраціями до тексту. Малюнки ці, як і орнамент, виконуються різними фарбами, а в найрозкішніших з рукописів — навіть і золотом.

Головним матеріалом для письма в XI—XIV ст. була спеціально вироблена шкіра тварин — харатья або пергамен. В другій половині XIV ст. з'являється папір, який досить швидко відсовує пергамен на задній план.

Постійний елемент старої рукописної книги становила оправа. Основою її були масивні дубові дошки, які покривалися зверху тисненою шкірою, або — в напрестольних євангеліях — сріблом чи дорогоцінною матерією.

Містом переховування книжкових скарбів були бібліотеки манастирські та церковні. Поруч з ними існували, без сумніву, бібліотеки князівські. Такі бібліотеки, напр., можна припустити у київських князів Ярослава Мудрого і його сина Святослава Ярославовича, також пізніше — у волинського князя Володимира Васильковича.

Книжкове майно старої Русі, яке з такою любов'ю утворювалось і так бережно переховувалось в бібліотеках того часу, — дійшло до нас далеко не в повному своєму обсязі. Багато рукописних книг загинуло ще в старі часи, багато загинуло пізніше, гине від різних причин і зараз, на наших очах. Оскільки значними були втрати, свідчить хоча б той факт, що від

перших віків руської культури, з XI до XIV ст., до наших днів збереглося, якщо рахувати не тільки більш-менш повні примірники, а й незначні фрагменти, — всього коло 708 рукописних книг. Отже, відома на сьогодні кількість письмових пам'яток не дає повного уявлення про розвиток літературного життя Київської Русі.

2. Перекладна література візантійсько-болгарського походження

Найдавнішими писаними пам'ятниками літератури Київського періоду були болгарські переклади візантійських творів. Діяльність руських перекладачів почалася, здається, не раніше доби Ярослава Мудрого.

Склад перекладної літератури Київської Русі був різноманітний. До нього входили, поперше, окремі книги так зв. «святого письма», або Біблія; далі серед перекладного письменства ми зустрічаємо твори «отців церкви», книги богослужбового призначення, «житія святих», пам'ятки літератури апокрифічної, твори історичного змісту, романи і повісті, трактати природничо-наукового змісту та інші.

Б і б л і я, як відомо, ділиться на дві частини: на книги Ветхого, Старого завіту, що охоплюють історію і релігійні погляди єврейського народу, і книги Нового завіту, утворені за перших часів християнства. Окремі книги Біблії, і старозавітні, і новозавітні, зустрічаються у нас уже в XI ст., проте повний текст Біблії було перекладено слов'янською мовою значно пізніше, тільки наприкінці XV ст., в Новгороді. Київська Русь одержала книжки Біблії в слов'янському перекладі, зробленому в IX—X ст. ст. у зв'язку з поширенням християнства в Моравії, Паноні і Болгарії. Біблія принесла чималий запас художніх образів, порівнянь, епітетів, що потім закріпились в літературній мові Київської Русі.

У зв'язку з значенням в християнській церкві, найбільше поширення як у Візантії, так серед слов'ян і на Русі мали новозавітні книги — Євангеліє та Апостол.

З книг Старого завіту великою популярністю в Київській Русі користувались книги Пророків, Царств, Суддів, Притчі Соломона. Особливого поширення набула лірична книга, що має назву Псалтир. Назва ця походить від назви музичного інструменту, під акомпанемент якого виконувались пісні-псалми. Псалтир — це збірка 150 релігійних гімнів, пісень та молитов. Вона була утворена єврейською мовою між VII ст. до нашої ери і I ст. нашої ери. Автори Псалтиря невідомі; традиція приписує її царю і пророку Давиду.

Псалтир дуже впливав на читача своєю емоціональною виразністю, стислістю та закінченністю окремих висловів. Наша давня література широко його використовувала, і не тільки в церковному обиході, але і під час читання дома; Псалтир притягав до себе увагу читачів своїм багатством, різноманітністю змісту та поетичною формою; його вчили на-пам'ять, і вислови його прикладались до різних пригод у житті. Так, Володимир Мономах у своєму «Поученіи» розповідає, як у тяжку годину він звертався до цієї книги, шукаючи втіхи й поради: «взем Псалтыр, в печали разгнух я, и то ми ся выня: вскую печалуеши, душе, вскую смущаеши мя?»

Поетична сторона псалмів привертала до них увагу і пізніших письменників. В українській літературі XIX ст. переробки псалмів належать

Т. Г. Шевченку; віршовані переклади їх залишили Гулак-Артемовський, Куліш та інш.

Крім біблійної літератури, в Київській Русі поширені твори т. зв. «отців церкви», а саме — твори Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Василія Великого, Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сиріна та інш. Найбільшою популярністю користувались проповіді Златоуста.

Твори «отців церкви» поширювались у нас у вигляді різних збірників. З таких збірників відомий, наприклад, «Златоструй», складений з творів Златоуста, також — два «Изборника» Святослава 1073 і 1076 рр., що містять у собі статті різних авторів.

«Изборник 1073 р.» був переписаний для великого князя Святослава Ярославича і в оригіналі мав назву «Събор от многъ отець». Вперше він був перекладений слов'янською мовою в IX—X ст. ст. для болгарського царя Симеона. Крім творів «отців церкви» в складі збірника знаходився і найдавніший в нашій літературі підручник поетики — стаття «О образех» візантійського письменника IX ст. Георгія Хіробоска. У статті цій подано перелік різних риторичних фігур. Цікавий також «Изборник Святослава 1076 р.», теж написаний для згаданого князя Святослава Ярославича; його було складено, за словами автора, «из многъ книгъ княжихъ», тобто на підставі матеріалів князівської бібліотеки. Обидва Ізборника — 1073 і 1076 рр. використав пізніше Володимир Мономах, складаючи відоме своє «Поученіе».

Ці і подібні збірники зробили значний вплив на розвиток ораторського мистецтва Київської Русі, даючи певні зразки для наших проповідників. Під впливом їх розгорнули свою діяльність такі визначні оратори, як Іларіон та Кирил Туровський.

Чимале значення в перекладній літературі старих часів займали «житія святих». Вони були одним з поширених видів читання. Своїми легендарними оповіданнями житія притягали до себе велику увагу читачів.

Житійну або агіографічну літературу широко використовувала церква для пропаганди практичного застосування правил євангельської моралі. До давніших перекладних житій, відомих в добу Київської Русі, належать житія Антонія Великого, Іоанна Златоуста, Олексія, чоловіка Божого, Георгія Побідоносця, Феодора Стратилата та інші.

Особливою популярністю користувалось на Русі «Житіе Олексія, чоловіка Божого», де в формі цікавого, талановито написаного оповідання подавався зразок повного відмовлення від усіх радостей життя в ім'я любові до Христа.

У житії єгипетського пустельника Антонія Великого змальовується боротьба його з бісами. В деяких житіях — в житії Василія Нового, Андрея Юродивого та інш. — розроблюються есхатологічні теми, тобто питання про кінець світу. Особлива популярність випала на долю життя Андрея Юродивого. Це пояснюється цікавим його змістом і між іншим тим, що Андрей був «скіф» або «словенин», навіть «русин», як звуть його окремі списки. В «Житії» оповідається, що один значний сановник візантійського імператора купив молодого раба-скіфа Андрея, який вразив його своїми здібностями. Сановник віддав Андрея в науку і зробив його своїм помічником. Тим часом Андрей, відвідуючи церкву, зацікавився житіями святих, які читалися під час церковної служби, і вирішив віддати себе служінню богу. Але на перешкоді стало рабство. За порадою ієрея, Андрей симулює божевілля і цим шляхом визволяє себе від рабовласника. Далі він стає юродивим, творить

різні духовні подвиги і набуває святості. Багато уваги приділяється в житії есхатологічним видінням Андрея і пророцтву про майбутню долю Візантії. Дуже яскраво змальовано в творі повсякденний побут Візантійської імперії.

В Київській Русі знали ще один вид житій, в основу яких покладено було давне оповідання про боротьбу зі змієм; це оповідання було поширене в епосі багатьох народів Сходу і Заходу. Воно лежить в основі житій про Георгія Побідоносця, Федора Тірона, Федора Стратилата. Житіє Георгія Побідоносця було відоме на Русі вже в XI ст. і мало значний вплив на наші духовні стихи та билини («Алеша Попович», «Чурило»). Відбилося воно також і в мистецтві.

Житія святих у Київській Русі поширювались переважно в збірниках, менше в окремих рукописах.

З збірників відомі були «Четьи-минеи», в яких більш-менш детально розроблені житія тих чи інших святих розташовувались у календарному порядку, починаючи з вересня, кінчаючи серпнем. Крім «Міней» поширені були «Прологи», де подавались не грунтовні, а короткі відомості про святих; матеріал «Прологів» теж планувався по днях місяців. Крім цих агіографічних збірників календарного типу, були відомі ще так звані «отечники» або «патерики», збірники житій, тісно пов'язаних з певною країною чи з історією певного манастиря. В патериках подавались цікаві оповідання і легенди, сполучені іноді з «ізреченіями», сентенціями тих чи інших святих. В Київській Русі було відомо кілька патериків; з них назвемо Синайський, Єгіпетський, Скитський.

Перекладна житійна література відіграла значну роль в літературному розвитку Київської Русі. Вона не тільки читалась, але перероблялась і доповнювалась. Під її впливом складені були наші оригінальні житія.

Ще більшою популярністю, ніж житія, користувалася на Русі апокрифічна література. Визнані церквою, так звані канонічні, книги не задовольняли всіх тих питань, які виникали у зв'язку з поширенням християнства. Утворення світу, доля перших людей, історія іудейських царів, земне життя Христа, побудова раю та аду, есхатологічні перспективи кінця світу та страшного суду, про все це хотілося знати більше, ніж те, що можна було знайти в Біблії. З приводу цього і виникає цілий ряд оповідань, що вже з IV в. офіційно не визнавалися церквою, проте широко розповсюджувались у різних колах суспільства.

В основі цієї «отреченої», «таємної», апокрифічної літератури лежить народна легенда. За змістом апокрифи відносяться як до старозавітної, так і до новозавітної біблійної історії.

У зв'язку з апокрифічною літературою на Русі поширюються дуалістичні вчення Сходу, на основі яких в Болгарії в X—XI ст. виникло так зване «богомільство». Богоміли визнавали, з одного боку, верховного доброго бога, що створив невидимий духовний світ, з другого — демона зла — Сатанаїла, що створив видимий світ. Богоміли не визнавали старого завіту, оскільки царство доброго бога, за їх поглядами, починалось тільки з часів Христа, який одержав перемогу над Сатанаїлом. Богоміли не визнавали також існуючої церкви з її культом, оскільки він був продовженням старозавітної традиції. Вважаючи сучасний світ та людське тіло утворенням демона-Сатанаїла, вони, богоміли, не визнавали праці, сім'ї, власності. Розвиток богомільства в Болгарії в X ст. пов'язаний був з особливостями місцевих соціальних умов,

боротьбою селянства проти феодальної верхівки: вчення богомілів відбило протест соціальних низів проти феодалів та їх спільника — церкви.

На Русі вчення богомілів було відоме вже в XI ст. Між іншим, в літопису під 1071 р. уміщено такий богомільського типу апокриф на тему «како есть створен человек»: «Мывся бог в мовьници (в лазні) и воспотився; отьреся вихтем (вихтем соломи) і верже с небеси на землю; и распреся сотона с богом, кому в нем створити человека. И сотвори диявол человека, а бог душу в онь вложи; темже аще умреть человек в землю ідеть, а душа к богу».

З інших старозавітних апокрифів великою популярністю користувалися оповідання про царя Соломона. На одному з них — про Соломона і Кітоврасса — ми зупинимось більш детально і подамо його зміст.

Соломон будував храм в Єрусалимі; йому треба було знайти засіб обтесувати каміння без уживання заліза. Дізнавшись, що цей засіб відомий князю демонів Кітоврасу, Соломон посилає за ним свого боярина; боярин з помічниками рушає в дорогу, взявши залізний ланцюг, обруч, овечу вовну, вино, мед. Посланці не знайшли на місці Кітоврасса; побачивши кілька колодязів, з яких пив Кітоврас, вони вичерпали з них воду і наповнили їх вином та медом. Коли Кітоврас повернувся, він випив вино і мед, сп'янів і заснув. Боярин захопив його, надівши на нього ланцюг з іменем божим, і повів до Соломона. По дорозі доводилось руйнувати будови, очищати вулиці, бо Кітоврас ходив лише прямим шляхом.

В Єрусалимі, проходячи через ринок, Кітоврас побачив чоловіка, що шукав собі чобіт на сім років, і розсміявсь; потім зустрів чоловіка, що ворожив, і теж розсміявся; побачивши весілля, він заплакав, а зустрінувши п'яного, наставив його на правильний путь.

Коли Соломон запитав потім Кітоврасса про причини такої поведінки, останній відповів, що чоловік, який шукав взуття на сім років, не проживе і семи днів; людина, що ворожила й начебто знала різні таємниці, не знала того, що в землі під нею закопано цінний клад. Весілля викликало сльози, бо на жениха вже чекала смерть.

Використовуючи перебування Кітоврасса в Єрусалимі, Соломон довідався від нього, що будувати храм так, щоб не тесати залізом каміння, можна за допомогою каменя-шаміра (тобто алмаза). Кітоврас перебував у Соломона до закінчення будівництва. Одного разу, коли між царем і демоном зчинилася розмова про силу, Кітоврас зазначив, що коли Соломон хоче знати його дійсну силу, нехай зніме з його ланцюг з іменем божим і дасть йому перстень з власної руки. Соломон виконав ці умови. Тоді Кітоврас проковтнув перстень, ударив Соломона крилом і закинув його на край землі; там потім з великими труднощами знайшли його книжники та мудреці.

З новозавітних апокрифів користувались популярністю апокрифічні євангелія, де особа Христа була змальована більш реалістично, ніж в євангеліях канонічних.

З апокрифів есхатологічних значно поширене було «Хожденіе Богородицы по мукам», що визначається своєю художністю. Апокриф цей відомий нам в списку XII ст. В ньому виразно змальовані постаті грішників. Також надзвичайно яскраво подана картина пекельних мук, мабуть, для того, щоб своїм жахом впливати на уяву тодішнього читача. В слов'янському перекладі «Хожденія» зустрічаємо цікаву вставку, якої нема в грецькому оригіналі: серед грішників, що мучаться в аду, зазначаються і такі, що шанували слов'янських язицьких богів — Трояна, Хорса, Велеса, Перуна. «Хожденіе Богоро-

дицы по мукам» належить до циклу тих середньовічних апокрифічних оповідань, на основі яких вирос знаменитий твір Данте «Божественна комедія».

Апокрифи мали важливе значення в розвитку культури Київської Русі. Перевага в них, порівнюючи з канонічною літературою, поетичних, легендарних елементів, фантастики, що іноді була поєднана з реалістичними рисами, забезпечувала їм популярність в народі і сприяла впливу їх на інші види творчості Київської Русі — житія, усну поезію, мистецтво. Широко використав апокрифічну легенду твір історичного змісту, так звана Палея, присвячена викладу подій Старого завіту.

В перекладній літературі Київської Русі важливе місце займали візантійські історичні твори — компілятивні огляди, що звалися хроніками або хронографами. З них відомі були хроніки Іоанна Малали (VI ст.), Георгія Синкелла (VIII—IX ст.) і Георгія Амартола (IX ст.), найбільшою ж популярністю користувалася хроніка Амартола.

Візантійські хроніки вносили багато нового в розвиток культури і літератури Київської Русі. Вони поширювали обсяг історичних та географічних знань. По них знайомились не тільки з Візантією, але з подіями всесвітньої історії, з окремими фактами грецької літератури, міфології, філософії, дізнавалися, наприклад, про Демокрита, Сократа, Аристотеля, Платона та інш. Особливо багато відомостей в цьому відношенні подавала хроніка Амартола.

До історичних творів, крім хронік, треба віднести також «Історію Іудейської війни» Іосифа Флавія, що оповідає про підкорення Іудеї римлянами. Вона відома була вже в XI ст. в слов'янському перекладі, який, мабуть, зроблено було у Києві з грецького оригіналу. Цей пам'ятник світової літератури, починаючи з середньовіччя, не раз перекладався майже на всі європейські мови. Недавно він став матеріалом для написання романа німецького антифашистського письменника Фейхтвангера — «Іудейська війна».

Твір свій Флавій написав під впливом кращих грецьких і римських істориків. Майстерність та жвавість — характерні особливості його викладу. Промови, що їх виголошують дієві особи в творі, повні пафосу та ораторського мистецтва. Як зразок викладу можна навести початок промови Флавія після падіння Іотапати до товаришів, що заховались у печері і відмовлялися здатися римлянам. «Вскую на ся смерти ищем? Вскую, возлюбленная, разлучаем душю и тело? Мните ли мене изменившеся? И ныне изменихся. Лепо при брани убіену быти от ратных рук. Аще бо римского меча крыюся, то достоин есмь воистину своею рукою и своим мечем умрети. Аще ли они щадят нас плененных, то како нам не достоит ли помиловати себе? Добро ли свободы деля умрети, то и мне любо, но пред полком. Ныне же где полк? Кто с нами бьется? Страшиво же есть вкупе иже не умирает, егда достойно, ниже умирает егда не достойно. Что же ли боящеся не вынидем к римляном? Смерти ли?»

Найбільш хвилюючі події в творі Флавія змальовані з справжнім драматизмом. Дуже яскраво подані картини ріжних битв. «И бысть видети лом копийный, и скрежетание мечное, и щиты искепани, и мужи носими, и землю напоиша крове». Цим описам маємо близькі паралелі у нашому літописові та в «Слове о полку Игореве».

Важливе значення серед перекладної літератури Київської Русі мали переклади окремих зразків візантійської повісті. З повістей найбільш поширені були у нас «Александрія», повість про Варлаама і Іоасафа, оповідання про Трою, «Девгеніево деяніе», повість про Акира Премудрого.

Особливою популярністю користувалась «Александрія», себто оповідання про життя та діяльність славнозвісного завойовника старого часу Олександра Македонського. Читача повість ця захоплювала цікавістю фабули, незвичайними пригодами, фантастичними картинами. Сама постать головного героя теж притягала до себе велику увагу. Йому надані в повісті як риси язичника, так и риси християнина, але останні в ньому переважають. Він робить багато видатних вчинків, що вище від сил звичайної людини, але все ж мусить підкорятися законам природи.

Коротко зміст «Александрії» такий: Олександер був сином єгіпетського царя Нектанеба і македонської цариці Олімпіади. Коли він народжувався, гримів грім, і блискава протинала небо. Зовнішність Олександра була незвичайна: він мав гриву, ніби лев, одне око його дивилося вниз, а друге в бік. Олександер отримав прекрасну освіту. Одним з видатних його вчинків було приборкання коня Буцефала, якого по цей час ніхто не міг приборкати. Далі в повісті описуються відомі його війни: він завойовує Персію, Карфаген, Єгіпет, потім йде в Індію, де забиває під час єдиноборства царя Нора. В повісті подано цікаву розмову Олександра з мудрецями рахманами. Олександер ставить їм ряд запитань. — «Что есть всех животних лукавее?» — запитує він. — Они же реша: «человек». Он же рече: «Како?» Они же реша: «Се да тя препираемь (— переконуємо). Ты бо, зверь сы, зри, колико зверий водиши с собою, да другим зверем живот един восхитиши». Он же не розгневася, но улыснуся (посміхнувся)».

Побалакавши з рахманами, Олександер сказав їм, щоб вони просили у нього, що хотять. «И возопиша вси, глаголюще: «дай нам безсмертіе!». Рече же Александр: «Сим аз не владею, аз бо смертен есмь»... Олександер хотів дати рахманам «злато и хлебы и вино, масло, глаголя: «примите ее в память нашю», але вони відмовились і взяли лише масло, яке тут же перед Олександром вилили на вогонь.

Після перебування в Індії Олександер робить подорожі: у вигляді посла він їде до Персії, до цариці Кандакії, але цариця пізнає його по портрету, який таємно був написаний для неї її художником. Від Кандакії Олександер їде до амазонок, не для того, щоб «зло сотворить» їм, а тільки щоб побачити їх країну. На берегах Чорного моря він зустрічає людей песиголовців, людей з очима та ротом на грудях, шестируких та інше; бачив він «град солнечний», де на високій горі стояли храми, прикрашені злотом і сріблом. В розкішній клітці він побачив голуба, який заборонив йому ступати на небесну путь. Під час подорожі було йому знамення про майбутню смерть. Прибувши до Вавілону, Олександер справді помирає від отруєння.

Не зважаючи на особливості свого сюжету, «Александрія» виразно відбиває елементи іудейсько-християнського світогляду. При викладі подій описуються різні сни, пророкування; «чудесне» подається також в листах, які займають чимало місця в повісті.

«Александрія» відома була в нашому давньому письменстві в кількох редакціях та переробках. З цих редакцій особливо цікава пізніша, так звана сербська редакція, що з'явилася у XV ст. В ній християнизований образ Олександра виступає з рисами середньовічного рицаря; сюжет повісті набуває сентиментально-ліричного трактування.

З інших повістей відзначимо повість про Варлаама і Іоасафа, яка становить переробку біографії Будди і розповідає про поширення християнства

в Індійському царстві. В «Девгенієвому деянії» іде мова про візантійського рицаря Девгенія Акрита та про боротьбу його з сарацинами. Стиль цієї повісті має аналогії в перекладних та оригінальних повістях Київської Русі. В повісті мова яскраво-поетична — з епітетами, гіперболами, порівняннями тощо. В ній також є елементи, що пов'язують її з нашим давнім билинним епосом.

Вже з наведеного можна зробити висновок, що повісті займають важливе місце в нашому давньому письменстві. Вони зробили чималий вплив на розвиток оригінальної літератури Київської Русі.

З інших перекладних творів значну увагу притягав до себе збірник під назвою «Пчела». Тут були зібрані вислови, афоризми, вибрані з різних книг — з Біблії, з творів «отців церкви», з античних філософів — Сократа, Аристотеля, Епікура та інших. В «Пчелі» уміщувались також невеличкі оповідання, байки. «Пчела» складалась з двох майже рівних частин. В першій зібрано було матеріал, що відповідав потребам релігійної пропаганди — цитати з Біблії і взагалі релігійної літератури. Друга частина складалась з уривків творів античних філософів, з цитат із поетів і вчених Греції і Риму. Зібраним в ній матеріалом «Пчела» знайомила давнього читача з античним світом. Тому культурне значення її було чимале; вона, між іншим, доповнювала ті відомості, які знаходив читач Київської Русі в історичних хроніках. Слов'янський переклад «Пчелы» відомий з XIII ст.; виник він, мабуть, десь у Галицько-Волинській Русі.

Серед перекладних пам'яток Київського періоду зустрічаємо декілька збірників, які давали те чи інше науковоподібне уявлення про природу. Збірники ці своїм корінням пов'язані з античністю і в той же час, пристосовані до потреб християнської церкви, перейняті були середньовічним християнським світоглядом.

З творів природознавчого характеру найбільш відомі «Шестоднев», «Фізіолог» і «Христіанская топографія» Козьми Індикоплова. Шестодневами» взагалі називались трактати, в яких подавалося тлумачення біблійного оповідання про створення світу протягом шести днів. В трактатах цих містилися відомості про природу неба і землі, про небесні світила, про різні рослини, тварини і т. ін. Значного розвитку набув в «Шестодневах» елемент фантастики. Освітлення тих або тих явищ давалося в релігійно-моральному аспекті.

Уже в XI ст. на Русі відомий був «Шестоднев» Іоанна, екзарха болгарського, побудований на «Шестодневі» візантійського письменника Василія Великого.

Не менш цікавим і характерним для середньовічної науки був збірник «Фізіолог», який виник у II—III вв. нашої ери в Александрії і з'явився на Русі не пізніше XII ст. В збірникові описуються особливості і властивості різних тварин, каміння і дерев. Відомо таких оповідань до 49. Починається «Фізіолог» відомостями про лева. Цікаві також оповідання про неясить (пелікана), орла, єдинорога, змію, лиса, кита, фенікса та інш.

Кожне оповідання супроводжується тлумаченнями відповідно до християнської догматики, і чудесні властивості тварин подаються як символи певної релігійно-етичної поведінки людини, або мають на меті підтвердити всемогутність творця світу. В оповіданні, наприклад, про птаха фенікса розповідається, що птах цей живе в Індії. Коли йому буває 500 років, він з'являється на кедрах ліванських і повідомляє про прибуття священнослу-

жителя міста Геліополя; священник устилає жертовник плющем. Птах перелітає на жертовник; вогонь спалює його: на перший день у попелі знаходять червяка, на другий день — пташеня; на третій — великого птаха, який вітає священнослужителя. Далі йде вказівка, що фенікс являє собою «образ Христа» і пояснюється, чому саме.

Крім «Шестоднева» та «Фізіолога», чималою популярністю користувалась у нас «Христіанская топографія» Козьми Індикоплова. Автором її був олександрійський купець VI ст., що подорожував по Єгипту, Аравії, Абіссінії. Нема відомостей, щоб Індикоплов був в Індії — останню він описав на підставі чужих слів.

Є підстави припускати, що твір Козьми Індикоплова був відомий в Київській Русі не пізніше кінця XII—поч. XIII ст. Списки «Топографії» прикрашені численними малюнками, і це сприяло ще більшому зацікавленню ним твором.

«Топографія» Індикоплова відбиває досить виразно світогляд середньовіччя. На думку автора, земля має вигляд підвищеної площини в формі довгастого чотирьохкутника; вона знаходиться на твердій основі, оточена океаном; по краях підноситься стінка, яка своїми чотирма кутками прикріплена до неба.

Такими — в загальних рисах — були пам'ятки нашої перекладної літератури, що з'явилися на Русі в XI—XIII ст. Вплив їх на розвиток оригінального письменства не обмежувався лише давнішою добою. Пам'ятками цими продовжували цікавитись і після занепаду Київської Русі; вони притягали увагу читача і тоді, коли українські землі входили до складу Литви й Польщі.

Коли ми порівняємо перекладну літературу Київської Русі з тим, що дає нам у цьому відношенні Західна Європа, ми побачимо, що література ця майже тотожня з літературою різних народів європейського середньовіччя. Ті ж самі, в основному, твори і у нас і в Європі становили основу для розвитку своєї оригінальної літературної творчості.

3. Оригінальна література Київської Русі

Оригінальна література Київської Русі теж різноманітна й багата на жанри. Виникнувши під впливом візантійського та болгарського письменства, література Київської Русі досить швидко стала зростати і вже на перших кроках позначилася пам'ятками високої художньої якості.

1. Ораторська проза

Одним із ранніх жанрів оригінальної літератури, що виник на Русі в зв'язку з введенням християнства, була церковна проповідь.

В давній проповідницькій літературі відрізняють дві основні групи: проповіді повчальні, дидактичні й проповіді урочисті. Проповіді першого типу мали на меті викладання принципів християнської віри в простій, зрозумілій для слухачів формі, без певних стилістичних прикрас, порівнянь, епітетів тощо. До таких творів належать, наприклад, проповіді ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія. У своїх «Поученіях к братіи» монастиря Феодосій вимагає від ченців суворо додержуватися правил монастирського життя, постійно перебувати в молитві, виявляти терпіння і покору. «Отрясем, молю вас, любимици мои, унынїе наше, — говорить він в повчанні «о терпеніи и милостыни», — Рати бо належащи и трубе воиньстей трубящи

никто не можеть спати. И воину христову лепо ли есть ленитися?... Но аще стерпим, борющеся с супостаты нашими и одолевше, — примем славу безконечную и чести неизреченныя сподобимся».

Крім проповідницьких творів, Феодосію Печерському належить ще цікаве «посланіе» князеві Ізяславу Ярославичу «о вере латынстей». Посланіе це тісно пов'язане з подіями повстання 1068—1069 р., для придушення якого Ізяслав привів у Київ поляків. В творі своєму Феодосій зупиняється на питанні про латинські єресі, які, мабуть, стали поширюватися у Києві у зв'язку з політичними подіями. Феодосій обвинувачує латинян в тому, що вони «нечисте живуть, ядяться с псы і с кошьками... жолвы, і дикіе коні, и ослы, і удавленику, і мертвечину, і медведину, і бобровину, і хвост бобров». Таким чином треба блюстися «кривовірних». Закінчується послання закликом до князя змінити ставлення до латинян і похвалою православній вірі східних християн.

Коли названі вище проповіді Феодосія Печерського не визначаються особливостями образно-поетичної мови, проповіді урочистого типу мали значні художні якості. В них широко використовувались зразки візантійського ораторського мистецтва.

Найдавнішою пам'яткою урочистого проповідництва на Русі було «Слово о законе и благодати», яке приписується київському митрополиту Іларіону. За свідоцтвом літопису, Іларіон був «мужь благ, книжен и постник»; «Слово» своє він виголосив перед обраними людьми, «преизлиха насыщимися сладости книжныя». Як кожна візантійська урочиста проповідь, «Слово» Іларіона повна риторичних прикрас — різних символів, епітетів, порівнянь та інш.

Під іменем «закона» автор розуміє «старий завіт», іудейство; ім'я «благодати» прикладає він до «нового завіту», до християнства. Промову побудовано на протиставленні цих двох станів з метою довести перевагу християнства. «Слово» закінчується похвалою князю Володимиру, як головному винновнику хрещення Русі: «Похвалим же и мы, по силе нашей, малыми похвалами великая и дивная сотворшаго, нашего учителя и наставника, великого кагана нашея земля, Владимира, внука старого Игоря, сына же славного Святослава, иже в своя лета владычествующа, мужьством же и храбрьством прослуша в странах многих и поминаются ныне и словут: не в худе бо и не в неведиме земли владычествовавша, но в руской, яже ведома и слышима есть всеми конци земля». Іларіон, як бачимо, визначається в своєму «Слові» не тільки як оратор-художник, що дав видатний твір ораторського мистецтва; він виступає також, як публіцист-патріот, що пишається славою й політичною могутністю своєї батьківщини.

«Слово» Іларіона високими літературними якостями вийшло за межі своєї доби. В XIII ст. їм користувався серб Доментіан, що жив на Афоні. Ще в XV ст. «Слово» читали по церквах в день пам'яті Володимира.

Аналогічними з «Словом» Іларіона були проповіді другого видатного письменника Київської Русі — Кирила Туровського, який жив у XII ст.

При складанні своїх проповідей Кирил Туровський широко користувався візантійською літературою. Він знав твори Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Єпіфанія Кипрського та інші. «Слова» його складені в стилі урочистої проповіді і майже цілком позбавлені елементу морального повчання або картання пороків. До улюблених прийомів Кирила Туровського належить символічне тлумачення біблійних текстів, персоніфікації окремих понять, пишні антитези, запровадження діалогів, драматична форма викладу.

«Днесь тварь веселится, свобождаема от работы вражія, — говорить він в «Слові в неделю цветную», — и адскія ворота и верея потрясошася и бесовскыя силы ужасошася... Днесь горы и холмы точат сладость, удолия и поля плоды богови приносят. Горнии воспевают, а преисподнии рыдают...» Яскраві зразки драматичної форми викладу можна знайти в «Слові в неделю о разслабленном».

Крім проповідей на неділі та свята Кирилу Туровському належить ще публіцистичний твір «Притча о души и телеси», скерована проти князя Андрія Боголюбського і його ставленика ростовського єпископа Федора.

Не менш видатною фігурою, ніж митрополит Іларіон і Кирил Туровський, був, здається, також письменник XII ст. — Клим Смолятич. Літописець дуже високо розцінює його освіту: «бысть — каже він про Клима, — книжник и философ так, яко же в руской земли не бяшеть; бе зело книжен и учителен и философ велій и, много писанія написав, предаде».

В 1147 р., на вимогу князя Ізяслава Мстиславича, було поставлено його київським митрополитом без санкції константинопольського патріарха. Після смерті Ізяслава Клим Смолятич мусив залишити кафедру.

На жаль, з численних писаній Клима, про які згадує літопис, до нас майже нічого не збереглося. Відоме лише одне посланіє до якогось пресвітера Фоми, з яким Клим Смолятич веде полеміку про право єпископів настановляти митрополита без благословення патріарха, також з приводу методів тлумачення біблійних текстів. Клим відстоював якраз «філософське», символічне тлумачення.

2. Житійна література

Крім проповідницької літератури, в Київській Русі розвивалась своя житійна література.

Самим раннім з житій, які відомі були в Київській Русі, є «Сказаніе и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глеба». К літературному відношенні «Сказаніе» цікаве намаганням автора увести в оповідання певний драматизм. Воно не йде за канонічною формою візантійських житій, а наближається скоріше до історичної повісті. В ньому точно визначене місце подій, подано ряд історичних фактів. «Сказаніе» жваво відгукується на події, що цікавили сучасне суспільство. Яскраво виступає в ньому літературна і церковна апологія князів Бориса й Гліба, прокляття Святополка, що забив своїх братів. Автор засуджує братовбивчі феодальні війни. «Сказаніе» користувалося в старому письменстві великою популярністю і дійшло до нас більш ніж в 150 списках.

З інших житій Київської доби відзначимо ще дві пам'ятки — «Чтеніе о житіи и погубленіи Бориса и Глеба», а також «Житіе Феодосія Печерскаго» що їх написав чернець Києво-Печерського манастиря Нестор. Як літературний твір, несторове «Чтеніе» нижче від згаданого «Сказанія» анонімного автора. Далеко цікавішим є «Житіе Феодосія». Автор мав в своєму розпорядженні чимало фактів, і тому образ Феодосія змальований у нього досить жваво; наприклад, яскраво описані стосунки між Феодосієм та його матір'ю, гаряча материнська любов. У творі Нестора яскраво виступають впливи візантійського житійного трафарету, але це не затемнює відображення тогочасного життя; певні елементи реалізму тісно поєднуються з ідеалізацією постаті Феодосія.

«Житіе» Феодосія було написано в Києво-Печерському манастирі. Це був один із важливих центрів розвитку агіографічної (житійної) літератури Київської Русі. Можливо, в Печерському манастирі виникли так звані проложні житія руських святих, що були написані за зразком житій, які входили до складу візантійських синаксарів.

В першій половині XIII ст. в Києво-Печерському манастирі з'явилися пам'ятники, що стали основою пізнішого Києво-Печерського Патерика. В другій половині XII ст. відбуваються значні зміни в житті Київської Русі. Київ втрачає панівне політичне значення, натомість зростає Володимиро-Суздальська земля. Києво-печерські ченці, щоб підтримати славу свого манастиря, який вважався видатним релігійним осередком на Русі, складають збірник легендарних оповідань про будування манастиря та про його життя. Весь цей матеріал мав завданням показати важливе значення манастиря і довести його святість.

Оповідання про Києво-Печерський манастир вперше були подані в посланні єпископа Суздальського і Володимирського Симона (помер 1226 р.), який вийшов з ченців цього манастиря. В посланні своєму Симон звертався до печерськогоченця Полікарпа. Крім цього, декілька оповідань зібрано було в посланні Полікарпа до ігумена манастиря Акиндіна.

Оповідання Симона й Полікарпа про Києво-Печерський манастир змальовують внутрішнє життя манастиря, відбивають також боротьбу між манастирем та київськими князями. Цікаві вони побутовими подробицями. Серед них є чимало оповідань про чудеса. Так, Григорій-чудотворець покарав «татей» тим, що одних усипив, а тих, що хотіли обікрасти його город — заставив два дні простояти нерухомо на місці з ношею на плечах. Цікаві оповідання на демонологічні теми. Києво-Печерські святі примушують іноді бісів працювати на користь манастиря. За молитвою св. Феодора, біс в одну ніч змолов п'ять возів зерна; приніс також на високу гору ліс для будування церкви. Таким чином нечиста сила виступає у Патерику не тільки як щось мудре та грізне, але часто як дрібні біси народних казок, які не раз потрапляють на слизьке.

Такого роду цікавими різноманітними оповіданнями Патерик здавна притягав до себе увагу читачів. На протязі свого літературного життя він не раз доповнювався і переробляється. З 1661 р. починаються його друковані видання. В 1831 р. Пушкін писав П. Плетньову про «прелесть простоты и вымысла» в його оповіданнях.

Поява Києво-Печерського Патерика в XIII ст. мала і певне політичне значення; автори його відстоювали ідею єдності Київської Русі — ідею, навколо якої концентрувалася думка кращих представників тодішнього суспільства.

3. «Хожденіе» ігумена Даніїла

Тісно пов'язаний з інтересами суспільства Київської Русі ще один вид літературних пам'яток. Це — опис подорожів у святі місця. Подорожами цими дуже цікавились на Русі. В XI ст. Антоній, основоположник Києво-Печерського манастиря, зробив подорож на Афон. Феодосій Печерський теж мріяв побувати у святій землі, але своєї мрії не зреалізував. Печерський ігумен Варлаам в 1062 р. їздив до Палестини. В XII ст. подорожі взагалі дуже поширились, так що новгородський єпископ Ніфонт виступив навіть з засудженням їх. Природно, не всі наші мандрівники до святих місць залишили описи своїх подорожів.

З літературного погляду найцікавішим є «Хожденіе» в Палестину ігумена Данііла, яке відбулось на початку XII ст. між 1106 і 1108 рр. Ігумен Данііл подорожував у Палестину скоро після першого хрестового походу; прожив у Палестині 16 місяців і оглянув різні її місцевості. По дорозі він робив замітки і потім, мабуть не раніше 1113 р., дав цим заміткам літературне оформлення.

В своєму «Хожденіи» Данііл подає цікаві відомості про природу Палестини, її видатні для християнина пам'ятки. Але крім завдань релігійної тематики Данііл освітлює і ряд інших явищ, на які звертало увагу його спостережливе око. При описі окремих предметів завданням автора було дати наочне уявлення про саму річ; художня сторона опису менш розвинена у його творі. До «Хожденія» увійшло також багато легенд і апокрифічних оповідань.

Складаючи «Хожденіе», Данііл ставив завданням зберегти в пам'яті все те, що довелось йому бачити в святій землі. Завдання це виконав він досконально, і твір його своїми докладними відомостями займає важливе місце в паломницькій літературі середньовіччя. Поданий в «Хожденіи» топографічний опис Палестини значно доповнює відповідні відомості інших мандрівників. Отже через це, вже з науковою метою, «Хожденіе» було перекладено в XIX ст. грецькою, німецькою та французькою мовами.

В творі звертає на себе увагу патріотичний настрій автора. Напередодні великої суботи Данііл ставить у гроба господня рядом з кадилами (лампадами) грецьким і манастиря св. Савви «кадило за всю землю русскую» і з великим задоволенням зазначає, що вогонь зійшов на ці три кадила, минувши кадила фрязькі (латинські, католицькі).

Поява твору Данііла відноситься до початку XII ст., до часу, який взагалі відзначається в Київській Русі активізацією літературної діяльності. В цей час утворюється та форма літопису, яка зветься «Повестью временных лет», трохи раніш пишуться житія ченцем Києво-Печерського манастиря Нестором. До цього ж часу відноситься виникнення ще одного цікавого твору — «Поученія» Володимира Мономаха до його дітей.

4. «Поученіе» Володимира Мономаха

Батьківські повчання дітям були досить поширені в середньовічній літературі. В X ст. візантійський імператор Константин Багрянородний написав для сина науку «Про управління імперією». Наш літопис згадує під 1054 р. про повчання Ярослава. Знаємо про аналогічний твір французького короля Людовика Святого; відомі також англо-саксонські «батьківські поучення». Про них міг знати Володимир Мономах, бо був одружений з дочкою англо-саксонського короля Гаральда, Гітою. З посилань «Поученія» видно, що Володимир Мономах користувався «Шестодневом» Василія Великого, Прологом, Псалтирем. Знав він також «Поученіе Ксенофонта к сынома своима» та інші дидактичні твори, що увійшли до складу «Изборника Святослава» 1076 р.

Літературною особливістю «Поученія» є те, що в ньому повчальний, дидактичний елемент тісно переплітається з відомостями автобіографічними. Володимир Мономах в своєму «Поученіи» виступає як князь, що турбується про батьківщину, о «хрестьяных душах и селах горящих». Від дітей вимагає він милосердя до підданих, постійної уваги до тих, хто потребує захисту й оборони: «Всего же паче убогих не забывайте, — пише він, — но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицю оправдите

сами, а не вдавайте сильным погубити человека». Закликає Володимир Мономах дітей своїх і до невтомної діяльності, до того ж — діяльності самостійної, забороняючи покладатись на воєводу, на тіуна, на отрока. Цікаво змальована в «Поученіи» надзвичайно активна діяльність самого автора. В одному місці він пише: «Аз из Чернигова до Кыева нестижьди (себто коло сотні раз) ездих ко отцю, днем есть переездили до вечерни; а всех путий 80 и 3 великих, а прочи не испомню менших. И миров есмь створил с половечьскыми князи без одиного 20» В творі також описані картини полювання, коли автору загрожувала смертельна небезпека: «Тура мя 2 метала на розех и с конем, олень мя один бол, а 2 лоси — один ногами топтал, а другый рогома бол, вепрь ми на бедре меч оттял... лютый зверь скочил ко мне на бедры и конь со мною поверже».

«Поученіе» уміщено в Лаврентіївському списку літопису під 1096 р., хоча воно було закінчене пізніше, в 1117 р.

5. «Повесть временных лет»

До розвинених в Київській Русі жанрів належить жанр літописний. Один з кращих дослідників нашого літописання проф. Бестужев-Рюмін писав, що початкове літописне зведення, так звана «Повесть временных лет» являє собою архів, в якому зберігаються сліди творів початкової нашої літератури, що до нас не дійшли, а інший дослідник Буслаєв назвав літопис «досить повним оглядом давньоруського народного епосу». Наш літопис у відміну від західно-європейських хронік, що їх писали латинською — тодішньою інтернаціональною мовою, написано церковно-слов'янською, в якій зустрічаються слова з тодішньої народної мови.

Літописання в Київській Русі виникло ще в першій половині XI ст., але старіші літописні зведення, київське 1039 р. і новгородське 1050 р., до нашого часу не збереглися. Найбільш рання відома нам редакція відноситься до початків XII ст. і має назву «Повести временных лет». Ця редакція перейшла в численні пізніші зводи; з них найдавнішими є, поперше, Лаврентіївський 1377 р., в якому після «Повести» йдуть відомості про Суздальську Русь, подруге, Іпатіївський звод кінця XIV чи початку XV ст., де крім «Повести» уміщено українські зводи про події Київської і Галицько-Волинської Русі. Взагалі ж старіші літописи наші збереглись в кількості більшій, ніж 200 списків.

Щодо складу літописних текстів, то там, крім фактичних вказівок на ті чи інші історичні події, ми знаходимо велику кількість легенд та оповідань; найшли в них відображення і усні поетичні твори про тих чи інших історичних осіб та події. Не зважаючи на таку різноманітність, літописи наші все ж роблять враження певної єдності.

«Повесть временных лет» можна поділити на дві частини. В першій історію Київської Русі пов'язано з світовим історичним процесом. Оповідання починається з розподілу землі після потопу між синами Ноя. Далі події синхронічно пов'язуються з історією Візантії і слов'ян. Ця частина кінчається першими десятиліттями XI ст., початком князювання Ярослава.

В І частині «Повесть» широко користується іноземними джерелами, особливо Хронікою Георгія Амартола; в оповіданні зберігається певна історичність, подаються місцями документи, під відповідними роками зазначаються короткі або довші записи тощо. Але разом із цим тут подається чимало і легенд.

Для прикладу наведемо легенду про апостола Андрея. Цей апостол, що був

у Синопі, прийшов до Корсуня (Херсонеса), а далі опинився на гирлах Дніпра і «оттоле поиде по Днепру горе», був на тому місці, де пізніше засновано було Київ, а далі дійшов до Новгорода і потім пішов у Рим. Зупинившись на київських горах, ап. Андрей благословив їх і водрузив на них хрест. В Новгороді його здивували прийоми, яких вживали новгородці під час миття у банях.

«Дивьно видех, — розказував він потім у Римі, — землю словенську, идущю ми семо; видех бане древяны, и прежьгуть я рамяно (себто—сильно), и совлекуться, и будуть нази, и облеються квасомь усниянom (кислотою, що вживається для оброблення шкіри), и возьмуть на ся прутие младое, и биють ся сами, и того ся добиють, едва вылезуть ле (ледві) живи, и облеються водою студеною и оживуть; и тако творять по вься дьни, не мучими никымьже, но сами ся мучать, и то творять мовенье собе, а не мучение...» Це легендарне оповідання є відгуком міжнародного мандрівного сюжету, який зустрічається між іншим у розповіді ливонського історика XVI—XVII ст. Діонисія Фабриція. Фабриційрозповідає про один домініканський манастир, де ченці парились у лазні з такими ж приблизно засобами, як і новгородці, і за це були нагороджені папою, який побачив в цьому — умертвіння плоті.

Таких оповідань легендарного характеру уміщено багато в згаданій першій частині літопису. Згадаємо ще оповідання про заснування Києва, про смерть Олега від свого коня, про помсту Ольги і т. д. Взагалі в «Повести временных лет» широко використана давня народно-поетична творчість.

Звертає на себе увагу самий виклад подій в «Повести»; поруч з описом уживається іноді діалог або монолог, зустрічаються більш-менш яскраві драматичні картини. Ось, наприклад, опис битви Святослава з греками під Переяславцем на Дунаї: «...И поиде Святослав на грьки, и изидоша противу Руси. Видевше же русь, убояшася зело множьства вои. И рече Святослав: «уже нам некамо ся дети, волею и неволею стати противу; да не посрамим земле Русьскыс, но лязем костию ту: мьртви бо срама не имам, аще ли побегнем, то срам имам; не имам убежати, но станем крепко, аз же пред вами поиду, аще моя глава ляжеть, то промыслите о собе». И реша вои: «Идеже глава твоя, ту и главы наши сложим». И исполчишася Русь и грьци противу; и сразистася полка и оступиша грьци Русь. И бысть сеча велика, и одоле Святослав и бежаша грьци».

Друга частина літопису охоплює час від середини XI до початку XII ст. В центрі уваги тут оповідання про міжкнязівські відносини та про боротьбу з ворогами, зокрема з половцями. Подаються також відомості про будівництво міст, церков та манастирів, зустрічаються перекази легенд і народних оповідань.

Мова «Повести временных лет», в залежності від участі в складанні пам'ятки різних редакторів, неоднакова. В одних випадках, де можна припустити редакторську руку києво-печерського монаха Нестора, спостерігаємо нахил до книжної церковно-слов'янської мови, насиченої грецизмами; в інших місцях, утворених редакторами, зв'язаного з князівсько-дружинним оточенням Видубецького манастиря, «Повесть» широко користується живою народною мовою.

Крім мови, різна редактура відбивається в «Повести» також і на загальному спрямованні викладу. Нестор в редагованій ним частині відстоює інтереси Києво-Печерського манастиря. Видубецький ігумен Сильвестр відбиває світогляд і інтереси дружинно-князівського осередку. Але поруч з цим в літопису постійно знаходимо цікаві загальні риси феодального суспільства

Київської Русі. Основна політична тенденція «Повести временных лет» — заклик до єдності Русі; автори «Повести» постійно підкреслюють потребу боротися з ворогами за всю руську землю.

«Повесть временных лет» — лише один з відомих нам літописних зводів; їх було, як ми зазначали, кілька. Продовження «Повести» становить Київський літопис. Відомі також літописи в Переяславі, Чернігові, в Галичі, в Володимирі-Волинському; були вони також і по інших місцях Київської Русі. Наявність всіх цих літописів, що з'явились пізніше «Повести», вказує на той величезний інтерес, який був у феодального суспільства Київської Русі до цього роду пам'яток. Вона справді з'являється одним з видатних явищ нашої давньої літератури.

6. «Слово о полку Игореве»

Найдорогоціннішою художньою пам'яткою Київського періоду є героїчна поема «Слово о полку Игореве». «Слово» було знайдено 1795 р. в старовинному рукописному збірнику, де крім нього містилися історичні твори та декілька перекладних візантійських повістей — «Девгеніево деяніе», повість про Акира, «Сказаніе об Индійском царстве». За текстом цього збірника «Слово» було надруковано в Москві в 1800 р.

На жаль, в 1812 р., під час відомої московської пожежі, згаданий збірник загинув, а разом з ним зникло і «Слово о полку Игореве». Отже для наступних досліджень залишився лише друкований текст 1800 р. та рукописна копія, зроблена в кінці XVIII ст. для імператриці Катерини II. І у виданні 1800 р. і в катеринінській копії текст «Слова» досить несправний, має чимало «темних», нез'ясованих і по цей день місць. Особливості правопису та деякі палеографічні міркування дають можливість припустити, що знайдений Мусін-Пушкіним рукопис «Слова» писаний був у XVI ст. в Псковській області.

Видатний пам'ятник Київської Русі, «Слово о полку Игореве» було написано у зв'язку з нещасливим походом руських князів на половців в 1185 р. В поході цьому брали участь новгород-сіверський князь Ігор Святославович, брат його Всеволод, князь трубчевський, син Володимир, князь путивльський, племінник Святослава, князь рильський.

Подамо коротко зміст «Слова». У «вступі» автор зазначає, що він буде оповідати «по былинам сего времени, а не по замышленію Бояню», себто дасть фактичний, а не поетичний, властивий давньому співцю Бояну, виклад подій. Далі описується самий похід Ігоря. Дуже яскраво подається картина збору війська перед походом. «Буй тур» Всеволод говорить, наприклад, Ігорю: «Седлай, брате, свои борзыи комони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди. А мои ти куряни — сведоми кмети (випробовані воїни): под трубами повити, под шеломы взлелеяны, конець копія вскормлени; пути им ведоми яруги (яри) им знаеми, луци у них напряжени, тули (колчаны) отворени, сабли изострени; сами скачють, акы серыи волци в поле, ищучи себе чти, а князю славы»... Військо йде далі, по Дону, і зустрічається з половцями. Перший день приносить перемогу Ігореві, проте другий день почався дурними передвісниками: Другого дня «вельми рано, — розповідає автор, — кровавыя зори свет поведают. Чорныя тучя с моря идут, хотят прикрыти 4 солнца, а в них трепещуть синіи молніи.. Быти грому великому! Итти дождю стрелами с Дону великаго!» Битва другого дня закінчилася поразкою війська Ігоря;

сам Ігор потрапив до половецького полону. Поразці руських військ співчуває сама природа: «ничить трава жалощами, а древо с тугою к земле преклонилось».

Розповідаючи про пригоди Ігорева війська, автор «Слова» вдається до історичних спогадів про минуле руської землі, про князівські усобиці і змальовує сумний стан, що утворився в наслідок їх на Русі: «тогда по руской земли ретко ратаеве кикахуть (перегукувались), но часто врани граяхуть, трупія себе деляче, а галици свою речь говоряхуть, хотять полетети на уедіе (на поживу)».

Звістка про поразку Ігоря зробила важке враження на руську землю. Дійшла вона і до великого князя Святослава. Перед цим він бачив сон, який яскраво змальовано в «Слові». Дізнавшись про долю Ігоря, Святослав звертається з своїм «золотим словом» до інших князів і закликає їх помститись «за раны Игоревы».

Кінцева частина «Слова» починається відомим поетично написаним «Плачем Ярославни». Далі описується втеча Ігоря з полону на батьківщину. Ігор приїздить до Києва, їде по Боричеву «к святеи богородици Пирогощей»... Закінчується твір славою князям та дружині.

«Слово» було написано в 1187 р. через два роки після походу. По цей час не з'ясовано питання щодо особи його автора. Одні припускають, що він був киянином, інші вважають його за чернігівця; є деякі підстави припускати, що він походив з Галицько-Волинської землі.

В літературному відношенні «Слово» являє собою велику художню цінність. В ньому органічно поєднані народна поетика з особливостями поетики книжної. Вплив народної творчості яскраво позначився в епітетах, порівняннях, метафорах, гіперболах, алегоріях, в народній символіці та інше. Щодо книжних запозичень автор «Слова» використовує образи та звороти Біблії, повістей, напр., «Девгеніева деянія», твору Іосифа Флавія, апокрифічної літератури.

Не зважаючи на всі ці запозичення, автор виступає в «Слові» як самостійний художник, що творив новий твір високої художньої якості. В багатьох місцях «Слово» вражає яскравими картинами, виконаними вмілою рукою великого майстра. Ось перед нами рух половецького війська по диких степових просторах: «А половци неготовами (непроторенними) дорогами побегоша к Дону великому: «крычат телеги полунощы, рци-лебеди роспужени». Ось грізні ознаки похода Ігоря на Дон: «волци грозу воскрожат (підіймають) по яругам; орли клектом на костри звери зовут; лисици брешут на черленыя щиты». Прекрасно подані різні картини бою: «С заранія до вечера, с вечера до света летят стрелы каленыя, гримлют сабли о шеломы, трещат копія харалужныя в поле незнаеме, среди земли Половецкыи. Чорна земля под копиты костьями была посеяна, кровію польяна; тугою взыдоша по Руской земли». Крім цієї картини бою в образі посіва, в «Слові» зустрічаються образи бою — молотьби, бою — весільного бенкета: «Что ми шумить, что ми звенить далеча рано перед зорями? Игорь полки заворочает: жаль бо ему мила брата Всеволода. Бишася день, бишася другый, третьяго дни к полудню падоша стяги Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы. Ту кроваваго вина не доста; ту пир докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую».

В «Слові» автор виступає не тільки як видатний художник. Він добре обізнаний з політичним станом тодішньої Русі і невдачу Ігоря тісно пов'язує

з князівськими усобицями. Через це провідною думкою його твору є заклик руських князів до єднання, до спільної боротьби з ворогом. На цю ідею «Слова» в свій час звернув увагу К. Маркс після того, коли прочитав його у французькому перекладі. В листі до Ф. Енгельса від 5 березня 1856 р. він писав: «Зміст поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою монголів» (пор. Соч., т. XXII, М.-Л., 1931, стор. 122). Високий патріотизм автора дає підставу порівнювати цей видатний твір з зразками героїчного епосу інших народів, в особливості — з французькою поемою «Пісня про Роланда». Ідея захисту кордонів батьківщини від нападу ворогів, що руйнують мирну працю населення, досить яскраво змальована в обох цих творах.

«Слово о полку Игореве» дало певні наслідки в літературі наступних часів. У кінці XIV або на початку XV ст. образи його були широко використані в московській повісті про Куліковську битву 1380 р. — в т. зв. «Задонщине». Чималий інтерес до «Слова» позначився в українській, російській і європейських літературах XIX і поч. XX ст. В українській літературі відомі, повністю або в уривках, переклади М. Шашкевича, І. Вагилевича, М. Максимовича, Т. Шевченка, Ст. Руданського, Панаса Мирного та інші. В радянську добу у зв'язку з 750-річчям «Слова» з'явився талановитий переклад його на українську мову, виконаний М. Рильським.

Крім перекладів, «Слово о полку Игореве» не раз використовувалось українськими поетами в їх оригінальній творчості. Згадаємо хоча б відображення героїки громадянської війни і соціалістичного будівництва в «Плачі Ярославни» П. Тичини, або Л. Первомайського. Згадаємо також окремі образи нашої поеми в навіяному війною з німецькими загарбниками «Слові про рідну матір» М. Рильського.

Характеристикою «Слова о полку Игореве» ми закінчуємо огляд історії української літератури Київської доби. Доба ця позначилася, по-перше, широким засвоєнням важливіших жанрів сучасної візантійської і почасти болгарської літератури. Далі в цей час утворюється своя оригінальна література, яка набуває значного розвитку і швидко позначається такими високохудожніми творами, як «Слово» митрополита Іларіона, проповіді Кирила Туровського, окремі оповідання «Повести временных лет» і, особливо, «Слово о полку Игореве». У зв'язку з умовами свого зародження література Київської доби має виразне церковно-релігійне забарвлення, проте і світський елемент набуває в ній певного розвитку. Загальне спрямування літератури Київської доби — релігійно-повчальне, але і публіцистичні тенденції, намагання пов'язати писане слово з злободенними подіями досить міцно в ній виявлені. Ці тенденції сприяли розвитку національної свідомості в процесі утворення на сході слов'янського світу молодої Руської держави.

II. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ВІД ДРУГОЇ ЧВЕРТІ XIII ДО СЕРЕДИНИ XVI СТ.

Розвиток феодальних відносин в Київській Русі призвів до створення досить значних політичних осередків. На півночі виникли Новгородське та Ростовсько-Суздальське князівство, на заході князівство Галицько-Волинське. Князівства ці особливо зміцнюються після того, як з середини XII ст. Київ починає занепадати.

Галицько-Волинське князівство оформилось вже в кінці XI ст. Діяльність Ростиславичів, Володимерка та його сина Ярослава, якого автор «Слова о полку Игореве» називає Осмомислом, зміцнює становище князівства. Знаходячись на заході України, на Карпатах, князівство це мало кордони з Угорщиною та Польщею. Галицьким князям доводилось не раз вести боротьбу з сусідами, які постійно намагалися захопити їх землі.

Наймогутнішого свого розвитку Галицько-Волинське князівство досягає в XIII ст., далі в XIV ст. воно втрачає свою незалежність і становиться складовою частиною Польщі.

1. Галицько-Волинський літопис

Протягом свого існування Галицько-Волинське князівство відіграло важливу роль в історії української культури. Тут продовжувався далі розвиток літературних традицій Київської Русі. З літературних пам'яток, що дійшли до нас від цієї доби, в першу чергу треба відзначити Галицько-Волинський літопис, який зберігся в складі Іпатьєвського списка. Хронологічно літопис цей охоплює події XIII ст., з 1201 до 1292 р.

У зв'язку з особливостями викладу Галицько-Волинський літопис поділяється на дві частини.

Першу частину, переважно Галицький літопис (до 1262 р.) написано досить жваво та яскраво. Тут описані події, пов'язані з князюванням Данила Галицького, зокрема — його боротьба з боярством. Між іншим, в Галицькому літопису змальована битва Данила Романовича з тевтонськими рицарями під Дорогичином, під час якої Данило розгромив хрестоносних завойовників, що посягнули були на українські землі, і захопив у полон їхнього магістра Брауна.

Автор літопису був добре обізнаний з історичною літературою: йому відомі були хроніки Малали і Георгія Амартола, «Повесть о разореніи Іерусалима» Іосифа Флавія, історичний роман «Александрія». В літопису немало сторінок, писаних поетичною і разом з тим штучно-риторичною мовою; зустрічаються яскраві характеристики окремих діячів. В похвалі Роману Мстиславовичу князь цей змальовується в таких словах: «устремил бо ся бяше на поганыя, яко и лев, сердит же бысть, яко и рысь, и губяше, яко и крокодил, и прехожаше землю их, яко и орел, храбор бо бе, яко и тур». В літопису подано між іншим поетичне оповідання про зілля євшан. Після того, як Володимир Мономах разгромив половецькі орди, один з ханів, Отрок, втік в Абхазію, а другий, Сирчан, залишився на Дону. Після смерті Володимира Сирчан послав свого співця Оря до Отрока, пропонуючи йому повернутися на батьківщину. Але ні умовляння Оря, ні його пісні не спонукають Отрока залишити Абхазію. Тоді Орь дає Отроку понюхати зілля євшан. І от зілля це, вивезене з рідної землі, зразу міняє настрій Отрока. Понюхавши зілля, він заплакав і сказав: «да луче есть на своей земле костью лечи, нели на чюжой славну быти» і повернувся додому. Оповідання про зілля євшан пізніше було використано в російській літературі А. Майковим, а в українській — М. Вороним та, в часи Великої Вітчизняної війни, — Л. Смілянським (роман «Євшан-зілля»).

Друга частина літопису — Волинська, яка починається з 1262 р., не має тої виразної поетичної мови, що характерна для першої частини. В другій частині далеко більше відчувається релігійний колорит, наприклад,

вміщено в ній похвалу князю Володимиру Васильковичу, що дуже нагадує похвалу в. кн. Володимиру в «Слове о законе и благодати».

2. Літературні відгуки на татарську навалу

В першій половині XIII ст. розвиток української культури і літератури чимало затримався у зв'язку з грізною навалою татар. В 1237—1238 рр. монголо-татари, під керівництвом Батия, завоювали північні князівства, а в 1239—1240 рр. оволоділи українськими землями. Потім татарські орди вдерлися на Захід — в Польщу, Угорщину, і лише в Чехії їм було дано відсіч. Батий повернув на Схід і заснував на нижній течії Волги свою державу — Золоту Орду; під владою її і опинились тепер землі, які входили раніш до складу Київської Русі. Татарське іго на деякий час затримало дальший економічний і культурний розвиток українського народу.

Поява татар на Русі в XIII ст. знайшла яскраве відображення в сучасних літературних творах, при чому Батиєва навала пояснювалась в них як кара божа за гріхи людей. До тексту літопису уведені були повісті про битву з татарами на Калці, про взяття Києва Батиєм. Далі на цю тему ми маємо різні проповіді та оповідання житійного характеру.

Особливо яскраво татарська навала відбилася в проповідях володимирського єпископа Серапіона, який до переїзду свого на північ у 1274 р. був архімандритом Києво-Печерського манастиря, і тут, у Києві, засвоїв ті літературні прийоми, яких додержувався і потім. Серапіон написав п'ять «поученій», в яких змалював сумний стан, що утворився на Русі, як наслідок татарської навали — руйнування держави, нищення церков, загибель народного багатства. «Храбрии наши, — пише Серапіон в одному з поучень, — страха наполньшеся, бежаша, множайша же братія и чада наша в плен ведени быша, села наша лядиною (себто бур'яном) поростоша, и величество наше смирися; красота наша погибе, богатьство наше инем в корысть быть; труд нашь погании наследоваша; земля наша иноплеменником в достояніе быть».

Цікавим відгуком київської літературної традиції на Півночі було також присвячене татарській навалі «Слово о погибели Рускыя земли», яке дійшло до нас лише в невеликому уривку. Протиставляючи колишній розквіт Київської Русі теперішньому гіркому стану, автор «Слова» згадує минулу велич і могутність руських князів, особливо Володимира Мономаха, іменем якого половці лякали дітей. якого боялися і литовці, і угорці, і німці.

3. Україна в складі Литовської держави

Панування татар на Україні не було довгим. В XIV ст. українські землі підпадають під владу Литви та Польщі. В східній Європі це був час створення багатонаціональних централізованих держав, щоб стримати натиск татар і взагалі монголів. В XIV—XV ст. ст. оформляється Литовська держава, до складу якої крім литовської увійшли також українська та білоруська народності. «Україна і Білорусь, — зазначає з приводу цього Ф. Енгельс, — знайшли собі захист від азіатської навали, приєднавшись до так званої держави Литви». В 1385 р. Литва об'єдналася з Польщею, в наслідок чого на українські землі почали поширюватись утиски з боку польського панства. Утиски ці викликали утікання населення на Подніпров'я і тут виникає

козацтво, яке відограло велику роль в боротьбі українського народу за своє визволення.

Київські мовні і літературні традиції довго ще і в литовский період не втрачали свого колишнього значення.

В Литовській державі, що була нижчою в культурному відношенні, ніж Білорусь і Україна, офіційною мовою стала мова «руська», в основі якої лежала церковно-слов'янська мова, насичена елементами білоруської та української народної мови. Ще на початку XVII ст. у віршах Яна Казіміра Пашкевича зазначалось, що

Польска квитнет лациною,
Литва квитнет русчиною,
Без той в Польще не пребудеш,
Без сей в Литве блазнем будеш...

Тільки в захопленій Польщею Галичині офіційною мовою вже в кінці XIV ст. стає мова латинська.

4. Південно-слов'янський вплив XIV—XV ст.

Протягом XIV XV і аж до середини XVI ст. культурне життя України, як і в попередню епоху, перебувало під візантійським впливом. Поруч з ним з кінця XIV ст. підсилюється вплив південно-слов'янський, а наприкінці XV ст. виникає вплив західно-європейський.

Сліди впливу болгарської і сербської літератури на українську стають помітними вже в другій половині XIV ст. Під цей вплив підпадають не тільки самі літературні пам'ятки, але і вся книжність у цілому. Так, на половину XV ст. за зразком південно-слов'янської графіки виникає у нас новий почерк — так званий молодший півуста в, розповсюджується середньо-болгарська орфографія, входить в моду новий, геометричний орнамент. В ділянці літератури завдяки південно-слов'янському впливу значно поповнюється склад перекладного письменства: з'являються нові редакції богослужбових книг, нові переклади творів «отців церкви», поширюються невідомі доти зразки проповідницького письменства і житійної літератури. Зокрема досить широко розповсюджується на Україні збірник повчальних оповідань з чернечого життя, т. зв. «Зведений патерик», — утворена на болгарському грунті компіляція з усіх патериків, що були на той час відомі у слов'янських перекладах. Через південне слов'янство на Україні та в Росії становляться відомими ідеї «ісихазму» з його песимістичною проповіддю повного відходу від земних справ і з зосередженням на внутрішньому самовдосконаленні, між іншим, шляхом «умной молитви». Широко поширений в XV ст. в Московській державі серед т. зв. «заволожських старців», світогляд цей набув певного поширення і на Україні і відбився в поглядах таких представників українського чернецтва XVI—XVII ст., як Іов Княгиницький або Іван Вишенський.

З окремих представників південно-слов'янського впливу XIV—XV ст. треба відзначити діяльність київських митрополитів-болгар Кипріяна і Григорія Цамблака. Їх літературна спадщина складається переважно з проповідей, які мають панегіричний характер. Своїми художніми якостями проповіді ці поступаються перед аналогічними творами Київської Русі. Проповіді Григорія Цамблака риторичними особливостями де в чому нагадують проповіді Кирила Туровського.

5. Перекладна література західно-європейського походження

З кінця XV ст. в літературному житті України яскраво позначається вплив Заходу. Вплив цей в значній мірі обумовлений був просякненням на Україну західно-європейських раціоналістичних течій і, пізніше, поширенням релігійних ідей, взагалі — світогляду протестантських, соцініанських або кальвіністських угруповань.

На грунті поширення в XV ст. своєрідної раціоналістичної течії, так званої «ереси жидовствующих» [8]), виникла різноманітна змістом література — філософська, наукова, дидактична, книга для ворожби і т. інш. Зразками літератури «жидовствующих» можуть бути, наприклад, трактати по космографії та астрономії під назвою «Шестокрил» і «Громник», трактат про засоби ворожити по дрижанню мускулів — «Трепетник» і под. Особливої популярності набули «Аристотелевы врата», відомі також під назвою «Тайная тайных» («Secreta secretorum»), трактат про особисту поведінку монарха и правила ведення державних справ, виконаний в формі порад Аристотеля своєму вихованцю Александру Македонському.

Поширення на Україні протестантських течій позначилося, з одного боку, спробами перекладу окремих книг Біблії, зокрема — євангелія, на народну мову, з другого, пожвавленням полеміки навколо деяких морально-догматичних релігійних питань.

В процесі встановлення зв'язків з Заходом в XV—XVI ст. виникають, як переклади на білорусько-українську мову литовських канцелярій, легендарно-казкові оповідання на релігійні теми — повість «О умученіи пана нашего Єсуса Христа (інакше — «Страсти Христовы») або «Повисть о трех королях-волхвах», зв'язана з іменем кармеліта Іоанна XIV ст.

З світської белетристики в цей час стала розповсюджуватись на Україні «Троянська притча» («Притча о кралех»), в якій відома з античних часів троянська епопея переказувалась в стилі середньовічного рицарського роману. Тоді ж з'являється в українській літературі своєрідна обробка, теж з додержанням манери рицарського роману, повісті про Олександра Македонського, так звана сербська «Александрія». На підставі мовних і стилістичних ознак тієї і другої повісті можна припустити, що обидві вони, і «Троянська притча» і цей новий варіант «Александрії», походять з якогось західно-європейського романського оригіналу, перекладеного на слов'янську мову десь на самому заході Сербії, на Далматинському узбережжі. В другій половині XVI ст. на підставі тих же «книг сербских» утворюється білоруський переклад популярних на Заході романів про Бову та про Тристана. Слід думати, що незабаром ці переклади набули поширення і на Україні.

6. Оригінальна література XIV—XVI ст. ст.

Поруч з більш-менш поширеною перекладною літературою в XIV—XVI ст. розвивалася, хоча і в значно меншому розмірі, також література оригінальна. Важливе місце серед оригінальної продукції цього часу належить літописним творам. З них, насамперед, слід згадати Литовський літопис, відомий в двох редакціях — короткій і докладнішій. В докладнішій редакції Литов-

[8]) «Ересь» заперечувала божественість Христа; відсіля її назва.

ський літопис розповідає історію Литовсько-руської держави, починаючи від найдавніших часів і закінчуючи оглядом подій 1505 р. Крім Литовського літопису відомий був так званий короткий Київський літопис, який охоплює події з 862 до 1514 р.

В середині XV ст., не без зв'язків з підсиленням аскетичних настроїв, обумовлених поширенням ідей «ісихазму», виявилось особливе зацікавлення Києво-Печерським патериком. Старий текст його, що виник ще в першій половині XIII ст., тепер з ініціативи інока Києво-Печерського манастиря Кассіана зазнав значних переробок та доповнень. В наслідок цієї роботи виникли дві так звані кассіанівські редакції патерика, які датуються 1462 та 1468 роками.

Так, не зважаючи на всі несприятливі, важкі політичні умови, культурний та літературний розвиток на Україні в XIII—XVI ст. не припинився, хоч темпи його і стали більш повільними. Україна, перебуваючи під різними культурними впливами, продовжувала творити свою оригінальну літературу, і література ця стала базою дальшого літературного процесу, який буйно розвинувся на Україні в другій половині XVI і в XVII ст.

III. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI і XVII ст.

1. Культура й освіта на Україні в XVI і XVII ст.

1

Кінець XVI і перша половина XVII ст. в історії України були епохою могутнього культурно-просвітнього руху, зокрема — епохою виняткового розквіту літературної діяльності.

Люблінська унія 1569 року, що поклала початок пануванню польської шляхти на Україні, сильно загострила боротьбу поміж окремими класами польсько-українського суспільства. Все зростаюче захоплення українських земель під шляхетські фольварки супроводжувалось надмірною експлуатацією і цілковитим покріпаченням українського селянства. Міщанство, яке помітно посилилось на середину XVI ст., також починає зазнавати тиску шляхетських старост і воєвод.

Встановлення на Україні шляхетської диктатури не обмежувалося самим лише економічним і соціальним гнітом: воно супроводжувалось також наступом на культуру українського народу. Польська шляхта у спілці з католицьким духівництвом проводила на Україні політику примусової полонізації і покатоличення широких народних мас.

Це посилення соціального і політичного гноблення, це пригнічення мови і релігії, що загрожувало цілковитим поневоленням і знеособленням, викликало міцний протест з боку різних класів українського суспільства — з боку селянства, яке широко сприяло козацьким повстанням, з боку міщан і почасти аристократії, що включалися в боротьбу переважно на культурному фронті.

На грунті цього протесту виник, з одного боку, енергійний культурно-національний рух кінця XVI і XVII ст., а з другого, протест цей призвів до визвольної війни 1648—1654 рр., яка завершилася зміною самого політичного буття України — відокремленням значної її частини від Польщі і приєднанням до Московської держави.

2

Серед засобів, якими польська шляхта намагалася поневолити і знеособити український народ, видне місце займає так звана у н і я — об'єднання православної церкви з церквою римською.

Ідея возз'єднання Західної і Східної церкви виникла давно, одразу ж після їх роз'єднання, яке відбулося в середині XI ст. Проте, в Римі завжди розуміли це возз'єднання не як союз на рівних правах, а як підкорення східних церков церкві римській, приведення їх до підніжжя папського престолу.

З численних спроб об'єднання найзначнішою була унія, проголошена на соборі в Феррарі і Флоренції в 1438—1439 рр. Завдяки всіляким хитрощам католицькій партії вдалося тут примусити східних ієрархів визнати зверхність папи в християнській церкві і прийняти основні догмати католицького віровчення. Проте, флорентійська унія була об'єднанням надто неміцним, викликала енергійний протест на місцях і реального здійснення не набула.

Коли з'ясувалося, що флорентійська унія не може укріпитися ні в Константинополі, ні в інших східних церквах, в Римі був розроблений план підкорення папському престолу тих єпархій, що входили до складу Польсько-Литовської держави, щоб принаймні тут здійснити постанови, прийняті у Флоренції. Рішучі кроки у цьому напрямку були зроблені в другій половині XVI ст., особливо після того, коли в 1564 р. в Польщу був закликаний орден єзуїтів.

Найяскравішим виразником ідеї унії, її палким поборником на цьому новому етапі був видатний єзуїтський діяч Петро Скарга. У трактаті своєму «O jednosci Kosciola Bozego» (Kraków, 1577) він запропонував детальну розробку всіх найважливіших питань, що стосувалися реалізації ідеї унії. З боку православних головними поборниками об'єднання з римською церквою були митрополит Михаїл Рагоза, єпископи Кирило Терлецький і Іпатій Потій. Польський уряд, політичні плани якого збігалися з розрахунками папського престолу, теж став на шлях активної підтримки справи унії.

У жовтні 1596 року за указом короля Сигізмунда III в Бресті-Литовському відбувся собор людей грецької віри для обговорення і остаточного розв'язання питання про унію з Римом. До одностайного рішення собор, проте, не прийшов. Він одразу ж розділився на два окремих паралельних собори; на одному з них унія була урочисто прийнята; на другому було підтверджено «старожитное набоженство», а унія була одностайно відкинута. Обидва собори для ухвалення і здійснення своїх рішень звернулися до короля. Король, звичайно, став на сторону уніатів.

Так почала своє існування знаменита Брестська унія, ця «кістка розбрату», що загострила антагонізм поміж католицьким і православним населенням Речі Посполитої і стала причиною запеклої боротьби, кривд і жорсто-

костей, але дала також і позитивні наслідки. Український народ, який здавна терпів утиски у своїх релігійних переконаннях, тепер з особливою силою став заявляти себе як народ з історичним правом на визнання серед інших народів держави. Символом цієї самосвідомості зробилась «стара благочестива віра», для захисту якої створена була православна «наука», точніше — культурно-просвітній рух, що виявився у заснуванні шкільної мережі, фундуванні друкарень і розвитку видавничої справи, в організації наукової і літературної роботи.

У такому вигляді роль Брестської унії в справі культурного відродження на Україні уявляли собі і сучасники. Один з них, Лаврентій Древинський, чашник землі волинської, говорив на сеймі 1620 р.: «Як би дехто з нашого духовенства не відступили від свого законного пастиря і якби ті, що відійшли від нас, не повстали на нас, — то такі науки, такі училища, така кількість достойних і учених людей ніколи не з'явилися б у руському народі».

3

В історії шкільної справи на Україні перше за часом місце належить школі, заснованій князем К. К. Острозьким у своїй резиденції — м. Острозі на Волині. На жаль, відомості наші про цю школу надзвичайно бідні. Виникла вона, очевидно, наприкінці 1570-х років. В основу прийнятого в ній навчального плану покладені були принципи грецької науки, але були враховані також особливості науки латинської. Хоч сучасники називали іноді Острозьке училище академією, але за типом своїм воно було по суті середньою школою. У ньому навчали мов: слов'янської, грецької і латинської, крім того — так званим «вільним наукам» (artes liberales) — граматиці, діалектиці, риториці тощо.

Навколо князя Острозького і його школи групувався гурток педагогів і вчених, які відограваали велику роль у церковно-суспільному і науково-літературному житті свого часу. Острозька школа виховала ряд видатних діячів, як от талановитий письменник Мелетій Смотрицький або запорізький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Далі, Острозький гурток підготував до друку ряд цінних видань — наукових, публіцистичних і літературних. В такий спосіб Острозька академія на практиці, живим прикладом спростовувала високомірне твердження Скарги, нібито в православній церкві, при слов'янській мові, неможлива ніяка організована школа, ніяка просвіта, ніяка наука.

Величезну роль у розвиткові шкільної справи в XVI—XVII ст. відограло українське міщанство, що зорганізувалось у так звані церковні братства. Виникши у першій половині XV ст., братства були спочатку організаціями церковно-господарчими і релігійно-філантропічними. Тільки в кінці XVI в. вони розширюють свою програму і основною своєю задачею визначають піднесення морального і інтелектуального рівня своїх співчленів, поширення серед них освіти, захист православної церкви й руської народності від все зростаючого гноблення польсько-латинських агресорів.

Свої національно-культурні завдання братства здійснювали переважно шляхом заснування шкіл, також шляхом організації друкарень і власних видавництв.

Утворені в процесі боротьби за народність, за збереження чистоти і цілості православної віри, братські школи набрали греко-слов'янського вигляду.

Вся система шкільного устрою і прийняті в цих школах програми викладання пройняті були духом східної, слов'яно-візантійської культури. Велика увага приділялася в них вивченню слов'янської мови, також мови грецької. На цих саме мовах, а не на «простій мові», повинні були розмовляти поміж собою учні в школі. Грецький вплив відчувався також у шкільній термінології: учні називалися студеями (грецьке spudaios), вчителі — дидаскалами (didascalos).

Враховуючи, проте, реальні обставини, в яких виник і розвивався братський рух, організатори братських шкіл прийняли для них систему trivium'a і quadrivium'a, тобто ввели викладання семи вільних наук — граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії і музики, яке широко практикувалося у школах західно-європейських і польських. Досить рано вони включили у шкільну програму також викладання мов латинської і польської.

Національний культурно-релігійний рух, викликаний до життя підсиленням польсько-католицької агресії, спочатку мав своїми центрами Острог, Львів і Вільно. Київ довго лишався осторонь, і лише на початку XVII ст. прилучився до культурно-суспільного життя епохи.

У 1615 р. в Києві на Подолі будується Богоявленський манастир, і при ньому засновується братська організація. У це братство вступає багато різних людей, духовних і світських. Зокрема, — що було особливо важливим — до складу братчиків записується сам гетьман Сагайдачний з усім козацьким військом. Цей «упис» поставив Богоявленське братство під спеціальну опіку і протекторат українського козацтва. Тоді ж братство відкриває в своєму складі школу звичайного братського типу.

Спираючись на заступництво козаків, Богоявленське братство і його школа скоро розгорнули настільки широку діяльність, що уніатський митрополит Іосиф Веньямін Рутський у своєму меморіалі 1619 р. заявляв навіть, що він побоюється за долю унії в київських землях, якщо Київське братство і школа при ньому не будуть знищені.

Свій первісний характер братського училища київська школа зберігала протягом 17 років, до 1632 року. Восени цього року в її житті відбулася подія, що мала рішучий вплив на її дальшу долю.

У другому десятилітті XVII ст. серед аристократичних родів Речі Посполитої з'явився блискучий молодий чоловік, син господаря Валахії і Молдавії, — Петро Могила. З знатним походженням він сполучав солідну освіту: ще в ранній молодості він учився під керівництвом учителів, яких надсилало до двору його батька Львівське братство; вищі науки він вивчав, очевидно, в західно-європейських університетах. У Польщі Могила був близький до коронного канцлера і гетьмана Станіслава Жолкевського і знаходився у родинних зв'язках з такими крупними магнатами, як Вишневецькі, Корецькі і Потоцькі.

Оселившися у Польщі, Могила подвизався спочатку на воєнному поприщі; зокрема, в 1620 р. він брав участь у знаменитій битві з турками під Хотином. У двадцятих роках Могила зближується з православними церковними колами і в 1627 році, ледве досягнувши тридцятилітнього віку, стає архімандритом Києво-Печерської Лаври. Через п'ять років він був обраний також київським митрополитом. На цих двох посадах він перебував до смерті, що сталася в ніч на 1 (11) січня 1647 р.

Сильный своїми зв'язками з польською і руською аристократією, надзви-

чайно енергійний, з видатним розумом, розвиненим грунтовною освітою, Могила широко використав ті можливості, які надавали йому ці командні висоти в православній церкві, і своєю діяльністю зробив рішучий вплив і на розвиток українського церковного життя, і на хід української освіти. Історія піднесла його вище за всіх його сучасників і дала його ім'я його епосі. Зокрема, відроджений на початку XVII ст. Київ тепер, при ньому, в тридцяті і сорокові роки, остаточно зміцнів як новий, наймогутніший центр української науки і української літератури.

Незабаром після обрання в києво-печерські архімандрити Петро Могила задумав створити на Україні училище, грунтовно відмінне від братських шкіл, які набули вже тут великого поширення. Спостерігаючи хід боротьби з латино-польською агресією, він прийшов до висновку, що для більшого успіху у захисті засад руського культурно-релігійного і національного життя необхідно пересадити на православний грунт основи західно-європейської і польської католицької науки. З цією метою він вирішив завести при Києво-Печерській Лаврі таку школу, яка, лишаючись суворо православною, насаджувала б освіту за прийомами і програмами західно-європейських і польських колегіумів.

Наприкінці двадцятих і наначатку тридцятих років Могила зайнявся підшукуванням учителів для задуманого ним училища, і восени 1631 р. в Лаврській школі розпочалося навчання.

Польсько-латинський характер Лаврського «гімназіуму» викликав вже на початку його діяльності вороже до нього ставлення в широких колах київського населення. Обурення рішучих прихильників православної традиції дійшло до того, що почало загрожувати жорстокою розправою як з нововідкритим училищем, так і з його засновниками і вчителями.

Ця обставина примусила Могилу стати на більш обережний шлях і піти на об'єднання Лаврського училища з уже зарекомендованою на службі православній церкві Богоявленською братською школою. Об'єднання відбулося восени 1632 р. З цього об'єднання і виник славнозвісний в історії української і російської просвіти Києво-Могилянський колегіум, перетворений на початку XVIII ст. у Київську Академію.

Зразками для внутрішнього устрою Києво-Могилянського колегіуму були популярні в Польщі колегіуми єзуїтські і піарські. Отже, Могила надав своєму училищу характеру латино-польської середньої школи. Латинська мова грала в ньому провідну роль: нею велося викладання, на ній же учні повинні були розмовляти між собою як у школі, так і поза її стінами. З єзуїтських шкіл був також запозичений комплекс відповідних наук і план їх викладання.

У колегіумі було, поперше, три нижчих класи — інфіма, граматика і синтаксима. Далі йшли два середні — піітика і риторика. Вищим класом довгий час був клас філософський, і лише наприкінці XVII ст. колегіум дістав можливість відкрити у себе викладання богослов'я.

Крім плану викладання, Києво-Могилянський колегіум запозичив з польських шкіл різні навчально-допоміжні заходи і інші деталі шкільного побуту. В числі їх треба назвати між іншим влаштування прилюдних диспутів, також організацію шкільних вистав. Подібні вистави відбувалися в колегіумі, очевидно, вже в тридцятих і сорокових роках XVII ст., але особливого розвитку вони набули у другій половині століття.

На протязі XVII і XVIII вв. Київський колегіум виховав цілий ряд діячів, що проявили себе в галузі науки й літератури, а також подвизалися на

державних або церковно-адміністративних посадах. Взагалі діяльність колегіуму відіграла величезну роль в історії культури старої України. Якщо в епоху братських шкіл українська освіта розвивалася в річищі старих візантійських і стародавньо-руських традицій і лише частково сприймала вплив латино-польський, тепер греко-слов'янська традиція була відсунута на другий план. На перше місце виступила наука і література західно-європейська і польська. Це була ще не та нова європейська наука, яка почала формуватись в епоху Відродження і досягла блискучого розвитку в XVI і XVII ст. Поки це ще були відголоски науки схоластичної, що доживала свій вік у старих наукових і богословських трактатах, які все ще рекомендувала католицька церква. У галузі літератури це був переважно примхливий стиль барокко, що виник у Західній Європі в епоху феодально-католицької реакції. Але і схоластична наука і вишукана манера барочної літератури в умовах культурного розвитку, що створились тоді на Україні, були факторами прогресивними, які розширяли інтелектуальний кругозір, активізували наукову і літературну думку і подготовляли стадію дальшого, вищого науково-літературного розвитку.

4.

Великі завдання, які ставив собі культурно-національний рух XVI—XVII ст., покликали до життя появу друкарського станка і привели до організації видавничої справи.

Виникнення книгодрукування на Україні відноситься до 1574 року. Засновником його був відомий друкар XVI ст. Іван Федоров, що подвизався раніше у Москві. Як ми знаємо, перші кроки друкарського мистецтва були зустрінуті москвичами дуже неприхильно. Федоров змушений був покинути Москву і переселитися у межі Польсько-Литовської держави. Після довгих мандрувань він оселився у Львові. Тут він організував друкарню і почав друкувати церковно-богослужебну книгу під назвою «Апостол». Львівський «Апостол» вийшов у світ 15 лютого 1574 р. і вважається первенцем українського друку.

Незабаром після видання «Апостола» князь Острозький викликав Федорова з Львова і доручив йому організувати друкарню в Острозі. У 1581 р. в цій друкарні надрукована була так звана «Острозька біблія», найраніша спроба видання повного зводу біблійних книг церковно-слов'янською мовою.

Близько 1586 року організувало свою друкарню і Львівське братство, а на початку XVII ст. була заснована друкарня і розпочалася видавнича діяльність також і в Києво-Печерській Лаврі.

З перших же років свого існування Лаврська друкарня почала проявляти енергійну діяльність і незабаром перевищила і якістю і кількістю своїх видань усі інші українські друкарні XVI—XVIII ст.

На протязі XVII ст. навколо друкарні групувався гурток освічених працівників, які перекладали з грецької мови, редагували намічені до друку тексти, складали передмови, присвяти і покажчики, що додавалися до різних видань.

Не обмежуючись роботою над текстом, Києво-Печерська друкарня приділяла також багато уваги художній обробці своїх видань. Крім звичайного книжного орнаменту, лаврські видання вже в перші роки оздоблюються численними гравюрами, різаними на дереві, а наприкінці XVII ст., в Лаврській

друкарні з'являється гравірування на міді. Високої майстерності цей вид гравірування досягнув під різцем таких видатних майстрів кінця XVII і початку XVIII ст., як Леонтій Тарасевич і Інокентій Щирський.

У 1675 р. архієпіскоп Лазар Баранович заснував друкарню в Новгороді-Сіверському. Незабаром цю друкарню було перенесено до Чернігова.

На тлі описаного вище культурно-національного піднесення значного розвитку досягла на Україні в другій половині XVI і в XVII ст. наукова і літературна діяльність.

2. Літературна мова XVI і XVII ст.

У роботі своїй українські письменники того часу користувалися різними мовами — церковно-слов'янською, польською, іноді вживали також мови латинської. До польської й латинської мови вдавалися звичайно у тих випадках, коли писали для широкого кола читачів, апелювали до громадської думки усієї Речі Посполитої. Проте, вже в середині XVI ст. поставлено було питання про вироблення літературної мови, яка базувалася б на мові народній, про створення так званої «простой мовы», відмінної і від церковно-слов'янської і від польської. Одним з найбільш ранніх зразків цієї «простой мовы» є пам'ятник, відомий під назвою «Пересопницького євангелія» — переклад євангельського тексту на народну мову, виконаний в Пересопницькому манастирі на Волині в 1556—1561 рр. У XVII ст. «проста мова» набула вже значного розвитку і почала широко застосовуватися в літературній роботі.

3. Перекладна література

Починаючи огляд наукової і літературної діяльності в XVI і XVII ст., відзначимо всамперед значну кількість в цей час пам'ятників перекладної літератури. Пам'ятники ці частково мають коріння в літературі Київської Русі і продовжують стару візантійсько-болгарську традицію, частково пов'язані своїм походженням з літературою західно-європейською і польською.

Як і в попередні часи, більш-менш широке розповсюдження мали в XVI—XVII ст. твори «отців церкви», збірники житійного характеру, апокрифи, твори історичні, повістева література. Серед повістевих творів, з одного боку, читались старі романи: «Александрія» у значно зміненій сербській редакції, «Варлаам и Іоасаф»; з другого, входила в моду белетристика західно-європейська і польська — збірники «Великое Зерцало» і «Римскіе Діянія», «Повисть о семи мудрецах», рицарські романи, наприклад, «Повисть о Петри златых ключах» або «Повисть о римском кесари Оттони», збірники анекдотичної літератури —так звані фацеції і апофегмата. Наприкінці XVII або на початку XVIII ст. з'являються віршовані переклади «Звільненого Єрусалима» Торквато Тассо і новели про Сигізмунду і Гвіскарда з «Декамерона» Боккаччьо.

4. Граматики й словники

Разом з перекладною літературою розвивалась також література оригінальна — наукова, публіцистична, художня. Зародження наукової літератури в XVI—XVII ст. щільно пов'язано з виникненням і розвитком шкільної

справи. З огляду на те значення, якого надавали у братських школах викладанню грецької та слов'янської мови, уже в кінці XVI ст. починають видаватися граматики цих мов, як от грецька граматика під назвою «Adelphotis («Братство»), Львів 1591, або, «Граматика словенская» Лаврентія Зізанія, Вільно 1596.

Граматична наука і в тому і в другому підручнику трактується як наука прикладна, що ставить собі за мету опанування технікою усної і письмової мови, чітке і ясне сприймання прочитаного. «Adelphotis», наприклад, визначає граматику, як «художество зрительное и делательное, еже благоглаголати и благописати учащее нас». Значення граматики для Зізанія також полягає в тому, що вона вчить нас, «жебы мы добре мовили и писали»; крім того, граматика є «ключем вирозуминю, отворяючи и оказуючи всякіи вонтливости, нерозуминня, а пріоздобляючи й свитлый чинячи розум человический».

Як «Adelphotis», так і граматика Зізанія відограли велику роль в історії граматичних занять на Україні: вони були першими зразками чисто граматичного підходу до людської мови; крім того, вони поклали початки виробленню слов'янської граматичної термінології.

Слідом за першими, відносно елементарними граматичними підручниками кінця XVI ст., в 1619 р. з'явився капітальний труд Мелетія Смотрицького «Грамматіки словенское правильное синтагма (себто — побудова)». Граматика Смотриського дає вже більш систематичний, більш повний і поглиблений огляд особливостей слов'янської мови і своїм впливом виходить далеко за межі свого часу. По «Синтагмі» вчився в юності Ломоносов і разом із «Псалтирью» Сімеона Полоцького і «Арифметикою» Магницького називав її «вратами своєй учености». В 1755 р. «Синтагма» була передрукована в Валахії для сербів і болгар. Погляди Смотрицького не втратили свого значення і на початку XIX ст. і частково відбились у епохальному в історії слов'янського мовознавства труді Іосифа Добровського «Institutiones linguae slavicae».

Крім граматик, в XVI—XVII ст. виникли на Україні також словникові праці. Найвидатнішою з них був «Лексикон славенороский» Памви Беринди, К. 1627, що містив у собі переклад на українську мову понад 8 000 слов'янських слів.

5. Полемічна література

Великого розвитку досягла в цей час полемічна література, що стосувалася, головним чином, питань проголошеної на Брестському соборі унії. Вона представлена, з одного боку, трактатами, що вийшли з латино-уніатського табору, з другого, — трактатами, написаними в інтересах православної церкви. Виступивши на захист національно-релігійної незалежності свого народу, православні полеміcти досить швидко засвоїли всі засоби полемічного викладу, всю ту техніку цитування, посилок на історичні факти і документи, техніку схоластичної казуїстики, якою так майстерно володіли їх досвідчені і сильні противники. І скоро з лав православної партії почали з'являтися капітальні полемічні трактати, що завдавали відчутних ударів противнику.

Одним з ранніх трактатів, скерованих проти католицької церкви, був твір Стефана Зізанія «Казанье Кирилла Іерусалимскаго об антихри-

сти», надрукований у Вільні в 1596 році одразу двома мовами en rëgard, українською і польською. Прикрившись іменем Кирила Єрусалімського, авторитетнішого християнського письменника IV ст., Зізаній виступив з різким памфлетом, у якому перелічував «єресі» римського віровчення, згадував скандальні сторінки римської церковної історії і доводив, що всі ознаки, за якими можна розпізнати пришестя антихриста, в повній мірі можуть бути прикладені до римського папи. Ця ідея про папу-антихриста була широко популярна в західно-європейській протестантській літературі, і, розвиваючи її, Зізаній використав трактат голландського кальвініста Зібрандта Любберта «De papa Romano».

У 1597 р. з'явився у польському виданні, а в 1598 р. був передрукований українською мовою відомий «Апокрисис», виданий під досі нерозгаданим псевдонімом Христофора Філалета. Він був скерований проти творів Петра Скарги і інших письменників, виданих на захист постанов латино-уніатського угруповання Брестського собору. Написаний автором талановитим, широко освіченим, який близько знав політичне і церковне життя свого часу, «Апокрисис» яскраво відобразив почуття глибокого обурення, що охопило православні кола у зв'язку з проголошенням Брестської унії. Спираючись на численні документальні дані, Філалет детально виклав історію підготовки і проведення Брестського собору, викрив зрадницьку роль митрополита Михаїла Рагози і єпископів, які перейшли на бік унії, довів, що вони порушили свободу свого народу і образили його права, підтверджені королем і сеймовими конституціями. В інших частинах трактату Філалет дає юридичне обгрунтування правомочності православного угруповання Брестського собору, заперечує католицьке вчення про верховну владу папи в християнській церкві, описує утиски, яких при підтримці влади зазнають православні, і дає загальну оцінку стану, що утворився в наслідок подій 1596 р.

Звертаючись в кінці трактату до панів сенаторів і до доблесного «рицарства» корони Польської і Великого Князівства Литовського, Філалет настирливо закликає їх до пильності. Дивіться, — говорить він, — щоб через ту щілину, що проламана в правах руського народу, не услизнули всі свободи і ваших милостей. Той, хто не гасить пожежі на чужому подвір'ї, скоро побачить її і на своєму. Утиски призводять до невдоволення і до міжусобної війни з усіма її важкими наслідками. Пани сенатори і доблесне рицарство не повинні забувати про це. І поки не пізно, поки колеса братовбивчої війни ще не розкотилися, треба запобігти аварії, яка загрожує державному кораблю.

До визначних пам'ятників полемічної літератури XVII ст. належить також «Thrinos, to iest Lament Wschodniey Cerkwie», написаний талановитим Мелетієм Смотрицьким, що сховав своє ім'я під псевдонімом Тесфіла Ортолога. «Thrinos» був надрукований у Вільні в 1610 р. Він написаний у формі ліричного монологу, в якому православна церква оплакує гірку долю свою в Польсько-Литовській державі. Колись володарка всесвіту, що викликала подив як людей, так і ангелів, хороша як ранішня зоря, прекрасна як місяць, ясна як сонце, вона, православна церква, тепер пограбована, закута в кайдани, всіма покинута. Власні діти залишили її і пішли вслід за мачухою, церквою римською, привабленні ситим її черевом. Увесь трактат присвячений переліку пороків римської церкви і закінчується катехизисом православної віри.

Своєрідне місце серед українських полемістів XVI—XVII ст. посідає Іван Вишенський. Ще за молодих років він покинув Україну і прийняв монашество на Афоні. Заточившись тут у печері і віддавшись суворим аскетичним подвигам, Вишенський, проте, не міг заглушити в собі почуття любові до батьківщини, увесь час жив інтересами далекої України і чутливо відгукувався на різні події її життя. У своїх численних, завжди емоційно піднесених, часто сповнених сарказму, посланіях Вишенський включається в загальну тематику захисту православної церкви, але разом із тим бере на себе також роль трибуна, викриває хиби політичного і соціального устрою Польщі, бореться за права приниженого, експлуатованого українського селянства.

Виходячи з своїх песимістичних поглядів на світ, який заріс «терніем безвирія і безбожія» і обплутаний сітями «діавола-миродержца», Вишенський мало позитивного вбачає зокрема і в житті Речі Посполитої. Він говорить про «биды, скорби и гоненія», яким піддає «убогих русинцев» польський король; він різко засуджує продажність адміністративного апарату, починаючи від «славніших секретаров и референдаров его королевской милости» і закінчуючи останнім хабарником-писарчуком.

З усією силою свого яскравого хвилюючого слова він нападає на панів і князів світських і духовних, на тих, «которые ся в злотоглововых подушках и китайчаних пелюхах родят» «в мягких постелях спят» і провадять безтурботне життя серед гучних бенкетів, пишних виїздів і численних слуг. Вони пожирають труди й кривавий піт своїх підданих; грабуючи їх, вони наповнюють мішки свої золотом, «а тые бидници шелюга, за што соли купити, не мают» і «боятся, да им хлиба до пришлого урожаю дотягнет». Самий зовнішній вигляд франтовитого шляхтича, «виструганого, милом вишарованого», одягненого в опатний «копеняк», дратує Вишенського. З їдкою іронією описує він ходу такого франта, як ходить він, «перекривляючи макгерку» (шляпу) то на той, то на сей бік; шию напялівши, як індійській кур; плечо одно вишше от другого накокоричивши, як полетити хотячи».

Ненависть викликає у Вишенського також римська церква, що, перебуваючи у союзі з панами, всіма засобами прагне знищити віру і звичаї православного населення Речі Посполитої. З ненавистю говорить він і про войовничих агентів римського папи — про «четверорогатых исусоругателив», «машкарникив» і «вшетечникив» — єзуїтів. Рішуче виступає Вишенський також проти унії 1596 р., і у своєму посланні «к утекшим от православное виры єпископам» з повним переконанням заявляє, що руський народ ніколи не підкориться вжитому щодо нього насильству і не схилить голови перед римським папою. «Не надійтеся, власть мирская и всякое преложенство и всяк послушник папи римського, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хощут и папи поклонитися не изволят. Не надійтеся ныни, не надійтеся завтрію и в пріидущее и в вики виков».

Вступивши на шлях боротьби з єзуїтами, Вишенський виступив також проти шкільної науки і театральних вистав, що відограваали велику роль в педагогічній системі єзуїтів. Науки trivium'a і quadrivium'a, прийняті в єзуїтських школах, здавалися йому тільки «бредней», «прелестью художества языческого». Зокрема граматику він вважав «вмистною діавола поганскою хитростью»; в риторицї вбачав лише «празнословницу велеричную»; діалектику вважав «лживой и сварливой» наукой, що навчає тільки одному — «з билого черное, а з черного билое претворяти»; філософія здавалась йому брехливою вигадкою «поганских учителей — Аристотелей, Платонов и других,

тым подобных машкарников и комидійников». Замість наук, що їх викладали в єзуїтських школах, Вишенський радить православному населенню не виходити за межі вивчення Часослова, Псалтиря, Октоїха, Апостола і Євангелія. Він глибоко переконаний, що тільки ці, головні богослужебні книги православної церкви можуть забезпечити дійсне спасіння, бо саме вони «без поганских хитростей и руководств, се же есть граматик, риторик, діалектик и прочих ...коварств тщеславних, діавола вмистных, простым прилежным читанієм к Богу приводят, простоту и смиреніе будуют и Духа святого подъємлют».

Піддаючи суворій критиці загальноприйняту в тодішній школі систему наук, Вишенський стає на явно консервативні позиції і різко розходиться з братствами і з іншими діячами українського відродження XVI—XVII ст. [9])

З інших пам'ятників, скерованих на захист православної церкви, назвемо ще «Палинодію» Захарії Копистенського, 1621—1622 р., ученіший твір, що уявляє своєрідну енциклопедію дискусійних питань полеміки між православними і латино-уніатами. Обгрунтовуючи історичні права руського народу на релігійно-національну незалежність, Копистенський доводить, що Руська земля ніколи не перебувала в релігійних стосунках з Римом, і що християнська віра йшла до неї іншими шляхами, зі Сходу. Він докладно переказує літописну легенду про перебування апостола Андрея в Києві і Новгороді і довго зупиняється на обставинах хрещення Русі за часів князя Володимира. Далі Копистенський відзначає, що руський народ здавна уславився воєнною доблестю і мужністю: вже під час Троянської війни весь світ знав про його рицарські подвиги; невмирущою славою вкрив він себе, беручи участь у походах Олександра Македонського; хоробро бився він і з греками під проводом Олега, Святослава і Володимира; неодноразово робив воєнні послуги також Польській державі. І от, сильний своєю одностайністю і свободолюбством, руський народ нікому не дозволить зазіхнути на свою незалежність, ні до кого не піде в неволю.

Визначний пам'ятник полемічної літератури XVII ст. становить також «Lithos, abo Kamień», надрукований у Києві в 1644 р. під псевдонімом «смиренного отца Євсевія Піміна». Здається, в складанні цієї книги брав участь гурток київських учених під керівництвом Петра Могили. «Lithos» скерований проти виданого в 1642 р. у Кракові твору Кассіана Саковича про різні помилки, єресі та забобони православної церкви — «Epanorthosis, albo Perspektywa y obiasnienie błędów, heresyey y zabobonow w Gręko-Ruskiey Cerkwie». Людина, яка колись боролась на стороні православної церкви, згодом перейшла в унію, і, нарешті, прийняла католицизм, Сакович у «Perspektyw'i» з запалом ренегата перераховував помилки православної церкви і накреслював злу карикатуру на побут і звичаї руського народу. Нападки Саковича викликали протест не лише в таборі православних, але і з боку уніатів. Зокрема «Lithos» був тим каменем, який київські вчені пустили у фальшиво-темний (faleczno-ciemny) твір Саковича.

---

[9]) Яскравій, барвистій поста т Вишенського приділено багато уваги в нашій науковій літературі. З присвячених йому досліджень найвидатнішою є монографія І. Франка — «Іван Вишенський і його твори» (Львів 1895). Психологічне обличчя Вишенського майстерно відтворив Франко у поемі «Іван Вишенський», яка вперше була надрукована в збірнику «Із днів журби» (Львів 1900).

Полеміка з латино-уніатами тривала і в другій половині XVII ст. В ній брали участь найвидатніші письменники того часу — Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський. Тільки тепер в зв'язку з активним виступом на історичну арену козацтва і возз'єднанням значної частини українських земель з Росією — полеміка ця втратила попередню гостроту і інтенсивність.

Суперечки з питань, пов'язаних з унією, займають головне місце в полемічній літературі кінця XVI і XVII ст. Порівнюючи з ними, боротьба з іншими релігійними системами провадилася в досить незначних розмірах. У плані цієї боротьби можна відзначити кілька трактатів, скерованих проти протестантів. У творі «Мессія Правдивый», К. 1669, Галятовський зробив спробу створити протиюдейську полеміку, а в трактатах «Labedz z piórami swemi», Новгород-Сіверський 1679, і «Alkoran Mahometów», Чернігів 1687, він виступив з засудженням магометанства.

6. Історичні твори

Окрему групу в літературній спадщині XVII ст. складають пам'ятники історичного змісту. Деякі з них стосуються питань церковної історії і присвячені викладу житій святих або опису чудес, зв'язаних з якоюнебудь особою або якимнебудь місцем. В інших викладається історія світська — політична або воєнна, правда, ще не остаточно відмежована від містики і фантастики. Так, видані польською мовою «Paterikon» Сильвестра Коссова, К. 1635, и «Teraturgima» Афанасія Кальнофойського К. 1638, відтворюють легендарну історію Києво-Печерської Лаври; збірники «Небо новое» Іоанікія Галятовського, Львів 1665, і «Руно орошенное» Дімітрія Ростовського, 1680-х рр., присвячені описанню чудес Богородиці. Тому ж Дімітрію Ростовському належить величезна чотирьохтомна «Книга житій святых», К. 1689—1705, що у живих, захоплюче написаних нарисах викладає житія подвижників східної церкви. Книга ця написана на підставі слов'янських історичних і агіографічних матеріалів, як Літопис, Києво-Печерський Патерик або «Великіе Четьи-Минеи» митрополита Макарія, з другого боку, при складанні її враховані також збірники західні — «Acta sanctorum» болландистів і «Vitae sanctorum» Сурія.

В другій половині XVII ст., в зв'язку з крупними історичними подіями, що їх переживала Україна, як от війни з Польщею, Туреччиною і Кримом, приєднання українських земель до Росії, — виникає і розвивається інтерес до світської історії. В 1670-х рр. з'являються такі історичні компіляції, як «Густынска Летопись» Мих. Лосицького, «Кройника» Феодосія Сафоновича, нарешті, київський «Синопсис», який приписують правда, без достатніх підстав, архімандриту Києво-Печерської Лаври Інокентію Гізелю.

У передмові до Густинського літопису Лосицький робить спробу обгрунтувати потребу історичних занять і доводить, що головним стимулом до історичних робіт є любов до батьківщини, «которая, — продовжує він, — кождого не иначей, єдино яко магне железо, так до себе потягаєть»; і це «оный поета грецький Гомерус ясне... в своем тексти выразил, же ни о що не дбаючи, кгды был от родства своего отдаленый през пойманье и юж ся вернути не могл, прагнул видити навет дым своеи отчизны».

Виклад у київському «Синопсисі» починається з стародавньої історії слов'ян. Історія ця підказана польськими хроніками і частково повторює те, що ми зустрічали вже в «Палинодії» Захарії Копистенського. Своє походження слов'янські народи ведуть від сина Ноя—Іафета, ім'я ж їх походить від слова «слава», тому що здавна вони славилися своїми воєнними доблестями. Цінуючи ці доблесті, македонські царі Філіпп і його син Олександр дали слов'янам грамоту, в якій закріпляли за ними їх землі й стверджували належні їм вольності. З пошаною ставився до слов'ян римський імператор Август. Слов'яноруський князь Одоакр завоював Рим і володів ним 30 років.

Після цих легендарних відомостей «Синопсис» переходить до історії українських земель і викладає її, починаючи з перших київських князів і закінчуючи турецькими походами на Чигирин в 1677—1678 рр. Сконцентрувавши головну увагу на історії України, «Синопсис» приділяє також декілька сторінок і московській історії і більш-менш докладно розповідає про княжіння Дмитрія Донського і про славнозвісну Куліковську битву.

Виданий вперше в Києво-Печерській Лаврі в 1674 р., «Синопсис» неодноразово передруковувався в XVII, XVIII і на початку XIX ст., видавався у збірці творів Дімітрія Ростовського, поширювався в рукописних копіях, був перекладений латинською і грецькою мовами. До початку XIX ст. це була найпопулярніша книга з історії східних слов'ян. З неї, між іншим, черпали матеріал художні твори XVIII і початку XIX ст., які розробляли історичні сюжети.

7. Ораторська проза

Значного розвитку досягла в XVII ст. на Україні проповідницька література. Старші українські проповідники дотримувались ще традицій візантійської і старо-руської церковної кафедри. Так, зміст і форма повчань, зібраних в «Евангеліи учительном» Кирила Транквіліона, Рохманово 1619, підказані переважно такими творами, як «Бесиды» Іоанна Златоуста, «Евангеліе учительное» Филофея Каліста, проповіді Кирила Туровського тощо. В другій половині XVII ст. в українській літературі здобуває великого поширення запозичений з Заходу і Польщі стиль барокко, з його вишуканими порівняннями, хитроумними алегоріями, несподіваними запитаннями і примхливим сполученням християнської символіки і античної міфології. Найвидатнішими представниками стилю барокко в проповіді XVII ст. були Іоанікій Галятовський, Антоній Радивіловський і Лазар Баранович. Галятовський дав, між іншим, теорію барочної проповіді в трактаті «Наука албо способ зложення казаня», доданому до збірника його повчань під назвою «Ключ Разуминія», К. 1659—1660.

Головний зміст церковної проповіді взагалі становить роз'яснення принципів християнської догматики або виклад основ євангельської моралі. Проте, поруч з цим в українській проповіді XVII ст. подається іноді зображення різних сторін сучасного побуту, почуваються відгуки на ті чи інші моменти політичних або соціальних стосунків.

Так, змальовуючи картини розкішного життя і розгулу сучасного панства, Транквілион вводить у свої повчання побутові подробиці, згадує, наприклад, вина «малвазію» і «алікант», які пили тоді на бенкетах, перераховує «перфомы», «олейки», «водки», «пижмы» та інші речі, що становили при-

належність туалету тодішніх дам. У тих рядках «Евангелія учительного», де Транквіліон вступає в полеміку з хулителями проповіді, закликає знатних і багатих панів поширювати училища, засновувати друкарні і розмножувати книжки, — відчувається відгомін того культурного піднесення, яке становить характерну ознаку української історії кінця XVI і початку XVII ст.

У деяких проповідях «Евангелія учительного» Транквіліон, користуючись барвами і образами Іоанна Златоуста, змальовує закріпачення селян і експлуатацію, що процвітала в той час в Польсько-Литовській державі. Засуджуючи багатих панів, немилостивих і жорстоких до своїх підданих, Транквіліон скаржиться, що пани ці не бачать, як піддані, працюючи на них удень і вночі, гинуть від голоду, не мають навіть подертого рубища для того, щоб прикрити свою наготу. Замість подяки пани карають їх, замикають у в'язниці, накладають нестерпні податки і тяжкі служби, немов би це не люди, а осли або воли, і не дають їм ні хвилини відпочинку. Вони навіть торгують ними, їх дружинами і дітьми, немов безсловесними, і розхищають їх майно. «Увы мни, — вигукує з жалем проповідник, — что сего беззаконія будет лютійше!»

У проповідників стилю барокко, які приділяли головну увагу не стільки змісту своїх повчань, скільки їх формі, ми не знайдемо більш-менш яскравих картин сучасної епохи, проте і в них зустрічаються ті чи інші відгуки на різні події сучасного життя. Антоній Радиловський, наприклад, у проповідях своїх говорить про турецько-татарське нашестя на Україну в семидесятих роках, і одна з них так і зветься — «Слово первое часу войны, побужаючее воинов христіанских до потканя ся з турками и татарами». Галятовський в «Ключи Разуминія» нагадує своїм слухачам ідею братства, що об'єднує багатих і вбогих, панів і слуг, і підкреслює, що горді люди, які не хочуть «товаришитися з людми убогими», а також люди, які відбирають у інших землю й майно, «соби пространное, а иншим тисное мисце чинят», будуть після смерті «миты товарыство з діаволами, будуть в пекли, як в скрыни желизной, тисной, замкнени на вики».

8. Віршова література

Велику роль у розвитку літературного руху на Україні в кінці XVI і в XVII ст. відграла віршова література — література до-силабічних і силабічних віршів. Віршових спроб цього часу дійшло до нас дуже багато. Найчастіше це спроби на різні релігійні теми, як, наприклад, зібрані у «Виршах на Рождество Христово» Памви Беринди, Львів 1616, або подані в збірнику «Перло Многоцинное» Кирила Транквіліона, Чернігів 1646; іноді це епіграми на шляхетські герби або панегірики на честь тих чи інших впливових осіб; у деяких випадках це відгуки на різні події, що хвилювали більш-менш широкі кола сучасного суспільства.

Не дивлячись на переважно-церковний характер віршової літератури, на сильний в ній панегіричний елемент, українські вірші цього періоду не були чимсь мертвонародженим, не стояли так далеко від життя, як це могло б здатися на перший погляд. Життя, повне руху і боротьби, вдиралося і в цю галузь літературної творчості й примушувало бриніти в ній ноти сучасності й прогресу. Так, наприклад, написаний в тридцятих роках «Лямент о утрапеню мищан острозких» з цілковитим співчуттям до пригнічених

мас зображує так звану «Острозьку трагедію» — сутичку між населенням м. Острога і розгнузданими слугами княгині Анни-Алоізи Ходкевичевої. Панегірики на честь архімандрита Києво-Печерської Лаври Єлісея Плетенецького, гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і митрополита Петра Могили прославляють заслуги цих діячів в справі насадження друкарень, шкіл, взагалі — в справі підтримки просвітнього руху у краї. Зокрема «Вирши на жалосний погреб Сагайдачного», К. 1622, написані Кассіаном Саковичем, який тоді виступав ще на стороні православних, в сильних енергійних тонах виражають ідею відданості вітчизні, настоюють на необхідності жертвувати всім для її врятування:

Лепій есть стратити живот за ойчизну,
Нижли непріятелю достаться в коризну.
Кто бозим за ойчизну не хочет вмирати,
Тот потом з ойчизною мусит погибати.

І Сагайдачний, що помер від рани в битві з турками під Хотином, по праву, каже Сакович, займе місце серед найвидатніших діячів світової історії:

...Если выхваляет Кгреція Нестора,
Ахиллеса, Аякса, а Троя — Гектора,
Атенчикове славят кроля Периклеса
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смилости свого хвалит Курціуша
И з щасливых потычок славит Помпеюша,
Теды теж и Россія — Петра Сайдачного
Подасть людем в памятку вику потомного,
Абы его послуги кровавыи вси знали
И пред народы годне его вспоминали.

Багато уваги приділяла віршова література визвольним війнам Богдана Хмельницького — Жовтоводській битві 1648 р., полону польських гетьманів Потоцького і Калиновського і т. ін. Проти полонофільських тенденцій української старшини часів Івана Виговського скерований глибоко емоційний «Плач Малой Россіи о ляхолюбцях».

..Где бидница есть такая,
Як я, Россія Малая?

з сумом запитує в «Плачі» Україна і скаржиться, що дехто з її дітей — «ляхолюбци-лихолюбци» хочуть повернути назад те важке ярмо панської неволі, яке тільки що скинув з шиї українського народу Хмельницький.

У другій половині XVII ст., в період панування барокко, в українській літературі дуже поширюються так звані куріозні вірші (carmina curiosa). Одним з типових представників цього виду віршування був полтавський пресвітер Іоанн Величковський, автор рукописних збірок «Зегар з полузегарком» 1690 р. і «Млекс» 1691 р. Збірник «Млеко» особливо цікавий тим, що в ньому Величковський дає не тільки зразки car-

mina curiosa, або, як він їх називає, «поетицких штучок», але й пояснює характерні ознаки кожного їх типу. Отже, «Млеко» — це ніби частина поетики, присвячена спеціально теорії carmina curiosa.

Види «штучок», що знайшли місце у збірнику «Млеко», такі: «эхо», різні форми «раков» (carmina cancrina), акростих, «многопреминительний» вірш, «лабіринт», фігурні вірші (carmina figurata) тощо.

«Эхом», за визначенням Величковського, називаються вірші, в яких кожний наступний рядок складається з двох складів, що повторюють кінцеві склади рядка попереднього:

— Что плачеши, Адаме, земного ли края?
— Рая!
— Кто ти в сади снидь смертну подаде от древа?
— Ева!
— Кто же Еву в том прелсти, змій ли вертоградскій?
— Адскій!

і т. д.

«Рак літеральный» — це «вірш, которого літери, и вспак читаючися, той же текст выражают»:

Анна дар и мни синь мира данна,
Анна ми мати, и та ми манна.
Анна пита мя, я мати панна.

Тяжко зрозуміти зміст цих трьох рядків, проте кожний з них має ту особливість, що при читанні як від лівої руки до правої, так і навпаки, від правої до лівої, дає ту ж саму фразу.

«Многопреминительный», пише далі Величковський, це «вирш, который килка десят разый преминятися может. У римлян называется тот вірш протеус»:

Яко ниву рясно плоды украшают,
Тако Диву красно роды ублажают.
Ниву рясно плоды украшают яко,
Диву красно роды ублажают тако.
Рясно плоды украшают яко ниву,
Красно роды ублажают тако Диву...

і так далі, «до килка десят разый».

Панегірична література цієї доби розвивалася почасти на народній, переважно ж на польській і латинській мові. У панегірики також знайшли доступ елементи carmina curiosa. Так, в панегірику Пилипа Орлика «Alcides Rossiyski», Вільно 1695, зустрічаємо вірш у формі герба Мазепи; Яворський в панегірику «Arctos caeli Rossiaci», К., 1690, дає зразок «эха», а в брошурі «Hercules post Atlantem», Чернігів 1684, зазначає своє ім'я за допомогою такого латинського двовірша-загадки:

Iam tibi, mi lector, supra mea nomina dixi:
Nam platanum baculo junge sciesque virum!

тобто: ім'я моє, читачу, взнаєш тоді, коли слово «platanus» (явір) поєднаєш з словом «baculum» (кій): Явор-с-кій.

9. Драматургія XVII ст.

В тісному зв'язку з розвитком віршової літератури знаходиться зародження на Україні так званої шкільної драми. Драма ця виникла під сильним впливом польсько-латинського шкільного театру, що досяг блискучого розвитку в руках єзуїтів. Проте, запозичена з чужих джерел, шкільна драма на Україні досить швидко почала набувати народного зафарблення і стала більш-менш чуйно відгукатися на факти українського громадянського життя.

Прототипом українських шкільних вистав слід вважати діалоги, що з'явилися в перші десятиліття XVII ст. і виконувалися «спудеями» братських училищ. В формі таких діалогів написані, наприклад, «Вирши на Рождество Христово» Памви Беринди, окремі вірші в «Перли многоцинном» Кирила Транквіліона, «Вирши» Саковича «на погреб Сагайдачного» тощо. Більш розвинений діалог, що наближається вже до драматичного оформлення, знаходимо в двох творах, виданих Львівським братством в 30-х роках — у «Виршах з трагедіи Христос пасхон» Андрія Скульського, Львів 1630, і в «Розмишляни о муци Христа Спасителя» Іоанікія Волковича, Львів 1631, а також у майстерно скомпонованій, динамічно напруженій рукописній п'єсі «Слово о збуреню пекла», що розробляє сюжет про сошестя Христа у пекло і визволення з пекельної в'язниці Адама і інших прародителів.

Особливо розвинулась шкільна драма у стінах Києво-Могилянського колегіуму. Є більш-менш точні вказівки на те, що вже в середині XVII ст. в колегіумі ставились цілком розроблені і відповідно оформлені театральні вистави. Проте, відомі нам зразки київської драматичної літератури не сягають далі 1670-х років.

В розвиненому вигляді українська шкільна драма XVII і XVIII ст. характеризується такими особливостями.

Щодо зовнішньої композиції вона звичайно складається з трьох головних частин — пролога, фабули і епілога. Центральну її частину становить фабула. Фабула поділяється на акти — від 3 до 5; акти, в свою чергу, поділяються на сцени.

З погляду тематики шкільні п'єси XVII і XVIII ст. можна об'єднати в чотири групи. Першу групу складають драми типу середньовічних містерій, себто драми, що розробляють різні сюжети біблійної історії. В цій групі особливо повно представлені драми різдвяного і великоднього циклів. До другої групи належать драми типу мораліте — алегоричні п'єси, що ілюструють той чи інший догмат християнської релігії або розробляють яку небудь моральну ідею. Третю групу складають драми типу старовинних міраклів, себто драми, написані на агіографічні сюжети, з опрацюванням житій і сказаній про чудеса тих чи інших святих. На початку XVIII ст. на Україні виникла нова група драматичної літератури — драми, писані на сюжети вітчизняної історії.

Відносно дієвих осіб треба зазначити, що поруч з реальними людськими постатями, поруч з християнськими ангелами і святими, в шкільних драмах, особливо в драмах типу мораліте, беруть широку участь різні алегоричні образи, символічні вособлення тих чи інших абстрактних понять, християнських чеснот або пороків, так звані personae fictae. Нерідко серед дієвих осіб шкільної драми виступають божества язичеського Олімпу. В цій пристрасті до алегоричних образів, в цьому змішенні фігур християнської і античної міфології дають себе знати риси стилю барокко, який помітно впливав

не тільки на розвиток української поезії XVII ст., але й на формування шкільної драматургії цього часу.

Шкільні п'єси писалися звичайно віршами, найчастіше 13-складовим силабічним розміром з цезурою після 7 складу.

Авторами їх були професори колегіуму, ті саме, які вели викладання піітики; виконувались вони учнями колегіуму.

Важливу особливість шкільної драми становлять так звані інтермедії, або інтерлюдії, тобто веселі сценки, що мали розважати глядачів у антрактах між актами серйозної драми. Зміст свій інтермедії запозичали з анекдотичної літератури або з народного життя. В них виводилися селяни, солдати, цигани, євреї. Дієві особи говорили між собою народною мовою і зображувались з прийомами народного гумору.

Найдавнішою з відомих нам київських шкільних драм є драма про Олексія, чоловіка божого, представлена в колегіумі на честь царя Олексія Михайловича в 1673 р. і наступного ж року, за бажанням київського воєводи кн. Георгія Трубецького, видана в друкарні Києво-Печерської Лаври. В основу драми покладене широко відоме житіє Олексія, що змальовує ідеал цілковитого зречення всіх мирських прив'язаностей і радостей во ім'я любові до Христа.

Драма починається на небі бесідою архангелів Гавриїла і Рафаїла. Вони розмовляють про падіння Люцифера та інших ангелів і про те, що Бог поповнює спустілі ангельські хори праведниками переважно з артистократичних родів:

Найбарзе з достатных фамилій збирає,
Ровных себи в роженю миле прибирає,
Бо и сам уродился з царскаго колина
Давидова: Авраамля знаю быти сына...

Після цього Гавриїл спускається на землю і переконує Олексія, сина римського сенатора Евфіміана, додержувати чистоти, тому що вона є найкоротшою дорогою до неба. Вслід за архангелом до Олексія підходять язичеські богині Юнона і Фортуна і, приваблюючи його мирським щастям, розстилають перед ним килим до суєтних втіх, що широкою стежкою спускається вниз до пекла. Піддавшись спокусі, Олексій готовий стати на цей килим, але Virtus і «Нищета» стримують його і стелють перед ним другий, вузький килим — тернистий шлях, що веде, проте, на небо.

Поступаючись проханням батьків, Олексій згоджується одружитися з дівчиною аристократичного роду, але в першу ж ніч залишає батьківський дім і йде в «град Едес», де прирікає себе на злиденне життя жебрака при храмі Богородиці. Батько й мати гірко плачуть, втративши сина; з ними плаче і дружина Олексія. В сімейному горі бере участь сам імператор Гонорій. Разом з Евфіміаном він відряджує слуг шукати Олексія по всьому світу. Слугам довелося побувати і в Едесі; вони зустріли тут Олексія, подали йому милостиню, але не пізнали його. Через 17 років Олексій повернувся до Риму і, ніким не впізнаний, оселився, знову таки, як жебрак, на дворі Евфіміана. Сльози батьків і дружини, які він бачив щодня, не похитнули його твердості; він з терпінням зносив образи і знущання своїх власних слуг і прожив в домі батька ще 17 років. Відчувши наближення смерті, Олексій попросив хартію і написав про себе «історію». Тим часом з неба почувся голос з пропозицією шукати в Римі божого чоловіка. Імператор Гонорій в супроводі багатьох людей

відправляється в дом Євфіміана. Тут з'ясовується, хто був цей тількино померлий жебрак. Батьки й дружина оплакують смерть Олексія, Олексій же втішається серед ангелів і з височини неба виголошує довгу заключну промову. Наприкінці він звертається до царя Олексія Михайловича, прославляючи його побожність та щедрість, і обіцяє своїми молитвами виклопотати перемогу у війні з турками.

У процесі вистави драми про Олексія з нею з'єднувались дві інтермедії. Одна, принаймні зовнішньо, зв'язана с основною дією п'єси і має назву «Играніе свадьби» Олексія. Під час шлюбного бенкету на сцені з'являються п'ятеро селян, які приносять на господарство молодим різні подарунки — курку, хліб, яблука та інш. Євфіміан запрошує селян до столу і просить вгощатись. Вони п'ють «аковотее» (aqua vitae), співають, танцюють під музику, нарешті, остаточно перепиваються, в наслідок чого, як пояснює ремарка, «свар и битва всих мужиков стаєтся». Кінець-кінцем один з слуг Євфіміана звертається до гостей з словами: «Проше вас, больше як волки не выйте!», а менше за інших сп'янілий селянин починає врезонювати товаришів і звертається з пробаченням до глядачів:

О дав би вам золи пить, а не малзаміи (тобто — мальвазії)
Якби наробили они голосіи!
Хмиль — не вода, як кажуть. Панове, пробачьте,
А на их пьяних за то дивовать не рачьте!

Текст другої інтермедії в п'єсі не наводиться; у відповідному місці зроблено тільки відмітку: «Ту играліще».

Такий в загальних рисах зміст драми про Олексія, божого чоловіка. Отже, розробляючи житійний сюжет, драма ця входить до складу тої групи драматичної літератури, яка продовжує традиції середньовічних мираклів. Мова драми сповнена польськими словами і формами, і це дає підставу вважати, що прототипом її була якась польська, очевидно, єзуїтська обробка житія Олексія.

За другий зразок київських драм XVII ст. може правити п'єса під назвою «Дійство, на страсти Христовы списанное» (1685 р.). Це яскравий зразок драми типу «моралітє», який в алегоричних образах ілюструє основне положення християнського віровчення—догмат про «искупленіе» рода людського через хресні муки і смерть Христа.

У п'єсі показано, як «Ериннис» (богиня ворожнечі) викликає з пекла фурій, наказує їм одержати перемогу над «Любовью» і захопити її в полон. Покірні наказу, фурії починають сіяти ворожнечу між людьми, підмовляють Каїна вбити Авеля, підбурюють синів Іакова проти брата Іосифа тощо. «Любов» звідусіль виганяється, «Ериннис» запановує на престолі світу, перед нею схиляють коліна «Льстец», «Лукавец», «Сластолюбец», «Убійство» та інші смертні гріхи. На сцені з'являється «Отмщеніе», що готове знищити «Ериннис» і її прихильників, проте «Любов» благає не робити цього, тому що сама, власною смертю хоче врятувати рід людський від влади «Вражды» і гріха. Далі зображуються страждання і смерть втіленої любові — Ісуса Христа. В останній сцені «Плач» ридає на його похороні.

Закінчивши ознайомлення з літературними явищами половини XVI і XVII ст. і оглядаючись назад, ми бачимо, що шлях, який пройшла за ці пів-

тораста років українська література, був в багатьох відношеннях видатним. Література ця, перш за все, зросла кількісно: розвинувся цілий ряд нових жанрів, виникло багато літературних пам'яток. Далі, на протязі зазначеного часу помітного розвитку набула літературна мова, що поступово насичувалась українськими народними елементами, і набрав стійких форм літературний стиль. Коло літературної тематики помітно поширилося, зокрема посилився в літературі світський елемент, частіше стала виявлятись жива народна течія. Не зважаючи на те, що українські письменники цього часу йшли в основному за чужими — візантійськими або латино-польськими зразками, що в період барокко головна увага приділялась формальним особливостям, — в літературній практиці нерідко набирали звучання ноти любові до вітчизни, знаходили постійний вираз громадсько-актуальні питання, зокрема — боротьба за свободу і незалежність українського народу, яка стала основним гаслом культурної діяльності цієї доби.

Культурно-національний рух, що розгортався в XVI—XVII ст. на Україні, крім великого місцевого значення, набрав значного резонансу і в інших, сусідніх з Україною землях. Почасти рух цей відбився в Молдавії, але особливо помітно український вплив виявився у другій половині XVII і на початку XVIII в. в Москві, коли там подвизалися такі вихованці Києво-Могилянського колегіуму, як Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димітрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович і багато інших.

IV. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVIII ст.

1. Культура й освіта на Україні в XVIII ст.

В 1667 р. в с. Андрусові між Росією і Польщею було укладено перемир'я, за яким всі українські землі, розташовані на лівому березі Дніпра, разом з правобережним Києвом відходили до Росії; решта ж Правобережжя, також Галичина (Західна Україна) залишались у складі Польської держави. Це порушення політичної цілісності України, поділ її між найближчими сусідами тривало і в XVIII столітті, тільки в 1772 р., в результаті першого поділу Польщі, Галичина дісталася Австрії, а в 1793 р., після другого поділу, Правобережжя було приєднане до Росії.

На Лівобережжі і в Слобідській Україні в XVIII в. тривав дальший розвиток феодально-кріпосницьких відносин. Козацька старшина все більше й більше закріпляла за собою вищі воєнно-адміністративні і судові посади з пов'язаними з ними прибутками і енергійно зосереджувала в своїх руках величезні земельні володіння.

У зв'язку з зростанням економічного багатства і політичного значення старшина прагнула відділитися від рядового козацтва, яке швидко втрачало колишнє значення, зубожувалось і за своїм соціальним буттям наближувалося до рядового, «посполитого» селянства. Жалованою грамотою Катерини II від 21 квітня 1785 року українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.

В міру зосередження земельного фонду в руках старшини швидко розвивався процес закріпачення селянства. Маніфест 1783 р. остаточно скасовував право вільного переходу селян з місця на місце і в такий спосіб офіційно запроваджував на Україні кріпацтво.

Ріст кріпосницької експлуатації супроводжувався постійними селянськими повстаннями. Найзначнішими з таких повстань на Лівобережжі було повстання в с. Турбаях на Полтавщині, що вибухло в кінці XVIII ст. (1789—1793 рр.).

Централістична політика російського уряду, що час від часу проявлялася на Україні вже в XVII ст., тепер, у XVIII в., набрала більш категоричних форм. Уже Петро I, особливо після зради Мазепи, починає енергійно втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Катерина II остаточно скасувала рештки української автономії. Так, при ній в 1764 р. була назавжди знищена гетьманська влада; вслід за тим Катерина розформувала козацькі полки, запровадила загальноросійський поділ України на губернії й намісництва; в 1775 р. було ліквідовано основну базу козацької вольності — Запорізьку Січ. На кінець XVIII ст. Україна перетворилась у складову частину, провінцію Російської імперії.

Просвітнім центром на Україні протягом усього XVIII ст. залишався Києво-Могилянський колегіум, переіменований в 1701 році в Київську Академію. Поряд в Академією поступово виникли колегіуми і в інших містах — у Чернігові, Харкові, Переяславі. Викладання і в Академії і в колегіумах довгий час провадилося латинською мовою. В кінці століття на зміну латинській прийшла мова російська, введені були також російські підручники, російські шкільні порядки, і українська школа, втративши свій оригінальний характер, злилася з школами загальнодержавного типу.

Слід зазначити, що на 1760-ті роки припадає спроба української старшини на чолі з гетьманом Кирилом Розумовським заснувати на Україні два університети — один у Батурині (проект Гр. Мик. Теплова), другий — у Києві. Спроби ці здійснення не набули, і ті представники української інтелігенції, яких не задовольняла програма Київської Академії, мусили шукати освіти за межами України — в С.-Петербурзі, Москві або в закордонних університетах.

Друкарство і видавнича справа зосереджувались на Лівобережжі в Києво-Печерській Лаврі і в чернігівському Троїцькому Ільїнському манастирі. Друкування в Чернігові не набуло великого розвитку, зате лаврські видання в поліграфічному відношенні стояли дуже високо. Обидві ці друкарні обслуговували переважно потреби української і почасти російської церкви.

В зв'язку з загальними централістичними тенденціями у внутрішньому управлінні державою, в 1720-х рр. було видано указ про підкорення київської і чергнігівської друкарень догляду московської Синодальної контори. Остання повинна була стежити, щоб церковно-богослужебні книги, які друкуються на Україні, і текстом своїм і мовою не відрізнялися від книг московських.

У другій половині XVIII ст. на Україні виникає ряд відомчих друкарень, створених для обслуговування казенних потреб. Перша така друкарня з'явилася в 1764 р. в «Крепости св. Єлизаветы» (себто в м. Єлисаветграді), де тоді містився адміністративний центр тількищо заснованої Новоросійської губернії. В наступному році губернська канцелярія була переведена в Кременчуг; разом з нею сюди перейшла і друкарня. У самому кінці XVIII ст. (1793—1799 рр.) аналогічні друкарні з'явились і в інших українських містах — в Катеринославі, Харкові, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Києві. Друкарні ці працювали т. зв. «гражданським» шрифтом, який тільки в другій половині XVIII в., майже через 60 років після винайдення, почав вжи-

ватися на Україні. Друкувались в них головним чином укази, інструкції, бланки для «пашпортов», подорожних та подібних документів за замовленням адміністративних і судових органів; іноді, проте, з цих друкарень виходили ті чи інші книги на зразок комедії В. А. Черткова «Кофейный дом», Єлисаветград 1765, або харківських «Месяцесловов» на 1797 і 1799 р.

У 1787 р. при друкарні Києво-Печерської Лаври був відкритий окремий відділ для друкування підручників, потрібних під час викладання в Київській Академії. Відділу цьому дано було назву «Друкарня Академії Київської при Лаврі Печерській».

Такі були особливості соціального, політичного і культурного життя в XVIII ст. на Лівобережжі. Значно тяжче жилося українському народу під владою Польщі на правобережних землях і в Галичині. До тягот панщини і централістичних заходів польського уряду тут приєднувалось ще посилене національно-релігійне гноблення. Підтримуваний світською владою католицизм вів переможний наступ на православну церкву, і вже на початку XVIII ст., в 1708 р., Львівське братство, ця цитадель української народності і православного сповідання в краї, змушене було прийняти унію з римською церквою. Економічне й національно-релігійне гноблення не залишалося без протесту з боку українського селянства. Протест виливався у форму повстань проти польської шляхти; найзначнішим з таких повстань на Правобережжі була так звана «Коліївшина», що спалахнула на Київщині і в Брацлавщині в 1768 році.

В дуже тяжкому стані перебувала на Правобережжі і просвітня справа. Просвітніми центрами були тут, головним чином, колегії, засновані єзуїтами у Львові, Луцьку, Кременці, Житомирі. Колегії ці найменше турбувались про підтримку й розвиток української культури: завданням їхнім було поширення католицької віри і зміцнення польських національних начал. У 1784 році новий хазяїн галицьких земель — австрійський уряд, бажаючи схилити на свій бік українську громадськість, відкрив у Львові університет. Цьому університету надано було німецького вигляду, але по деяких кафедрах викладання велось українською мовою.

Церковно-богослужебні книги для уніатських церков Правобережжя, так само як і деяка підручна література слов'яно-українською мовою, друкувалися у друкарні Львівського братства, також у відкритій в 1732 р. друкарні Почаївської Лаври.

Розглянуті вище економічні, соціальні і політичні зрушення спричинилися до того, що на середину XVIII ст. у вищих верствах українського суспільства цілком виразно виявився занепад національної самосвідомості і національної культури. Старшинські кола, що так настирливо прагнули зрівнятися в правах з російським дворянством, усіма способами намагалися засвоїти культуру й мову цього дворянства і мало цікавилась збереженням і розвитком культури української. В українських колах Правобережжя пануючого впливу набула культура польська.

В зв'язку з цими центробіжними настроями розвиток національної української літератури в XVIII ст. помітно пригнітився. Українська інтелігенція цього часу все далі й далі відходила від рідної літератури. Свої потреби в читанні вона задовольняла за допомогою російських, польських і французьких книжок. У власній її літературній продукції почали переважати елементи російської або польської мови. Дехто з корінних за походженням українців — І. Ф. Богданович, В. В. Капніст, М. І. Гнедіч — посіли не останні місця серед

російських письменників кінця XVIII або початку XIX ст. І лише література, що творилася в середніх шарах українського суспільства XVIII в., — в шарах нижчого духівництва, міського міщанства і дрібної шляхти, продовжувала розвиватись на грунті живої народної мови і широко користалася формами та засобами української народної творчості.

2. Педагогічна література

Звертаючись до огляду літературних явищ XVIII ст., зупинимось декілька на літературних пам'ятниках, що ставили перед собою педагогічні завдання. Серед таких пам'ятників чи не найвизначнішим є моралістичний трактат під назвою «Ифіка іерополітіка», надрукований в Києво-Печерській Лаврі в 1712 р. «Ифіка» уявляє собою збірник «нуждійших увищаній», тобто найважливіших правил, які стосуються виховання молоді. Правила ці ілюструються 67 гравюрами, що вміщені в книгу «ради охотнійшаго прочитанія». Повчання, зібрані в «Ифіке», суворістю своєю нагадують іноді славнозвісний «Домострой» XVI ст.: «Конь не научен, — говориться в трактаті, — свиреп будет, и сын самовольный — блудник будет. Накажи, рече, чадо, и удивит тя; играй с ним, и сотворит теби плачь. Не смійся с ним, да не поболиши по сем и напослідок сотнеши си зубы».

Крім повчань з галузі педагогічної, так би мовити, техніки, в «Ифіке» вміщено ще міркування про користь читання книжок, також міркування про перевагу шкільного виховання перед вихованням хатнім. У благородних домах, — говориться в трактаті, — діти часто псуються завдяки пещенню слуг, стають пустунами з вини батьків. Всі пороки, прищеплені вдома, легко виправляються в училищі: «Аще бо самолюбіем, или гордостію, или напищеніем, или высоким о себи мненіем, или иною коею безмистною страстію поврежден есть, в толицем собраніи (тобто в товаристві учнів) не трудно обрящет врачество болизнем сим: смирится бо, тишайшій будет и не велико о себи мудрствовати начнет...»

Коло 1770 року в Почаївській Лаврі був надрукований невеликий порадник доброго тону, своєрідне «savoire-vivre» під назвою «Политика свицкая, ... младым приличная, всим же обще благопотребная». Книжка містить у собі більш сотні правил, як запозичених з «иностранных авторов», так і взятих з щоденного життя. Змістом своїм та стильовими особливостями «Политика» нагадує відомий російський порадник «Юности честное зерцало», виданий вперше в Петербурзі в 1717 р.

Як і «Зерцало», «Политика» подає в перших розділах декілька елементарних порад щодо чистоти нігтів, пристойності сякання, кашляння, плювання: «Пазногти не обризаніи й неумитіи носити гнусно есть, а потом огризати албо обризовати при людях честных барзо непристойно». «Не чини великого шуму витираючи нос; до того заживай хустки завше, а вичистивши нос, не зазирай в хустку».

Далі низка правил стосується поводження людини під час їжі. «Есть против политики розвивати серветy перше, нежели розвине той, хто есть старший у столу». «Йиж помалу, не клади в губу другого куса, першого не полкнувши, ани так великого, котрим бысь наполнил уста. «Не утирай серветою поту з лица, ани носа, ани тарилки».

Спеціальний розділ порадника присвячено вказівкам, «як принадлежит з людми обходитися»: «Если особа годнійшая прійде на тое мисце, где ты

знайдуешся, встань и стой поти, поки она не усяде и теби систи каже. При ній потреба перестати от дила и розмовы, котрую зачавесь». «Выстеригайся, абысь нигди не дримавъ тогди, коли другіи розмовляють; абысь не сив, если другіи стоят: абысь не ходив, если инши стоят; абысь не поступав, если другіи зостановлятся. Не души блохи албо иншого робака при других». «Политика не позволяє роззуватися при других, чести годных, и грити ногы».

Інші правила мають на увазі інтелектуальні зносини між людьми. Добре вихована людина, — говориться в книзі, — намагається «не мовити по-простацку»; вона застерігається «слов плохих и таких, що двояко могутся розумити, а до ричей непристойных стосоватися». «Пристало, абысь сам о себи ридко що мовив и о том, з чого бы похвала тоби могла быти. А если прошеный будеш, абысь що о себи сказав, учиниш тое в килку словах, покорне и скромне, не понижаючи иншых и себе над иних не вывышшаючи». «Не смійся велми, — говориться в іншому місці, — абысь не показався легкомыслным; не удивляйся, видячи що ново, ани приглядайся, бо то знак есть, жесь нигди ничого не видив».

3. Ораторська проза

Українська проповідь, досягнувши значної висоти у другій половині XVII ст., продовжувала розвиватись і в XVIII ст. Найвидатнішими проповідниками цього часу були Стефан Яворський і Феофан Прокопович.

Стиль барокко, широко розвинений у проповіді середини і другої половини XVII в., в діяльності Яворського знайшов своє найвище втілення. Втім, Яворський недовго жив і працював на Україні: в 1700 р. він, за наказом Петра I, змушений був назавжди лишити дорогий його серцю Київ і віддатись великій церковно-адміністративній діяльності в Москві й С.-Петербурзі. З проповідів його, що належать до київського періоду, можна назвати повчання під назвою «Виноград Христов», виголошене в 1698 р. в Батурині з нагоди одруження ніженського полковника Івана Обідовського. Повчання є яскравим зразком панегіричного красномовства. У присвяті Яворський говорить, між іншим, що Арістотель учив Олександра Македонського, Сенека — Нерона, але він не заздрить їм, тому що в «Афинах кіевских» навчав риториці й філософії Обідовського: античні вчені виховали — один «вселенскаго разбойника» Олександра, другий — «кровопійцу» Нерона, він же, Яворський, зростив Обідовського, людину, оздоблену усіма християнськими чеснотами.

Якщо Яворський у своїх проповідницьких виступах стояв на позиціях барокко, Феофан Прокопович був палким борцем проти цього стилю. У курсі риторики, читаному в Академії в 1706 р., Прокопович піддав нещадному висміянню особливості «куръёзного слога», ті «многотрудные пустяки», над якими так багато ламали голову і польські і українські проповідники XVII ст. У власних проповідях як київського, так і петербурзького періоду (в С.-Петербург він був викликаний в 1716 р.) Прокопович стояв на позиціях ділового викладу, перетворюючи церковну кафедру в трибуну прогресивного публіциста, переконаного прибічника діяльності Петра I, і тим надаючи міцної підтримки справі реформи.

З повчань Прокоповича, виголошених у Києві, велику популярність мала проповідь з нагоди Полтавської перемоги, відома під назвою «Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими побиди». «Слово»

було виголошено в присутності Петра I в Києво-Софійському соборі 10 липня 1709 р. і тоді ж надруковано в Києво-Печерській Лаврі. Для «всемірного прославленія» Полтавської перемоги, що гідна «от всих повсюду чтимой и слышимой быти», «Слово» було видане також латинською мовою. До того ж 1709 року відноситься і друга проповідь Прокоповича — «Слово похвальное в честь славных дил А. Д. Меншикова». «Слово» присвячене огляду державної діяльності Меншикова і закінчується проханням прийняти під своє піклування і захист учителів і учнів київських училищ.

Найвидатнішим українським проповідником другої половини XVIII в. був професор Київської Академії, згодом архієпископ білоруський Георгій Конисський. У своїх повчаннях він не обмежувався розробкою абстрактних догматичних або моральних положень, але приділяв також увагу соціальним стосункам своєї доби. «Как же стану, — говорить він в повчанні 1788 р., — именіе собирать, дома огромные без потребы созидать, владенія распространять, не имея в том нужды убедительной, особливо, естли тіе домы созидаю на развалинах нищих и сирот, естли владенія мои — тягость неудобосносная и разореніе подданым моим? Принуждаю их мякинами давитися, дабы сам, продавши хлеб их, пресыщался и упивался в шумных на всякій день компаніях. Пятсот у мене собак гончих, да пятсот же и крестьян моих от глада померло». В тому ж повчанні Конисський різко засуджує дворян, які вважають, що вони «другого корени», ніж простолюдини, які, «сделавшись судьями, защитниками обиженных, пособляют обидчикам их; сделавшись воров и мошенников истребителями, одно влагалище, один мешец имеют с ними».

4. Віршова література

Віршова література, що зародилася на Україні ще в кінці XVI ст., у другій половині XVII ст. зазнала значного впливу шкільних піїтик, які переносили на український грунт погляди західно-європейських і польських теоретиків — Понтана, Скалігера, Масена і інш. Цей вплив тривав і в XVIII ст. Особливо помітну роль в поширенні шкільних правил відграла піїтика Феофана Прокоповича «De arte poetica libri III», 1705 р., також підручник Георгія Конисського, що був укладений в середині XVIII в.

Стиль барокко, що буйно розквітнув в українській поезії в другій половині XVII в., перейшов і в XVIII ст. Проте, зустрінутий різким засудженням з боку Прокоповича і Конисського, він не знайшов тепер сприятливих умов для свого розвитку і на початку другої половини сторіччя відійшов в область історії. Цікаво, що Лаврентій Горка, один з наступників Прокоповича по класу піїтики в Академії, заводить у свій курс теорію віршів типу «ехо», «протей», «carmina figurata» та інш., проте пояснює, що робить це тільки через побоювання, як би хто-небудь не закинув його учням, що вони нічого не чули про цей рід поезії.

Панівною формою віршу в поетичних спробах XVIII в. було віршування силабічне, і хоч професор Харківського колегіуму Стефан Витинський, також професори Київської Академії Михайло Козачинський і Давид Нащинський намагалися в 40-х і 50-х рр. запровадити на Україні силабо-тонічні принципи Тредіаковського та Ломоносова, намагання ці не залишили більш або менш помітного сліду і нової традиції в поезії XVIII в. не створили.

Наукові і літературні твори, що складалися в школі, особливо поетичні і драматичні спроби, різними шляхами виходили за межі шкільного життя і

поширювались серед сучасного суспільства. За існуючою в Київській Академії традицією, багато студентів під час літніх вакацій розходилось по «кондиціях», тобто ставало в шляхетських сім'ях або в сім'ях козацької старшини приватними вчителями. Бідніше студентство нерідко збирало по дворах милостиню, для чого виконувало під вікнами духовні канти, ходило з звіздою, або з вертепом, розігрувало в перероблену, спрощеному вигляді шкільні драми і інтермедії. Таких бурсаків називали «миркачами» — від слова «мир», яким починався виконуваний ними вірш «Мир Христов да водворяется в домах ваших». Деякі з цих «миркачів» зовсім не поверталися в Академію, залишаючись дяками-вчителями на селі або писарями при сотенних чи полкових канцеляріях. Інші ставали вчителями, що увесь час міняли місце перебування, перетворювались на так званих «мандрованих дяків».

Серед цього люду, який тимчасово чи назавжди відходив від Академії, була поширена пристрасть до хмільних напоїв, через що народна іронія прикладала до них влучну назву «пиворізів». Моментом найбільшої активності людей пиворізного типу були свята Різдва Христова, і один з пародичних кондаків XVIII ст. звертається до пиворізів з такими словами: «Радуйтеся, пиворізи, и паки реку: радуйтеся! Се радости день приспивает, день, глаголю, праздника рождественскаго сближается. Возстаните убо от ложей своих и воспріймите всяк по своему художеству орудія: содилайте вертепы, склейте звизду, составьте партесы! Егда же станете по улицах со звиздою бродити,... пріимут вас козаки в кровы своя».

Беручи до уваги зміст і форму окремих пам'яток, віршову літературу XVIII ст. можна об'єднати в такі п'ять груп: 1) вірші релігійного характеру, 2) вірші громадсько-політичні, 3) любовна лірика, 4) вірші-пародії, 5) вірші побутові і сатиричні.

Серед віршів релігійного характеру перш за все звертають на себе увагу дві книги чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. У 1705 р. Максимович надрукував у Чернігові твір під назвою —

«Алфавит собраный,
Рифмами сложеный».

В книзі зібрано життя святих; розміщено їх у абетковому порядку. На початку «Алфавита» вміщена присвята царевичу Олексію Петровичу. Вся книга, не виключаючи заголовку, присвяти, передмови і післямови, написана віршами. Загалом «Алфавит» містить понад 10.000 віршів. На окремому листі, вклеєному в книгу, вміщений такий улюблений в епоху барокко «лабіринт». У даному випадку «лабіринт» уявляє собою квадрат, заповнений літерами, розміщеними в такому порядку, що від літери Г, яка знаходиться в центрі, в будьякому напрямкові можна прочитати одну й ту ж фразу: «Государю царевичу Алексею Петровичу многа лита». Секрет користання «лабіринтом» пояснюється у вміщеному тут же двовірші:

От всякой буквы Г много тисящ краты
Можно просто, воспять, вниз и к гори читати.

Незабаром після видання «Алфавита» Максимович надрукував другий твір —

«Богородице Дево
Книга нареченна,
От Троицы пресвятыя
Пред вики сложенна».

(Чернигов 1707).

Твір є розробкою невеликої широко відомої молитви «Богородице Дево, радуйся!» У книзі 315 листів (630 стор.) in folio, і всі вони від назви до післямови заповнені віршами. Кінець-кінцем число віршів у цьому другому творі Максимовича перевищує 24.000.

При такій великій віршовій продуктивності Максимович не мав, проте, поетичного хисту. Сучасники і найближче потомство дуже невисоко розцінювали праці чернігівського віршолюбця, і, наприклад, Димітрій Ростовський, який за молодих літ також грішив спробами в стилі барокко, так писав Стефану Яворському сприводу книги «Богородице Дево»; «Книга стихов печатных прислана мне. Бог дал тем виршеписателям типографію, и охоту, и деньги, и свободное житіе. Мало кому потребныя вещи в свет происходят». А років через 20 князь Антоніох Кантемір вбачав в «Алфавиті» зразок незрілих, жорстких і «досадных ушам» віршів і запевняв, що в книзі цій «кроме имен святых и государя царевича Алексея Петровича, которому приписана, ничего путнаго не найдешь».

Надзвичайно широко були розповсюджені в XVIII ст. різні релігійно-моральні пісні, «канти», які прославляли Христа, Богородицю і святих, або розробляли теми гріховності людського життя, тлінності земних благ, всемогутності смерті, неминучості страшного суду тощо. Крім запозичень з канонічної церковної літератури, канти ці нерідко відбивали на собі вплив апокрифічних казаній і релігійних легенд. У 1790 році в Почаївській Лаврі був надрукований цілий збірник «набожных» пісень. Збірник вийшов під назвою «Богогласник». Крім уважно перевіреного і обробленого тексту, в збірник були введені також мелодії окремих релігійних співів, переданих за допомогою п'ятилінійної нотної системи.

В групі віршів громадсько-політичного характеру зупинимось перше на деяких панегіриках, написаних на пошану найвидатніших сучасних діячів, світських і духовних. Кращим зразком панегіричної поезії початку XVIII ст. є «Епиникіон» Феофана Прокоповича, прикладений до розглянутого вище «Панегірикосу» 1709 р. «Епиникіон», відомий в трьох текстах—слов'яно-українському, польському і латинському, присвячений уславленню Полтавської перемоги і звеличенню Петра I, який розгромив війська шведського короля та його союзника — зрадника Мазепи. Вірш сповнений патріотичного піднесення і не позбавлений яскравих фарб, наприклад, при зображенні Полтавського бою:

Блесну огнем все поле, многія воскори
Излетиша молнія. Не таков во мори
Шум слышится, егда витр на витр ударяет,
Ниже тако гром з темных облаков рикает,
Яко гремят арматы — и гласом, и страхом,
И уже день помрачи дым, смишен со прахом.
Страшное блистаніе, страшный и великій
Град падает желизный. Обаче толикій
Страх не может Россіи сил храбрых сотерти:
Не боится, не радит о видимой смерти.

Закінчується «Епиникіон» запевненням, що слава нечуваного в піснях Полтавського «дила» поширіться на весь світ: про нього буде співати корабельник на просторому морі; його буде згадувати стомлений подорожній, що

присів відпочити на дорозі; знеможений літами старець, щасливий сучасник події, не раз розповість про неї своїм онукам. І всі, хто почує про цю перемогу, віддадуть пошану російській силі, всі стануть шукати приязні Петра і не насміляться виступати проти російської зброї:

Вси твоей начнут дружбы, вси мира желати
И не дерзнут русскаго Марса раздражати.

Згодом в історії панегіричної поезії на Україні на перший план висувається класична ода, що розвивалась під безпосереднім впливом Ломоносова та інших російських одописців XVIII ст. Зразком цього нового жанру можуть бути, наприклад, оди Михайла Козачинського на честь імп. Єлисавети Петрівни або, особливо, оди, зібрані в брошурі «Радостныя чувствованія муз», виданій в 1796 р. Київською Академією з нагоди прибуття в Київ нового митрополита Іерофея Малицького.

Крім панегіриків, до тієї ж групи віршів громадсько-політичного змісту належать такі, наприклад, твори, як «Дума»—«Вси покою щире прагнуть»..., що її приписують Мазепі. Дума ця перейнята гетьмансько-автономістськими тенденціями, і Василь Кочубей в своєму доносі на Мазепу не без підстав підкреслював, що в «думи пана гетьмана... значное против державы великого государя оказується противленіе». Автономістські плани української старшини набули яскравого виявлення також у написаному в 1760-х рр. «Разговоре Великороссіи с Малороссіей». Україна розказує тут про своє походження від старих хозар і дає огляд важливіших фактів своєї історії від найдавніших часів до гетьманства Розумовського включно. В огляді підкреслюється, що Україна віддалась під владу Росії добровільно, що вона завжди допомагала і допомагає Російській державі у різних важливих справах, і робиться висновок, що їй, Україні, мають бути надані усі права як на внутрішнє самоврядкування, так і на рівність з Великоросією щодо чинів та рангів.

Величезного поширення набула в українській літературі XVIII ст. любовна поезія, лірика інтимних, особистих переживань. Зразки її можна знайти в численних рукописах і збірниках пісень XVIII ст. У жанровому відношенні любовні вірші являють собою романси, виконані в стилі сентиментальної поезії, іноді, правда, з притягненням образів поезії класичної. Авторами цих романсів були, очевидно, люди невисокого суспільного стану — студенти, мандровані дяки, дрібне чиновництво.

Постійні теми любовних пісень складають розлука з милим, сум за ним, невірність його або зрада, гірке життя за нелюбом тощо. В процесі розробки подібних тем виковується фразеологія і стиль цієї нової, невідомої попереднім періодам, поезії. В популярному, наприклад, романсі

«О, роскошная Венера, где нине обцуеш?
Ты, сердечный Купидине, чаю, глас мой чуеш»,

крім античних образів Венери і Купідона, зустрічаються такі характерні вислови, як «воздыхаю», «душа горить», «серце болить», «рученьку лобызаю и златые персты», «серденько мліе», «тужу зело», «ах мни, умираю» і т. ін. По відношенню до милої вживаються постійно епітети на зразок «павонька красна», «красная лелія»; у милої — «чорніи очи, чорніи брови, уста сахарніи, зубоньки перлови», а «златые власы на глави» її здатні «задать в сердци раны».

Близькі до народних низів, автори любовних пісень охоче вводили в їх текст мотиви й образи, запозичені з фольклору. Звертання до «соловейка» з

проханням сказати правду про милого, образи «перепеличеньки», «ясненького соксла», сільські пейзажі, народно-поетичні епітети, паралелі і порівнення — становлять неодмінну ознаку любовно-поетичних спроб цього часу. Широке користання зразками народної творчості можна ілюструвати таким, наприклад, романсом середини XVIII в., в якому оспівується радість постійного перебування з милим:

Мене ноженьки не болять
З тобой, миленькій мій, мандрувать.
Мене рученьки не болять
Тебе, миленькій мій обнимать.
Мене устоньки не сверблять
Тебе, миленькій мій, цилувать.
Мене глазоньки не болять
На тебе, миленькій мій, взглядувать.

У ряді випадків можна встановити спорідненість українського сентиментального романсу з зразками російської «легкої» поезії — з піснями Сумарокова та інших письменників XVIII ст. З другого боку, український романс поряд з піснею народного походження нерідко фігурує в численних російських збірках пісень кінця XVIII і початку XIX в.

Своєрідним явищем української поезії XVIII ст. були вірші-пародії і вірші-травестії. Шкільна піїтика визначала пародію як такий твір, який, відштовхуючись від будьякої існуючої літературної форми, вкладав в цю форму інший, відмінний від первісного, зміст. Феофан Прокопович, наприклад, як зразок пародії пропонує в своєму курсі власний вірш «Elegia Alexii», вихідним пунктом для якого була одна з елегій Овідія (Tristia lib. I, el. 3).

У названій елегії Овідій описує останню ніч, проведену ним в Римі, той момент, коли, підкоряючись декрету Августа, він змушений був лишити рідний дім і вирушити в далекі Томи на берег суворого негостинного Евксинського понта. При згадці про цю найсумнішу ніч, про те, як багато дорогого довелося тоді покинути — навіть і тепер, — признається Овідій, — з очей його ллються сльози:

Cum subit illius tristissima noctis imago,
qua mihi supremum tempus in Urbe fuit,
Cum repeto noctem, qua tot mihi cara reliqui,
labitur ex oculis nunc quaque gutta meis...

У Прокоповича Олексій, чоловік божий, теж згадує останню ніч в Римі, коли, підкоряючись голосу любові до Христа, він кинув батька, матір і молоду дружину і пішов в далеке від батьківської оселі місто Едес. Якщо Овідій цю останню римську ніч називає «найсумнішою» (tristissima) і не може згадати її без сліз, Олексію ніч ця здається «найщасливішою (faustissima), і згадуючи, як багато пут вдалося йому тоді розірвати, він і тепер відчуває в серці своїм потоки величезної радості:

Illius cum scaena subit faustissima noctis,
qua mihi supremum clausit in Orbe diem,
Cum recolo noctem, qua tot mihi vincula rupi,
Nunc quoque plena meo gaudia corde fluunt...

Поряд з віршами-пародіями, передбаченими шкільною пійтикою, в XVIII ст. набули великої популярності далекі від шкільних правил, часто грубі і непристойні, але завжди живі, пройняті щирою безпосередньою веселістю, пародії і травестії в стилі бурлескної поезії.

Складаючи пародії на різні види церковно-богослужебної і шкільної літератури, невідомі автори, скоріше за все «мандровані дяки», «дяки пиворізи» створили безліч бурлескних кондаків, тропарів, ірмосів і інших зразків подібної творчості. Як приклад такого роду писання назвемо хоч би наведений вище пародійний кондак, що закликає пиворізів готуватися до різдвяних свят. Сюди відносяться також твори з такими характерними назвами, як «От послания Бахусоваго к пиворизам чтеніе», «Синаксарь на память пьяницам о изобритеніи горілки», різного роду юмористичні вірші на Різдво Христово, на Великдень тощо.

Улюбленим прийомом віршів-травестій було переодягання біблейських персонажів в національний український костюм: в одному, наприклад, різдвяному вірші старий Йосиф виступає в жовтому жупані, Адам ходить в новій свитці й кожусі, а Єва «похожає» в плахті. Святі, які виступають в подібних травестіях, не цураються народної музики й танцю, як, наприклад, в тому вірші, де цар і пророк Давид «в кобзу грає», «чорнявий Хам ріже в сопилку», а св. Афет і інші праведники, ставши в танець, відкомарюють то «бичка», то «козачка», то «горлицю». Для підсилення комізму широко практикується прийом змішування біблійних імен з іменами, звичайними в українському побуті, і в одному пасхальному вірші поряд з Адамом і Євою возсідають не лише Ісаак, Іаков і Ревекка, але також Мусій, Ярема, Михій, Харько, Лисько, Овдій та інш.

Взагалі трактовка біблійних сюжетів в модернізованих формах пізнішого побуту зустрічається в віршах-травестіях на кожному кроці. Адам, наприклад, одержавши листа від Бога, одягає окуляри і, підкріпившись «варенухою», читає його народу. Христос, спустившись у пекло, «попалив собі чоботи», раніш ніж загасив пекельний вогонь і звільнив душі праотців. Побачивши Христа в пеклі, диявол виявив великий жах і «весь затрусився», а звільнені праведники, як гільки розібрали, що влада диявола уже знищена, що є сили почали тікати з пекла. Коли втікачі досягнули небесних границь, премудрий Соломон, давши сигнал за допомогою «райського дзвона», відкрив веселий бенкет для душ, що діждалися кінець-кінцем довгоочікуваного визволення.

Розглянуті зразки бурлескної поезії XVIII в., що увібрали в себе свіжість і юмор народної творчості, яскраво малюють перед нами ту літературну обстановку, в умовах якої зародилися образи «Перелицьованої Енеїди» Котляревського, «Горпиниди, або вхопленої Прозерпини» Білецького-Носенка і «Жабомишодраківки» Думитрашка.

Якщо вірші-пародії і вірші-травестії розраховані були, головним чином, на розвагу читачів, — **побутова і сатиричпа поезія**, що не цуралася часто тем серйозного громадського значення, була важливим фактором у розвиткові критичного ставлення до навколишньої дійсності.

Одним з ранніх письменників, що давав побутові картини поруч з сатиричними зарисовками, був «волочащийся чернець», тобто мандрівний монах, **Кліментій Зіновьєв**, що жив в кінці XVII і на початку XVIII ст. В збірнику його віршів, який зберігся до наших часів, ми знаходимо найрізноманітнішу тематику. Про що тільки не говориться на пожовклих від часу

сторінках цього рукопису! Кліментій пише і про погоду, і про хвороби, про життя родинне й особисте, про різні форми роботи, ледве чи не про всі професії й ремества, що існували в ті часи. Багато його віршів присвячено «ратаям», пастухам, бондарям, кожум'якам, слюсарям, кравцям, ткачам, друкарям тощо.

Пишу вирши друкарям, ремесникам славным,
Которые друкують книги православным —

так починає Кліментій вірші про друкарів. Далі він роз'яснює значення друкарської справи і додає, що «честное ремесло» книгодрукування є дуже тяжким, і друкарі часто

...мусятся до поту труждати,
...Аж разви в нощи могут измала поспати.

Вірші Кліментія написані 13-складовим силабічним розміром, що широко практикувався в шкільній поезії XVII ст. Втім у своїй діяльності Кліментій не завжди дотримувався шкільних правил і часто підкорявся впливу народної поезії, порушуючи кількість «силяб», розриваючи цезуру, використовуючи мову народних прислів'їв і поговорок.

З часів П. Куліша, який вперше ввів в історію української літератури ім'я нашого письменника, на Кліментія встановився погляд як на апологета феодального ладу, сповненого ненависті і презирства до народних мас. Проте, більш глибоке вивчення розкриває в літературній спадщині Кліментія складний, сповнений суперечливих тенденцій, зміст і робить очевидною надзвичайну однобічність наведеної негативної характеристики.

Кліментій, дійсно, нерідко обстоює порядки феодально-старшинського ладу і виступає проти тих селян, які не хотять «панови послушенство отдавать». Але, з другого боку, в його віршах трапляються виступи проти багатіїв, які обтяжують важкою підневольною працею посполитий люд, забирають його достатки і ховають в землю, «же б было що на той свит брать», нажиті гроші. Прийде такий обікрадений бідняк додому, а в хаті холод, тому що «не откуль привезти дровець и теж ничим» і нема, за що їх купити.

Про суперечливість настроїв Кліментія свідчить також і те, що, порвавши з манастирським життям, ставши «волочащимся чернецом», Кліментій, проте, гаряче обстоює гідність церкви і вимагає суворих заходів проти порушників церковної благочинності. Так, він різко засуджує архієреїв хабарників, які «беззаконіе на закон прекладают» і відпускають гріхи, якщо хто їм «подсунет добре». Монахів, які своєю поведінкою деморалізують чесних людей, він радить «частовать кіями» і вимагає, щоб тих із них, які закінчать дні свої у корчмі, ховали у гної, як собак.

По-різному висловлюється Кліментій і в жіночому питанні. Йдучи в ногу з сучасними поглядами на жінку, він, наприклад, виступає проти притягнення її до культурної роботи:

Женам, — говорить він, — письмо неприлично,
Тилко оно меншизнам потребно и слично.

Надаючи чоловікові роль глави дома і вихователя, Кліментій вимагає найсуворішого ставлення до злої, непокірної дружини: її треба «на узди держати» і навіть «не линитися кієм парити». З другого боку, у віршах Кліментія

ментія можна зустрінути думки про право жінки на деяку освіту. Засуджує він також і рабське становище жінки в сім'ї, ті випадки, коли негідник чоловік дозволяє собі знущатись з дружини, яка заслуговує на повагу:

Много ест неуважных и мужей на свити,
Же честных жен не хотят в доброй любви мити.
Будет иный во всяких дилах сам ледащо,
А жону честну що день карает низащо.

Не маючи великого художнього хисту, не відзначаючись широтою світогляду, Кліментій, проте, зачепив у своєму збірнику ряд життєвих тем і подав їх читачеві не без юмору і сарказму. Отже у нього були певні підстави вимагати у читача деякої уваги до своєї книги:

Уже що ся в сей книзи писало, то писало,
Хоч троха я каюся, як ся тое стало.
А предсяж и ползы в ней не мало набудеш,
Як ся соби добудеш и читати будеш.

Особливості соціально-економічного і культурного життя на Україні у другій половині XVIII ст., посилення кріпосницької експлуатації, гонитва старшинських родів за дворянськими привілеями, зростання раціоналістичних настроїв в українському суспільстві і послаблення колишнього авторитету духівництва, — все це сприяло тому, що сатиричні елементи, які намічалися в побутових малюнках Кліментія і в бурлескній творчості «мандрованих дяків», швидко переросли в новий самостійний жанр — у викривальну сатиру глибокого суспільно-політичного звучання.

Одним з ранніх зразків сатиричної літератури XVIII ст. була «Сатира 1764 р.», яка зображує експлуатацію селян панами, чиновниками і духівництвом. У кріпацькій державі, — говориться в цій сатирі, — у кого є патрон серед начальства і «денег довольно», тому «убить и грабить и разбивать вольно».

Спеціально проти чорного духівництва скерований сатиричний діалог, що має назву «Плач лаврских монахов» і датується 1786 р. У ньому виведений архімандрит і 12 монахів Києво-Печерської Лаври, які скаржаться на секуляризацію манастирської землі і на відібрання у манастирів права володіти кріпосними селянами.

Хто в монастири служити нам буде, —

турбується о. Іоасаф, —

Когда отберуться от нас вси люде?

О. Адріян прямо заявляє:

Тогда клобуки нам были мили,
Як мы деревнями цилостно владили,

а о. Варлаам молитовно простягає руки

...к Варвари,
Да оставит нам деревень хоть частицу малу.

Викриттю білого духівництва присвячений другий діалог — «Суплика або замысл на попа», що зображує сутичку парафіян з сільським попом. В ній парафіяни скаржаться на різні утиски з боку священика, між іншим, на те, що священик переслідує народні обряди і розваги: не дозволяє співати колядок, забороняє стрибати через вогонь на Купала й вити вінки на клечальній, тобто троїцькій неділі, не дозволяє ходити на вечорниці тощо.

У сатирах «Плач дворянина» і «Доказательства хама Данилея Куксы потомственны» різко осміюється прагнення козацької старшини і сільських багатіїв до дворянських титулів і привілеїв.

Сатиричними тенденціями пройнята невелика, але літературно-цінна спадщина Івана Некрашевича, священика с. Вишеньки на Чернігівщині, який жив у другій половині XVIII ст. Некрашевичеві належить кілька зразків епістолярної поезії, сатира на духівництво під назвою «Исповидь», 1789 р., й комічна побутова сцена «Ярмарок», 1790 р. Деякі дослідники приписують йому також названу вище «Суплику на попа», проте за змістом і за формою «Суплика» розходиться з безсумнівними творами Некрашевича.

Мова віршів Некрашевича — чисто народна, з яскравими рисами північно-українського, чернігівського діалекту. Вірші його за своєю будовою силабічні. В багатьох випадках вони переходять у силабо-тонічні. Такий, наприклад, початок віршованого листа його до священика Іоанна Филиповича і інш., датованого 1791 р.

Отец Иван,
Петро й Степан
з своими жинками,
Просим до нас,
Хотя на час,
Приихать святками.

Окрему групу сатиричних творів складають вірші, що розроблюють мандрівні новелістичні сюжети — «Вирша про попа Негребецького», «Про Марка пекельного», «Пословица за мужика Гаврилу», вірша «Про Кирика и жадного попа».

У «Вирши про попа Негребецького» виведено сільського попа, гуляку і пияка, який безсоромно обманює своїх парафіян розповідями в дусі «Пригод барона Мюнхгаузена». Пропивши 100 золотих, зібраних парафіянами для купівлі у єпископа привілею для сільської церкви, Негребецький розповідає, що з метою одержання привілею він зробив подоріж на небо до самого Бога. Тут «свята Параска» запрошувала його на снідання, свята Кулина частувала тютюном, а апостол Петро навіть звелів налити йому чарку горілки. Під час перебування Негребецького на небі трапилась, немов би, бійка між Богом і Люципером. Негребецький взяв у ній діяльну участь і, захоплений процесом боротьби, забув привілей у Бога на столі.

У легенду «Про Марка пекельного», що розповідає, як Марко забрався в пекло, зруйнував його і звільнив душі козаків і інших праведних людей, які давно вже там томилися, — введено сатиричне зображення соціальної і урядової верхівки українського суспільства кінця XVIII ст. В повісті проявляється також бурлескний елемент, хоч би в зображенні того, як Марко пиячив разом з Люципером, або того, як почали веселитися в пеклі.

коли з'явилась музика, загули бубни, і чорти, взявшися за руки, пішли у танець.

«Пословица за мужика Гаврилу» і вірша «Про Кирика» так само як вірша про Негребецького, скеровані проти духівництва. В «Пословице за Гаврилу» піп за гроші погоджується поховати за церковним обрядом собаку, а єпископ посвячує у попи папа. У вірші «Про Кирика» сільський піп, скараний за свою пожадливість, обертається на чорта — «чорного, мерзкого и рогатого»; його тримають «миж скотини», запрягають у плуг і поганяють батогами. Так, — розповідається у вірші, — «мучився попысько цилый мисяць, высох, змарнив, з голоду вмирав», поки не обернувся знову на звичайну людину.

5. Драматична література

Значного розвитку досягла в XVIII ст. шкільна драма. Вперше на українському грунті виникають тепер спроби драматичної обробки сюжетів з рідної історії. В драматичні твори починають проникати сатиричні прийоми письма. Драма починає відгукатися на сучасні події, стає іноді на шлях картання соціальних протиріч доби.

Однією з кращих шкільних драм XVIII ст. слід вважати трагедокомедію Феофана Прокоповича «Владимир», поставлену в Київській Академії у липні 1705 р.

П'єса Прокоповича складається з «Пролога к слышателям», 5 актів і заключного хору-епілогу. Тему її Прокопович запозичив з історії хрещення Русі при вел. кн. Володимирі.

Зміст трагедокомедії такий: Пекло, схвильоване наміром Володимира прийняти християнську віру, шле на землю дух забитого Володимиром Ярополка, щоб він попередив про небезпеку головного жерця — Жеривола. У відповідь на попередження Жеривол розповідає, що він і сам з деякого часу починає помічати несподівану байдужість Володимира до богів. Коли бувало раніше, — розповідає Жеривол, — князь приносив жертву, всі ми раділи, святкували: вбивалися гладкі воли й тучні корови, «довольно стравы» мали не тільки боги, але й жерці. А тепер, — гірко продовжує Жеривол, —

тую щедрость измини. О студа!
Даде вчера едина козла тако худа,
Тако престарилаго, тако безтелесна
Тако изнуренного, изсохша, безчестна,
Тонка, лиха, немощна, безкровна, безплотна,
Еще ножа не пріях, а смерть самохотна
Постиже его. Гнив-ли уби его божій,
Или яко не бе в нем, кроме едной кожи
И под кожею костей, телесе нимало?
Что убо мнится теби? Кое се настало
Время?...

Одержавши з пекла відомості, передані через Ярополка, Жеривол готується почати боротьбу з Володимиром, загрожує, що рушить на нього пекельні сили, стягне з неба сонце, потьмарить світила і оберне день на ніч. Цими погрозами закінчується I дія.

У II дії виступають другі два жерця — Куроряд і Пияр. Жеривол розповідає їм про небезпеку, що загрожує язическим богам, і викликає з пекла біса світла, біса плоті і біса ганьби. Біси обіцяють обплутати Володимира своїми сітями, і зраділий Жеривол разом з іншими жерцями і ідолами починає співати й танцювати.

У III дії на сцені з'являється Володимир. Він радиться з своїми синами Борисом та Глібом, як поставитись до проповіді грецького філософа, що пропонує йому прийняти християнську віру. Приходить Жеривол і повідомляє, що боги «зело розболишася» і можуть померти з голоду, якщо не приносити їм тучних жертов. Володимир глузує з Жеривола і пропонує вступити в дискусію з грецьким філософом. Відбувається диспут, в результаті якого філософ висловлює здивування з приводу неуцтва Жеривола і зауважує: «Се ли мудрецы ваши? Аз овчому стаду не дал бых сицеваго вождя».

У IV дії Володимир на самоті обміркьовує питання про прийняття християнства. Він виголошує великий монолог, в якому зображується та внутрішня, душевна боротьба, яку він переживає після розмови з грецьким філософом. З одного боку, слова грецького філософа глибоко запали в його душу; з другого, мирська гординя, плотські жадоби і сумніви в істинності нової віри стримують його від того, щоб розірвати з язичеством. Кінець кінцем хитання розв'язуються на користь прийняття християнства. На сцену виступає «Прелесть» і намагається спинити Володимира сумною піснею про минулі насолоди.

У V дії жерці дізнаються, що Володимир заборонив жертвоприношення і велів сокрушити Перуна та інших богів. Вони загрожують різними бідами — потьмаренням сонця, зруйнуванням Києва. Проте, ці віщування не бентежать надісланих для розправи з язичеством вождів — Мечислава і Храброго. Храбрий розповідає Мечиславу, як відбувся обряд хрещення Володимира. Між тим вісник приносить грамоту, в якій князь сповіщає свій народ, що відмовився від «бездушних кумиров» и «воспріял истинный закон Христов». П'єса закінчується хором апостола Андрія з ангелами. Апостол провіщає майбутню долю Києва і вихваляє сучасних Прокоповичу правителів, духовних і світських — київського митрополита Варлаама Ясинського, місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського і гетьмана Мазепу, щедрого покровителя і «зиждителя» Київської Академії.

Дотримуючись в основному правил шкільної піітики, Прокопович вніс в свою п'єсу багато нового, незвичного в шкільній драмі попереднього часу. Новим був вибір сюжету з рідної історії замість абстрактного алегоричного трактування чи драматизації біблійного оповідання або переробки того чи іншого житія. Новими були і деякі формальні особливості п'єси,— те, що в ній не було персонажів античної міфології, що алегоричні постаті були зведені до мінімуму, що комічний елемент щільно сплітався з серйозною драмою і не був виділений в особливі інтермедії. В зв'язку з включенням в текст комедійних сцен, Прокопович назвав свою п'єсу трагедокомедією. Цій останній в його курсі піітики дається таке визначення: «Жанр трагедокомедії є змішаний род драматичної поезії — з трагедії і комедії, тобто есть такий, в якому смішне й забавне змішується з серйозним і зворушливим і особи незначні — з особами визначними». Зображуючи душевну боротьбу, пережиту Володимиром, Прокопович вводить в свою п'єсу психологічний мотив, що також не практикувалося в драмах його попередників. Нарешті, п'єса Прокоповича насичена мотивами сучасності, в ній бренять ноти тої боротьби нового ладу з старим,

боротьби прогресу з застоєм і обскурантизмом, яка була така типова для російської й української історії доби Петра I.

В п'єсі ми бачимо сутичку двох таборів: з одного боку, перед нами князь Володимир, розумний, енергійний правитель, поборник прогресу й освіти, якому важко бачити, що піддані його перебувають в темряві неуцтва, що вони «жестоки и безсловны и ненавидят письмена». На боці Володимира стоять його сини, грецький філософ, вожді Мечислав і Храбрий. Забражаючи Володимира і його прибічників, Прокопович, звичайно, мав на увазі Петра I і його уряд, що став на шлях радикального реформування російського життя. Проти Володимира виступають Ярополк, біси, і, особливо, жерці — ошуканці, ненажери, нияки, невігласи, люди, нездатні у вожді навіть «овчому стаду». В цих гротескних образах жерців не можна не розгадати різкої інвективи, пасквіля на тих представників консервативного духівництва, українського і російського, які всіляко протидіяли діяльності великого реформатора, на тих «больших бород, которыя, — за зауваженням Петра, — ныне по тунеядству своему не во авантаже обретаются». Так розуміємо п'єсу Прокоповича ми, але так само, треба гадати, розуміли її і сучасники. І, дійсно, один з них, дехто Маркел Родишевський, в поданому в Синод доносі писав, що Прокопович «архіереев и ереев православных жрецами и фарисеями называет... священников российских называет жериволами, лицемерами, идольскими жрецами».

Другим визначним твором драматичної літератури XVIII ст. була драма «Милость Божія, Украину от неудоб носимых обид ляцких чрез Богдана Хмильницкаго свободившая» Драма ця була «репрезентована» в Київській Академії в 1728 р. В усіх списках драми, що дійшли до нашого часу, ім'я автора ніяк не позначене. М. Максимович, який відкрив і вперше опублікував текст «Милости Божіей», автором її вважав Феофана Прокоповича; пізніші дослідники приписували її іншим професорам Академії — Феофану Трофимовичу, Стефану Калиновському, Іннокентію Неруновичу.

Драма «Милость Божія» складається з 5 актів з хорами і епілогом. Сюжет її становить визвольна війна Богдана Хмельницького з поляками, що відбувалася в 1648 році.

Драма відкривається монологом Хмельницького, в якому він оплакує тяжкий стан України під владою поляків. Картини здирства і насильств, що встають перед очима Хмельницького, приводять його до рішення пробудити свій народ, «аки летаргом яким омраченный», і відплатити за поругання козацької честі і вольності. Аполлон і хор муз провозвіщають Польщі «грядущую погибель»:

Се твоя предилы
Пройдут сквозе стрилы;
Солнце зайдет в хмуры,
Вдарят на тя бури;
Шкуры теби дерти,
Главы будут терти,
Шіи вытягати,
В ярмо закладати,
По лисах гонити,
По риках топити,
З склепов выдирати,
Аж за Вислу гнати.

Між тим Хмельницький з'являється на Запоріжжя і, перерахувавши в палкій промові кривди, чинені поляками, закликає козаків до зброї. Збуджуючи в запорожцях войовничий дух, Хмельницький говорить між іншим:

Татаре, турки и нимцы бывали
Не страшни, и ляхи ли ужасни нам стали?
Сверепые львы, тигры, вепри побиждати
Удоб было. От зайцов ли станем втикати?

Слова Хмельницького справляють належне враження, і кошовий дає урочисту обіцянку захищати Україну до останньої змоги. Україна уболіває, тривожачись за результат боротьби, і благає в Бога допомоги, але з'являється «Висть» і втішає її, повідомляючи про перемоги, одержані Хмельницьким, Кривоносом, Нечаєм і іншими козацькими ватажками. Поляки втекли за Вислу, а переможцеві Хмельницькому Київ влаштовує урочисту зустріч. «Дити украинскія, во училищах кіевских учащіяся» співають кантату, в якій прославляють любов Хмельницького до батьківщини. Прославляє його від імені всіх козаків також військовий писар. Відповідаючи на вітання, Хмельницький дає пораду вище за все ставити «доброе желизо», тобто воєнну справу, і надавати йому перевагу перед «златом», тобто збагаченням. Яку користь, — каже він, — принесло ляхам золото й срібло?

З сребных полумыз отцы наши не йидали
И з золотых пугаров они не пивали;
О желизи старались, желизо любили
И велику себи тим славу породили.
Оных путем идите, оных подражайте.
Славы ища, богатство вы за ничто майте:
Не той славен, который многа личит стада,
Но иже многих врагов своих шлет до ада...

Україна радіє перемозі над ляхами. «Смотриніе Божіе» провіщає їй «незыблемое блаженство» під міцною рукою непереможних російських монархів і особливе процвітання при імператорі Петрі II і гетьмані Данилі Апостолі, які стояли на чолі правління в часи постановки драми. Проте не тільки воїнськими доблестями славна буде Україна; вона вславиться також і наукою — красномовними ораторами, тонкими філософами, «богоглаголивыми» богословами, яких підготує Київська Академія. У заключному хорі знову звеличується Хмельницький,

Отечество над вся паче возлюбивый
И его ради ни во что вминивый
Роскоши, покой, корысти, интраты
И вси приваты.

Характерним у драмі є напружений патріотичний настрій, любов до свого народу, до його героїчної історії. Драма виявляє близьке знайомство з народними думами і історичними піснями про добу Хмельниччини; народна течія сильна також і в її мові. Наявність образів античної міфології — Аполлона і муз, також алегоричні постаті «Висти» і «Смотринія Божія» свідчать про неподолані ще в українській драматургії традиції доби барокко.

Після драми «Милость Божія» на академічній сцені з'являється ряд п'єс, далеких від живого життя, писаних за старими шаблонами, з традиційними алегоричними постатями, з переважанням дидактичного спрямування. До таких п'єс належать, наприклад, «Трагедокомедія» Сильвестра Ляскоронського, що розробляє тему про падіння і спокуту людського роду (1729 р.), сюди ж належать дві п'єси Митрофана Довгалевського, що збереглися в його курсі «Hortus poëticus» викладеному в Академії в 1736—1737 рр.

Перша з п'єс Довгалевського відноситься до циклу різдвяних драм і має назву «Комическое действіе в честь, похваленіе и прославленіе рождшемуся Христу Господу». Темою її є поклоніння волхвів народженому Христу, нищення Віфлеємських немовлят і загибель Ірода. За змістом і за окремими висловами «Комическое действіе» має найщільніший зв'язок з народною вертепною драмою.

Друга п'єса Довгалевського — «Властотворный образ человиколюбія Божія» розробляє той же сюжет про падіння «натури людской» і її спокуту через смерть і воскресіння Христа, який ми бачимо в «Трагедокомедіи» Сильвестра Ляскоронського.

Далекі від життя драми Довгалевського, що були продуктом сухої шкільної вченості, супроводжуються проте десятьма (по п'яти на кожну) оригінальними інтерлюдіями, розробленими в суто народному дусі.

Значнішою в ідейному і літературному відношенні є драма Георгія Конисього «Воскресеніе мертвых», «показана» в Київській Академії в 1747 р.

Драма Конисього має на увазі зайвий раз підкреслити перед слухачами ту ідею, що в грядущому царстві Христовому райське блаженство чекає тільки на тих, хто тут, на землі праведно жив, для грішників же в майбутньому житті уготовані вічні муки. Думка ця ілюструється історією двох осіб п'єси — Гіпомена і Діоктита.

Злий і хижий Діоктит руйнує добробут Гіпомена, захоплює в нього садибу, ув'язнює його дружину і матір і своїми переслідуваннями доводить Гіпомена до смерті. Останнього ховають жебраки, яких він колись обдаровував милостинею. Проте, тяжка хвороба підкошує і Діоктита, і він в страшних муках вмирає. У заключному, 5 акті показана зустріч Діоктита, якого виводить з пекла диявол, з Гіпоменом, що насолоджується вічним блаженством в товаристві ангелів.

Хоч центральним персонажам п'єси Конисього дав грецькі імена, проте в драмі його відчувається яскраве сатиричне зображення соціальної обстановки, що утворилася в середині XVIII ст. на Україні. В образі Діоктита перед слухачами проходила козацька старшина, що захопила до своїх рук владу і земельні вгіддя, Гіпомен же був представником посполитого козацтва, яке не раз ставало об'єктом сваволі урядової і соціальної верхівки. Суд, який, здавалося б, мав бути захисником для таких людей, як Гіпомен, перебував у руках багатіїв, і Діоктита анінаяк не лякає те, що скривджений Гіпомен збирається вдатися до захисту закону: «Что он мни суд говорит? — зауважує Діоктит —

Ведь он тое знает,
Что Діоктит на суди и сам засидает.
Пачнет на мя челом бить, буду отришенный,
Да будут судить мои единомысленни.

Чи не могут ти сдилать ему волокиты?
Чи не знают прав к моей части накрутити?
А буди бы стал на меня апелліовать вишше,
И в вишшем суди маю патронов излишше.

Насичена значним суспільним змістом, п'єса Конiського і в літературно-художньому відношенні посідає не останнє місце в українській драматургії XVIII ст. Написана за правилами шкільної піітики, вона проте не цурається народної мови і в окремих місцях пройнята рисами справжнього народного юмору. Громадсько-сатиричні задачі, які ставив перед собою автор, чітко сформульовані в пролозі до п'єси:

Комиков свойственна должность сицевая,
Еже учить, в обществи нравы представляя.

Як і Довгалевський, Георгій Конiський ввів у свою драму п'ять інтерлюдій. Втім, автором цих інтерлюдій був, можливо, і не сам Конiський; є вказівки, що їх міг написати дехто Танський, «славный природный стихотворец» того часу, який писав, за характеристикою його сучасника, «во вкусе площадном, во вкусе плавтовем».

Дієвими особами в інтерлюдіях, приєднаних до драм Довгалевського і Конiського, виступають представники різних соціальних і національних угруповань: закріпачені українські чи білоруські селяни, польські пани, ксьондзи, козаки, москалі, бурсаки-пиворізи, євреї, цигани тощо. Щодо змісту, одні з цих інтерлюдій не виходять за вузькі рамки побутових сценок і легкої безпретенціозної карикатури, в інших відчувається звучання серйозних нот політичної і соціальної сатири.

З побутових зарисовок Довгалевського можна відзначити, наприклад, такі: В 1-й різдвяній інтерлюдії виступає поляк-астроном. Він за походженням шляхтич, проте не має «фортуни», і все його майно складається з одної лише підзорної труби. Селяни, цікавість яких він не може вдовольнити, відлупцювавши його, віднімають трубу. «О, summam injuriam rusticorum!» скрикує ображений шляхтич і висловлює жаль, що не залишився в Польщі і «dostal dzis w chlopskie reki».

Герої 4-ої пасхальної інтерлюдії — бурсаки-пиворізи, що мандрують по Україні, шукаючи кондицій і поживи. Зустрівши простодушного селянина, який просить намалювати його портрет, пиворізи пропонують йому закрити очі і розмальовують фарбами все його обличчя. Односільчани, які вчасно наспіли, побачивши таке знущання, розправляються з пиворізами. Останні тікають і словами пародійних церковних пісень оплакують свою невдачу: «Забивают нищету нашу и печаль нашу; обыдоша мя пси мнози; жезл твой и палица твоя — та мя утиписта; о Бозе моем прелизу стину; сонм лукавых обдержаша мя».

В інших сценках Довгалевського знайшли місце відгуки тієї боротьби між католицтвом і православ'ям, що не припинялась, особливо на Правобережжі, і в XVIII ст. В 4-й, наприклад, різдвяній інтерлюдії виведено трьох ксьондзів. Вони п'ють горілку і лають православну віру, в якій вбачають «проклятую схизму». Раптом з'являється москаль, вимагає підводу і запрягає в неї ксьондзів, втішаючи їх тим, що йому, власне, недалеко — усього лише до Броварів чи до Полтави.

В 1-й пасхальній інтерлюдії селяни помилково вбивають старого литвина (тобто білоруса); діти литвина знаходять засіб воскресити батька, і старий розповідає, як під час смерті він побував на небі. Присутній при цьому ксьондз цікавиться, чи добре почуває себе на небі папа. Литвин проте розчаровує ксьондза: «Яму, — говорить він про папу, — ніеба и ніе сніелось: в агніе смажиць душку». Зігнувшися під тягарем, носить папа в пеклі дрова, а чорти підганяють його дубинками. І, схопивши дрючок, оповідач показує на спині ксьондза, як поводяться в пеклі з папою.

В інтерлюдіях Довгалевського з загостреним соціальним змістом зображується нелюдське ставлення польської шляхти до кріпаків селян і кара, якої зазнають експлуататори при появі козака або москаля. Так, у 3-й різдвяній інтерлюдії польський пан, що виїхав на яструбине полювання, наказує слузі без усякої підстави бити батогами селян-білорусів, які прийшли з подарунками. Пригнічені і прибиті селяни ставляться до цієї несподіваної розправи досить благодушно, і один з них навіть просить пана:

Пуж, мосьпане, и мене еще прохварасци,
А прохварасцивши та й да дому пусци!

Розправившись з селянами, пан починає хвастати своєю силою, загрожує, що завоює Україну до самої Полтави і прожене козаків з української землі. Мрії ці поділяють і інші пани, що присутні на сцені. Але тут раптом з'являється запорожський козак і разом з москалем б'є хвальковитих шляхтичів.

В 5-й пасхальній інтерлюдії польський пан вивозить селянина-кріпака в клітці і продає його орендареві, який зв'язує йому руки і ноги. Проте, козак, який наспіває в цей час, звільняє селянина, а пана й орендаря запрягає в ярмо.

Аналогічні сцени розгнузданості польської шляхти з виступами москаля в ролі визволителя і месника знаходимо і в інтерлюдіях, доданих до «Воскресенія мертвих» Георгія Конисього.

Такі ці «междувброшенные игралища», створені вченими монахами — викладачами Київської Академії. В них, хоч і грубо, проте яскраво і живо змальовані різні верстви українського суспільства середини XVIII ст. Автори їх були добре обізнані з життям українського народу, з його світоглядом, з його казками і анекдотами, з його мовою. Втім не одна українська мова звучить в цих комедійних сценках. В суто реалістичному плані мова дієвих осіб в них суворо індивідуалізується: польські пани висловлюються завжди польською мовою, москаль розмовляє по-російськи, вчений астроном домішує до своєї мови латинські фрази.

Становлячи самобутні твори національної драматичної літератури, шкільні інтерлюдії XVIII ст. підготували грунт для нової української комедії, яка розквітла на початку XIX ст. в творчості Котляревського і Квітки-Основ'яненка.

П'єсами Довгалевського і Конисього українська шкільна драма завершує коло свого столітнього розвитку Драми другої половини XVIII ст. позбавлені вже будьяких літературних якостей, з'являються все рідше й рідше і, кінець кінцем, зовсім зникають з шкільного побуту.

6. Козацькі літописи

Інтерес до рідної історії, що помітно посилився на Україні в другій половині XVII ст., не припинявся і в XVIII ст., змінилося лише середовище, в якому збиралися й розроблялися тепер історичні матеріали. Якщо у створен-

ні київського «Синопсиса», хронік і літописів XVII ст. брали участь виключно духовні особи, монахи Києво-Печерської Лаври і інших українських манастирів, — тепер історіографічна робота зосереджується переважно в колі української інтелігенції, що належала до козацької старшини.

Серед цієї інтелігенції створюється, поперше, література мемуарного характеру, як, наприклад, щоденники генерального хорунжого М. Д. Ханенка або «Дневные записки» генерального подскарбія Як. Андр. Марковича, що змальовують процес асиміляції української козацької старшини з сучасним російським дворянством. Далі, з цих же верств виходить кілька так званих козацьких літописів, що викладають події доби Хмельниччини і інші моменти української історії кінця XVII і початкових десятиліть XVIII ст.

Одним з найранніших козацьких літописів XVIII ст., що був початий ще в XVII ст., є анонімна праця, яка з легкої руки П. Куліша одержала назву «Літопису Самовидця». Центральне місце у викладі «Самовидця» посідає епоха 1648—1702 рр., але ця основна частина супроводжується, з одного боку, стислим вступом про події до 1648 р., з другого, — продовженням розповіді до 1734 р.

З викладу Самовидця видно, що він, дійсно, був свідком тих подій, які описано в його літопису. Щождо справжнього його імені, воно досі залишається предметом наукових розвідок. Скоріш за все у Самовидці треба бачити ніженського полковника, згодом — стародубського протопопа Романа Ракушку-Романовського. Ракушка не відзначався великою освіченістю, але був близький до головних діячів і політичних подій свого часу, і це давало йому можливість розбиратися в бурхливих обставинах сучасної епохи.

«Літопис Самовидця» є одним з найцінніших джерел для історії України другої половини XVII ст. Охоплюючи більш ніж 50-літній період, автор весь час намагається залишатися на грунті правдивого об'єктивного викладу, не даючи простору власним симпатіям і антипатіям.

Язик Самовидця рясніє іноземними латино-польськими словами на зразок «респонс», «елекція», «інтенція» тощо, але не позбавлений також рис народної мови. В тексті «Літопису» нерідкі народні прислів'я і приказки.

Літопис Григорія Грабянки «Действія презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани» — написаний в 1710 р. і обіймає час від Богдана Хмельницького до обрання в гетьмани Івана Скоропадського (1648—1709 рр.). Як і Самовидець, Грабянка належав до вищої української старшини і займав посаду гадяцького полковника.

У Літопису своєму Грабянка використав багато історичних документів, ряд пам'яток віршової літератури XVII ст., «Літопис Самовидця», латинські й польські хроніки Кромера, Бельського, Стрийковського, Гваньїні і інш. Ставлення до джерел у нього критичне: прагнучи історичної правди, він обережно вибирає те, що справляє враження найбільш вірогідного.

В мові «Літопису» багато церковно-слов'янських слів і форм, з аористами, преходящими тощо. Нерідкі також елементи української народної мови.

Літопис Грабянки користався в XVIII ст. великою популярністю: він дійшов до нас в двох редакціях і в значній кількості списків.

Третім видатним українським літописцем XVIII ст. є Самуїл Величко, канцелярист Військової Генеральної канцелярії. Літопис його — «Сказаніе о войни козацкой с поляками чрез Зиновія Богдана Хмильницкого в осми литах точившойся» — був закінчений в 1720 р. У повному своєму складі

«Сказаніе» обіймало події до року закінчення, тобто до 1720 р., але в частині, що дійшла до нас, виклад уривається на 1700 р. Початкову частину своєї праці Величко писав на підставі різних джерел, що були в його розпорядженні, не як очевидець, і лише з 1690 р., коли почалась його служба в Генеральній канцелярії, він став вносити в «Сказаніе» свої власні спостереження.

Людина широко освічена (він закінчив Київську Академію і знав іноземні мови — польську, латинську й німецьку), Величко за своєю посадою мав доступ до документів першорядного значення і використав у своїй книзі величезний матеріал. В різних місцях «Сказанія» ми постійно зустрічаємо, — при тому часто в оригіналах, — ті чи інші акти, універсали, грамоти, договори. Величко був добре обізнаний з роботами Самовидця, Грабянки і інших козацьких і манастирських літописців попередніх часів; він старанно вивчив книги Пуфендорфа, Кромера, Гваньіні, використав твори Барановича, Гізеля, Галятовського, Дімітрія Ростовського, також різного роду «слова», вірші, панегірики і поеми інших, менш відомих українських письменників XVII і початку XVIII ст.

Багатство використаного в «Сказаніи» історичного і літературного матеріалу, документальна його подача, наявність характеристик осіб, з якими авторові доводилось зустрічатись, — все це робить працю Величка надзвичайно цінною як для історика України, так і для історика української літератури. Втім слід зазначити, що, не дивлячись на велику вченість, Величко ставився до джерел недосить критично і обережно. В зв'язку з цим зібрані в «Сказаніи» факти і зроблені Величком характеристики далеко не завжди відповідають дійсності. В протилежність Самовидцю і Грабянці, Величко прибічник риторичного стилю в розгортанні історичного викладу, і окремі місця «Сказанія» розцвічені у нього квітами як власного, так і запозиченого у інших письменників красномовства. Величко сам, наприклад, признається, що, не маючи матеріалу для опису облоги Львова турками в 1672 р., він ввів в «Сказаніе» картини, запозичені з «Звільненого Єрусаліму» Торквато Тассо.

Стиль книги Величка важкий, багатослівний. Мова насичена церковнослов'янськими і польськими елементами. Народна мова проникає в «Сказаніе» в дуже обмежених розмірах.

Щоб закінчити огляд української історіографії XVIII ст. залишається сказати кілька слів про своєрідний, в деякому відношенні загадковий пам'ятник, що має назву «Исторія русов».

Виклад подій в «Історіи русов» ведеться в дуже широких хронологічних рамках: він починається з розселення слов'янських племен і історії легендарного князя Славена і доводиться до війни Росії з Туреччиною в 1769 році.

Питання про автора «Історіи» і про час її виникнення досі лишається дискусійним. Старий погляд, немов книгу цю написав архієпіскоп білоруський Георгій Конисський, тепер остаточно облишений. Згодом появу «Історіи» почали пов'язувати з відомою своєю широкою освіченістю родиною Полетік, при чому одні вважали, що автором «Історіи» був депутат Єкатерининської комісії 1767 р., гарячий прибічник української шляхетської автономії Григорій Андрієвич Полетіка (1725—1784); інші припускали, що авторські права на «Історію» належать не Григорію Андрієвичу, а скоріше його сину — Василю Григор'євичу (1765—1845). Нещодавно був висловлений погляд про приналежність «Історіи» сину генерального писаря, згодом

канцлеру і графу О. А. Безбородку (1746—1799). В залежності від того, як розв'язувалося питання про автора, робилися висновки і про час створення «Історіи». Прибічники авторських прав Г. А. Полетіки або О. А. Безбородка датували «Історію» другою половиною XVIII ст., ті, хто зв'язували її з іменем В. Г. Полетіки, пересували час написання її на першу чверть XIX ст.

«Історію русов» написано досить правильною російською мовою з значною домішкою українських слів і зворотів. Джерелами її були літописи Самовидця і Грабянки, польські хроніки і інші історичні роботи. Крім того, в «Історіи» використано фольклорний матеріал — народні прислів'я і пісні.

Автор «Історіи» являється палким українським патріотом і ворогом усякого насильства і деспотизму. І основна ідея, що проймає весь твір, — ідея незалежності, суверенності українського народу. В свій час Україна добровільно з'єдналася з Литвою й Польщею, за власним бажанням увійшла вона й до складу Московської держави. Отже, вона зберегла всі свої політичні права, зокрема має повне, історично обгрунтоване право на автономію. Головним фактором в ході української історії було козацтво, яке мужньо боролося з ворогами і завжди користувалося правами дворянства. Увійшовши до складу Московської держави, висококультурний, гуманний і волелюбний український народ втратив свої вольності і зазнає жорстоких утисків з боку російського чиновництва. Звідси в «Історіи русов» вороже ставлення до державних порядків царської Росії.

У своєму викладі, пропагуючи близькі його серцю автономістські ідеї, автор «Історіи русов» не зупиняється перед спотворенням історичних подій, перед вигадуванням різного роду фактів і документів. Так, наприклад, він запевняє, що ще в 1654 р. цар Олексій Михайлович зрівняв українську старшину з російським дворянством, що в Києві вже за часів Нестора-літописця існувала Академія, що сам Нестор, як і його попередники і послідовники по історичній роботі, були «академіками»; Петру Могилі залишалось лише поновити те, що виникло за багато століть до нього. Свої улюблені думки про волелюбність і права українського народу автор «Історіи» оформляє у вигляді промов, які вкладає в уста Наливайку, Богдану Хмельницькому, Мазепі, Полуботьку.

Ця своєрідна манера письма, не невміння утримати у певних рамках суб'єктивне відношення до історичної правди, роблять «Історію русов» майже зовсім непридатною як історичне джерело. Проте, пристрасний темперамент, з яким написана ця книга, і безперечний хист автора, що виявляється в майстерності художнього викладу, забезпечують за нею далеко не останнє місце серед пам'ятників української літератури XVIII, або, можливо, початку XIX ст.

Волелюбність «Історіи русов», її патріотичний пафос і літературні якості забезпечили їй широку популярність серед російських і українських читачів першої половини XIX ст. Пушкін бачив в «Історіи» «картины, начертанные кистью великого живописца». Гоголь використав її в повісті «Тарас Бульба». Високо цінували «Історію» декабристи, зокрема Рилєєв. Певний вплив мала вона на М. Маркевича, А. Метлинського, Є. Гребінку, М. Костомарова. У Т. Шевченка і О. Кониського знаходимо свідчення про ту велику повагу, з якою відносились до «Історіи» в родинах рядових українських поміщиків середини XIX ст.

7. Г. С. Сковорода

Однією з видатних постатей в історії української культури XVIII ст. є «мандрівний філософ» і поет Григорій Савич Сковорода.

Він народився в 1722 р. в селі Чернухах на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. «Родители его, — пише в «Жизни Сковороды» його учень і друг М. І. Ковалинський, — были из простолюдства: отец козак, мать такого же рода». Шістнадцяти років Сковорода вступив в Київську Академію, де з особливим захопленням вивчав філософію і античні літератури. Тут же в Академії вивчив він мови — грецьку, латинську й німецьку. Серед своїх товаришів Сковорода визначався між іншим тим, що мав «отменно пріятный» голос, і один час його було викликано до Петербургу, де він співав в «певческой музыке», тобто в капелі при дворі імпер. Єлисавети Петрівни.

В 1750 р. Сковорода залишив Академію і в почеті генерал-майора Вишневського, як людина, здатна до церковної служби і співу, поїхав за кордон. Перебування в чужих краях Сковорода вирішив використати для піднесення свого філософського розвитку і, мандруючи пішки з місця на місце, обійшов ряд міст Угорщини та Німеччини. Він старанно приглядався до закордонного життя і намагався «знакомиться найпаче з людьми, ученостію і знаніями отлично славимыми». В Німеччині він вивчав погляди Вольфа, засвоїв також ідеї освітньої філософії XVIII ст.

У 1753 р. Сковорода повернувся на Україну. Тут скоро відкрилося місце учителя поезії в Переяславському колегіумі. За запрошенням єпископа Никодима Сребницького, Сковорода зайняв це місце, але курс, який він почав було читати в колегіумі, був остільки новаторським, цілком неподібним на курси його попередників, що єпископ Никодим визнав його «странным и несообразным прежнему старичному обычаю» і поставив вимогу, щоб Сковорода додержував загальноприйнятого способу викладу. Сковорода, проте, не схотів визнати свої погляди помилковими і навіть дав зрозуміти єпископові, що він втручається не в свою справу. «Иное, — писав Сковорода у своїй пояснювальній записці,—пастырский жезл, а иное—пастушья свирель: alia res sceptrum, alia plectrum». Записка Сковороди розгнівала єпископа Никодима. Він написав на ній резолюцію: «Не живяше посреди дому моего творяй гордыню», і Сковороду було виключено з колегіуму.

Далі ми бачимо Сковороду домашнім вчителем в сім'ї багатого поміщика Тамари. В 1759 р. він вступив в число вчителів Харківського колегіуму, але й тут викладання проходило не без ускладнень. В зв'язку ж з прочитаним в 1766 році курсом «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», присвяченим з'ясуванню принципів християнської етики, Сковороді довелось назавжди залишити педагогічну діяльність.

В цей час остаточно визначається життєвий шлях Сковороди, органічно зв'язаний з його морально-філософськими поглядами. Вважаючи, що щастя людини полягає не в матеріальних благах і почестях, але скоріше досягається в бідності й простоті, він обирає для себе роль мандрівного вчителя. Все його майно, що складалось з пари запасних чобіт, флейти і двох-трьох улюблених книжок, вміщується в торбині, яку він носить за плечима.

Переходячи від села до села, від садиби до садиби, від манастиря до манастиря, Сковорода немов би виконував для українського суспільства роль мандрівного університету й академії. Часто бажаний гість, цікавий співроз-

мовник, він охоче проповідував свої погляди як серед українських поміщиків і духівництва, так і серед козаків і селян.

Так, вільний від пут осідлого життя, облишивши «все попеченія любостяжанія, все трудности излишества», весь віддавшися «любомудрію, то есть исканію истины», «веселый и куражный», дійшов він кінця своїх днів. Помер він в 1794 році на 73 році життя. На могильній плиті його вирізали епітафію, яку він сам для себе написав: «Мір ловил меня, но не поймал».

Твори Сковороди, що дійшли до нашого часу, поділяються на дві групи. З одного боку, це ряд філософських трактатів; з другого, окремі вірші і байки на різні теми.

До філософських трактатів відносяться такі твори, як «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Наркисс, разглагол о том: узнай себе», «Симфоніа, нареченная книга Асхань, о познаніи самого себе», «Алфавит міра», «Израильскій змій», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила со сатаною». «Потоп зміни» тощо.

Джерела філософських поглядів Сковороди були різноманітні. З одного боку — це Біблія, з якою він не розлучався ніколи і яку називав своєю коханою; вона була для нього предметом постійного вивчення і роздумування; далі Сковорода користався творами так званих «отців церкви» — Діонісія Ареопагіта, Клімента Олександрійського, Оригена і інш.; старанно вивчав він також античних філософів — Сократа, Платона, Аристотеля, епікурейців і стоїків; читав Філона Іудейського; де в чому повторив погляди схоластичної філософії, що викладалася в Академії; був, нарешті, обізнаний з новими на той час поглядами Вольфа і французьких просвітителів XVIII ст.

У вченні про Бога й природу Сковорода стоїть на позиціях характерного для епохи просвіти раціоналізму. Бог, як творець, як промислитель світового життя, з системи Сковороди зовсім усувається. Природа,— вчить Сковорода,— ніким не створена. Вона не має ні початку, ні кінця, але існувала й буде існувати завжди. «А понеже сія мати, раждая, ни от кого не принимает. но сама собою раждает, для того называется и отцом и началом, ни начала ни конца не имущим, ни от места, ни от времени не зависящим».

Ця вічна нестворена природа живе за своїми власними непорушними законами і було б «нещасной исполинской дерзостью» виступати проти цих законів. Заперечуючи можливість чудес, тобто — порушення законів природи. Сковорода виступає проти буквального розуміння розповідей про чудеса, які містяться в Біблії. «Возможно ль, — зауважує він в діалозі «Кольцо», — чтоб Енох с Иліею залетели в небо? Сносно-ли натуре, чтоб остановил Навин солнце? Чтобы возвратился Іордан, чтоб плавало железо? Чтоб дева по рождестве осталась (девою)? Чтоб человек воскрес?.. Верь сему грубая древность: наш век — просвещенный». Так у дусі Вольтера і енциклопедистів критикував Сковорода свою улюблену книгу. Для нього біблійні розповіді про чудеса — лише алегорії, в яких древні мудреці сховали ключ до розуміння законів природи.

Відкидаючи прийняте християнською релігією вчення про Бога, як про творця і верховного хазяїна світу, Сковорода стає на позиції пантеістичної концепції; Бог у нього зливається з природою; він скрізь і в усьому, він — іманентний світові закон, рушійна сила його розвитку. Як і природа, сила ця вічна: «нельзя о ней спросить, когда она началась: она всегда была; или поколь она будет: она всегда будет; или, до коего места простирается: она всегда везде есть».

Світ, за поглядами Сковороди, складається з двох начал: зовнішнього — матерії і внутрішнього — ідеї. Духовне начало превалює в природі, панує над матеріальним. Воно є «иста» — справжня дійсність, незмінна і вічна. Матеріальний світ — тільки тінь, відбиток своєї внутрішньої ідеї, щось мінливе і тлінне. В цьому пункті Сковорода немов би стає на позиції платонівського ідеалізму. Але, з другого боку, він висловлює думку про вічність матерії, тобто приєднується до поглядів матеріалістичного порядку.

Людина, за думкою Сковороди, займає в природі особливе місце. По відношенню до усього світу, космосу, вона становить мікрокосм. Внутрішня природа людини тотожна світовій субстанції. Звідси гносеологічний висновок: щоб пізнати закони світу, треба придивитися до свого внутрішнього життя, треба, — як казав Сковорода, — «познать, найтить себе самого».

В області етичних поглядів Сковорода стоїть на позиціях евдемонізму. Метою людського життя є щастя. Воно полягає в душевному мирі і сердечній веселості.

Прагнучи до щастя, ми не повинні братися за непідходящу для себе роботу, не повинні «входить в несродную стать». Сковорода вважав, — каже Ковалинський, — що «щастіе человека состоит в том, чтобы, узнав собственную в себе способность, по оной употребить себя в жизни. Так, многіе богословы были-бы, может быть, лучшими стряпчими по делам, многіе ученые — разнощиками, многіе судьи — пахарями, военачальники — пастухами, монахи — целовальниками и проч.». Але пізнати свою «сродность», визначити своє місце в житті можна тільки шляхом самопізнання. Тут таким чином практична філософія Сковороди перехрещується з його гносеологічними настановами.

Матеріальні блага, розкіш, пошана не потрібні для досягнення щастя. «Благодареніе всеблаженному Богу, — каже Сковорода, — что нужное зделал нетрудным, а трудное — ненужным!» Для того, щоб досягти щастя, треба віддатися на волю божу, або, — що те саме, — треба жити у згоді з природою. Щастя полягає в незалежності, в чистому сумлінні, дружбі, в процесі самопізнання. «Когда дух в человеке весел, мысли спокойны, сердце мирно, — то все светло, щастливо, блаженно. Сіе есть философія». Отже, за думкою Сковороди, філософія або любомудріє, тобто постійне шукання істини, вказує шлях до щастя, навіть, більш того, воно вже є станом щастя. Звідси величезна роль, яку відводить Сковорода філософії в житті людини.

Прагнучи до щастя, не треба ставити перед собою далекі цілі. І перефразовуючи епікурейське «Carpe diem». Сковорода вчить: «Sera nimis est vita crastina: vive hodie. Поздо чрезчур завтра жить: живи днесь!»

Такі загалом схематично накреслені погляди Сковороди, його філософська концепція, що ставила метою вчити істині і вчити добродійності.

В оцінці соціальних стосунків Сковорода різко засуджував погордливе ставлення дворянських кіл до селянства. «Барская умность, — казав він, — будто простой народ есть черный, видится мне смешная, как и умность тех незванных философов, что земля есть мертвая. Как мертвой матери рождать живых детей? И как из утробы черного народа вылупились белые господа?...»

В області релігійній Сковорода вів боротьбу проти бездушної обрядності і зовнішнього богопочитання. В церкву він, як правило, не ходив, заперечував обряди і таїнства, виступав проти релігійної нетерпимості і фанатизму. В релігійній нетерпимості він вбачав найбільш «смертоносную для общества язву» — марновірство. «Суевер скорбит, если кто на полдень, а не на

восток с ним молится. Иной сердит, что погружают, другой бесится, что обливают крещаемого. Иной кленет квас, другой опрысноки. Но кто сочтет всю суеверных голов паучину? Будьто, Бог варвар, чтоб за мелочь враждовать».

До духівництва білого і чорного, особливо до тих, які «непрестанно во псалтырь барабанят», які «по лицу святы, по сердцу же всех беззаконнее», Сковорода ставився критично. Ковалинський, наприклад, розповідає, що якось ченці Києво-Печерської лаври умовляли його вступити в число братії, стати стовпом церкви і прикрасою Печерської обителі. Сковорода, проте, рішуче відмовився і зауважив по адресу своїх співрозмовників: «Ах, преподобные, я столботворенія умножать собою не хочу. Довольно і вас, столбов неотесанных, во храме божіем».

Крім філософських трактатів, Сковорода писав, слов'яно-російською і латинською мовами, також ліричні поезії і байки в прозі.

Частину своєї лірики, саме 30 поезій, написаних в період 1757—1782 рр. слов'яно-російською мовою з певним відсотком українських слів, Сковорода об'єднав у збірку під назвою «Сад божественных песней, прозябшій из зерн священнаго писанія».

Поезії, що входять у склад «Сада», це, по-перше, особиста лірика, присвячена інтимним переживанням письменника; далі, в них викладаються його філософські погляди; нарешті, значне місце відведено в них сатиричному зображенню сучасного українського суспільства.

В області поетичної творчості багато запозичив Сковорода з шкільної піітики, що викладалася в Академії; крім того, вчителями його були улюблені античні поети — Горацій, Овідій, Вергілій. Близький до життя простого народу, Сковорода у своїй поетичній діяльності широко користувався також елементами народної творчості.

Більша частина віршів «Сада» писана силабічним розміром, але іноді Сковорода вдається до силабо-тонічного віршування; іноді користується розмірами народних пісень. Багато віршів призначалось для співу, і Сковорода сам підбирав відповідні мелодії, сам співав, акомпануючи собі на флейті або на сопілці.

В одному з віршів Сковорода скаржиться на «тоску проклятую», що гризе його змолоду «как моль платья, как ржа сталь». Але подібні скарги рідко звучать в поезії Сковороди: для неї більш типовий бадьорий, оптимістичний настрій.

У 9-ій пісні «Сада» він говорить про дорогі йому волю і душевний спокій, які досягаються самопізнанням і життям у згоді з природою:

Так и мне вольность одна есть нравна
И безпечальный, препростый путь.
Се моя мера в житіи главна,
Весь окончится мой циркул тут.

В інших віршах Сковорода висловлює свою неприхильність до міського життя і шукає спокою й тиші на полях або в зеленій діброві. Багато його віршів оспівують красу природи, радість приходу весни:

Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, пройшла!
Уже сады распвели и соловьев навели.
Ах ты, печаль! Прочь отсель! Не безобразь красных сел,
Бежи себе в болота, в подземныи ворота!

У 13-й пісні «Сада» знаходимо таку картину літнього ранку:

А когда взойшла денница, —
Свищет в той час всяка птица,
Музыкою воздух растворенный шумит вокруг.
Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет
И на свою свирель выдает дрожливой трель.

Вірша «Всякому городу нрав и права» в різких рисах зображує побут і соціальні стосунки на Україні в кінці XVIII ст. і закінчується філософським міркуванням про всемогутність і нещадність смерті і про те, що тільки чиста совість дає можливість без страху дивитися на її гостру косу:

Смерте страшна́! Замашна́я косо!
Ты не щадиш и царских волосов,
Ты не глядиш, где мужик, а где царь, —
Все жереш так, как солому пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совесть как чистый хрусталь!

Вірша ця була надзвичайно популярна серед сучасників, увійшла навіть у фольклор, включившись у репертуар лірників і кобзарів. У переробленому вигляді І. П. Котляревський ввів її в текст своєї «Наталки Полтавки».

Думки про те, що щастя людини полягає не в матеріальних благах і почестях, а в простому скромному житті, висловлені у вірші «Ой ти птичко желтобока». В останній строфі його Сковорода намічає для себе такий шлях до щастя:

...Нехай у тех мозок рветься,
Кто высоко в гору дмется,
А я буду себе тихо
Коротати милый век,
Так минет мене все лихо,
Щастлив буду человек.

Сатиричними й дидактичними тенденціями пройняті також байки і притчи Сковороди. Байки ці частково розсіяні по різних філософських трактатах; 30 байок об'єднані у збірці під назвою «Басни харьковскія» (1774 р.). Кожна байка складається звичайно з фабули і «силы», тобто розкриття її морального змісту.

Тематика байок і притч різноманітна. У байці «Оленица и Кабан» Сковорода осміює гонитву козацької старшини за дворянськими привілеями і чинами. Зустрівшись з Кабаном, Оленця привітала його словами «Желаю здравствовать, господин Кабан!» Кабана, проте, образило це вітання. Він вилаяв Оленицю і роз'яснив їй, що його пожалувано бароном, він має на те патент, і що рід його походить від найблагороднішних бобрів. «Прошу простить, ваше благородіе, — відповідала Оленица: — я не знала! Мы, простыи, судим не по убору и словам, но по делам. Вы так же, как и прежде, роете землю и ломаете плетень. Дай Бог вам быть и конем!»

У байці «Пчела и Шершень» в образі Шершня картає Сковорода паразитарні елементи суспільства, «живущіе хищеніем чуждаго», а в образі бджоли прославляє мудрих людей, що трудяться «в сродном деле», живуть «по натуре». Байка «Оселка и Нож» говорить про значення просвітньої діяльності, про тих людей, які віддають себе на те, щоб «других свободнее поощрять к разумной честности». У притчі «Благодарный Еродій» йдеться про виховання; у притчі «Убогій Жайворонок» розглядається питання про душевний спокій.

Байки Сковороди найщільніше пов'язані з його морально-філософськими трактатами і багатьма віршами «Саду божественных песней». Широке використання прислів'їв і поговорок надає їм колориту народних творів.

Стиль літературної спадщини Сковороди, його трактатів, віршів, байок не позбавлений оригінальних, яскравих, образних висловів; але в окремих місцях він важкий і заплутаний.

Мова Сковороди становить строкате поєднання елементів церковно-слов'янських, російських, українських, почасти — латинських, грецьких і древньоєврейських. До цієї макаронічної сумішки приєднуються своєрідні слова й форми, властиві лише Сковороді, створені ним самим.

Отже, найвидатніший і різносторонній український письменник другої половини XVIII ст. не розв'язав проблеми вироблення української літературної мови, що назріла в наслідок тих пентробіжних течій, про які сказано було вище. Розв'язати цю проблему пощастило молодшому сучаснику Сковороди, автору «Енеїди» — І. П. Котляревському.

РОЗДІЛ ІІІ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX І ПОЧ. XX СТ. (1798—1917 рр.)

І. ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

1. Загальні умови розвитку української літератури першої половини XIX ст.

1798 року в місті Петербурзі, тодішній столиці Російської імперії, вийшла з друку маленька книжечка «Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским». Рік виходу в світ української «Енеїди» став датою початку нової літератури нашого народу, що остаточно оформилась у творчості Т. Шевченка.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, Україна в ті часи була розірвана між двома державами: Правобережна, Лівобережна й Південна Україна належала до Росії, Галичина, Буковина й Закарпатська Україна — до Австрії.

У порівнянні з іншими західно-європейськими країнами і Росія і Австрія були економічно відсталими державами. Тут панували ще феодально-кріпосницькі відносини, хоча розклад під впливом розвитку капіталізму у них уже почався. У процесі зростання капіталістичних відносин формування української нації значно посувається вперед. Усупереч штучному кордонові на Збручі українська нація зберігає свою єдність.

Український народ не мириться з посиленням кріпосницького й колоніального гніту і виявляє своє прагнення до волі та незалежності в численних селянських повстаннях. Наш народ висуває в цей час таких героїв, як Устим Кармелюк, Лук'ян Кобилиця, оспіваних в усній творчості і в художній літературі.

У 20-х роках на Україні діяв один із центрів декабристського руху — таємна організація під назвою «Южное общество». Своєю метою вона ставила повалення шляхом військового перевороту самодержавства й звільнення селян від кріпацтва. У порівнянні з подібного типу північним товариством «Південне товариство» посідало рішучішу позицію щодо самого перевороту і майбутнього державного ладу. Воно прагнуло знищити царську династію і встановити буржуазну республіку.

Була ще й інша політична організація під назвою «Малороссийское общество», що мріяло про визволення України спід влади царату і про перехід її під протекторат відновленої польської держави.

Трохи пізніше виникло «Общество об'единенных славян», що обстоювало знесення кріпацтва, повалення царату і об'єднання всіх слов'ян в єдину республіку. 1825 року ця організація об'єдналась з «Південним товариством».

У 40-х роках (1845) засновується «Кирило-мефодіївське братство», — перша українська нелегальна організація революційно-демократичного типу, що ставила своїм завданням ліквідацію феодально-кріпосницького ладу, об'єднання всіх слов'ян у федеративну республіку і всебічний розвиток української культури.

Реакційна політика російського царату і цісарсько-королівського уряду Австрії позбавляла наш народ права вчитися рідною мовою. Українське дворянство в своїх класових інтересах відходило від української культури, і багато, напр., талановитих українців, приміром: Губан, Богданович, Капніст, Гнєдіч, Погорільський, Нарєжний, Гоголь стають учасниками російського культурного процесу, хоч і використовують українську тематику в деяких своїх творах.

І все таки в процесі формування української нації зростає свідомість нашого народу. Вона виявляється зокрема в такому талановитому політичному памфлеті, як «Исторія русов», написаному ще російською мовою, але сповненому свідомості права нашого народу на всебічний національний розвиток.

Як видно з попереднього розділу, вже деякі письменники XVIII в. звернулись до української народної мови в своїх творах, але серед них не було видатних талантів, вони не дали таких творів, які піднесли б українську літературу на рівень літератур інших народів. Тільки Іван Котляревський своїми творами «Енеїда» і «Наталка Полтавка» сміливо звернувся до художнього реалістичного відображення життя українського народу народною мовою і тим самим розпочав новий період розвитку української літератури

Творчість Котляревського мала значний вплив на розвиток багатьох галузей культури. Мовознавець Павловський слідом за «Енеїдою» видає граматику української мови (1818), фольклористи Цертелєв і Максимович видають збірки усної народної творчості. Не вважаючи на важкі умови колоніального гніту, українська культура розвивається і висуває багато талановитих діячів.

Народ наш боровся проти російського царату. Інтелігенція наша обстоювала право на творення своєї національної культури. І разом з тим український культурний процес розвивався у щільному зв'язку з передовою російською культурою. Твори українських письменників друкуються на сторінках російських журналів і альманахів: «Украинский вестник», «Вестник Европы», «Молва», «Северные цветы», «Утренняя звезда» та ін. У Петербурзі й Москві з'являються окремими виданнями твори українських письменників. Так споконвічна дружба двох братніх народів знаходить свій відбиток і в розвиткові художньої літератури.

Першим літературним центром нового українського письменства стає Полтава. Тут була написана українська «Енеїда», тут виставлені на театрі українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль чарівник».

Другим центром стає Харків, де 1805 року засновано університет з ро-

сійською мовою викладання. Тут зосередились українські культурні сили і друкувались твори наших письменників — Гулака-Артемовського, Метлинського, Костомарова та ін.

Третім літературним українським центром стає Київ. Чимдалі зростає і роль Львова. Ці два останні міста, що відігравали таку велику роль у розвиткові стародавнього нашого письменства, знов починають відроджуватись як українські культурні центри.

Український народ обаполи Збруча бореться за свою волю й незалежність проти російських, польських і українських панів. Українська інтелігенція обаполи Збруча творить свою національну культуру, намагаючись наблизити її до народної мови, усної творчості. Нова українська національна література росте, висуваючи, зрештою, такого геніального поета світового значення, як Тарас Шевченко.

2. Іван Котляревський

У рік смерті Григорія Сковороди (1794) з'являється з друку перший твір, написаний народною українською мовою. То була пісня чорноморських козаків, складена отаманом Антоном Головатим, про якого написав відомий свій нарис Квітка, а під впливом Квітки явились такі рядки Шевченка:

Наш завзятий Головатий
Не вмре, не загине...
От де люди, наша слава,
Слава України!

Але одна пісня ще не становить літератури. Безперечно, одночасово з нею були й інші спроби писати народною мовою. Другим сміливим новатором можна було б назвати Григорія Лобисевича. Та на жаль, твір його до нас не дійшов. Ми знаємо про нього тільки з листа Танського до Розумовського. Танський посилав йому твір Лобисевича «Вергилиевых пастухов, в малороссийский кобеняк переодетых». Ми не знаємо, що це був за твір і яка була його художня вартість. Можна тільки догадуватись, що це була переробка Вергілієвих «Буколік» українською мовою. Твір Лобисевича для нас остаточно загинув.

Історія нової української літератури починається «Енеїдою» Івана Котляревського.

Можливо, сам Котляревський і не зважував усієї важливості своєї літературної діяльності для дальшого розвитку культури українського народу. Так, наприклад, автор української «Енеїди» не збирався спочатку її друкувати. І тут не можна не відзначити заслуги в цій справі Максима Парпури, передової людини свого часу; він видав «Енеїду», присвятивши її спеціально «любителям малороссийского слова».

Іван Петрович Котляревський (1769—1838) народився в мальовничій Полтаві. З будиночку Котляревських відкривався прекрасний краєвид: річка Ворскло, оспівана в багатьох народних піснях, стародавній манастир, собор. Хатки потопали в садках — все це вабило до себе зір. Будинок Котляревських намалював Тарас Шевченко, відвідавши в 40-х роках Полтаву. Манастирські дзвони, задушевна народна пісня підсилювали поетичний настрій.

Дід майбутнього письменника був дияконом, батько служив дрібним чи-

новником у магістраті. Котляревські вважались дворянами, мали під Полтавою трохи землі й навіть кілька кріпаків, яких Іван Петрович, вмираючи, відпустив на волю.

Грамоти майбутній автор «Енеїди» навчився звичайним способом у дяка, а потім вступив у духовну семінарію, де вивчав, крім усього іншого, мови і де, вперше, очевидно, познайомився з видатним твором римського письменника Вергілія — «Енеїдою». Уже в семінарії, як згадують сучасники, почав він «римувати», тобто писати вірші.

Після семінарії Котляревський деякий час працював підканцеляристом, а потім вихователем у поміщицьких маєтках. Перебуваючи на селі, молодий учитель, як згадував Стеблін-Камінський, переодягався і ходив на вулицю, співав з молоддю пісень, брав участь у витівках і розвагах. Тут поет уважно вслухався в мову нашого народу, записував слова, приказки. Так вивчав він побут, звичаї, народну творчість українців. Любив Котляревський і пожартувати, розповісти за столом анекдот, жартівливу пригоду.

У ці часи почав він писати українську «Енеїду», що відразу ж мала успіх у читачів і стала поширюватися у списках. Один із таких списків потрапив до рук конотопського дворянина Максима Парпури, що служив у Петербурзі. 1798 року в Петербурзі у виданні Парпури вийшла з друку книжечка, в якій було три частини «перелицюваної», за висловом видавця, «Енеїди».

Автор її в цей час перебував у війську, вступивши охотником у Сіверський карабінерний полк. Довелося йому брати участь у війні з Туреччиною і виявити при цьому свою хоробрість і безстрашність. Котляревський мав чин офіцера (капітана) і кілька нагород.

1808 року Парпура перевидав «Енеїду», знову ж таки без відома автора, з яким він не був навіть знайомий. Вийшовши у відставку, і маючи два видання своєї поеми, Котляревський заходжується коло першого авторського її видання. Наступного року в Петербурзі з'явилась «Виргилиева Энеида переложенная И. Котляревским», — так назвав свою працю автор. Він виправив помилки у перших трьох частинах і додав нову, четверту частину.

З військової служби Котляревський повертається в рідну Полтаву, де завідував пансіоном для дітей бідних дворян.

Під час Вітчизняної війни 1812 року Котляревський формує український козацький полк, що брав участь у боях проти наполеонівських ватаг.

Котляревський був учасником масонського руху. На чолі полтавської ложі (групи, відділу) стояв М. Новіков, правитель канцелярії губернатора, зв'язаний з декабристами.

1816 року автор «Енеїди» починає працювати директором новозаснованого полтавського театру. З Харкова запрошено трупу Штейна, в якій грав колишній кріпак, великий актор Михайло Щепкін, що став пізніше близьким приятелем Шевченка. Роль Котляревського полягала не так в адміністративній діяльності (для цього був інший директор), як в організації репертуару. Висловлюючись сучасним терміном, він був художнім керівником театру.

Українське суспільство відчувало потребу в новому репертуарі. Задовольняючи цей попит, Котляревський написав дві п'єси: «Наталка Полтавка» і «Москаль чарівник». Обидві вони з великим успіхом поставлені 1819 року на полтавській сцені. В обох п'єсах грав М. Щепкін.

За літературні заслуги письменника обрано в члени Харківського товариства аматорів російської словесності, а згодом у члени Петербурзького (так би мовити, всеросійського) товариства.

Ніхто в Полтаві краще нього не знав пам'яток старовини, народної творчості. Котляревський чимало допомагав історикам, етнографам: Бантиш-Каменському, В. Пассекові, І. Срезневському. З творчості автора української «Енеїди» черпав матеріал молодий Гоголь.

Наприкінці життя свого Котляревський вийшов у відставку і зайнявся підготовкою своїх творів до друку. В рік смерті Котляревського (1838) в «Украинском сборнике» Срезневського з'явилась «Наталка Полтавка», через три роки «Москаль чарівник», і тільки 1842 року в Харкові побачили світ усі шість частин «Енеїди».

Поховано Котляревського в Полтаві. 1903 року на кошти української громадськості в Полтаві поставлено пам'ятник видатному письменникові — фундаторові нової української літератури. Свято відкриття пам'ятника перетворилося на демонстрацію українських культурних сил.

Літературну спадщину Котляревського складають: «Енеїда», дві п'єси, ода до князя Куракіна, переклад з Сафо. Є відомості, що він перекладав на українську мову також байки Лафонтена.

Над «Енеїдою» поет працював більшу половину свого життя. За жанром своїм «Енеїда» Котляревського є досить поширеним у XVII і XVIII століттях травестійним бурлеском, тобто жартівливою модернізацією на сучасний кшталт якогось класичного твору, при чому класичні герої немов «переодягаються» (від італійського travestire) в невластивий їм, і від того комічний, сучасний одяг. З цього погляду найбільшу увагу пізніших поетів до себе притягала знаменита поема Вергілія «Енеїда», що її багато разів переробляли («переодягали») на сучасний лад італійські (Лаллі), французькі (Скаррон), німецькі (Блюмауер) та інші автори. В Росії такою переробкою з'явилася поема Н. Осіпова «Виргилиева Енейда, вывороченная наизнанку» (1791 р.) з продовженням Котельницького.

Ця російська «Енеїда» і була безпосереднім взірцем для Котляревського. Але це ні в якому разі не знижує заслуг українського поета. Українська «Енеїда», за висловом історика Єфименкової, так подібна до «Енейди» Осіпова — Котельницького, як жива квітка до квітки штучної. Українська травестія є однією з найталановитіших пародій у світовій літературі.

Котляревський належав до передових людей свого часу. На його світогляд значний вплив мала просвітительська філософія XVIII ст. Звідси його прагнення до народності, вільнодумство у питаннях релігійних, сатиричне ставлення до сучасного йому суспільства. Разом із тим, як і деякі західноєвропейські й російські просвітителі, наш поет виявляв деяку розгубленість, страх перед революцією. В «Енеїді» ми знаходимо рядки: «французи, давні різаки», безперечно спрямовані проти французької революції 1789 року. Звідси й віра в «освіченого» монарха, також характерна для багатьох просвітителів. В «Енеїді» є рядки: «Вельможі, хто царя не слуха — таким обрізать нос і вуха».

Народність, патріотизм, великий чесний талант — ось те, що висунуло автора «Енеїди» на одне з перших місць в історії української літератури. В «Енеїді» виявляється гуманізм, справжнє співчуття письменника до народу. Пани в нього перебувають за народною уявою в пеклі:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...

У пекло попадають не тільки окремі особи за різні порушення усталеної моралі, але й цілі категорії тодішнього суспільства: судді, стряпчі, підсудки, ісправники, різні чиновники, писарі, крамарі, ченці й попи, які.... «ганялись за гривнями». Тяжкої кари зазнають багаті й скупі люди — їм вливали «розтопленеє срібло в рот». Карають у пеклі всіх без винятку старшин, панів і підпанків:

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.

Навпаки, в рай потрапляють люди бідні, зневажені в тодішньому феодально-поміщицькому суспільстві. Гуманізм, співчуття до скривджених втілюється в форми, які відповідали тодішнім народним уявленням про рай і пекло, уявленням, досить далеким від офіційної релігійної трактовки і більш характерним для народних казок, легенд, переказів.

Котляревський був патріотом своєї батьківщини, розуміючи, що інтереси вітчизни вищі за інтереси окремої людини:

Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять...

В «Енеїді» є багато батальних, військових сцен, поданих у жартівливому, іронічному тоні. Але серед усіх образів переодягнених в українську одежу троянців виділяються образи двох юнаків, вірних друзів Низа і Евріала. Мужні, сміливі, відважні в боротьбі з ворогами, вони гинуть смертю хоробрих.

Автор «Енеїди» був не тільки всеросійським, але й українським патріотом:

Так, вічной пам'яті, бувало,
У нас в гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: стій, не шевелись!
Там славнії полки козацькі:
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть...

Слова ці йшли від щирого серця поета. Тут відходив він від звичайної бурлескної манери. Тон вірша урочистий і навіть трохи сумовитий.

Травестійно-бурлескна українська «Енеїда» мала в основі своїй реалістичний характер. В образі Енея показано козацького ватажка. Мандри

Енеєвої батаги нагадують мандрівки запорожських козаків після зруйнування Січі; в образах рядових троянців змальовано українських козаків: люди відважні і разом з тим гульвіси. Коли треба, вони стають героями і віддають за спільну справу своє життя. В образах царів, вельмож, богів Котляревський сатирично зображував бундючне панство тих часів.

В побутових картинах і деталях «Енеїда» являє собою цілу енциклопедію українського життя XVIII століття. Сумлінно відтворює поет українські звичаї, повір'я, їжу, одежу, пісні, розваги, мову свого часу.

Котляревський сміливо поклав живу народну мову в основу української літературної мови і ввів у нашу поезію силабо-тонічну систему віршування, уже вживану в поезії російській. Український поет широко використав скарби нашої усної народної творчості, зокрема живий, тонкий гумор. «Енеїда», — як відзначив Франко, — щільно зв'язана з українськими віршами XVIII століття.

Майже півтора століття живе українська «Енеїда». Література про поему становить сотні назов, її досліджують й учені за кордоном (шведський учений Єнсен). В нашій країні «Енеїда» користується незмінним успіхом, її сприймають нові й нові покоління читачів.

Крім «Енеїди» Котляревський написав оду до князя Куракина, назвавши її «Піснею на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракину», що був на той час губернатором України. Відзначаючи деякі позитивні сторони діяльності Куракина, Котляревський нападає на хабарників, здирщиків, хижаків і виявляє своє гуманне ставлення до трудящих. Оду написано новим для української поезії хореїчним розміром.

Автор «Енеїди» був не лише талановитим поетом, але й талановитим драматургом. Маючи акторські здібності, добре знаючи умови сцени, західно-європейську, російську драматургію, Котляревський написав невмирущу «Наталку Полтавку».

Сюжет української п'єси має багато спільних рис з фабулою п'єси Шаховського «Казак-стихотворец», яку висміяв Котляревський у діалозі Петра з Возним. Котляревський, можливо, свідомо використав деякі ситуації п'єси Шаховського, щоб на цій канві показати справжнє народне життя.

Доля бідної дівчини Наталки весь час перебуває в центрі уваги драматурга. В багатьох українських народних піснях співалося про важку сирітську долю, про долю дівчини, жінки з народу.

Дія в п'єсі розвивається просто. Основний конфлікт побудований на соціальному грунті, соціальній нерівності Наталки й Возного. Наталка любить Петра. Вона відкидає залицяння Возного, але не може не послухатись матері, яка щиро бажає своїй дочці добра. Природність мотивації поведінки персонажів — одна з характерних рис п'єси. Рельєфність окреслення характерів — друга характерна її риса.

Наталка — втілення самовідданої, щирої любові, вірності, вона скромна, працьовита, покірна своїй матері. Наталка не пнеться до багатства, до панства; бідна, але чесна. Почуття самоповаги не дозволяє їй говорити з Возним, як рівній з рівним. Жоден драматург до Котляревського ще так не показував народ на сцені.

Возний — підстаркуватий панок, чиновник, дряпіга і хабарник. Маючи в собі деякі риси гротеску, він, проте, лишається реалістичним образом.

Терпилиха — прибита горем і бідою жінка, мати, що бажає добра своїй дитині і ладна при цьому знівечити її життя.

Ліричний образ сироти-заробітчанина Петра, хитруватий, заможненький виборний Макогоненко, щирий, простодушний друзяка Микола доповнюють основну групу персонажів.

Побудувавши п'єсу на матеріалі з українського народного життя, Котляревський сміливо відійшов від традицій шкільної драми XVIII століття і в той же час в образах Возного й виборного продовжує традицію українських інтермедій. Драматург повною мірою використав здобутки нового європейського і, особливо, російського театру. «Наталка Полтавка» близька, зокрема, до жанру комічної опери, поширеної на той час в російській драматургії. (Аблесімов, Княжнін, Лукін, Фомін та ін.).

Жанром своїм п'єса близька до опери. Зараз важко встановити, які пісні склав сам Котляревський, а які використав з народної творчості, бо запис і публікація української пісенної творчості почались уже після постави п'єси на сцені. Котляревський міг використати деякі історичні козацькі пісні («Гомін, гомін по діброві»), жартівливі народні куплети («Вітер віє горою»). Пісня Возного («Всякому городу нрав і права») перероблена з вірша Сковороди під цією ж назвою. Більшість пісень складена Котляревським на взірець народних. Деякі пісні народ сприйняв як свою власну творчість. Близькі до народних жартівливі пісні. Деякі з них витримані в танцювальному ритмі.

Мова п'єси чисто народна, індивідуалізована. У мові Терпилихи виявляється її залежний стан. Мова Наталки й Петра проста й виразна, музична й емоціональна, особливо в передачі внутрішніх переживань, близька до народних пісень. Туга й печаль у деяких репліках Наталки нагадує народні пісні, голосіння. Мова Возного пересипана слов'янізмами, залишками офіційної літературної мови XVIII століття.

«Наталка Полтавка» вже друге століття чарує глядача своєю народністю, реалізмом, високою сценічністю, гумором. Вона торкає найглибші струни людської душі і примушує глядача переживати долю Наталки й Петра.

Українська Опера, демонструючи свої досягнення в Москві на сцені Великого театру, 1935 року поставила п'єсу Котляревського. Виконавцям п'єси аплодував Сталін, його найближчі соратники, вщерть переповнена зала. Київський Державний оперовий академічний театр був нагороджений орденом Леніна.

Джерела фабули другої п'єси Котляревського «Москаль чарівник» губляться в глибині віків. Встановлено, що одна п'єса французького драматурга д'Ансома має подібну фабулу і навіть назву. Тексту цієї п'єси не було в Росії. Можливо, Котляревський чув її зміст від офіцерів, які побували у Франції під час розгрому Наполеона.

Але певніше, що Котляревський написав свою п'єсу незалежно від французького твору, на підставі народної творчості. Відомі, приміром, чумацькі пісні з подібною фабульною ситуацією.

Жанр п'єси — водевіль. Звідси гумористична трактовка характерів. Образ москаля має гротескний характер. П'єса «Москаль чарівник» багато разів ставилась на сцені, але такого іспиту часу, як «Наталка Полтавка», не витримала.

Своєю творчістю Котляревський поклав основи нової української літератури і української літературної мови. Автор української «Енеїди» довів, що український народ, творець багатющого фольклору, всесвітньо відомих

пісень, не тільки має право на свою оригінальну національну літературу, але й творить уже її.

Котляревський не був випадковим явищем в історії української літератури. Слідом за першими частинами «Енеїди» з'являються твори Гулака-Артемовського, Квітки, Гребінки.

Використавши все цінне в стародавній українській літературі XVIII віку (бурлеск, сатира, інтермедії, лірика), Котляревський сміливо відійшов від усталеної літературної традиції. Добре обізнаний з сучасною російською і західно-європейською літературою, він підніс українське письменство на вищий рівень.

Прямуючи до реалізму, черпаючи з багатющих джерел усної народної творчості, Котляревський вказав шлях, яким ідуть інші письменники — його сучасники й наступники.

Котляревський був реформатором української поезії, українського театру, української літературної мови.

Визнання свого таланту письменник відчув ще за життя. В рік його смерті пролунав голос літературного сина Котляревського — молодого геніального українського поета Тараса Шевченка, який увічнив автора «Енеїди» і «Наталки Полтавки»:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

3. Школа Котляревського

Творчість Котляревського викликала численні наслідування. Перш ніж перейти до його талановитих учнів і продовжувачів, ми згадаємо про, так званих, епігонів. То були переважно, читачі, що взялися до пера. Твори їх часто писалися для хатнього вжитку і друкувалися або значно пізніше після написання, або й зовсім не друкувались за життя авторів.

До епігонів Котляревського належить Павло Білецький-Носенко. Вийшовши у відставку в чині капітана, він оселився в Прилуках, де завідував училищем і мав приватний пансіон, в якому вчився майбутній історик України — російський поет, приятель Шевченка Микола Маркевич.

Російською мовою Білецький-Носенко написав роман про Хмельницького, оповідання про Золотаренка та ін. Українською мовою написано 333 байки, 23 казки, 15 балад і бурлескно-травестійну поему «Горпинида чи вхопленая Прозерпіна». Всі ці твори видруковані після смерті автора на початку 70-их років.

«Горпинида» — епігонське наслідування «Енеїди». Автор так само бере за взірець російську бурлескно-травестійну поему «Похищение Прозерпины» Котельницького. Лаври Котляревського не давали спати Білецькому-Носенкові:

Смієшся, жвава Пієрида!
Дмухни в мене той самий жар,
З яким співалась «Енеїда».

Але жару не було, і «Горпинида» залишилась в історії української літератури як зразок епігонського наслідування «Енеїди».

Численні байки Білецького-Носенка також мають тільки історико-літературне значення. Написав він ще романс, наслідування Гете:

Я згадую тебе, ти на умі одна,
Як зірка ясная на всході загориться...

Романс доводить, що його автор прислухався також і до голосу поетів-романтиків.

Бібліотекар Київської Духовної Академії Кость Думитрашко під псевдонімом К. Д. Копитько пише гекзаметром поему «Жабомишодраківка», травестуючи «Батрахоміомахію» невідомого античного автора. У поемі зображено війну жаб і мишей. Юпітер, побачивши, що перевага на боці мишей, кидає з неба блискавку. Далі з'являються раки, які перемогли мишей. В історії літератури існує думка, що під жабами слід розуміти українців, під мишами — поляків, а під раками — росіян. «Жабомишодраківка» з'являється 1859 року в Петербурзі, в часи Шевченка, коли подібні твори були цілковитим анахронізмом.

Як і Білецький-Носенко, Думитрашко намагався писати в романтичному стилі, переспівуючи «Молитву Маргарити» з «Фауста» Гете.

Наслідуючи «Енеїду», пишуть бурлескні поеми священик Степан Александров («Вовкулака»), Порфирій Кореницький («Вечорниці»), генерал Яків Кухаренко, отаман Кубанського Чорноморського війська («Харько, запорожський кошовий», з'явилась під псевдонімом Яків Мішковський).

Окреме місце серед наслідувачів поезії Котляревського посідає Костянтин Філадельф Пузина, автор української оди «Малороссийский крестьянин», перейнятої співчуттям до народу.

Багато наслідувань викликала й драматична творчість Котляревського. Слідом за водевілем «Москаль чарівник», написав свій водевіль «Простак или хитрости женщины, перехитренной солдатом» Василь Панасович Гоголь, батько геніального російського письменника. До нас не дійшла перша п'єса В. Гоголя «Собака-вівця». Ми тільки знаємо її зміст з переказу П. Куліша.

Помітний слід в українській драматургії залишила «Наталка Полтавка». П'єси з подібними сюжетами пишуть Г. Ф. Квітка-Основ'яненко («Сватання на Гончарівці»), Яків Кухаренко («Чорноморський побут на Кубані»), Кирило Тополя («Чари»), невідомий автор («Любка або сватання в с. Рихмах») та ін.

Не уникнув цього впливу й Тарас Шевченко в своїй п'єсі «Назар Стодоля».

Навіть значно пізніше вплив «Наталки Полтавки» до певної міри позначається на п'єсах: Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», Панаса Мирного — «Лимерівна» та ін.

4. Поети-байкарі

Іван Котляревський — фундатор нової української літератури. Час, коли травестійна «Енеїда» була єдиною книжечкою, писаною народною мовою, швидко минув. Чим далі, тим більше росте, розвивається наше письменство. Поруч з епігонами Котляревського з'являються свіжі, талановиті сили, які

ведуть яскраву лінію свого вчителя, прокладають свої власні, нові шляхи в літературі.

Письменники-новатори, бувши оригінальними в своїй творчості, продовжували благородні традиції Котляревського: щире, глибоко-гуманне співчуття до пригнобленого й зневаженого народу, любов до батьківщини, пошана до народної мови й усної творчості.

Оглядаючи українську літературу дошевченківського періоду, ми накреслюємо три потоки, якими розливається нове українське письменство: 1) поети-байкарі, що продовжують гумористично-сатиричну лінію «Енеїди», 2) поети-романтики, що, поважаючи автора «Наталки Полтавки», намагаються разом з тим відштовхнутися від бурлеску «Енеїди», 3) прозаїки, що виступають водночас в сатирично-гумористичному і патетично-сентиментальному жанрах.

Знайомлячись з цими послідовниками Котляревського і попередниками, а інколи сучасниками Шевченка, слід пам'ятати, що ці течії не приходять на зміну одна одній, а развиваються одночасово, дуже часто химерно переплітаючись у творчості навіть одного письменника або поета (Гулак-Артемовський, Боровиковський, Гребінка, деякі згадані вже епігони — Білецький-Носенко, Думитрашко та ін.).

До нас не дійшли переклади Котляревського з Лафонтена. Байки Білецького-Носенка з'явилися в світ через кілька десятиліть після свого написання. Тому першим, хто виступає в жанрі байки в новій українській літературі, вважається Гулак-Артемовський (1790—1869).

Петро Петрович Гулак-Артемовський народився в м. Городищі на Київщині в родині священика. Вчився поет в Київській семінарії і Київський Академії, а потім переїхав до Харкова, де вчився в недавно заснованому (1805 р.) університеті. Згодом Гулак-Артемовський викладає в тому ж університеті і стає професором і ректором його. Похований письменник у Харкові.

Літературну діяльність Гулак починає перекладами західно-європейських поетів на російську мову. Поява трьох видань «Енеїди» Котляревського, інтерес до народності, що пробуджується в інтелігенції тих часів, спонукає поета писати українською мовою.

Гулак-Артемовський виступає одночасово в трьох жанрах: байки, оди й балади.

Наслідуючи Котляревського, він пише «Гараськові оди», переробляючи в травестійно-бурлескному стилі оди римського поета-класика Горація. В «Гараськових одах» у гумористичному тоні зображується побут, відбивається філософія українського панства. Мав рацію Ів. Франко, відзначаючи, що Гулак-Артемовський не зміг утриматися на ідейній висоті Котляревського в його наслідуванні. Гумор Гулака не має сатиричного спрямування.

Більш оригінальним виявив себе поет у жанрі байки. То був час блискучого розвитку цього жанру в російській літературі; досить назвати такі імена, як Крилов, Ізмайлов. На початку XIX віку з'являються їхні збірки байок, що мають великий успіх у читачів. 1809 р. вийшла в світ перша збірка Крилова, 1814 року — перша збірка Ізмайлова.

Жанр байки був поширений в українській народній творчості і в нашій літературі XVIII віку.

1817 року в харківському російському журналі «Украинский вестник» з'являється перша українська байка Гулака-Артемовського «Солопій та Хів-

ря». 1818 року друга байка — «Пан та собака», підписана лише ініціалами автора.

Фабульну основу для цієї і багатьох наступних байок поет запозичав у польського байкаря XVIII віку Ігнатія Красіцького. (Гулак знав добре польську мову, викладаючи її в університеті). Не вважаючи на запозичення фабульної основи, байки Гулака глибоко оригінальні. Байка Красіцького «Pan i pies» мала лише 4 коротеньких рядка, байка «Пан та собака» мала 183 рядки, нову тему, сюжет, образи.

Байка Гулака спрямована проти кріпосництва. В ній зображені взаємини між поміщиками і кріпаками. Автор співчуває кріпакам і показує, як пробуджується в них свідомість своєї людської гідності, протест проти поміщицької сваволі:

Нехай їм служить більш рябий в болоті біс!
Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень — хто ім дума догодити.

Байка «Пан та собака», написана народною мовою, вщерть наповнена українським колоритом — стала класичним твором нашої літератури і навіки прославила її автора.

На жаль, інші, пізніші байки Гулака не мають такого сатиричного спрямування. В байці «Рибка» втілена консервативна ідея про те, що кожен повинен бути задоволеним своєю долею. В умовах феодально-кріпосницької дійсності така байка тільки прислужувалась панам-визискувачам. Побутовий характер мала байка «Солопій та Хівря». Проте в образі скупого Солопія автор мав на увазі насамперед панів. У «писульці» до видавця Гулак писав: «Із поміж панків вертиться не один Солоп'яга».

Гулак-Артемовський незадоволений був багатьма бездарними наслідувачами Котляревського. У «писульці» — «Дещо про того Гараська» він писав: «У нас тієї погані віршомазів стільки наплодилось, що якби кожний ховав те на десять років, що за годину набазгра, тоб ніде було чоловікові й хати найняти за паперами».

То був час, коли в російській літературі особливого поширення набуває романтизм, зв'язаний з піднесенням національної самосвідомості й початком революційного декабристського руху. В літературі виступають Жуковський, Батюшков, поети-декабристи.

Першу романтичну баладу в українській літературі пише Гулак-Артемовський. Надсилаючи її видавцеві, поет писав, що він вирішив: «попробовать нельзя ли на малорусском языке передать чувства нежные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от «Энеиды» Котляревского и других, с тою же целью написанных произведений».

Баладою «Рибалка» (1827) Гулак-Артемовський поклав початок романтичній течії на Україні. Не можна проте забувати, що вже в «Наталці Полтавці» Котляревського були певні зародки сентименталізму («життя серця», переживання чутливої душі) і романтизму, приміром у піснях, де відчувається романтична піднесеність і схвильованість.

Фабулу балади Гулак запозичив у Гете, властиво у Жуковського, який переклав цю баладу 1820 року.

У російській літературі в ці роки виступає вже Пушкін, і Гулак-Артемовський особливо відчуває потребу відійти від бурлескної манери. У баладі «Рибалка» є риси українського національного колориту: і сам рибалка. і ру-

салка дещо нагадують українського парубка і дівчину. Своєю мелодійно-пісенною мовою балада викликала романтично-поетичний настрій. Але як важко було українським поетам відходити від традиційного бурлеску, доводить мова балади, де є ще деякі елементи бурлескної лексики — вигуки «тьох», «гульк», «шубовсть».

Ще більше елементи бурлеску і травестії відчуваються в другій баладі Гулака «Твардовський» — фабула якої запозичена в Міцкевича («Пані Твардовська»).

Гулак-Артемовський не був поетом широкого діапазону. Більшу увагу він віддав не поезії, а своїй діяльності в університеті. Проте, в українській літературі поет залишив чималий, помітний слід. Гулак поклав початок романтичному рухові, виступив як новатор у жанрах байки й балади, зробив першу спробу виступити в епістолярно-прозовому жанрі («Дещо про того Гараська»).

Про Гулака-Артемовського, зокрема про його «Гараськові оди», позитивно відізвався Шевченко в повісті «Близнецы».

Байки писав поет-романтик Левко Боровиковський (1807—1889). Видані вони були значно пізніше (1852 р.) з передмовою А. Метлинського. Як і Гулак-Артемовський, фабули своїх байок Боровиковський запозичив у Красіцького, але він намагається зберегти і особливості жанру польського байкаря — епіграматичну стисліcть.

Сюжети байок Боровиковського мають переважно побутовий характер. У мовно-стилістичному їх опрацюванні поет іде за Гулаком-Артемовським і Котляревським, широко використовуючи народну українську мову й усну творчість. Ось приклади широкого використання українських приказок і прислів'їв:

Хоть вовк линяє,
Та звичаю не переміняє.

За Хведорове, бачиш, жито —
Та Хведора ж і бито!..

Хто сам собі дає зарік —
Пропащий чоловік...

Горшок із кашею хороший. —

На жаль, байки Боровиковського в свій час не стали літературним фактом. В дальшому розвитку жанру байок після Гулака особливу роль відограв Євген Гребінка.

Поруч із Полтавою і Харковом, осередком українського літературного руху був і Петербург. Тут працювало багато представників української, дворянської своїм походженням, інтелігенції. Участь українців у творенні російської літератури Ів. Франко розглядав як позитивний факт, відзначаючи, водночас, що вони допомагали розвиткові серед українців гуманних, прогресивних ідей.

Багато російських письменників розробляє теми з українського життя, пише історичні романи, повісті, поеми. Свободолюбні ідеї і співчуття до українського народу висловлюють Рилєєв («Исповедь Наливайко», «Войнаровский»), Пушкін («Полтава»). Величезний успіх у читачів мають твори

Гоголя з українського життя («Вечера на хуторе близ Диканьки», «Миргород», «Тарас Бульба».)

У своїх листах додому молодий Гребінка писав своїм батькам, що в Петербурзі він зустрів дуже багато земляків, що українців тут дуже поважають і шанують. У Петербурзі зосерджуються значні українські культурні, літературно-мистецькі сили, приміром художники Сошенко, Штернберг, секретар академії мистецтв В. І. Григорович.

Ці факти пояснюють, зокрема, вихід у Петербурзі перших трьох видань «Енеїди» Котляревського — книга відразу, тут же знаходила свого читача, а відтак уже йшла на Україну.

Євген Павлович Гребінка (1812—1848) народився на Полтавщині в невеликому поміщицькому маєтку біля Пирятина (близько станції, названої пізніше в честь письменника — Гребінка). Вчиться він (1825—1836) у Ніженській російській гімназії вищих наук ім. князя Безбородька. Гімназію цю, засновану 1820 р., згодом перетворено на ліцей; у ній виховано багатьох більш і менш відомих російських і українських літераторів. Тут училися Гоголь, Глібов, Афанасьєв-Чужбинський, Забіла, Прокопович та інші.

Гребінка з дитинства прислухався пильно і уважно до української мови, до народної пісні. Він писав потім у російському вірші:

Измлада, от самой моей колыбели
Мне грустно стенали пастушьи свирели,
Печаль разливалася в песнях родных.
Мне пели унылую «Чайку»,
Как ляхи сожгли Наливайку.

В Ніженській гімназії панувала літературна атмосфера. Тут знали й любили літературу, стежили за її новинами. Особливою повагою і любов'ю молоді користувався Байрон, Пушкін, Грібоєдов. Видавались рукописні журнали (Гоголь, Гребінка). У цьому літературному оточенні рано розвивається талант Гребінки і він починає писати вірші спочатку російською, а потім і українською мовою.

По закінченні гімназії Гребінка вступає на військову службу, але офіцерська романтика швидко розвіялась, і він їде в Петербург, вийшовши у відставку. Тут він служить чиновником, викладає в кадетському корпусі.

Гребінка стає відомим російським письменником, друкуючись в усіх журналах і альманахах. Він був знайомий з усіма видатними письменниками (зокрема, з Пушкіним), художниками. У Гребінки був літературний салон, про який залишив цікаві спогади російський письменник Панаєв. Тут бували і Бєлінський, і Шевченко.

Значну і благородну роль відограв Гребінка у справі викупу Шевченка з кріпацтва і в його дальшому культурному і літературному зростанні.

Як російський письменник Гребінка був мало оригінальним. У прозі він наслідував Гоголя (порівняти такі твори, як «Чайковский» і «Тарас Бульба» «Записки пирятинца» і «Вечера на хуторе»), в поезії — Жуковського, Пушкіна, поетів-романтиків. Один тільки його російський романс набув великої популярності: «Очи черные, очи жгучие, как люблю я вас. Знать увидел вас я не в добрый час».

В українській літературі Гребінка відограв більшу роль. Він хотів видавати український журнал — додаток до журналу «Отечественные записки»,

видав літературний альманах «Ластівка» (1841). Тут були видруковані твори Шевченка (перша балада «Причинна»), повість Квітки-Основ'яненка («Сердечна Оксана»), поезії Боровиковського, Забіли, Чужбинського, самого Гребінки, перше українське оповідання Куліша («Циган»).

Гребінка підтримує зв'язки з Україною, часто приїжджає на батьківщину, листується з Квіткою-Основ'яненком і іншими письменниками.

Ще за життя Пушкіна почав він перекладати на українську мову поему «Полтава». Романтичний стиль в українській літературі був ще не вироблений, і на лексиці перекладу великою мірою позначився вплив «Енеїди». Окреме видання перекладу (1836) Гребінка подарував Пушкінові, і воно збереглося у бібліотеці великого поета.

Оригінальні українські поезії Гребінки мають романтичний характер. Близький до народної пісні романс: «Ні, мамо, не можна. нелюба любити»; недарма народ співає його як свою пісню. Романтичне невдоволення дійсністю відбито в поезії «Човен»:

Прощай, мій покою. Пускаюсь у море!
І може недоля і лютеє горе
Пограється з човном моїм...

Українські байки Гребінки з'являються двома виданнями в Петербурзі під назвою «Малороссийские приказки» (1834, 1836). Для жанру байки наші поети довго не могли знайти відповідника: Гулак-Артемовський називав свої байки «казками», Гребінка — «приказками», і тільки Глібов усталив у нашій літературі термін «байка».

Фабули байок поет інколи запозичав у Крилова, але сюжети й образи розробляв самостійно — так само, як і Крилов, запозичаючи фабули у Лафонтена та інш. письменників. Для цього досить порівняти байку «Рибалка» з байкою «Крестьянин и река», або байку «Грішник» з байкою «Троеженец». У кожній байці Гребінки широко відображено українське життя, побут, природу.

Гребінка критикує безправність покріпаченого селянства («Віл», «Ведмежий суд»), виступає проти феодально-кріпосницької моралі («Мірошник», «Ячмінь», «Будяк та коноплиночка», «Сонце та хмари»). Сатира його байок, як відзначав Франко, не широка, не їдка, хоч далеко не безідейна, гумор вільний і далекий від шаржу, мова прекрасна.

Байки Гребінки стали класичними творами української літератури.

Видавець «Ластівки» залишив нам цікаві зразки розповідної манери в прозовій передмові і післямові до альманаху.

У першій половині XIX століття байки ще писали: Білецький-Носенко, Писаревський, Рудиковський та ін. Учений-історик Йосип Бодянський (1808—1877) в ранньому періоді свого життя виступає з українською книжечкою «Наські українські казки» під псевдонімом «Запорожця Іська Материнки» (Москва 1835). Він дав своєрідну віршовану інтерпретацію українських народних казок.

5. Поети-романтики

Романтизм у російській літературі — складна громадсько-літературна течія, щільно пов'язана з піднесенням національної самосвідомості і з початком революційного декабристського руху. Романтики вимагали повної волі

художньої творчості, її національної самобутності. Романтики пропагували збирання, вивчення і літературне використання усної народної творчості. Російська романтична критика піднесла проблему народності мистецтва.

Для появи романтичної течії на Україні, крім суто-літературних впливів, були ще глибокі соціально-економічні й політичні причини, зростання капіталістичних елементів, поширення буржуазної ідеології спричиняється до стремління відродити українську національність. На Україні стають відомі твори західно-європейських романтиків (Байрона та ін.), також «Пісні Оссіана» Макферсона, «Голоси народів» Гердера.

«История русов» задовольняє прагнення українців знати і розуміти історію свого рідного краю.

Значну роль на Україні відграли ідеї слов'янського відродження, що пізніше особливо виразно виявились у програмі «Кирило-Мефодіївського братства». Недарма український поет-романтик був одним із ініціаторів братства (М. Костомаров).

Романтичний рух розвивався поруч з двома спорідненими явищами культурного життя: розвитком історичної науки і розвитком фольклористики. Інколи одно явище передувало другому. «Слідом за «Историей русов» пише російською мовою свою кількатомову «Историю Малороссии» Бантиш-Каменський і трохи пізніше п'ятитомову «Историю Малой России» Микола Маркевич. З цих джерел черпають Пушкін, Рилєєв, українські романтики, Шевченко. Сам Маркевич був російським поетом-романтиком, автором дуже інтересної для українців книжечки «Украинские мелодии» (Москва 1831).

Слідом і одночасово зі збірками Чулкова, Попова, Левшіна, Кірші-Данілова починається збирання і вивчення українського фольклору (з 1772 року). 1808 року робиться перший запис українських козацьких дум, 1818 року з'являється перша збірка Цертелєва, 1827 року епохальна збірка «Малороссийские песни» Михайла Максимовича (перевидана і доповнена 1834 і 1849 року). Усну народну творчість збирають і видають Срезневський, Лукашевич, Куліш, Метлинський, Костомаров, Гатцук. Досить часто збирачі українського фольклору виступають і як поети-романтики (Срезневський, Метлинський, Костомаров, Куліш).

Загалом усі ці три явища: романтична поезія, історія і фольклористика щільно переплітаються одне з одним, взаєможивлять себе.

Романтична течія на Україні не висунула жодного великого імені, але кожен з поетів-романтиків полишив якийсь помітний слід у нашій літературі. Ми вже відзначали, що 1827 року з'явилась у московському журналі «Вестник Европы» перша українська романтична балада Гулака-Артемовського «Рибалка». Проте провідцею романтичного руху на Україні автор балади не став. Більшу увагу він віддавав службовій діяльності. Але живучи і викладаючи в Харкові, Гулак-Артемовський сприяв згуртуванню навколо університету студентського гуртка ентузіастів, так званої харківської школи романтиків.

У Харкові видавались російські журнали «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816—1819), «Украинский журнал» (1824—1825). Українські романтики заходжуються коло власного видання. Є відомості, що проектував видавати український журнал Гулак-Артемовський. Реальною спробою було видання в Харкові 1831 року збірки «Украинский альманах», де друковано твори російською й українською мовами, зокрема українські переклади О. Шпигоцького «Кримських сонетів» Міцкевича.

1833—34 року виходять також утраквістичні альманахи «Утренняя Звезда»; 1841 року в один рік із «Ластівкою» Гребінки, виданою в Петербурзі, в Харкові вийшов український альманах Корсуна «Сніп» («скрутив О. Корсун»). 1843—44 р. в Харкові вийшли утраквістичні альманахи «Молодик» Бецького.

В усіх цих виданнях уміщувались твори українських поетів.

Ініціатором харківського університетського гуртка романтиків був Ізмаїл Іванович Срезневський (1812—1880). Немовлям його привезли батьки на Україну. Батько — професор російського красномовства, поезії і слов'янської мови в Харківському університеті — співробітничав у журналі «Харьковский Демокрит» і «Украинский вестник». Літературні здібності Ізмаїла Срезневського виявились дуже рано — вже у 8—9 років він почав писати вірші. Підготовлений в обсягові гімназії вдома, він у 14 років вступає в Харківський університет і через три роки одержує вчений ступінь кандидата. Пізніше він захистив магістерську дисертацію і став професором університету, а в 40-х роках переїхав до Петербургу.

Ще бувши студентом, Срезневський згуртував навколо себе молодь, що цікавилась українською етнографією, історією, мовою. 1831 року він видає «Украинский альманах». Протягом семи років збирає Срезневський народну творчість, подорожуючи по Харківщині, Полтавщині і Катеринославщині. Від словаків, що жили на Україні, він записав пісні і видав їх окремою книжкою.

Срезневський знайомиться з видатним твором чеської літератури «Краледвірським рукописом»: у той час вважалося, що це фольклорний твір. Тільки у другій половині XIX століття доведено, що це оригінальний твір чеського вченого Вацлава Ганки. «Краледвірський рукопис» — явище, до певної міри аналогічне «Пісням Оссіана» Макферсона в Англії і збірці «Гусля» Проспера Меріме у Франції.

Аналогічним явищем в українській літературі була «Запорожская старина» самого Срезневського. Це шість, невеликого формату, книжечок, виданих у Харкові 1833—1838 рр. Видавець публікував у них зразки української усної творчості. Тут він продовжував роботу Цертелєва і Максимовича. В «Запорожской старине» ми справді знаходимо деякі автентичні народні думи, пісні.

Але поруч із ними були оригінальні поетичні твори самого видавця, стилізовані й видавані ним за народну творчість. Про це свідчить насамперед ідейний зміст творів. Ідея національної самобутності України, національної єдності українського народу була продуктом розвитку капіталістичних відносин і не могла виникнути в часи, коли складалися думи й історичні пісні. Срезневський був поетом, надрукувавши романтичну «думку» (баладу) «Корній Овара» («Мелва», 1835) і цілком ймовірно, що він сам був автором цієї стилізації і містифікації.

«Запорожская старина» мала значний вплив на багатьох українських і російських письменників (Пушкін, Гоголь). Шевченко дав їй високу оцінку в листах до Корольова і використовував у своїй творчості. Деякі рядки збігаються майже текстуально.

1839 року Срезневський виїхав за кордон у наукове відрядження для вивчення слов'янських країн. На два роки раніше туди ж виїхав Бодянський. Обидва вони, перебуваючи кілька років у слов'янських країнах, знайомили тутешніх письменників і учених з українською і російсь-

кою літературою, і таким чином зміцнювали зв'язки між слов'янськими культурами.

Одним із членів університетського гуртка Срезневського був згаданий уже нами Л. Боровиковський. Він учився в Харківському університеті. Слідом за Гулаковою баладою «Рибалка» він друкує в московському журналі «Вестник Европы» українську баладу «Маруся». Взірцем була «Светлана» Жуковського, яка в свою чергу є переспівом «Ленори» — німецького поета Бюргера. Так само як Жуковський надав своїй баладі трохи російського національного колориту, так Боровиковський ще більше надає «Марусі» українського колориту. Ів. Франко в своїй відомій передмові до окремого видання балади вказав, що Маруся нагадує нам українську дівчину. В баладі широко відтворено народні звичаї. Романтична стилістика балади — крок вперед у порівнянні з «Рибалкою» Гулака. В такому ж дусі він переспівує «Фариса» Міцкевича.

З української народної творчості черпає Боровиковський фабули дальших своїх балад: «Чорноморець», «Вивідка», «Волох», «Розставання», «Козак». Невдоволення дійсністю, прагнення до волі, зневага до смерті — основні мотиви цих творів. У баладі «Розставання» сміливий козак, залишаючи дівчину, яка його любить, виступає в похід. Хороброго юнака, готового до походу проти турків, ми бачимо в баладі «Козак». Широку натуру, відважну дитину степу показано в баладі «Волох»:

Широкий степ — його постіль;
Кругом стіна — із небом гори;
Нежатий хліб, небрана сіль,
Півголий сам і діти голі:
Зате ж татарин, німець, лях
Не гріли рук в його шатрах...

Велика заслуга Л. Боровиковського полягає ще в тому, що він був першим перекладачем творів Пушкіна на українську мову (1830 р.). Перекладено було спочатку «Зимний вечер», а потім «Два ворона» (шотландська пісня).

Учень Гулака-Артемовського, учений і фольклорист Амвросій Лук'янович Метлинський (1814—1870) виступав в українській літературі під псевдонімом Амвросій Могила. В своїх дисертаціях «Об истинном значении поэзии» (1843), «Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии» (1858) він, слідом за Гегелем, теоретично обгрунтовує романтику.

1839 року з'являється його збірка романтичної поезії під назвою «Думки, пісні та ще дещо». В поезії Метлинський обертається до минулого. Самий псевдонім, обраний поетом, вказує на цей інтерес до свідків нашого героїчного минулого — висских козацьких могил. Метлинський створює образи бандуриста, козака («Смерть бандуриста», «Козача смертъ»), використовуючи жанр і стилістику народної думи. Старовинні речі викликають цілий ряд асоціацій з історичною минувшиною нашого краю («Чарка», «Спис»). Коли іде мова про сучасність, поет нею невдоволений, всі його симпатії на боці минулого («Старець», «Дитина-сиротина»).

Проте, це романтичне невдоволення дійсністю уживалося в світогляді поета з монархічними симпатіями.

Минувшина України в поезії Метлинського має мало конкретний, дещо абстрактний характер. Поетичний талант Метлинського був невеликий.

Метлинський перекладав з чеської мови «Краледвірський рукопис» і з сербської мови Вука Караджіча.

Згодом він відходить від поезії, цілком віддавшись науковій діяльності, Метлинський викладав у Харківському і Київському університетах.

1848 року він видав український альманах під назвою «Южный Русский Зборник» (sic!), де були надруковані твори Макаровського, Петренка та ін. поетів-романтиків. 1854 року Метлинський видав велику збірку українських пісень «Народные южнорусские песни». Тут були вміщені пісні в записах Гоголя, Куліша, Марка Вовчка та інших видатних людей свого часу.

Метлинський обстоював право українських письменників писати мовою свого народу. Видаючи «Байки й прибаютки» Левка Боровиковського (Київ, 1852), він писав у передмові:

«Теперь уже редко кто может думать, что люди, написавшие что-нибудь удачно на каком-нибудь народном наречии, принесли бы больше пользы для литературы, если бы писали на литературном языке. Число таких людей всегда невелико и потому сочинения их особенно полезны для изучения народного языка и для народного чтения».

Кінець Метлинського був трагічний: тяжко хворий, він покінчив життя самогубством.

Серед інших членів харківського туртка поетів-романтиків слід назвати ще Панаса Шпигоцького, перекладача творів Міцкевича на українську мову, автора балади і двох українських сонетів, надрукованих в журналі «Вестник Европы» (1828—1830 рр.).

Найвидатнішою постаттю серед українських романтиків був Микола Іванович Костомаров (1817—1885), видатний учений — історик України і Росії. За молодих років він виступав як український поет, драматург, критик, фольклорист і політичний діяч.

Батько його був поміщик, мати — кріпачка. Батька кріпаки вбили, і виховувала його мати. По закінченні московського пансіону та воронізької гімназії Костомаров вступає до Харківського університету.

Потрапивши в літературне оточення, він починає писати вірші українською мовою. 1838 року в Харкові надруковано дві книжечки Ієремії Галки (псевдонім Костомарова): «Украинские баллады» (українські поезії) і «Сава Чалий» (драма). Через два роки вийшла нова збірка його поезій під назвою «Ветка». В альманасі «Сніп» видруковано переклад «Єврейських мелодій» Байрона та історичну трагедію «Переяславська ніч».

По закінченні університету Костомаров мав бажання залишитись викладачем, бо вже тоді вирізнявся своїми здібностями. Але йому не дозволили цього, бо дисертація про унію на Україні, яку написав молодий учений, налякала реакційну професуру своїми радикальними думками, і з вимоги духовної цензури вона була спалена.

Через деякий час, 1844 року, він захищає другу дисертацію на тему: «Об историческом значении русской народной поэзии». Захистивши її, Костомаров переїжджає до Києва, де викладає в університеті. Тут він гуртує навколо себе молодь і стає ініціатором заснування 1845 року таємної політичної організації «Кирило-Мефодіївського братства». Програма братства була досить широкою — повалення царату, визволення кріпаків, об'єднання слов'янських народів в єдину федерацію. Перші пункти статуту були:

«1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность».

Шевченко покладав на братство великі надії, маючи на меті здійснення своїх революційно-демократичних прагнень. Але в братстві зібрались люди різних політичних переконань: і демократи, і ліберали. До братства належали Куліш, Микола Гулак, Панас Маркович, Савич, Білозерський, Пильчиков, Андрузький та ін.

1847 року братство розгромлено царатом, всі учасники заарештовані й покарані. Костомаров після процесу був засланий до Саратова, де написав ряд блискучих історичних монографій. Після десятирічного заслання Костомаров повернувся до Петербургу, де взяв знову участь в українському політичному і культурному житті, друкувався в журналі «Основа». Але творів українською мовою він більше не писав, чим дал більше віддаючись науковому історичному дослідженню. Зрідка друкує він російські повісті на історичні теми, інколи з українського життя (відома і популярна на Україні «Черниговка», перекладена пізніше Грінченком).

Українські поезії Костомарова зібрано в двох збірках: «Украинские баллады» і «Ветка». Тематика його поезій переважно історична. У порівнянні з Метлинським теми ці більш конкретні. Прекрасне знання історії дає поетові багатий матеріал для творчості. Образ гордого співця Митуси, що не захотів співати князю Данилові, відомий з Іпатіївського літопису, дає Костомарову основу для створення колоритної постаті бунтаря-протестанта проти княжої сваролі. Літописи Київської Русі дають матеріал для написання чудової історичної поеми «Ластівка». В ній зображено похід проти половців. У поході бере участь вдовин син, що пішов до війська з власної охоти. Мати чекає повернення сина, шукає його серед переможців, розпитує ратних людей. Їй відповідають:

Чесная вдовице!
Оженився син твій милий:
Взяв собі дівицю,
Нарядную, багатую,
З многими скарбами,
Коса її шовковая
Убрана квітками.
Горда, пишна, роботою
Ручок не потомить,
Навіть князю старішому
Голови не склонить.

Мати відгадує цю загадку, розуміючи, що її єдиного сина-героя прийняла темная могила. Вона виявляє бажання полинути в далекі степи й розшукати могилу свого сина. Мати обертається в ластівку. Образність «Ластівки» має багато спільних рис з образністю «Слова о полку Игореве» і українських народних дум.

В ліричній поезії «Надобраніч» відбиваються ідеї Кирило-Мефодіївського братства. Поет віщує зміну суспільного ладу, загрожує багатіям, вченим, що ховають світло науки від народу, чекає світанку — часу, коли будуть визволені з в'язниць мученики за волю.

Поетична творчість Костомарова вирізняється серед творчості інших його сучасників-романтиків багатством мотивів, своєрідністю поетичних прийомів. Поема про Митусу написана гекзаметром, вірш поеми «Ластівка» нага-

дує народні думи й пісні, перегукується із «Словом о полку Игореве». Костомаров намагався поширити тематику української поезії, звертаючись до античних мотивів («Еллада»), або даючи переклади, напр., з Байрона («Журба єврейська»).

Микола Костомаров перший у новій українській літературі виступає в жанрі історичної драми. Задум драми «Сава Чалий» підказаний народною піснею, в якій засуджується зрадник Сава. Драматург у розробці сюжету п'єси відходить від пісні і по-своєму трактує образ Сави, показує його вагання, роздвоєння. Сава Чалий у Костомарова, зрештою, позитивний персонаж, а Гнат Голий — негативний. Сава показаний як хоробрий козак, що прагне пошани, влади, хоче бути гетьманом. Коли козаки не обрали його на гетьмана, він перекидається у табір ворогів — до Конецпольського. Потім Сава повертається до своєї сім'ї, де й гине від руки Гната Голого. Покарання Сави Гнатом Голим мотивовано в п'єсі особистими причинами. Гнат домагається Катерини, що була дружиною Сави. П'єса кінчається смертю і Катерини і Гната Голого.

Своїми художніми прийомами «Сава Чалий» — типова романтична драма: розподіл персонажів на благородних і лиходіїв, афектація в їхніх вчинках, поведінці, піднесена схвильована мова.

На п'єсі Костомарова позначився вплив драматургії Шекспіра й Шіллера. Можна вказати на спільні риси з трагедіями Шекспіра «Коріолан», «Отелло». Зображення головного героя п'єси — Сави Чалого нагадує шіллерівських героїв, приміром Валенштейна.

У другій п'єсі Костомарова — віршованій трагедії «Переяславська ніч» відтворено часи напередодні повстання Хмельницького. Дія відбувається в Переяславі у великодню ніч. Українка Марина Лисенко закохана в польського старосту, хоча вона вважається нареченою ватажка повстанців Герцика. З'являється брат Марини для керування повстанням. На цьому грунті розгортається драматичний конфлікт. Марина — патріотка своєї батьківщини і разом з тим — любляча жінка. Коли з'являються повстанці і смерть загрожує старості, Марина кидається йому на груди, щоб загинути разом. Зрештою вона йде в манастир.

У цій п'єсі, як і в попередній, ми бачимо всі елементи романтичної поетики. Образ пристрасної вольової жінки — перший в ряді подібних персонажів, що з'являються пізніше в українській літературі.

На сцені обидві п'єси Костомарова поставлені не були, залишившись драмами для читання. На тему народної пісні про Саву Чалого написав пізніше одноіменну п'єсу Карпенко-Карий.

Не розвинувся повною мірою талант обдарованого поета Віктора Забіли (1808—1869). Вчився він у Ніженському ліцеї, був офіцером. Вийшовши в відставку, жив у своєму хуторі недалеко від Борзни на Чернігівщині. Трагедією його життя було нещасливе кохання до Білозерської, яку батько віддав заміж за іншого.

Лірика Забіли має переважно автобіографічний характер. Мотиви його поезій сумні, в них часто звучить зневір'я, розпач. Два романси «Не щебечи, соловейку» і «Гуде вітер вельми в полі» були покладені на музику композитором М. Глінкою і стали популярними українськими піснями.

Про деяких поетів-романтиків ми не маємо майже ніяких відомостей. Наш народ більше знає пісню «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...», ніж ім'я її автора — Михайла Петренка. Відомо тільки, що в 30-х роках він

був студентом Харківського університету. З його творів можна довідатися, що він бував у Слов'янську, на річках Деснець, Торець, Самара. На творчість Петренка мав вплив Лермонтов.

Першою поетесою в новій українській літературі (а, можливо, не тільки в новому, а в усьому письменстві, коли Марусю Чураївну вважати за легендарну постать) була Марта Писаревська, відома своєю «Петраркиною піснею», вміщеною в альманасі «Сніп» 1841 року.

Романтичні поезії писав Афанасьєв-Чужбинський, сучасник Шевченка, автор «Воспоминаний» про великого поета. Він багато писав російською мовою у віршах і прозі. Українські поезії писані переважно в сорокових роках. 1855 року вони видруковані без прізвища автора, окремим виданням під назвою «Що було на серці». Кращими його ліричними піснями є популярна в народі пісня «Скажи мені правду, мій добрий козаче» і поезія, присвячена Шевченкові і один час навіть йому приписувана «Гарно твоя кобза грає».

Напівромантичні, напівбурлескні вірші писав видавець альманаху «Сніп» Олександр Корсун.

Окремо серед поетів-романтиків стоїть Михайло Макаровський — учитель по школі Л. Метлинського — автор двох поем. Обидві вони надруковані в альманасі «Южный Русский Зборник». Одна з них, «Наталя», є наслідуванням Гете («Герман і Доротея»), друга, «Гарасько, або талан в неволі» — наслідування «Кавказского пленника» Пушкіна.

Як бачимо, романтична течія розлилась в українській літературі досить широким потоком. Українські романтики відштовхнулись, зрештою, від травестійно-бурлескного стилю, ввели в нашу літературу нові жанри, образи, розвинули поетичну мову і підготували літературний грунт для появи в українському письменстві геніального народного поета Тараса Шевченка, що в ранніх своїх творах був дуже близький до романтизму.

Оглядаючи українську романтичну поезію, слід ще згадати про так звану «українську школу» в польському письменстві. В польській літературі першої половини XIX століття оформлюється група польських поетів-романтиків, що живуть на українських землях і розробляють теми з українського життя, дуже часто історичні (козацькі рухи, гайдамаччина, коліївщина тощо). До цієї групи належали: Богдан Залеський, Северин Гощинський, Антоній Мальчевський, Тимко Падура та інші.

Інтерес польської шляхти до України мав цілком конкретне соціально-економічне і політичне підгрунтя. Шляхта претендувала в свій час не тільки на Холмщину, Галичину, але й на Правобережжя. Науковий та літературний інтерес польсько-шляхетської інтелігенції до української культури був, майже, як правило, щільно зв'язаний з цією політичною проблемою. Етнограф Зоріан Доленго Ходаковський звертає свою увагу на археологію України. Тимко Падура 1828 року подорожує на місця, де була розташована Запорізька Січ, і на лівий берег Дніпра, з метою пропаганди козакофільських і разом з тим полонофільських ідей. На цю політичну підкладку вказав у свій час Іван Франко, який вважав, що поети «польсько-української школи» з політичних міркувань намагаються оживити і серед польської шляхти, і серед народу козацькі традиції.

І це безперечно так. Звичайно, коли вивчати об'єктивно «українську

школу» в польській літературі, ми побачимо тут певну градацію: поетів талановитих і прогресивних, які більш-менш чесно розробляють історичні теми, і поетів консервативно-реакційного напряму, в яких неприховано виявляється класова зненависть до українських трудящих.

З багатьма творами польських поетів-романтиків «української школи» був знайомий Шевченко. Пишучи «Гайдамаки», великий український народний поет дуже часто іде всупереч тому тенденційному висвітленню коліївщини, яке було в польських реакційних романтиків. Але разом з тим певний вплив прогресивної польської романтичної поезії позначився на «Гайдамаках».

Деякі польські поети «української школи» намагались писати і українською мовою. Так, Тимко Падура написав чимало українських віршів. Шевченко ставився до Падури різко негативно. Записавши у щоденник народну українську пісню про Кармелюка, в якій висвітлення діяльності борця проти панства не сподобалося йому, Шевченко пише: «Клевещут на славного лыцаря... Это рукоделие какого-нибудь мизерного Падуры».

6. Початки прози

Пізніше, ніж поезія і драматургія, з'являється в новій українській літературі проза. Перша спроба виступити в прозовому, епістолярному жанрі належить Гулаку-Артемовському, авторові жартівливого листа — «писульки» до редактора журналу «Украинский вестник» — Квітки. «Писулька» мала назву «Дещо про того Гараська».

Успіх «Енеїди», «Наталки Полтавки», — поява ще одного українського поета (Гулака-Артемовського), що слідом за Котляревським пише народною мовою, вихід у світ збірки українських народних дум Цертелєва, видання першої граматики української мови Павловського, поширення в рукопису «Истории русов» — все це разом спонукає письменника Квітку, автора вже кількох творів російською мовою, взятися за українське перо.

Григорій Федорович Квітка (1778—1843), що друкувався під прибраним ім'ям Грицька Основ'яненка, народився в селі Основа, що нині є передмістям Харкова. Звідси ж прибране ім'я письменника Основ'яненко.

Квітка походив з дворянської сім'ї, нащадків значної козацької старшини. Легендарна родословна Квітки зв'язувала їхній рід із заснуванням міста Харкова. З цим містом пов'язана біографія письменника — поза межі Харківщини не виїжджав він протягом усього свого життя.

Учився майбутній письменник удома, в батьківському маєтку. Вихований у релігійному дусі, юнак прагнув піти в чернці і деякий час прожив послушником Куряжського манастиря під Харковом. Далі Куряжа він, здається, ніде не був, проживши в Харкові 65 років.

Квітку записали на військову службу, але фактично у війську він не був. Після смерті батька Григорій Квітка відмовляється від своєї частини маєтку на користь брата, одержує від нього, так би мовити, ренту і оселяється назавжди в Харкові (живе і в Основі). Тут він провадить чималу громадську діяльність — бере участь у заснуванні університету, дворянського клубу, в організації першого театру, першої публічної бібліотеки, інституту благородних дівиць, виданні журналів і альманахів.

Близьким другом Квітки була його дружина Анна Вульф, класна дама інституту благородних дівиць, в заснуванні якого і його роботі брав близьку участь письменник.

Квітка був, за спогадами сучасників, людиною досить живою, любив розповідати, а то й вигадувати анекдоти, які так і поширювались під ім'ям «Квітчиних». Недарма на нього склали епіграму:

Был поэтом, был актером,
был монахом, был танцором.

Та це був жарт. Справді ж основним у житті письменика була література.

Діяльність літературну почав він досить пізно, спочатку з різних дрібничок, фейлетонів і анекдотів, опублікованих російською мовою під різними псевдонімами. Російські оповідання і повісті Квітки відтворюють життя на Україні, задовольняючи попит широких кіл читачів знати історію, своєрідний побут нашого краю. І пізніше, ставши українським письменником, Квітка продовжує писати й російські твори.

Найкращим і найпопулярнішим серед них є роман «Пан Халявский» (1841). Є відомості, що написаний він на пропозицію Жуковського відтворити життя старосвітського панства. Роман має розповідну форму. Головний герой Трушко (Трохим) Халявський викладає все своє життя, починаючи з дитячих років. Уся розповідь Халявського має гумористичний характер. Блискучий український гумор не раз переростає в сатиру. У старосвітській панській родині панує справжній культ їжі. Дітей відгодовують як гусей і поросят. Саме слово «воспитание» Халявська-мати відтворює від слова «пиганне», харчування. «Он у меня хорошо воспитан» — розуміється, що дитина добре відгодована. Обід, на який запрошуються гості, перетворюється на цілий церемоніал. Ці сторінки роману своїм іскристим гумором нагадують нам Рабле («Гаргантюа і Пантагрюель»). Старосвітська наука, яку здобувають молоді Халявські — це пародія на справжню освіту і виховання. Військова служба, подорож до Петербургу, одруження — все це сатиричні картини, зроблені рукою майстра. Роман викликає безперервний сміх читача.

Високу оцінку «Пан Халявский» одержав з уст Бєлінського. Роман багато разів перевидавався.

Пізніше був написаний роман «Жизнь и похождения Столбикова».

Разом з тим Квітка виступає як драматург. П'єси його написані у 20-х—30-х роках. У першій п'єсі «Дворянские выборы» зображено зловживання під час виборів. Хоча в кінці її «порок наказан и добродетель торжествует», але саме зображення пороків посідає в п'єсі основне місце. Ідучи слідом за традицією, драматург дає своїм персонажам прізвища, які допомагають глядачеві відразу зрозуміти характер героїв: «Старолупов», «Заправлялкин», «Благосудов», «Твердов», «Кожедралов», «Выжималов», «Драчугин», «Луплин», «Ненасытин», «Пересолиха», «Плутовкин», «Бутылочкин».

Продовженням її була друга п'єса: «Дворянские выборы, или выборы исправника», часть вторая.

1827 року написано комедію «Приезжий из столицы или суматоха в уездном городе». На цю саму фабулу написана пізніше п'єса Гоголя «Ревизор», видрукована, проте, раніш, ніж комедія Квітки. Тут ми маємо цікаве в історії літератури явище, коли, незалежно один від одного з'являються два твори з однаковою фабулою, характером персонажів тощо. Сама дійсність підказувала матеріал для написання подібних творів.

Сатиричні прозові й драматичні твори Квітки викликали невдоволення деяких дворянських кіл. Роман «Жизнь и похождения Столбикова» зазнав цензурних труднощів. У листуванні письменника ми знаходимо чимало скарг на консервативне дворянсько-чиновницьке середовище, з яким вступав у розлад Квітка, правдиво відтворюючи деякі риси феодально-кріпосницької дійсності.

Українською мовою Квітка починає писати на початку 30-х років, коли йому було понад 50 років. 1834 року з'являється перша книжка українських оповідань «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком», 1837 року — друга книжка. Українські твори з'являються й пізніше.

Всі твори Квітки, писані українською мовою, можна поділити на дві групи: гумористично-сатиричні і сентиментально-реалістичні.

До першої групи належать такі твори, як «Салдатський патрет», «Конотопська відьма», «Мертвецький великдень» і цілий ряд більш чи менш поширених анекдотів.

У гумористично-сатиричних творах Квітка продовжує традиції Котляревського. У «Салдатському патреті» використано античний анекдот про Зевксіса — художника, який на критику своєї картини шевцем відповідає йому: Ne sutor ultra craepidam («не вище чобіт, шевче!»). Але в цілому Квітка виступає як новатор. Гумористичне зображення побуту не раз переростає в сатиру, приміром у повісті «Конотопська відьма» (1836), де дано знамениту картину порядків часів гетьманщини. Постаті конотопського сотника й його писаря Пістряка Франко дорівнює історичним документам.

Дехто вважає, що Основ'яненко — псевдонім Квітки. Це не зовсім так. Грицько Основ'яненко — не тільки псевдонім. Це уявлюваний оповідач із народу — простуватий, але хитренький і розумний Грицько Основ'яненко, який ділиться своїми враженнями, спостереженнями із читачем, чи власне слухачем. Ця постать аналогічна постаті гоголівського Рудого Панька. Не дарма на картині, що приписується Шевченкові і зветься «Рудий Панько, пасічник із Диканьки», намальоване пасічника біля трьох вуликів, на кожному з яких написано: «Основ'яненко», «Гребінка», «Гоголь».

Художник, дуже можливо, сам великий Шевченко, влучно підмітив цю спільну рису розповіді в усіх трьох письменників.

Сентиментально-реалістичні повісті Квітки продовжують лінію «Наталки Полтавки», з одного боку, і «Бедной Лизы» Карамзіна, із другого. Але Карамзін був уже перейденим етапом російської літератури («Бедная Лиза» з'явилась в 90-х роках XVIII століття). Квітка писав у часи зародження натуральної школи. Тимто сентименталізм Квітки не можна рівняти з карамзінською чутливістю. Квітка не міг не зважати на сучасну йому російську прозу.

Співвідношення сентиментального й реалістичного елементу не однакове в різних повістях. Коли в повістях «Маруся», «Щира любов», «Божі діти» переважає сентиментальна чутливість, афектація, то в повісті «Сердешна Оксана» гору бере тенденція більш життєво й правдиво відтворити тогочасну дійсність. Власне в цій повісті Квітка підніс тему Шевченкової «Катерини», анічим не знизивши ідейного рівня опрацювання її. Великою мірою це стосується і повісті «Козир-дівка», яка загалом стоїть на межі між цією і сатиричною групою творів: у ній чимало щирого комізму, що переростає в сатиру.

У повістях Квітки позначаються певні риси консервативного світогляду

письменника: дидактичне намагання прикрасити дійсність, примирити читача з нею, прищепити йому релігійне мислення.

Проте, цей дидактизм не заважав Квітці широко відтворити народний побут, зробити багато цікавих етнографічних спостережень. Письменник відчуває повагу до народу, тепле почуття любові до нього, життєрадісність, яка раз-у-раз передається читачеві.

Квітка сміливо працював над розвитком української літературної мови, ставши основоположником нової української прози. Слідом за ним з'являється І. Куліш, а пізніше Марко Вовчок.

Перехідним етапом до написання української драми «Сватання на Гончарівці» було написання двох комічних п'єс «Шельменко — волостной писарь» і «Шельменко-денщик», де всі репліки Шельменка подано українською мовою. В них можна помітити і певні сліди використання західноєвропейської драматургії, зокрема Мольєра («Лікар, що літає», «Манірниці»).

У п'єсі «Сватання на Гончарівці» частково теж позначається дидактизм і тенденція до прикрашування кріпосницької дійсності, але гору бере правдиве відтворення почуттів і прагнень людей із народу: Олексія і Уляни. На п'єсі виразно позначився вплив «Наталки Полтавки».

Драма Квітки не сходить зі сцени українського театру і по сей день.

Григорій Квітка-Основ'яненко — класик української літератури. Шевченко листувався з Квіткою, виявивши свою пошану до письменника в присвяченій йому поезії «До Основ'яненка».

У 30-х і на початку 40-х років з'являються перші спроби української критики. Ми маємо на увазі два огляди нової української літератури, зроблені Мастаком (псевдонім О. Бодянського) і Костомаровим. Обидва огляди писані ще російською мовою.

7. «Руська трійця»

Культурне життя на українських землях, що відійшли до Австрії, мало багато своєрідних особливостей.

Здавна належала до Австрії Закарпатська Україна (приєднана вона була разом з Угорщиною до держави Габсбургів). Культурне становище закарпатських українців було не менш важким, ніж становище тоді цілого українського народу. Тільки наприкінці XVIII століття починається серед них просвітня діяльність. Мукачівський єпископ Андрій Бачинський (1772—1809) сприяє поширенню освіти серед народу, друкуванню книжок і підручників. Серед його співробітників відомі І. Базилович, І. Кутка, Д. Попович, І. Пастелій, автор популярної сатири на попа. Бачинський заснував у Мукачеві духовну семінарію і зібрав у бібліотеці при ній бібліотеку стародруків і рукописних книг у 9.000 томів.

У приєднаній до Австрії від Польщі Галичині було кілька манастирських шкіл для освіти духівництва і чотири гімназії для шляхти. Всі ці школи були латино-польського типу. Шкіл для народної української маси не було. Від братських шкіл збереглись незначні залишки. Уніатське духівництво було затуркане й культурно відстале. Ченці-базиліани полонізувалися.

Мало що змінилося й з приєднанням краю до Австрії, що дивилась на Галичину як на свою колонію. В країну поналітала маса німецьких урядовців, що прагнула тільки швидше нажитися.

Проте, певні, дуже незначні, кроки до поширення освіти серед української

верхівки австрійський уряд був зробив. 1774 року засновується в столиці Австрії, Відні, генеральну духовну семінарію для молоді Закарпатської і Галицької України грецької віри (православних). Іосиф II засновує 1783 року духовну семінарію у Львові, що 1785 року була перетворена на генеральну семінарію для всіх уніатів Австрії (тут вчилися крім українців — румуни й хорвати).

1784 року у Львові засновано німецький університет. Через три роки дозволено читати для українців богословського факультету всі лекції з філософії і богословія «вітчизняною», тобто стародавньою українською мовою. Факультет став зватися «руським інститутом» («руський» на західно-українських землях — синонім терміну «український»). Серед лекторів було два закарпатських українці — П. Лодій і І. Земанчик. 1808 року викладання на факультеті українською мовою припиняється.

Під час наполеонівських війн університет був зовсім закритий, і відновлений тільки 1818 року. Новозасновані гімназії і, так звані, «нормальні» (чотирьохкласові) школи по містах були німецькі. 1816 року українське духівництво починає посилену агітацію за заснування народних українських шкіл. Священик Іван Могильницький при сприянні єпископа М. Левицького заснував науково-просвітнє товариство для освіти народу. Товариство, хоча й дозволене урядом, не розвинуло своєї діяльності через шляхетсько-єзуїтські інтриги і наклепи в Римі (де жив глава католицької церкви — папа). Проте незначна кількість народних шкіл усе таки була заснована. Коли польська шляхта намагалася зовсім скасувати викладання в школах українською мовою на тій підставі, що «руська мова — говірка польської», Могильницький у спеціальній роботі спростував подібні погляди.

Полонізація галицько-української шляхти, міщанства, інтелігенції і в часи після приєднання до Австрії тривала далі. Духівництво зверталось до народу з проповідями польською мовою, вдома розмовляли також польською мовою, навіть більш свідома інтелігенція пише свої твори польською або латинською мовою (М. Гарасевич, Левинський, Бродович, Ангелович, І. Снігурський).

Але в міру зростання елементів капіталізму і поширення буржуазної ідеології відбуваються значні зміни і на західно-українських землях. Сюди потрапляють українські видання із східної України — «Енеїда», граматика Павловського, збірки Цертелєва і Максимовича.

З другого боку, галицько-українська інтелігенція бачить рух до народності і серед польських кіл (Воронич, Бродзінський, Ходаковський).

Серед частини галицько-української інтелігенції зароджується інтерес до народної пісні, мови, історичних пам'яток їхньої батьківщини. Виявом цього інтересу і стимулом дальшого розвитку була книга поляка Вацлава Залеського «Piesni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», видана 1833 року. Хоча тексти пісень тут надруковані латиною, хоча українські пісні перемішані з польськими, галицькі українці пишались цим виданням. Воно відкрило їм багатство, красу, образність рідної мови.

Майже слідом за цією книгою починається літературне відродження галицьких українців. 1834 року розпочинає свою діяльність гурток вихованців уніатської духовної семінарії у Львові, на чолі з Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким і Іваном Вагилевичем. Гурток цей увійшов в історію нашої культури під ім'ям «Руська трійця». Семінаристи уклали невеликий альманах під назвою «Зоря», де були оригінальні вірші і статті членів гуртка,

а також зібрані ними народні українські пісні. Львівська цензура заборонила видання рукопису. Тільки 1837 року альманах у переробленому вигляді вийшов з друку в головному місті Угорщини — Будапешті під назвою «Русалка Дністровая» (надруковано з ятем). У «Русалці Дністровій» вміщено пісні побутові, обрядові й історичні. Другу частину становили оригінальні художні твори Шашкевича, Головацького і Вагилевича.

Видання, в якому не було абсолютно нічого небезпечного з політичного боку, викликало в Галичині цілу бурю. Книжку заборонили і тримали її тираж до революції 1848 року, а авторів почали переслідувати. Шашкевич незабаром помер від виснаження. Вагилевич, уніатський піп, змушений був перейти у протестантство, піти на службу до польської шляхти і цим самим загинути для української літератури. Яків Головацький подався до Росії. Жити на Україні він не міг, а тільки у Вільні, де підготував велике капітальне кількатомове видання «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (видруковано в Москві наприкінці 70-х років).

«Руська трійця» продовжувала в Галичині справу, почату Котляревським. Річ у тім, що «вітчизняна», «руська» мова, якою викладали тоді у Львівському університеті, семінарії, по школах, — не була ще українською мовою. Шашкевич і його товариші вперше в Галичині звертаються до живих джерел народної поезії і створюють українську літературну мову, пишучи нею свої оригінальні поезії, статті.

Таким чином, обаполи Збруча відбувається одночасово двосторонній процес творення української літературної мови, літератури, культури. Спроби наукової прози з'являються у Галичині навіть раніше, ніж на східній Україні (у нас вперше Шевченко у післямові до «Гайдамаків», в Галичині — вперше в «Русалці Дністровій» 1837 р.).

Раз-у-раз відчувається єдність українського культурного процесу. «Русалку Дністровую» вітає наддніпрянська критика в особі Мих. Максимовича, що писав про збірку в альманасі «Киевлянин» 1841 року. М. Шашкевич у листі до свого товариша Козловського високо оцінює вихід у Петербурзі Гребінчиної «Ластівки».

Маркіан Шашкевич (1811—1843) — найвидатніша постать серед галицьких письменників першої половини і середини XIX століття. Народився він у с. Підлиссю, Золочівського повіту, в родині священика. Вчився спочатку вдома, потім у німецькій нормальній школі в Золочеві і в гімназії в Бережанах.

По закінченні гімназії Шашкевич вступає до львівської духовної семінарії, але схоластична наука не задовольняє його. Яків Головацький, його колега по семінарії, згадував про ці роки: «Все він тужив за чимсь, шукав, чого в школах не вчили, чого не знаходив ні в старих, ні в нових словесностях».

З дитячих років прислухався Шашкевич до народної мови і пісні. «Енеїда» Котляревського і «Малороссийские песни» Максимовича відкрили йому зовсім новий світ — він побачив і зрозумів, що можна писати тією ж мовою, що говорить народ, що можна друкувати ту усну народну творчість, яку він чув і знав змалку.

1838 року він стає сільським священиком, продовжуючи етнографічні й наукові студії, пише нові поетичні твори. Через п'ятдесят років після смерті прах його урочисто перенесено до Львова.

Перші його поезії видруковано в «Русалці Дністровій»: «Туга за милою»,

«Згадка», «Потопя», «Розлука», «Веснівка». Загалом поетичні його твори можна поділити на дві групи: 1) поезії на історичні теми, 2) ліричні твори.

В історичних поезіях Шашкевича дуже часто відображається споконвічна боротьба українського народу проти спроб польських володарів, пізніше шляхти заволодіти українською землею. У вірші «Болеслав Кривоустий під Галичем 1139 р.» ідеться про перемогу війська князя Ярополка київського над польським військом Болеслава Кривоустого. Шашкевич оспівує Наливайка і його боротьбу проти польського панства. В поезії «Хмельницького обступлення Львова» відтворено часи, коли українське військо під проводом великого гетьмана обложило місто (1648).

Ліричні поезії Шашкевича мають елегійно-романтичний характер.

Крім того, він написав прозову казку «Олена».

Подібні до Шашкевичевих твори і інших двох членів «Руської трійці»: Я. Головацького «Два віночки», І. Вагилевича «Мадей», «Жулин і Калина».

Якову Головацькому належить ще інтересна збірка галицько-українських народних приказок (1841) і два альманахи, видані спільно з братом Іваном — «Вінок русинам на обжинки», де видруковані твори Шашкевича, самого Головацького, його ж записи народних загадок, казок і анекдотів і кілька студій з поля етнографії та археології.

Головацький після смерті Шашкевича продовжував його справу. Він сміливо підносить голос на захист галицьких українців, пригнічуваних польською шляхтою. Стаття його під назвою «Zustände der Russinen» («Становище русинів») надрукована 1846 року в журналі «Slavische Jahrbücher».

Книжка цього журналу була негайно заборонена у Галичині. Проте один примірник якось дійшов до Львова, і вихованці Львівської духовної семінарії переписали за одну ніч 150 примірників статті Головацького.

Майже одночасово з «Руською трійцею» виступив І. Лозинський, що видав 1835 року цінну книгу «Ruskoje wesilje» — описи весільних обрядів і пісень Галичини. І. Левицький видав 1834 року українську граматику на німецькій мові з додатком невеликої літературної хрестоматії. Лозинський був автором проекту переводу української мови на латинську абетку. Проти нього різко виступив Шашкевич у брошурі «Azbuka i Abecadło (1836). Лозинський і Левицький писали свої оригінальні твори «язычієм», мішаниною церковнослов'янської, української і російської мов.

Нова сторінка в розвитку української літератури в Галичині починається після революції 1848 року.

8. Тарас Шевченко — творець нової української літератури

1840 року в Петербурзі вийшла з друку невеличка книжечка під назвою «Кобзар», що відкрила нову сторінку не тільки в українській літературі, а поклала початок справді глибоко народній, революційно-демократичній літературі всіх слов'янських народів. Автором її був геніальний український поет Тарас Шевченко.

Шевченко — епохальне явище не лише художньої літератури. Своєю революційно-демократичною діяльністю він виходить далеко за межі літератури, мистецтва, культури. Шевченко — видатний, великий, геніальний поет, прозаїк, драматург, майстер пензля, але, крім того, Шевченко — політична постать

в нашій історії, перший революціонер-демократ на Україні і в Росії. У революційних прагненнях він іде далі своїх сучасників-демократів — Бєлінського і Герцена, і тільки пізніше знаходить собі спільників і однодумців в особі Добролюбова і Чернишевського.

І разом з тим Шевченко — син своєї епохи. Ідеї французької революції 1789 і 1830 року, декабристський рух, революційні традиції коліївщини, чимдалі зростаючі кріпацькі повстання на Україні — все це разом підготувало грунт, зумовило формування революційно-демократичного світогляду великого сина українського народу.

Тарас Григорович Шевченко народився 25 лютого (9 березня) 1814 року в с. Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині, в родині кріпака. Він вийшов з самих глибин народу, найбільш пригнобленої, пригніченої його частини. Не з літератури, не з книжок, не із сторонніх спостережень над життям народної маси пізнав він, що таке кріпацтво. Ніякими словами, ніяким красномовством не можна передати сучасній людині радянської епохи весь жах покріпачення. Це в силі зробити одна лише Шевченкова лірична поезія:

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!

У вірші «Якби ви знали, паничі», звідки взяті ці рядки, життя покріпаченого селянства названо — «пеклом»:

Я в хаті мучився колись,
Мої сам сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?..

Досить лише цієї одної автобіографічної поезії, щоб усією душею, усім серцем відчути весь біль поета, який через багато років зі страхом згадував своє дитинство, своє юнацтво.

Крім загального для всіх кріпаків горя, Тарас зазнав ще й сирітського лиха. Молодою померла мати — її «у могилу нужда та праця положила». Лиха мачуха обертала рідну хатину у справжнє пекло. Тому так гостро відчував поет дитяче горе. Ось він бачить малого хлопчика:

Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
(«І золотої й дорогої...»).

А потім вмирає і батько, і Тарас лишається круглим сиротою. Поневіряння в п'яного дяка, наймитування, життя кухарчуком на панській кухні, і, нарешті, щедро обдарований природою хлопчик спинився в ролі панського козачка, льокая.

Разом з паном Енгельгардтом молодий Шевченко виїжджає на довгий час з України.

У місті Вільні він зазнає тяжкої образи: його покарано на панській стайні. Але разом із тим він бачить інший світ, інших людей, чує польську мову, спостерігає перші бої польських повстанців з царським військом

у Варшаві. Згадується те, що дід оповідав про гайдамаччину, і зріє думка: значить, можлива боротьба з царатом, з панами.

1831 року Шевченко прибуває у Петербург, де проминули кращі роки його життя. Тут він здобув волю, тут здобув знання, викував революційну свідомість, познайомився з кращими людьми свого часу, написав чимало визначних творів.

Лише кілька років тому придушено декабристський рух. Провідців революційного руху страчено, заслано, але їхні друзі і знайомі лишилися. Декабристів пам'ятають, їх не забули.

Саме місто, із численними пам'ятниками історії, мистецтва, архітектури, розширює кругозір юнака.

Шевченка законтрактовано на чотири роки до цехового майстра Ширяєва. Потай тікає він у Літній сад змальовувати античні фігури. Тут його одного разу побачив український художник Іван Сошенко, розповів про нього своїм знайомим: українському письменникові Гребінці, художникам Брюллову і Григоровичу, поетові Жуковському. Брюллов малює Жуковського і за гроші, виручені від продажу портрету — 2.500 крб., Шевченка виривають з кріпацької неволі.

Сталася неймовірна зміна: кріпак-попихач, власність свого пана, стає вільною людиною, починає вчитися у вищій художній школі Росії — Академії Мистецтв, під керівництвом великого Брюллова.

Шевченко весь віддається науці, наполегливо працює над собою і у вільні хвилини пише українські вірші. Ще навчаючись у сільського дяка, він списував у саморобну, мережану власними візерунками книжечку, твори Сковороди, українські колядки. Можливо, «кропав» [10]) він туди і свої власні вірші, які до нас не дійшли.

Перші Шевченкові поезії: баладу «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському» та ін. бере собі Гребінка для надрукування в альманасі «Ластівка». Але альманах трохи затримався в друку, і сталось так, що деякі пізніші твори, зібрані поетом у книжечку під назвою «Кобзар», з'явились раніше за «Ластівку» (побачила світ 1841 р.).

У першому «Кобзарі» було тільки вісім поезій: «Думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

Поруч з титульною сторінкою був уміщений малюнок художника Штернберга — сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем.

«Поява Шевченкового «Кобзаря» 1840 р. в Петербурзі, — писав згодом Франко в своїх «Нарисах», — мусить уважатися епохальною датою після «Енеїди» Котляревського. Ця маленька книжечка відразу відкрила немов живий світ поезії, вибухла мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Уся прогресивна критика в основних російських журналах позитивно оцінила Шевченків «Кобзар».

1841 року окремим виданням вийшла поема «Гайдамаки». Окремо вийшла поема «Гамалія» (1843). Твори Шевченка друкуються в альманахах «Ластівка», «Молодик».

Живучи в російській столиці, обертаючись у колі російської інтелігенції,

---

[10]) Вираз самого Шевченка. Ред.

український поет починає писати російською мовою. 1842 року він написав поему «Слепая». Російські твори друкуються на сторінках петербурзького журналу «Маяк».

Навчаючись в Академії Мистецтв, Шевченко швидко зростає як письменник і культурна людина. Він слухає лекції найвидатніших професорів, відвідує деякі лекції в університеті, Шевченко, улюблений учень Брюллова, знайомиться з багатьма найвидатнішими представниками петербурзької інтелігенції. Він довідується про революційний рух у Західній Європі і намагається вирватись із задушливої атмосфери царської, кріпосницької Росії. Із листів поета до харків'янина Корольова ми довідуємось про Шевченкову подорож пароплавом за кордон (жодних документів про одержання поетом закордонного паспорту немає). У дорозі він захворів і змушений був повернутися назад у Ревель (Таллін).

До приїзду Шевченка на Україну 1843 року творчість його становить окремий, перший період. Майже всі твори поета цього періоду були відразу ж надруковані.

Уже на цьому першому етапі своєї творчості Шевченко виступає як геніальний поет-демократ, що виводить українську поезію з провінціальних закутків на широкі простори світової літератури.

Шевченко виростає на грунті попередньої української культури і літератури. Символічно звучить його поезія: «На вічну пам'ять Котляревському» (1838). Рік смерті фундатора нової української літератури був роком народження родоначальника революційно-демократичної літератури.

Автор «Кобзаря» виростає в оточенні українських поетів-романтиків. Ми спостерігаємо часто спільність тем, жанрів, образів. Разом з тим твори Шевченка відмінні від усієї попередньої літератури глибокою і справжньою народністю, величезним розмахом поетичної думки, справді народною мовою, мелодійним віршем, такою задушевністю і разом з тим вогнем, пристрастю, яких не знала наша поезія раніше.

Великий поет виріс на грунті не лише української культури. Живучи в Петербурзі, опановуючи культурні скарби всіх віків і народів, Шевченко знайомиться з сучасною йому російською поезією. Пушкін і Лермонтов стають його улюбленими поетами. Наша література до Шевченка не могла освоїти Пушкіна. Навіть перекладаючи один із кращих творів геніального російського поета — «Полтаву», Гребінка не зміг передати його краси і збився на бурлескно-травестійні манівці. Кращі, адекватніші були переклади Боровиковського, але його скромна власна, оригінальна творчість не могла відбити пушкінської величі.

Шевченко не перекладав Пушкіна, але він знав його твори мало не напам'ять. Пушкінський вогонь, Пушкінська пристрасть, Пушкінське сяйво горить у Шевченковій поезії. Велич українського поета в тому й полягає, що він, повною мірою сприймаючи спадщину Пушкіна, Лермонтова, всієї попередньої літератури, залишався оригінальним, самобутнім поетом. Він прийшов у світ сказати людству своє нове слово.

Першим відомим нам твором Шевченка є балада «Причинна» (1838). Пізніше з'являються балади «Тополя» (1839) і «Утоплена» (1841). Жанр балади, як ми бачили, був поширений в українській романтичній поезії. Шевченкові балади відмінні від своїх попередниць соціальними мотивами, в яких розкривається тяжка доля дівчини; проте вони залишаються романтичними творами. В них чимало фантастики: русалки, відьми, дівчина обертається

на тополю, їм характерні й усі інші, властиві романтичним баладам, елементи.

З українською романтичною поезією зв'язує Шевченка й історична тематика. Але й тут, поруч із спільними рисами, ми бачимо ще більшу відмінність. Теми Шевченкових творів конкретно-історичні, сповнені нового ідейного, революційно-демократичного змісту.

Автор «Кобзаря» виявляв глибоке зацікавлення історією взагалі, історією рідного краю зокрема. Він читав «Историю русов», історію України Бантиш-Каменського і Маркевича. З останнім він був персонально знайомим і присвятив йому поезію «Н. Маркевичу» («Бандуристе, орле сизий»...).

У поемах «Іван Підкова» і «Гамалія» (1842) поет славить козацькі походи до Туреччини. У поемі «Тарасова ніч» (1839) він вперше підносить тему боротьби українського народу проти польської шляхти. В ній відтворено події 22 травня 1630 року — перемогу українських повстанців над шляхетським військом. Історичні відомості автор поеми взяв з «Истории русов», де Федоровича названо Трясилом, а самий бій — «Тарасовою ніччю».

До відтворення боротьби зі шляхтою вертається поет в найбільшій своїм розміром поемі «Гайдамаки» (1841). Шевченко знав не тільки згадані вже нами історичні джерела. Як свідчать примітки до поеми, автор її знав і польські джерела (історію Польщі Бандтке). І все таки поет ніби демонстративно підкреслював, що нічого друкованого про гайдамаччину (1768 р.) не читав, а пише так, як дід розповів:

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.

Цим Шевченко хотів показати, що він іде не за дворянсько-шляхетською історіографією, а за усною народною традицією.

Тему гайдамаччини, або коліївщини, розробляли поети української школи в польському письменстві, зокрема Северин Гощинський у поемі «Zamek Kaniowski». Шевченко знав цей твір, але розробив сюжет поеми цілком оригінально.

У поемі виступають історичні персонажі: Максим Залізняк та Іван Гонта, але головні герої Ярема і Оксана — постаті неісторичні. Пояснюється це характером задуму поеми. Шевченко мав намір насамперед показати коліївщину як народне повстання проти панів. Тому в нього уманський сотник надворних козаків Гонта і запорожець Залізняк стоять у поемі на другому плані. На перший план висувається представник найбільш упослідженої частини народу — наймит, сирота без роду й племені, людина без прізвища — Ярема, що тільки в гайдамаках здобуває собі прозвисько Галайди. Гнівний і мстивий до ворогів, сміливий і відважний у бою, Ярема — ніжний, чутливий у ставленні до коханої Оксани.

В одному плані — тільки як мудрого, безстрашного ватажка повстанців показано Залізняка. Трагічними рисами зображено Гонту — його конфлікт між громадським обов'язком і особистим почуттям любові до рідних дітей.

Жанром своїм «Гайдамаки» — романтична ліро-епічна поема. В ній широко використано народні пісні, думи, на що перший вказав Добролюбов.

Створюючи поему «Гайдамаки», Шевченко мав на меті показати, як героїчно боролися наші предки з панами. Цим самим поет вказував своїм

сучасникам кріпакам на необхідність посилити боротьбу з поміщиками. Він висловлював невдоволення:

А онуки? Їм байдуже,
Панам жито сіють...

Поет показував гайдамаччину як соціальний рух селянства проти шляхти. У передмові до поеми він підніс ідею слов'янського об'єднання: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою остане навіки од моря і до моря — слов'янськая земля».

Шевченкова ідея була пізніше втілена в програмі Кирило-Мефодіївського братства.

Поруч з розробкою історичних тем, Шевченко пише твори з сучасного життя: «Катерина», «Слепая» (російською мовою). Поема «Катерина» (1838) є одним з найвизначніших творів поета.

У розробці подібної фабули — нещаслива доля дівчини, скривдженої паном — у Шевченка були попередники: Карамзін («Бедная Лиза»), Боратинський («Эдда»). Одночасово з «Катериною» написана «Сердешна Оксана» Квітки. Але ніхто з такою правдивістю, глибокою, величезною художньою силою не зображував горе зневаженої паном дівчини-покритки, матері, як Шевченко. Про горе Катерини він пише кров'ю свого серця, ніби про своє власне горе. До глибини душі хвилюють читача ліричні звертання поета:

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?

Трохи пізніше Шевченко намалював на цей сюжет картину «Катерина». На сюжет «Катерини» композитор Аркас написав згодом оперу.

Лірика першого «Кобзаря» надзвичайно щира, емоціональна. Книжечка починалась поезією «Думи мої» (1839). Сумні думи поета — це його вірші, які надруковані в «Кобзарі». Поет посилає їх на Україну:

Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Образність, поетика віршу нагадує народну пісню, думу, нагадує звучання кобзи. Цю рису поезії «Думи мої» дуже влучно підмітив композитор М. Лисенко, поклавши її на музику. Пісня ця виконується в супроводі кобзи.

Образ натхненого народного співця-кобзаря створює Шевченко в ліро-епічній поезії «Перебендя» (1839).

Особиста лірика Шевченка петербурзького періоду має інтимно-зворушливий характер. Для всієї ранньої творчості поета характерне поєднання романтики й реалізму. Тут нема нічого дивного. Про це писав згодом Горький: «У великих художників реалізм і романтизм завжди ніби об'єднані» («О литературе», 1936, стор. 195).

Блискучу характеристику раннього Шевченка дає пізніше Франко:

«...это живой человек с богатым духовным содержанием, живая энергичная натура, для которой поэзия не игрушка, не рисовка, но

естественное и простое выражение чувства, как пение для птицы. Гамма его тонов широкая: он тоскует, падает духом и поднимается, способен к гневу и угрозам и вместе с тем к самым мягким и нежным чувствам; он мечтатель и вместе с тем очень чуток к запросам действительности, он весел, но совсем без юмористической жилки, патетичен, но без тени театральности: он везде прост и искренен. Неудивительно, что его поэзия сразу поразила его земляков как какое-то откровение, тем более, что внешняя форма ее была вполне национальна, а язык, при всей своей неизысканности образный, мелодический и колоритный, блестел всеми красотами родной речи («Южнорусская литература»).

1843 року поет виїхав на Україну, де не був уже п'ятнадцять років. Шевченко давно хотів побувати на батьківщині. Подорож ця була зв'язана з задумом видати альбом малюнків під назвою «Живописная Украина». З цим художнім задумом Шевченко об'їхав Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, був на о. Хортиця, на місці Запорізької Січі. Під час подорожі намальовано кілька картин: «Дари Хмельницькому в Чигирині», «Руїни Суботова», «Судна рада» та ін.

Подорож вплинула на формування революційно-демократичного світогляду поета. Обізнаний під час перебування в Петербурзі з революційною літературою, Шевченко був підготовлений до критичного сприймання феодально-кріпосницької дійсності. Він побачив злидні, жахливе гноблення селян поміщиками, посесорами, економами-шляхтичами.

Все це відбивається в творчості Шевченка 1843—1847 років. Гнів, обурення поета росте. Він стає пристрасним, полум'яним борцем проти царату, проти панів.

Шевченко повертається незабаром до Петербургу, закінчує Академію Мистецтв, одержує звання вільного художника і 1845 року знов виїжджає на Україну. Поет побував на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Працюючи в Київській археографічній комісії, він змальовує численні пам'ятки старовини. Часто Шевченко буває на ярмарках, серед народу, прислухається до розмов кріпаків, зближується з ними, про що свідчить повість російською мовою «Музыкант».

Перебуваючи 1846 року в Києві, Шевченко знайомиться з багатьма членами Кирило-Мефодіївського братства і вступає в нього. Перебуваючи в братстві, Шевченко прагне спрямувати цю таємну політичну організацію на революційний шлях.

Мав він також намір викладати малювання в Київському університеті, подав про це прошення, але в цей час, у квітні 1847 р., був заарештований.

Шевченко разом з іншими заарештованими членами Кирило-Мефодіївського братства був доставлений до Петербургу і ув'язнений у казематі III-го відділу царської канцелярії Миколи I. Під час слідства участь поета у братстві не доведена, бо Шевченко-революціонер заховав від царських жандармів усе, що він знав про таємну організацію. Як свідомий і дисциплінований член братства він лише додержував параграфу статуту, де було сказано:

«Каждый член общества приносит присягу при поступлении — употреблять дарование, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества и, ежели бы какой член претерпел гонение и даже мучение за принятые обществом идеи, то по данной присяге он не выдаст никого из членов своих братий».

Головним об'єктом для обвинувачення поета в революційній діяльності були його поетичні твори, ще не видані, а тільки переписані в альбом. У порівнянні з іншими братчиками Шевченка покарали найтяжче — його заслали рядовим в Оренбурзький корпус, встановивши за ним найсуворіший нагляд, щоб він не міг писати творів. Микола I, який безпосередньо стежив за слідством, на вирокові власноручно дописав: «Под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать».

Навіть перебуваючи в казематі III відділу, поет продовжував писати вірші, в яких позначилася його стійкість як революціонера-демократа.

Поезії Шевченка 1843—1847 років становлять другий період його творчості. В цьому періоді оформляється революційно-демократичний світогляд поета. Талант його міцніє, прокладає собі нові шляхи, думка стає ще сильнішою і сміливішою, дошукуючись глибоких соціальних причин страждань народу.

Поет зриває всі маски з кріпосницької дійсності, виступає проти релігії, проти поміщицького лібералізму, вивертає назовні темні, потворні сторони феодального ладу, закликає до революції.

Шевченко виступає в другому періоді в нових жанрах сатиричної поеми, драми.

1844 року вийшла з друку російська його поема «Тризна» (перша назва «Бесталанный»), написана під час перебування поета в Яготині в маєтку князя Рєпніна — брата засланого на Сибір декабриста С. Г. Волконського. Поема присвячена Варварі Рєпніній, що була один час другом поета. У Рєпніних Шевченко, без сумніву, чув розмови про декабристів, бо тут виховувався син засланого Волконського. І поет пише поему «Бесталанный» («Тризна»), в якій звучить свободолюбна ідея. Герой поеми кличе «с благородной отвагой стоять за добро и зло казнить». Залишаючи рідний край, прощаючись з друзями, він заповідає їм: «песнею новою воспойте свободу на рабской земле». Деякими рисами герой поеми нагадує декабристів.

Шевченко перегукується в «Тризні» з поетом-декабристом Рилєєвим, окремі рядки нагадують поему «Войнаровский»: «полезным быть родному краю», «рубеж страны родной» та ін.

Українські твори другого періоду Шевченко не встиг ніде надрукувати. 1844 року виданий, так званий, «Чигиринський Кобзар», але це було тільки перевиданням першої книжечки. Готував поет нове видання «Кобзаря» і написав до нього в Седневі (на Чернігівщині) 1847 року передмову, але через арешт задум цей здійснений не був.

Твори Шевченка були переписані в альбом під назвою «Три літа». Альбом потрапив до рук царських жандармів, але зберігся в архівах і нині переховується разом з іншими рукописами в Академії Наук УРСР.

Поезія Шевченка другого періоду глибоко патріотична. Поет-демократ завжди любив понад усе свій рідний край. Він страшенно тужив за ним на чужині, в Петербурзі. Приїхавши на Україну, покріпачену царатом і панами, Шевченко з болем в серці пише:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

(«Розрита могила»)

Поет-революціонер, що оспівав гайдамацький рух 1768 року, тепер незадоволений, що Україна надто спокійна:

...заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила...,

маючи на увазі під «гадюками» царських чиновників, вельмож, кріпосників, що сіли на шию народові.

У ряді реалістичних поем Шевченко глибоко правдиво показує страждання народу і виступає як борець за його соціальне і національне визволення. Так, у поемі «Сова» (1844) зображено горе матері-кріпачки, в якої забрали в солдати єдиного сина. Мати божеволіє, бо миколаївська солдатчина тривала 25 років, і мати не сподівається вже бачити свого сина живим.

Широку картину народного горя дає поет у сатиричній поемі «Сон» (1844). Тут уперше на всю широчінь виявляються революційно-демократичні погляди Шевченка. Правдиво, реалістично зображуючи дійсність, він гостро виступає проти цілої системи феодально-кріпосницького ладу, проти самодержавства, релігії, панів. Поет усвідомлює необхідність боротьби з царатом і з глибокою пошаною пише про декабристів. Він руба ставить питання:

Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

У поемі «Кавказ» (1845), присвяченій Якову де-Бальменові, який загинув на Кавказі, Шевченко виступає проти царської Росії — «тюрми народів» і підносить ідею національного визволення:

Борітеся — поборете.

Боротьбу народів Кавказу за свою волю і незалежність поет втілює в образі Прометея.

Шевченко співчуває боротьбі інших слов'янських народів за своє визволення, зокрема чехам, які обстоювали право на існування від німецької експансії. Німці бо намагалися поглинути чеську національність. Від історика Йосипа Бодянського Шевченко довідується про боротьбу чехів у минулому і сучасному і пише поему «Єретик» (1845), про видатного сина чеського народу Яна Гуса — борця проти наступу германізму й католицтва. Поет палає гнівом проти німців:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єднила...

У кінці поеми згадано Яна Жижку, який після скарання Гуса став на чолі повстання чеського народу проти німецького панування над Чехією. Шевченко зв'язав історичну боротьбу чехів проти німців з сучасною поетові боротьбою за національне визволення чеського народу. Поему «Єретик» присвячено Павлу Шафарикові, чеському вченому, професорові Празького університету, славістові, прихильникові об'єднання всіх слов'ян в єдину федерацію. Ідеї ці були втілені через короткий час у програмі Кирило-Мефодіївського братства.

Перебуваючи на Україні, придивляючись уважно до життя, Шевченко

переконався, що в поневоленні народу винні не тільки російські царі, бюрократи й поміщики, але й українське панство, яке своєю класовою природою мало чим відрізнялось від російських дворян і польських шляхтичів.

У програмовій поезії «Три літа» (1845), назва якої була разом з тим і назвою цілої рукописної збірки, Шевченко констатував:

І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь, —
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...

Поет мав тут на увазі панів типу Лукашевича, Мартоса, Галагана, Скоропадського та ін. Спеціальне проти українських кріпосників спрямоване послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...» (1845). Шевченко з жалем визнає, що українські пани, навіть ліберального толку, не допомагають народові у визвольній боротьбі, визискують кріпаків і йдуть у виучку до німців:

І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії
Претеся знову!..

Шевченко загрожує панам, розгортає перед ними картини революційного повстання покріпаченого, уярмленого народу:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Так у цілому ряді поетичних творів другого періоду виявились революційно-демократичні переконання Шевченка. Свою творчість поет підпорядковує завданням революційної боротьби за повалення самодержавства і знесення кріпосницького ладу. В поезії «Як умру» (1845) Шевченко залишає свій заповіт народові:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Слова ці з особливою силою звучать і сьогодні в дні вирішальної боротьби радянського народу з гітлерівською німотою:

І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Серед інших творів цього періоду слід згадати «Холодний яр» (1845), де поет знову з любов'ю говорить про гайдамаків, захищає їхню пам'ять від блюзнірських нападів реакційної історіографії і віщує — «повіє огонь новий з Холодного Яру». В поемі «Наймичка» (1845) він вертається до зображення тяжкої жіночої долі. Тільки перед смертю мати-покритка може признатися наодинці своєму синові в тому, що вона його мати. На цей сюжет написано на засланні повість російською мовою під такою ж назвою.

Серед інтимної ліричної поезії слід відзначити таку блискучу поезію, як «Минають дні, минають ночі» (1845), в якій з великою силою виявляється самотність поета, його прагнення особистого щастя:

Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!

І зла доля не забарилась... У квітні 1847 року поет був заарештований.

У другому періоді написана драма Шевченка «Назар Стодоля» (1844). Є відомості, що ще в першому періоді були написані два драматичні твори «Слепая красавица» і «Данило Рева», але до нас вони не дійшли. Від драми «Никита Гайдай» залишились тільки уривки, друковані в журналі «Маяк».

П'єса «Назар Стодоля» була видрукована тільки після смерті автора в журналі «Основа». Шевченко любив театр і на сюжет, подібний до «Наталки Полтавки», дав цікаву п'єсу з життя козацтва в XVII столітті. Драма «Назар Стодоля», завдяки своїй сценічній майстерності, і досі живе на нашій сцені. Згодом другу музичну дію до драми написав композитор і письменник Ніщинський («Вечорниці»).

Окремий невеличкий період у творчості Шевченка становлять поезії, написані в казематі. Переписуючи після заслання свої твори у більшу книжечку, поет сам їх об'єднав під назвою «В казематі» («Моим соузникам посвящаю»).

У цей час створені такі чудові зразки ліричної поезії, як «Садок вишневий коло хати», «Мені однаково», «В неволі тяжко» та ін. Цілий ряд поезій написано на зразки українських народних пісень: «Ой, одна я, одна», «Ой, три шляхи широкії», «Понад полем іде».

Під наглядом жандармів поет був приставлений до Оренбургу. Тут він познайомився з Ф. Лазаревським, який залишив цікаві спогади про Шевченка. Покараний за писання революційних поезій, поет-демократ продовжує поширювати їх серед народу. Тут, в Оренбурзі, він читає напам'ять поеми «Кавказ» і «Сон».

Шевченко був призначений рядовим солдатом в Орську фортецю. До Орську поета гнали пішки.

У казармі за революціонером-засланцем встановлено суворий нагляд. Але Шевченко не перестає писати. Свої твори він записує в малесенькі книжечки, ховаючи їх в халяву чобота. Звідси ж їхня назва — «захалявні». Пізніше вони були оправлені в одну, яку названо «малою книжечкою», щоб відрізнити від більшої, куди переписано після заслання всі твори цих часів.

Солдати різних національностей дуже поважали й любили Шевченка.

Живучи серед казахів, Шевченко знайомиться з життям і побутом цього народу. Казахська народна творчість відбивається в його поезії. З захопленням пише він про казахів у листі до Репніної. Казахів змальовано у багатьох мистецьких творах Шевченка.

На весні 1848 року рядового Шевченка, як художника, призначають в наукову експедицію по обслідуванню Аральського моря. На чолі її стояв капітан-лейтенант Бутаков. Умови експедиції були важкі, але поет мав офіційний дозвіл малювати. На Кос-Аралі написано разом з тим багато поетичних творів. З експедиції Шевченко повертається не в Орськ, а в Оренбург — для опрацювання зібраних матеріалів і закінчення малюнків. Тут поет перебував у трохи вільніших умовах — зустрічався зі своїми друзями й знайомими, мав змогу листуватися. Шевченко просить надсилати йому книжки: Шекспіра, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Деякі з цих видань він одержав, читав і перечитував.

Проте цей перепочинок тривав недовго. На Шевченка зроблено донос, що він порушує царський наказ, тобто пише й малює, ходить в цивільній одежі тощо. На весні 1850 року поета заарештували вдруге, забрали всі малюнки, листи та інші матеріали і заслали в Новопетровську фортецю на півострові Мангишлак (східний берег Каспійського моря).

Тут за поетом відновили найсуворіший нагляд — і він довгий час не міг нічого писати. Тому, коли ми читаємо «Кобзар», ми бачимо, як раптом дати: «Оренбург 1850» обриваються і протягом семи років ми маємо одну лише невеличку поезійку «Мій боже милий, знову лихо».

Творчість Шевченка 1847—1850 рр. — перших років заслання — становить окремий, четвертий період.

Деякі учасники Кирило-Мефодіївського братства і під час слідства і пізніше почали каятись у своїх «провинах» перед царатом. Шевченко, як революціонер-демократ, лишався незламним і непохитним у своїх поглядах і переконаннях. У відміну від інших братчиків поет заявляє в поезії «О думи мої!»:

Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Основне місце в Шевченковій творчості часів заслання посідають ліричні поезії. І це цілком зрозуміло. У поета не було умов для створення широко-епічних творів на зразок «Гайдамаків» або «Катерини». Тяжкі складні переживання засланого в солдати поета насамперед виливалися в ліричній поезії.

Лірика Шевченка часів заслання сягає вершин світового мистецтва своєю щирістю, безпосередністю, широтою думки, силою почуття і пристрасті.

Багато поезій мають автобіографічний характер: «Якби ви знали, паничі», «А. С. Козачковському», «І виріс я на чужині», «Мені тринадцятий минало», «Буває в неволі іноді згадаю», «Ми вкупочці колись росли» та інш. Поезії ці мають величезне значення при вивченні біографії поета. Разом з тим вони дають правдиву картину дійсності. Своїм революційно-демократичним спрямуванням вони били по цілій системі тодішнього суспільного ладу, де люди мучились, як у пеклі.

Лірика заслання глибоко-гуманістична. Поет виявляє надзвичайну любов до дітей, до жінок — тієї частини людства, яка страждала в подвійному, потрійному ярмі: «У нашім раї на землі», «На великдень», «І досі сниться...», «І золотої й дорогої» та інш.

Шевченко виявляє свою революційну незламність. Розуміючи, що він покараний за писання антицарських, антикріпосницьких поезій, поет не може не писати віршів:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

І разом з тим у ній же таки поезії («Не для людей»...) Шевченко визнає, що пише він і для людей, посилаючи своїх «діток» (вірші), як і раніше, — на Вкраїну.

Нехай летять додомоньку
Легенькії діти.
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі....

Нескорений поет і на засланні продовжує боротьбу з царатом. Як і багато інших світових поетів, Шевченко використовує для цього біблійну поезію. Вперше вона була використана ще до заслання в циклі «Давидові псалми» (1845). Тепер Шевченко пише поезію «Царі» (1848), що є безпосереднім відгуком на революцію, що відбулася р. 1848 в багатьох західно-європейських країнах. Поет виявляє свою зненависть до царів усіх епох і народів, і кличе народ до боротьби:

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Не робить Шевченко винятку і для українських гетьманів. Проти них спрямована поема «Сон» («Гори мої високії», 1847).

Триває боротьба поета з українськими кріпосниками. Коли раніш до заслання Шевченко виступає проти них у цілому, то тепер він дає цілком конкретні образи панів і навіть натякає на їхні імена і прізвища. Так, у поезії «П. С.» (1848) ідеться про поміщика Петра Скоропадського. По його ініціалах, по обстановці маєтку (готичний будинок з дзигарем), по епітету — нащадок «гетьмана дурного» — читачі розуміли, про кого саме йде мова. Давши яскравий реалістичний портрет пана-кріпосника, що вдає з себе «вільнодумця», показавши його огидні вчинки, Шевченко з обуренням запитував:

Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!!

Злоба, гнів, зненависть поета до панів, царів поєднувалася з особливою, ми б сказали жіночою, ніжністю до людей. Наведімо один лише приклад з дуже багатьох. Ось поезійка «За сонцем хмаронька пливе» (1849). Наведемо її цілком:

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,

Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
Розстилає туман сивий ,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

Ніжна мова цієї поезійки, зменшені, пестливі форми («хмаронька», «спатоньки», «годиночку») свідчать про надзвичайно чуле серце поета. Цією зворушливою ніжністю, лагідністю сповнено багато ліричних творів часів заслання.

Відірваний знову на багато років від рідного краю, Шевченко і не сподівався там побувати. Тому на засланні в нього особливо загострюється любов до України. Ще в казематі поет висловлював жаль:

Що не в Українї поховають,
Що не в Українї буду жить...
(«В неволі тяжко...»)

У день «конфірмації», тобто оголошення царського вироку, заповідав:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї господа моліть.
(«Чи ми ще зійдемося знову?»)

На засланні в дуже багатьох поезіях з іще більшою силою виділяється туга за Україною: «Сонце заходить», «Сон», «Заросли шляхи тернами» та ін. Найвищого звучання любов ця досягає в «Сні»:

Я так її, я так люблю,
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

То був справжній, глибоко-народний, демократичний патріотизм, якого не знала ще українська поезія. «История русов», «Книга бытия украинского народа» — лише прелюдія до тієї могутньої симфонії, яка зазвучала в поезії Шевченка часів заслання.

Як і в казематі, поет пише на засланні багато пісень, дуже близьких до народних: «Якби мені черевики», «І багата я», «У перетику ходила». «Ой люлі, люлі, моя дитино», «Ой стрічечка до стрічечки», «Ой чого ти почорніло», «Утоптала стежечку», «Якби мені, мамо, намисто» та ін. Чимало з цих пісень український народ співає нарівні зі справжніми творами фольклору.

Ховаючись від фельдфебельського ока з захалявною книжечкою, поет знаходив змогу писати і спічні й ширші ліро-епічні твори. Кілька поем написано на історичні й психологічно-побутові теми: «Чернець», «Швачка», «Сотник», «Сон», «Петрусь», «Москалева криниця», «Титарівна».

Казахську усну народну творчість використовує Шевченко в поемі «У бога за дверми лежала сокира».

На глибоко-соціальні теми написано поеми «Княжна», «Марина», «Варнак». В цих трьох поемах Шевченко показує розпусних панів-кріпосників, знущання їх над жінками. Марина люто мстить своєму панові. За жіночу честь вступається варнак, який розповідає про себе:

Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла...

У поемі «Марина» частково використані деякі ситуації російської поеми «Слепая». В поемі «Варнак» в образі головного героя є риси, що нагадують Кармелюка.

У середині 50-х років при новому комендантові Новопетровської фортеці — Ускові умови життя засланого поета трохи полегшали — він знов дістав змогу писати. За цей час Шевченко написав десять повістей. Одна з них («Повесть о безродном Петрусе») до нас не дійшла. Решта повістей у свій час, за життя автора, видрукована не була, але рукописи їх збереглися. Видруковані вони спочатку в журналі «Киевская старина» у 80-х роках з багатьма редакційними виправленнями і тільки в наш радянський час — за текстом Шевченка.

Повісті «Наймычка» і «Варнак» написані за фабулами однойменних поем. Можливо і «Повесть о безродном Петрусе» мала спільну фабулу з поемою.

Значно перероблено й доповнено сюжет повісті «Княгиня», коли порівняти її з поемою «Княжна».

Автобіографічний характер мала повість «Художник», де висвітлено викуп поета з кріпацтва й перші роки петербурзького періоду.

Цілком оригінальні були сюжети повістей «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша» (підписана псевдонімом К. Дармограй), «Близнецы», «Матрос» (або «Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Повісті Шевченка мають таке саме революційно-демократичне ідейне спрямування, що й поетична його творчість. Письменник виступає проти феодально-кріпосницького ладу, на захист скривдженого народу. Особливо з цього погляду цінні повісті «Музыкант», «Наймычка», «Варнак». Багато повістей цінні своїми психологічними й побутовими картинами. Цікаві вони й своєю мовою. Тут Шевченко продовжує справу Гоголя, збагачуючи російську мову багатьма українізмами.

Після смерті Миколи I друзі поета клопочуться за його визволення. Олександр II спочатку викреслив ім'я Шевченка зі списка амністованих, сказавши: «Этого я не могу простить, он оскорбил мою мать» (цар мав на увазі поему «Сон»).

Після багатьох додаткових клопотань поета звільнили. Довідавшись про цю радісну подію, Шевченко починає вести щоденник російською мовою, назвавши його «Журнал». Щоденник являє собою надзвичайно цікавий людський документ і літературний твір.

Через Каспійське море поет прибув до Астрахані, звідти на пароплаві «Князь Пожарский» піднявся Волгою до Нижнього Новгорода. Тут йому

довелось затриматись, бо царська влада переполошилась, довідавшись, що Шевченко прямує до столиці, і хотіла завернути його назад.

Здобувши дозвіл на в'їзд до Петербургу, Шевченко через Москву приїжджає в столицю. Тут він знайомиться з Чернишевським і зближується з групою російських революціонерів-демократів, згуртованих навколо журналу «Современник». Знайомиться він також з багатьма видатними письменниками: Марко Вовчок, Тургенєвим та ін.

Ще в Нижньому Новгороді відновлюється поетична діяльність Шевченка. Поруч із цим він приділяє увагу малярству, особливо багато працюючи над гравюрою, вважаючи, що цей мистецький жанр дає змогу наблизити мистецтво до народу. За свої досягнення в галузі гравюри Академія Мистецтв надала Шевченкові звання академіка.

Навесні 1859 року Шевченко виїхав на Україну. Побував він у рідній Кирилівці і в інших селах. Скрізь його глибоко вражає страждання покріпаченого селянства, зокрема і його родичів. Поет зустрічається з селянами і провадить з ними розмови на політичні теми. У наслідок доносів Шевченка заарештовують (втретє) і відправляють до Києва. Київський губернатор запропонував поетові виїхати до Петербургу.

Шевченко хотів одружитися з наймичкою Ликерою Полусмаковою, але земляки і землячки розладнали це одруження. Хворий, знесилений засланням, поет умирав самотнім.

Помер Шевченко 10 березня 1861 року, проживши рівно 47 років. На смерть Шевченка російський поет Некрасов відізвався віршем «Не предавайтесь особой унылости».

Похований він був на Смоленському кладовищі в Петербурзі, а в травні цього ж року прах його перевезли на Україну і поховали на Чернечій горі під Каневом. Могила поета, насипана руками народу, стала священним місцем, на яке зазіхнули тільки гітлерівські розбійники.

Творчість поета останнього періоду, відновлена після кількарічної перерви, свідчить про дальше зміцнення революційно-демократичних поглядів Шевченка. Ознайомлений з нелегальною літературою — «Колокол» Герцена, його виданнями («Полярная Звезда», «Крещенная собственность»), зв'язаний з російською революційною демократією, об'єднаною навколо «Современника», поет посилює боротьбу проти кріпосництва. Підготовлювана царатом реформа не була секретом. Про це писалось по журналах. Шевченко не вірить у реформу і закликає народ до рішучих революційних дій:

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

(«Я не нездужаю...» 1858)

Тут Шевченко перегукується з гаслом російських революційних демократів, що з'являється пізніше (1859): «К топору зовите Русь!» Збіг образів «сокири» й «топора» не випадковий — він свідчить про спільність революційної ідеології.

Поема «Неофіти» (1857) присвячена Щепкінові, який відвідав поета в

Нижньому Новгороді. Прочитавши «Полярную Звезду» пам'яті декабристів, познайомившись з декабристом Анненковим, Шевченко в алегоричних образах поеми зображує це перше покоління російських революціонерів. Недвозначними натяками поет розкриває, що «Неофіти» — не історична поема з римського життя, а твір про Росію, про боротьбу з царатом.

Проти царських сатрапів спрямована була незакінчена поема «Юродивий» (1857), задумана на зразок Пушкінської поеми «Анджело».

Лірика Шевченка останнього петербурзького періоду відзначається могутнім революційним звучанням. Використовуючи форми й образність біблійної поезії, поет з запалом, пристрастю старозавітного пророка обрушується на кріпосників:

...всюди
Вас найде правда-мста: а люди
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашой кровію, собаки,
Собак напоять...

(«Осії, глава XIV», 1859)

Гнів, обурення поета відбивають ту революційну ситуацію, яка назрівала в Росії напередодні реформи 1861 року.

Шевченко широко використовує біблійні форми в наслідуваннях молитов, псалмів, книг пророків Осії, Ісаії, Ієзекіїля. Це була лише форма, в якій втілювався революційний зміст. Різкий антицерковний характер мали такі твори, як «Юродивий» «Світе ясний», поема «Марія».

Проти кріпосництва спрямовані ще поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Ісаія гл. 35», «Сестра».

Про спроби перекласти «Слово о полку Игореве» свідчать два варіанти оригінального переспіву «Плач Ярославни».

У кількох поезіях виявляється самітність поета: «Минули літа молодії», «Якби з ким сісти хліба з'їсти». Розраду Шевченко знаходив у творчості, яка не припинялась до останніх днів його життя. Високо-ідейне розуміння завдань поезії виявляється в таких творах, як «Доля», «Муза», «Слава». Із словом «поезія» великий поет ніколи не жартував.

Передчуття близького кінця виявляється в поезії «Чи не покинуть нам, небого». Умираючи, поет відчував, що слава його не вмре, не поляже:

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І славу святую —
Безвічную — молодую...

І поет не помилився — слава його, безвічная, молодая, вічно житиме, сятиме в віках.

Шевченко був геніальним народним, національним українським поетом. Він завершив процес створення нової української літератури, вивівши її на широкий шлях світових літератур. Разом з тим Шевченко був родоначальником революційно-демократичної літератури. Шевченко досягнув вершин світового мистецтва, стерши грань між усною народною творчістю і художньою літературою.

На значення Шевченка вказував Ленін: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на диво щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна» (т. XVII, ст. 293).

Тільки за роки радянської влади вшанування пам'яті великого народного поета стало урядовою, всенародною справою.

Під час 125-ої річниці з дня народження поета «Правда» в передовій статті 6. IV 1939 року писала:

«Шевченко відкрив світові силу і красу українського слова. Він підніс українську літературу на височінь, гідну того народа, у якого багате історичне минуле, — народа, який ніколи не мирився з неволею та закріпаченням. Поет-селянин відбив у своїх творах всю глибину народної творчості, горе і скорботу народу, його революційну пристрасть. Шевченко був воістину великим українським кобзарем. Народні думи, легенди він одягнув у соковиті вірші і ці вірші народ перетворював у свої пісні».

Шевченко живе і в наш час. Його революційний вогонь, пристрасть, гнів проти німців горять в серцях доблесних бійців Червоної Армії, в серцях героїчних партизан, у серцях всіх радянських людей. Народ, що породив Шевченка, ніколи не замириться з неволею і закріпаченням.

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна рабою німецьких катів!

II. ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Шевченко і українська література XIX ст.

Шевченко, як ніякий інший поет, мав величезний вплив на весь дальший розвиток української літератури, літератури інших слов'янських народів.

На Шевченка мала певний вплив, як ми бачили, українсько-романтична поезія.

Разом з тим ми спостерігаємо й зворотне явище. Уже перший маленький «Кобзар» впливає на інших українських поетів-романтиків, сучасників Шевченка. Поезія Шевченка, як могутня хвиля, захоплює людину і тягне її за собою. За приклад можна взяти хоча б такого поета, як Афанасьєв-Чужбинський. Починає він свою діяльність майже одночасово з Шевченком. Поетика «Кобзаря» відразу ж підкоряє його собі і він пише поезію «Гарно твоя кобза грає...» яку довгий час приписували Шевченкові і навіть друкували в «Кобзарях» — так вона подібна характером своєї образності до нього, — хоча зовсім очевидно, що вона тільки присвячена Шевченкові.

Поезія Шевченка впливає на кожного українського поета. Тільки талановиті поети перетоплювали цей вплив у горнилі власної, оригінальної творчості, і благородний Шевченків метал сіяв уже новим блиском. А поети-епігони переспівували тільки «Кобзаря», «триндикали», як у свій час казали, під Шевченка.

На кожному постові, що намагався чинити ідейний опір Шевченковій поезії, доля жорстоко мстилася. В таку ситуацію потрапив, приміром, Панько Куліш. Почавши з оригінального наслідування українських народних дум («Україна») і не бажаючи підкорятись Шевченковому впливові, Куліш замовкає мало не на 20 років. Тільки після смерті Шевченка виступає він з новими поезіями, в яких нібито свідомо продовжує справу Кобзаря («Досвітки»). Сталося цікаве явище: ідейним своїм змістом збірка Куліша відмінна від «Кобзаря» і разом з тим сліди епігонського наслідування поетики Шевченка тут безперечно позначилися.

Куліш знову змушений на довгий час замовкнути, і виступає він вже 1882 року в «Хуторній поезії» цілковитим антиподом Шевченка. Справедливо Шевченка і Куліша порівнювали з Моцартом і Сальєрі.

Благодійний вплив Шевченкової творчості позначився на творчості Марка Вовчка, Федьковича і всьому дальшому розвиткові української літератури другої половини XIX століття.

2. Пантелеймон Куліш

Куліш — одна з найскладніших, найбільш суперечливих постатей в історії української культури. Важко тому дати одне якесь визначення. Суперечності Куліша досить влучно підмітив Ів. Франко:

«Усидчивый и энергический работник, собиратель самого разнообразного материала, притом натура страстная и самоуверенная, Кулиш был как бы маховым колесом машины, которое само не создает движения, но раз созданному дает равномерность и силу. Без творческой силы, какой обладали, напр., Пушкин, Гоголь или Шевченко, Кулиш всю жизнь искал новых дорог, сгорал страстью сказать какое-то важное слово. В данный момент твердо уверенный в правоте своего суждения, он тем не менее вскоре отвергал его, чтобы опять с такой же самой самоуверенностью отстаивать какое-нибудь другое. Эти колебания составляли трагедию его жизни, но вносили фермент в литературную жизнь Украины; в критических произведениях Кулиша при многих несправедливых и односторонних суждениях затрагивались верные и глубокие мысли, не падавшие даром на украинскую почву» («Южнорусская литература»).

Куліш деякий час був досить одіозною постаттю в історії української культури. У Куліша було багато провин перед народом, перед українським суспільством. І все таки слід рішуче підкреслити, що Куліш великий слід полишив в історії української культури. Відкидаючи все негативне в його діяльності, ми повинні об'єктивно відзначити те, чим він прислужився дальшому розвиткові української літератури.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897) народився в містечку Воронежі на Чернігівщині, в родині заможного козака — нащадка козацької старшини. Прав своїх на дворянство Куліш довести, проте, не міг. Вчився він у Новгород-Сіверській гімназії, де випадково здобув друге видання українських народних пісень Максимовича (1834) і з цього часу серйозно зацікавився усною творчістю. Не закінчивши гімназії, він деякий час учителював у поміщиків, а потім вступив до Київського університету. Довго вчитися тут Куліш не міг, бо від нього вимагали подати документи про дворянство.

У Києві він зближується з проф. Максимовичем, друкується в його аль-

манахах під назвою «Киевлянин», надсилає свої твори до Петербургу в «Ластівку» і російські журнали. Згодом Куліш знайомиться з Костомаровим, Шевченком і стає членом Кирило-Мефодіївського братства.

Одружується він з сестрою братчика Василя Білозерського — Олександрою Михайлівною, відомою в літературі під псевдонімом Ганна Барвінок.

1845 року Куліш переїжджає до Петербургу, викладає в гімназії та університеті, друкується в журналі «Современник», близько знайомиться з його редактором — Плетньовим. Готуючись до наукової діяльності, Куліш виїжджає 1847 року зі своєю дружиною за кордон. Але в Варшаві він був заарештований у справі братства і ув'язнений у казематі III-го відділу. Тому, що Куліш покаявся у своїх «провинах» перед царатом, його заслали тільки в Тулу, давши змогу працювати. Твори його, як і твори Шевченка і Костомарова, були заборонені. У Тулі Куліш вивчає іноземні мови, пише нові твори, які мають довести царатові каяття колишнього братчика, і надсилає їх у III відділ. Твори ці все одно не дозволяють до друку.

1851 року Куліш одержав дозвіл повернутися в Петербург, де працює над біографією Гоголя і виданням його творів, друкується в журналах під ім'ям свого знайомого — Макарова, підписуючи свої твори «Николай М.» Довгий час він живе на Україні, а потім знову повертається до Петербургу.

Після смерті Миколи I Куліш одержує змогу друкуватися під власним прізвищем. Він засновує в Петербурзі власну друкарню і розгортає величезну видавничу діяльність. За ці роки видано два томи дуже цінних фольклорно-літературних «Записок о Южной Руси» (1856—1857), про які високої думки був Шевченко, роман «Чорна рада», твори багатьох українських письменників.

1858 року він вперше виїхав за кордон. Повернувшись зза кордону, Куліш хоче видавати український журнал, але йому дозволяють видати тільки альманах під назвою «Хата» (1860), де надруковані твори Шевченка, Марка Вовчка, Щоголева, Ганни Барвінок, Кузьменка та ін. Рецензію на «Хату» написав Добролюбов.

1861-62 року в Петербурзі виходить за офіційною редакцією В. Білозерського журнал «Основа». Фактично журнал цей робив Куліш, друкуючи там багато своїх творів, редагуючи твори інших письменників. Рецензію на перший номер «Основи» написав Чернишевський.

Влітку 1861 року Куліш удруге виїжджає за кордон. Тут він починає після великої перерви писати вірші, які об'єднує потім у збірку «Досвітки» (СПБ, 1862).

У 70-х роках письменник головну увагу приділяє історичним студіям («История воссоединения Руси»). 1881 року він втретє виїжджає за кордон і на деякий час виходить з російського підданства. У Львові Куліш робить невдалу спробу встановити контакт між польськими шляхетськими колами і галицько-українською громадськістю. Тут він видає публіцистичну брошуру «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року», присвячену «мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові». Крім того, в Львові видано збірку віршів Куліша під назвою «Хуторна поезія» і перший том перекладів Шекспіра на українську мову — «Шекспірові твори».

Повернувшись зі Львову, Куліш живе самітньо на своєму хуторі Мотронівці під Борзною, продовжуючи писати. Більшість цих творів надруковано за життя письменника не було. Працездатність Куліша була величезна. Під час пожежі 1885 року, в наслідок підпалу будинку селянами, незадоволеними

крутим норовом пана, згорів український переклад усієї Біблії — Куліш розпочинає цей переклад наново, а закінчили його вже інші люди (Нечуй-Левицький і Пулюй).

1893 року в Женеві вийшла з друку збірка віршів Куліша «Дзвін» і в рік його смерті збірка перекладів Байрона, Шіллера і Гете — «Позичена кобза».

Помер Куліш 1897 року, похований у Мотронівці.

Діяльність письменника була надзвичайно багатогранна. Він виступав в усіх літературних жанрах. Крім того, був філологом, істориком, фольклористом, публіцистом, політичним діячем, видавцем.

Суперечності в світогляді Куліша дуже великі, але в кожному періоді його життя можна визначити основне, провідне. До арешту 1847 р. діяльність Куліша носила в основному буржуазно-демократичний характер. Про це свідчать такі його праці, як «Повесть об украинском народе» і перша редакція «Чорної Ради».

Після арешту і до реформи 1861 року Куліш відходить від попередніх позицій. Діяльність його, проте, зберігає переважно ліберальний характер.

Після реформи Куліш чим далі більше стає на консервативні позиції. Це не означає, однак, що окремі твори, окремі висловлювання письменника не перебувають в певній суперечності з позиціями цього періоду.

Найбільше значення має прозова творчість Куліша. Весь час він пише двома мовами і навіть російською мовою більш, ніж українською.

Починає він писати російською мовою — ряд оповідань, в яких літературно опрацьовує українські народні легенди й перекази. Значнішим твором серед них є повість «Огненный Змей». Під впливом Вальтера Скотта Куліш пише історичний роман — «Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (Київ, 1843). В романі показано побут України XVII століття. Роман «Чорна Рада» початий був російською мовою, а потім автор перейшов на українську мову і до арешту закінчив роман у двох редакціях. Видрукована була в свій час тільки російська редакція, і то не повністю.

На засланні написано кілька історичних повістей: «Алексей Однорог» та ін.

На початку 50 років написані кілька автобіографічних повістей під загальною назвою «Воспоминания детства Николая М.». Це були твори, однотипні з подібного жанру творами Л. Толстого, С. Аксакова і інших письменників. Деякі повісті Куліша з'явились навіть раніш за Толстого.

Поруч із цим Куліш пише проблемні і побутові повісті і оповідання: «Искатели счастья», «Майор», «Другой человек», «Украинские незабудки» та ін.

Всі російські прозові твори мають тільки історико-літературне значення.

Українською мовою Куліш пише небагато прозових творів. Першою надрукована в «Ластівці» казка «Циган» — літературна обробка народної казки. Друге оповідання «Орися» написано 1844 р., надруковано в «Записках о Южной Руси». Спочатку була надрукована значно поширена російська редакція цього сюжету («Самое обыкновенное происшествие»). В «Орисі» використано деякі фабульні ситуації «Одисеї» Гомера. Жанр твору — ідилія. В ній відтворено український старосвітський побут. «Орися» відзначається своєю прекрасною художньою мовою. Це безперечний крок вперед у розвиткові прозової літературної мови після Квітки.

Перша українська редакція «Чорної Ради» 40-х років навряд чи й збереглася (вона була в приватних руках, тому про неї ми нічого не знаємо). Редакція 1857 року («Чорна Рада» вийшла в Петербурзі) зазнала надзвичайно великої переробки. Коли порівнювати з першою друкованою російською редакцію — це, власне, два різні твори.

Усім нам відома редакція цінна тим, що це є перша спроба створити в українській літературі жанр історичного роману. Сам автор назвав свій твір «історичною хронікою 1663 року». Куліш зумів відтворити мальовничий місцевий колорит епохи. Певна тенденційність позначилась на романі. Автор не співчуває народному рухові, скерованому проти козацької старшини, але він за об'єднання Правобережної і Лівобережної України в межах єдиної держави і тим самим проти шляхетської Польщі. Романіст створив ряд яскравих персонажів: Кирило Тур, Шрам, Черевань, Сомко, божий чоловік, Брюховецький, Петро, Леся та ін. Вдала композиція роману, соковиті побутові картини й чудова мова становлять його незаперечну цінність.

Куліш не був поетом з покликання. Він міг десять років не писати зовсім. Усвідомлював це і сам письменник:

Я не поет і не історик, ні,
Я піонер з сокирою важкою —

казав він про себе. І це була правда. 1843 року, збираючи усну народну творчість, він пише поему «Україна» (вийшла в Києві). Це був широкий задум — подати віршовану історію України у формі українських народних дум. Перша книжечка була доведена до Хмельницького. У передмові сам автор відзначив, що за зразок йому правила «Іліада» Гомера. Куліш мав намір використати справжні українські думи і вправити їх у свій твір. «Україна» була невдалою спробою. Важко було в специфічному жанрі думи відтворити широкий період історії Київської Русі, перебування України під Литвою і Польщею. Цікава жанром, мовою, своєю передмовою — «Україна» далі не продовжувалась, — Куліш сам визнав свою поразку.

На засланні він пише вузько-автобіографічний віршований роман «Евгений Онегин нашего времени», але в свій час він надрукований не був.

Мовчав Куліш як поет аж до самої смерті Шевченка. Тільки після смерті великого кобзаря автор «України» бере на себе роль, яка була явно не під силу — заступити Шевченка, бути його продовжувачем. У наслідок цього з'явилась збірка поезій «Досвітки» (СПБ 1862). У збірку ввійшли переважно історичні поеми. Крім того, тут були ліричні поезії і переклади.

Тематика історичних поем охоплює різні періоди визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти. В поемі «Солониця» оспівано Наливайка, в поемі «Настуся» — Морозенка і дочку учасника походів Хмельницького — козака Обуха — Настусю, в поемі «Великі проводи», присвяченій матері Гоголя, — Хмельниччину.

Історичні поеми Куліша різко відмінні від Шевченкових поем подібного жанру. Відмінний насамперед ідейний зміст творів. Куліш не співчуває всім серцем революційно-настроєній народній масі, його симпатії привертає не наймит сирота Ярема, а отаман шляхетського панцерного полку Голка, який спочатку переходить на бік народу, а потім, закохавшись у панну Рарожинську, зраджує свій народ, бо відпускає полонених шляхтичів у ворожий табір. Народ справедливо карає смертю зрадника на очах Рарожинської. Панна з горя кидається в Дніпро. Куліш явно стоїть на боці Голки

і Рарожинської обзиваючи повсталу народну масу всілякими підкреслено ворожими епітетами.

А разом з тим в інших творах у нього є такі рядки:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється —
Поти серце українське
З панським не зживеться —

— рядки, що їх ніколи не забуває і не забуде український народ. Це один із виявів суперечностей у світогляді письменника.

Відмінні від Шевченкових історичні поеми і своєю образною системою. Шевченкові поеми, приміром, «Гайдамаки» — ліро-епічні твори, в них раз-у-раз виявляється щирий, безпосередній ліричний струмок:

Сини мої гайдамаки,
Світ широкий, воля.

У Куліша, навпаки, переважає суто-епічний елемент.

Шевченкові поеми різноманітні своєю технікою віршу, строфікою, мелодикою. Кулішеві поеми одноманітні — майже поспіль написані коломийковим (6—8) розміром. Мова досить бідна поетичними прийомами.

У збірці «Досвітки» вперше з'являються переклади Куліша, які він називав оригінальним терміном «переспіви». Він переспівує Міцкевича — балади «Русалка», «Чумацькі діти». Пізніше з'являється багато перекладів Шекспіра, Байрона, Шіллера.

Третя книжка поезій Куліша «Хуторна поезія» (Львів 1882) є виявом ізольованості, самотності поета, який протиставляє себе цілому українському суспільству. Особливо це виявилось у поезії «До рідного народу», де Куліш пише:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що повстав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих.

Ідейний зміст збірки має виразний реакційний характер — Куліш славить не тільки Петра I, але й Катерину II.

Українська демократія відповіла на збірку «Хуторна поезія» великою статтею Франка в львівському журналі «Світ».

Проте, разом з тим не можна не відзначити, що при всьому консервативному змісті поезій Куліша цього періоду — в них виявляються нові поетичні шукання, нова художня форма. Поети-сучасники Куліша, навіть не поділяючи його поглядів, повинні були зважати на новаторство Куліша. Леся Українка називала, приміром, автора «Хуторної поезії» і «Дзвона» своїм «ars poetica».

Подібний ідейно-художній зміст і форму мала остання збірка Куліша «Дзвін» (Женева, 1893).

Куліш є автором кількох великих історичних поем: «Григорій Сковорода», «Маруся Богуславка» і кількох драматичних творів: «Колії», «Байда, князь Вишневецький» та ін.

За життя Куліша з його численних перекладів надруковано було тільки перший том «Шекспірових творів» (Львів 1882). «Дон Жуана» Байрона і

збірку поезій Гете, Шіллера й Байрона — «Позичена кобза». Уже після смерті поета видруковано «Чайльд Гарольдову мандрівку» Байрона, основні твори Шекспіра і інші частини «Позиченої кобзи», де є чимало переспівів з російських поетів. Твори Шекспіра і Байрона друкувалися у Львові з передмовами Ів. Франка. Переклади Куліша дуже своєрідні, вони відбивають певний етап у розвитку української перекладницької техніки, але історико-літературне значення їх дуже велике. Куліш збагачував українську літературу жанрами, мотивами й образами російської і західно-європейської поезії і розвивав українську літературну мову.

Не вважаючи на хибність окремих оцінок творчості українських письменників (приміром Котляревського), критична та історико-літературна діяльність Куліша має велике значення. Куліш не побоявся поставити Шевченка і інших українських письменників поруч з класиками світової і російської літератури. Він робив сміливі спроби писати критичні роботи не тільки російською, але й українською мовою, разробляючи таким чином українську літературну мозу в жанрі наукової прози (напр., «Погляд на українську словесність» — у «Хаті», передмова до творів Квітки та ін.). Це саме стосується і популярно-публіцистичних його писань, приміром, «Листів з хутора», де окремим листом іде робота «Чого стоїть Шевченко, яко поет народний».

Куліш перший в українській літературі виступив у мемуарному жанрі — «Історичне оповідання» — спогади про Кирило-Мефодіївське братство в «Хуторній поезії».

Куліш був видатним українським лексикографом, знавцем і творцем законів літературної мови. Правопис, створений ним («Кулішівка») був прийнятий обаполи Збруча. Він лежить в основі й сучасного радянського українського правопису, абетки.

Мав, безперечно, рацію Михайло Коцюбинський, коли він, впорядковуючи альманах «Дубове листє» на пошану Куліша, писав до Франка й інших письменників:

«...дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових, Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної Ради» і сили інших цінних праць — має право на нашу велику повагу і вдячність».

3. Марко Вовчок

Як видавець і критик, Куліш у 50-х і на початку 60-х років був організатором українського літературного життя. Він увів у літературу кількох письменників, серед них і Марка Вовчка.

Маркс Вовчок (1834—1907) — псевдонім Марії Олександрівни Вілінської, по першому чоловіку Маркович, по другому — Лобач-Жученко. Походженням вона була росіянка, народилась у с. Єкатерінінському, Орловської губернії. Батько її армійський офіцер, мати — поміщиця. Мати після смерті чоловіка вийшла заміж вдруге. Вітчим був жорстокий кріпосник, і майбутня письменниця вже в дитинстві спостерігала в домі дуже важке життя кріпаків.

Два роки Марія Олександрівна навчається в Харківському пансіоні. Пере-

буваючи на Україні, вона чула українську мову і могла познайомитись з українською літературою.

Після пансіону Марія Вілінська живе в Орлі, в своєї тітки Мордвінової. Тут вона зустрічалася з російськими фольклористами Якушкіним, Кіреєвським, російським письменником Лєсковим і засланим за участь у Кирило-Мефодіївському братстві українським фольклористом — Панасом Марковичем.

1850 року Марія Олександрівна одружилася з Марковичем і разом з ним виїхала на Україну. Тут вона вдосконалила своє знання української мови, вивчала усну народну творчість, народні звичаї і побут. Марковичі живуть у Чернігові, в Києві, в Немирові, часто бувають на селах. Марія Маркович записує українські народні пісні, і деякі з них записів були видруковані в збірці Метлинського 1854 р. Слідом за цим вона починає писати «Народні оповідання». Перші два оповідання М. Маркович надсилає до Петербургу Кулішеві, як видавцеві «Записок о Южной Руси». Куліш спочатку гадав, що це записи з народних уст, але потім, уважно прочитавши, відразу оцінив літературний талант письменниці. Вона надсилає йому дальші оповідання, і Куліш видає 1857 року збірочку «Народні оповідання» під псевдонімом Марко Вовчок (датована збірка 1858 р.). У передмові до збірки Куліш високо оцінював талант молодої письменниці і відразу поставив її поруч з Квіткою, Шевченком.

«Народні оповідання» мали великий успіх серед читачів. Їх привітав Шевченко в своєму Щоденнику. Петербурзькі журнали друкують на своїх сторінках переклади їх на російську мову.

1859 року Марко Вовчок приїжджає до Петербургу вже як відома літераторка і стає особливо популярна в письменницьких колах. Вона знайомиться з усіма видатними російськими і українськими літераторами, зокрема з Шевченком, Тургенєвим, Кулішем. Тургенєв перекладає «Народні оповідання» на російську мову. 1859 року збірочка вийшла окремим виданням з передмовою Тургенєва (правда, пізніше письменниця в одному листі заперечила цей факт, зазначаючи, що перекладала вона сама, а Тургенєв дав тільки своє прізвище і написав передмову).

Разом з цим Марко Вовчок пише оповідання російською мовою, друкує їх по журналах і того ж 1859 року видає окремою книжкою під назвою «Рассказы из народного русского быта». Велику статтю з приводу цієї збірки написав Добролюбов («Некоторые черты для характеристики русского простонародья»).

У цьому ж році, разом з Тургенєвим, Марко Вовчок виїхала за кордон. Багато подорожувала вона по Німеччині, Австрії, Швейцарії, Італії, Франції та Англії. Довгий час жила в Італії і Франції (в Парижі). Письменниця познайомилась з багатьма відомими літераторами, зокрема з Флобером, Жюль Верном, з російськими демократами Герценом і Добролюбовим. Свої твори вона надсилає до Петербургу. Українські оповідання друкуються в «Основі». 1862 року в Петербурзі вийшла друга книга «Народних оповідань».

1867 року Марко Вовчок повертається до Петербургу. Панас Маркович у цей час помер (з ним вона не жила вже давно). Близьким другом письменниці стає її далекий родич російський критик Пісарев, якого незабаром спіткала трагічна смерть. Поет Некрасов з цього приводу присвятив Марку Вовчку поезію «Не рыдай так безумно над ним». У 60-х роках вона пише і друкує багато творів російською мовою («Живая душа», «Теплое гнездышко», «Записки причетника»), багато перекладає на російську мову (Жюль Верна,

Брема). У 70-х роках, у наслідок ряду непорозумінь, майже зовсім відходить від літератури. Померла й похована Марко Вовчок 1907 р. в Нальчику (Кабардино-Балкарія).

«Народні оповідання» складаються з двох груп творів. Основна частина оповідань спрямована проти кріпосництва. Друга частина відображає життя козацтва, непокріпаченого селянства. У порівнянні з Квіткою і трохи подібними своїм ідейним спрямуванням «Записками охотника» Тургенєва, Марко Вовчок пішла значно вперед. Письменниця щиро й глибоко співчувала кріпакам і правдиво відтворила їхнє життя. Особливо зворушливо описала вона страждання покріпачених жінок: «Горпина», «Козачка» та ін. Марко Вовчок створила надзвичайно цікаву художню розповідь з народних уст. Манерою оповідача з народу користувалися Гоголь, Квітка, Гребінка. Проте у цих письменників відчувався в цій манері художній прийом — письменник стояв за спиною свого оповідача. Марко Вовчок у розповіді від першої особи більш безпосередньо говорила від імені жінки-кріпачки. Їй — жінці близька й зрозуміла була психологія кріпачки. Тому в «Народних оповіданнях» заговорив ніби сам народ. Невипадково і Куліш сприйняв її перші твори, як записи з народних уст.

Поруч з цим у «Народних оповіданнях» була друга група творів, де зображувались побутові, психологічні конфлікти серед козацтва: «Максим Грімач», «Данило Гурч» та ін.

«Народні оповідання» мають в основному реалістичний характер, хоча романтична поетика ще позначилася на них. Деякі оповідання дуже близькі до романтичних творів. Приміром, оповідання «Чари» цілком романтичне. Його надіслано разом з іншими першими творами до Петербургу, але не вміщено Кулішем в «Народних оповіданнях». Куліш вважав, що воно порушує єдиний реалістичний характер збірки. Струмок романтизму особливо сильний в оповіданнях з козацького життя.

Мова Марка Вовчка багата, звучна, мелодійна, пересипана прислів'ями, приказками, дуже близька до народної.

«Народні оповідання» мали надзвичайний успіх: Шевченко присвятив авторові поезію «Марку Вовчку» (1859), де влучно назвав її «кротким пророком» і «обличителем жестоких людей несытых». Великий поет називав письменницю «молодою силою», «святою зіронькою», «своєю донею».

Уже в перших творах письменниця показує, як кріпаки рвуться на волю, намагаючись викупитися від панів («Викуп», «Отець Андрій»). У міру ідейного зростання Марка Вовчка, посилення її зв'язків з революційними демократами (Шевченко, Чернишевський, Добролюбов, Герцен), в її творах ширше відбивається протест, боротьба покріпаченого селянства проти панів: «Ледащиця», «Інститутка» (присвячена Шевченкові), «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», нарешті «Кармелюк».

Історично-патріотичний характер мають повісті «Невільничка», «Маруся». Так само, як і в перших оповіданнях, реалістичний і романтичний струмок поєднуються в її творчості, особливо в жанрі казки («Кармелюк» та ін.) і в історичних творах. Цілком реалістичні такі твори, як «Інститутка».

Подібний ідейно-художній характер носили і російські «Рассказы из народного русского быта». Багато з них були спрямовані проти кріпосництва: «Маша», «Игрушечка». Про останнє оповідання дуже тепло відізвалась Н. К. Крупська в одному звертанні до піонерів, надрукованому в «Пионерской Правде».

Російські повісті Марка Вовчка такого успіху, як антикріпосницькі її твори, вже не мали.

Марко Вовчок увійшла в класичну українську літературу. Під її впливом писали буковинець Федькович і Ганна Барвінок, на її творах вчилися Нечуй-Левицький, Панас Мирний, письменники-основ'яни.

4. Олекса Стороженко

Осібне місце в літературі 50—60-х років посідає Олекса Петрович Стороженко (1806—1874). Він походив з дворянської родини, був офіцером і брав участь у придушенні угорської революції 1848—49 рр. Потім служив чиновником на досить значних посадах. Зовні здавалось, що ця людина стоїть зовсім осторонь літературного життя. Але, обдарований од природи (письменник ще малював, грав на музичних інструментах), він справді цікавився літературою. Писати Стороженко почав досить пізно, двома мовами. Російською мовою написано кілька оповідань і роман «Братья-близнецы».

Українською мовою написано понад двадцять оповідань, друкованих у журналі «Основа» і виданих 1863 р. двома томиками під назвою «Українські оповідання».

Тематикою, жанром, манерою розповіді твори ці поділяються на дві групи. Одна, більша група творів — на фольклорно-історичні теми. До неї належать «Закоханий чорт», «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав», повість «Марко проклятий» (в цілому надрукована після смерті автора). Власне, твори ці історичними можна назвати дуже умовно. Автор не додержується історичних фактів. Це твори про українське минуле, але без належної історичної конкретизації. Стороженко широко використав українську усну народну творчість: казки, перекази, приказки, прислів'я. На фольклорних мотивах побудовано повість «Марко проклятий» — один з найбільших творів письменника, український варіант світової теми про Агасфера.

До другої групи належать гумористичні твори «Голка», «Вуси» та ін. Всі вони також побудовані на усній традиції.

Стороженко написав драматичний твір «Гаркуша» — про українського селянина-протестанта, що його пани вважали за розбійника. Стороженко підкреслив у п'єсі благородство Гаркуші.

Критика поставилась до українських оповідань Стороженка негативно. В журналі «Современник» з'явилась велика рецензія, в якій авторові закидалось, що він далекий від реальної дійсності (вважають, що рецензію писав історик літератури О. Пипін). Франко згодом вважав Стороженка талановитим, але досить безідейним оповідачем.

Світогляд письменника був безперечно консервативний, але в українській прозі Стороженко полишив чималий слід — він талановитий оповідач, майстер своєрідної розповіді. Стороженко не відгукується на сучасні теми; він — романтик, весь у минулому, десь у XVIII сторіччі, але твори його читаються і наступними поколіннями з інтересом. Після розповіді Квітки і навіть у порівнянні з розповіддю Куліша і Марка Вовчка — розповідь Стороженка — дальший крок вперед. Цінне тут перш за все намагання відійти від оповідача, від манери оповідати від першої особи, перейти до стилю об'єктивної розповіді. Стороженко збагатив українську літературну мову, широко використавши нашу усну народну творчість. В його творах — жвавий,

цікавий діалог, тонкий, блискучий український гумор. Проза Стороженка, не зважаючи на свою ідейну відсталість — певний етап, після якого тільки з'являються Нечуй-Левицький і Панас Мирний.

5. Степан Руданський

Одним із талановитих поетів, що були безпосередніми учнями Шевченка, був Степан Васильович Руданський (1834—1873), син священика с. Хомутинці, на Вінничині. Вчився він у Кам'янець-Подільській семінарії, де й почав під впливом Шевченка поетичну діяльність. Батько Руданського хотів, щоб син учився в Духовній академії. Поет поїхав до Петербургу і, всупереч волі батька, вступив до Медично-хірургічної академії. Батько не допомагав синові, і Руданський, бувши студентом, дуже бідував (див. автобіографічну поезію «Студент»).

Друкуватися поет почав в «Основі». По закінченні академії Руданський виїхав до Одеси, а потім до Ялти, де працював лікарем. Тут він помер, не розвинувши повною мірою своїх творчих можливостей. Він намагався видати збірку своїх поезій, але вона не побачила світу — чи то в силу цензурних труднощів, чи в силу ідейного опору деяких «земляків». Руданський намагався пробити собі дорогу до галицьких журналів, але й там надруковано було спочатку дуже мало його творів.

Це була трагедія поета, який написав досить багато, але майже не бачив своїх творів надрукованими. Спадщина Руданського друкувалась уже після його смерті, в галицьких виданнях, Франком і Кримським.

Творчість поета складається з кількох жанрів: лірики, балад, епічних поем, співомовок, байок. Крім оригінальних творів, йому належить декілька перекладів.

У ліриці Руданський виступає під впливом Шевченка, Некрасова, народної пісні. Інколи тут бренять соціальні мотиви («Студент», «Наука» та ін.). Мелодійні пісні його стали популярні, нарівні з народними: «Повій, вітре, на Вкраїну», «Сиротина я безродний».

Руданський був цілковитим новатором у жанрі «співомовок» — своєрідному віршованому народному анекдоті. Чисто народна мова, живий, іскристий гумор, легкий, плавний, граціозний вірш зробили його співомовки безсмертними творами. Під впливом Руданського Франко писав «Нові співомовки».

В історичних поемах і переспіві «Слова о полку Игореве» («Ігор Сіверський») Руданський виступає палким українським патріотом.

З багатьох його перекладів відомі «Іліада» (розміром і складом української народної пісні), «Війна жаб і мишей», «Краледвірський рукопис».

Руданський — талановитий, своєрідний поет, що полишив чималий слід в історії української поезії. Твори його багато разів перевидавались і завжди знаходять читача.

6. Анатоль Свидницький

Серед прозаїків 50—60-х років своєрідне місце посів Анатоль Патрикійович Свидницький (1834—1871). Син священика з Поділля, він учився в Шаргородській бурсі, а потім деякий час у Київському університеті, дуже бідуючи. Взагалі особисте життя письменника було повне невдач. Літературну його діяльність стимулював журнал «Основа». Для нього він написав етногра-

фічний нарис «Великдень у подолян» і повість «Люборацькі». Повість надрукована не була. Можливо, редакції не сподобався надто сміливий реалістичний показ у ній життя попівства.

Наприкінці 60-х років Свидницький відновив був літературну діяльність, друкуючи цікаві художні нариси-оповідання російською мовою у газеті «Киевлянин».

Повість «Люборацькі» тільки через 15 років після смерті автора потрапила в Галичину, і Франко надрукував її в журналі «Зоря». Редакція журналу, орієнтуючись на попівського читача, виправила багато місць, зменшуючи гостроту висловів. Повний текст повісті надрукував письменник Олександр Кониський зі своєю передмовою тільки 1901 року.

Повість «Люборацькі» є визначним ідейно-художнім явищем в українській прозі. З'явившись у свій час, вона могла б відіграти більшу роль у дальшому розвитку літератури.

«Люборацькі» — до певної міри автобіографічний твір. В образах старих Люборацьких показано батьків письменника, в образі Антося багато рис нагадує самого письменника. Ідея повісті глибоко патріотична. В ній доведено, як шляхетське виховання, семінарська освіта калічили українську молодь, відривали її від народу.

У порівнянні з романом Куліша, «Народніми оповіданнями» Марка Вовчка і оповіданнями Стороженка, повість «Люборацькі» — дальший сміливий крок вперед. Свидницький перший виступає в жанрі повісті з сучасного життя, відійшовши цілком від манери розповіді від першої особи. Він створює цікавий сюжет, виразні, пластичні, реально окреслені характери. Мова жива, з багатьма влучними, дотепними спостереженнями, щирим гумором.

У повісті багато спільних рис з «Очерками бурсы» Помяловського, але написані вони в один і той самий час, незалежно одне від одного.

Свидницький був автором кількох популярних у свій час пісень: «Вже більше літ двісті, як козак в неволі», «Україно, мати наша» і «В полі доля стояла».

7. Інші письменники 60-х років

Журнал «Основа», що виходив у Петербурзі 1861—62 рр., друкуючи на своїх сторінках твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, разом з тим давав притулок молодим, свіжим талановитим силам. Тут уперше були видруковані українські твори Стороженка, Руданського, Свидницького.

Серед інших письменників, що друкувалися в «Основі», відзначимо Данила Лукича Мордовця (Мордовцева), що 1859 року видав у Саратові «Малороссийский сборник». Тут була видрукована його поема «Козаки і море». В «Основі» він надрукував кілька українських оповідань: «Дід звонар», «Салдатка» та ін. Пізніше написано багато історичних романів і повістей російською мовою, популярних серед тодішніх читачів. Виступав він також як театральний критик і публіцист (зокрема відповів Кулішеві брошурою: «За крашанку — писанка»).

Ганна Барвінок (дружина Куліша) почала друкуватися в «Хаті», а потім друкувалася в «Основі» ще й під псевдонімом А. Нечуй-Вітер. Вона наслідувала Марка Вовчка, описуючи жіноче горе.

В «Основі» почав друкуватися Олександр Якович Кониський За участь в українському культурному русі він був засланий царським урядом

до Архангельська. Пізніше Кониський — член Київської «Громади» (з неї потім вийшов) — підтримував зв'язки з галичанами, був одним з ініціаторів заснування Товариства ім. Шевченка у Львові, згодом перетвореного на наукове товариство, що виконувало тоді функції Української Академії Наук.

Кониський відомий у літературі своїми проблемними тенденційними повістями «Юрій Горовенко», «Семен Жук і його родичі», «В гостях добре, а вдома ліпше», друкованими в Галичині. Крім того, він був видавцем популярного підручника з арифметики — «Щотниця», критиком ліберального напрямку та істориком літератури. Кониський залишив капітальну біографію великого українського поета Тараса Шевченка (Львів, 1898, 1902).

Серед інших письменників тих часів слід згадати О. Навроцького, П. Кузьменка, Ф. Морачевського, В. Дорошенка, Кулика Дмитра Омельковича (Олександровича), М. Вербицького та інш.

8. Леонід Глібов

Найвидатнішим українським байкарем був Леонід Іванович Глібов (1827—1893). Народився він в родині управителя поміщицького маєтку на Полтавщині, вчився в Полтавській гімназії і Ніженському ліцеї. Деякий час Глібов учителював у Чорному Острові на Поділлі, а потім у Чернігівській гімназії.

Поетична його діяльність почалась ще в Полтавській гімназії виданням книжечки російських віршів «Стихотворения Леонида Глебова» (1847). У Чернігові Глібов гуртує навколо себе українську інтелігенцію. Пізніше чернігівська «Громада» прибрала назву «Курінь». На початку 50-х років Глібов починає писати байки українською мовою, друкуючи їх в газеті «Черниговские губернские ведомости». Бере він участь згодом і в журналі «Основа». Вихід «Основи» подає Глібову думку видавати власний журнал — він стає редактором російсько-українського видання «Черниговский листок» (1862—63). Один час після закриття «Основи» це був єдиний орган, де могли друкуватися твори українських письменників у межах Росії.

За свою діяльність Глібов зазнав у роки реакції (1863) переслідувань. У нього поліція робить трус, після чого його звільнили з посади учителя гімназії. Тільки 1867 року дістав він змогу працювати в земській друкарні.

Українською мовою Глібов виступає в поетичних жанрах байки, лірики, творів для дітей (загадки, акростихи та ін.).

Байки Глібова за життя поета видано трьома виданнями: 1863, 1872 і 1882 рр. Два останні видання були доповнені в порівнянні з першим. В останні роки життя байкар друкується у львівському журналі «Дзвінок». Фабули байок він часто запозичав у Крилова, надаючи їм оригінальної української інтерпретації. Це особливо впадає в око, коли порівняти, приміром, байки «Тришкин кафтан» і «Охримова свита». Найбільш характерні байки першого періоду творчості (50—60-і роки) такі, як: «Вовк і кіт», «Вовк і вівчарі», «Лебедь, щука і рак», «Вовк і лисиця», «Мірошник». «Вовк та ягня», «Дві бочки», «Жаба і віл», «Щука». В образах хижаків — вовків, лисиць, щук байкар критикував кріпосників, чиновників, а в образі ягнят показував безправність селянства.

В байках другого періоду — «Коник стрибунець», «Мальований стовп»,

«Солом'яний дід», «Цуцик», «Жаба» та ін. Глібов висміює чиновників, земських діячів, міщан.

У порівнянні з байками Крилова байки Глібова мають такі характерні особливості — в них більше етнографічно-побутового елементу, більше ліризму. Вірш байки інколи набуває пісенного розміру. В останньому періоді фабули деяких байок оригінальні.

Байки Глібова стали класичними творами нашої літератури, на яких виховуються покоління українських дітей. Особливої популярності набули й інші його твори для малих читачів.

Лірика Глібова має інтимний романтично-сентиментальний характер. Поезія «Журба» («Стоїть гора високая») стала популярною народною піснею.

Вірш всієї поезії Глібова легкий, плавний, мелодійний, мова чисто народна. Слідом за ним ідуть такі байкарі, як Старицький, Грінченко.

Глібов — автор одноактного драматичного твору «Помирились».

9. Яків Щоголів

Серед талановитих поетів післяреформеної доби, що, продовжуючи Шевченкові гуманістичні традиції, мали свій власний голос, виділяється Яків Іванович Щоголів (1824—1898). Народився він у дворянській родині в Охтирці, на Харківщині, вчився у харківській гімназії та університеті. Ще гімназистом Щоголів почав писати і друкувати російські вірші в петербурзьких журналах. В альманасі «Молодик» надруковано разом з російськими і кілька українських його віршів. Своїми творами молодий поет привертає увагу професорів Срезневського й Метлинського, і вони перетягають його з юридичного на філологічний факультет. Кілька поезій Щоголів передав Метлинському, але в «Южном Русском сборнике» вони чомусь не були вміщені.

По закінченні університету він вступив на службу і відійшов від літературної діяльності. Через багато років стався такий випадок. Бувши в гостях, Щоголів почув, як господиня заспівала пісню «Гей у мене був коняка...» і пізнав у словах її свій вірш «Гречкосій» (він має ще й другу назву «У полі»). Виявилось, що вірші, не надруковані Метлинським в 1848 році, потрапили через студента Нізовського до Куліша і були надруковані в «Хаті» 1860 року. Тільки через п'ять років Щоголів довідався, що його вірші надруковані, а один з них навіть покладений на музику. Факт цей безперечно характеризує тодішнє літературне життя на Україні.

Після цього Щоголів написав кілька нових віршів і передав через свою знайому українському композиторові Єдличці. 1876 року кілька нових віршів передано Кониському для надрукування в альманасі «Луна» (1881).

Наприкінці 70-х років Щоголів вийшов у відставку і віддався поетичній діяльності. Кілька віршів надруковано в альманасі Старицького «Рада» (1883). Цього ж року вийшла з друку перша збірка поезій, названа ім'ям рідної улюбленої річки «Ворскло». За винятком кількох поезій, всі інші побачили світ уперше. Не ввійшли сюди ранні вірші, зокрема друковані в «Молодику». В рік смерті поета вийшла друга і остання його збірка «Слобожанщина» (1898).

Щоголева довгий час вважали естетом і парнасцем в українській поезії. Він старанно, філігранно працював над своїми поетичними творами, друкував їх невеликим тиражем, на хорошому папері, справді виявляючи при цьому мистецький смак і любов до книги. Але цього мало, щоб зараховувати поета

до естетів-парнасців. Цілий ряд провідних мотивів його творчості стверджує гуманізм Щоголева, щире співчуття стражданням народних мас. У нього є цикл, так званих, «ремісничих» поезій, де він оспівує різні галузі людської праці: «Ткач» «Бурлаки», «Чередничка», «Безталання» та ін. Багато поезій виявляє тяжку долю дітей і жінок: «Дівчина», «Покірна», «Неня», «На могилі», «Вівчарик». Програмова поезія «Струни», вміщена першою в збірці «Ворскло», вказує на те, що соціальні мотиви сам поет вважав провідними в своїй творчості:

Бачив я, як сильні правду
Бішено топтали,
Як у бідного багаті
Крихту одривали;

Як сірома попід тинню
Згорблена тулялась;
Над роботою за скибку
Кров'ю обливалась;

І як мати неодмовна
Хворую дитину,
Пригортаючи до серця,
Кутала в ряднину;

Як ту вродницю побідну
Лихо заїдало,
Й молоде та пишне тіло
Дарма пропадало.

Все я бачив; од усього
Серце надривалось, —
І тоді журливе слово
На папір прохалось...

Щоголів сильний у виявленні й показі народного горя часів пореформеної доби. Але там, де поет намагається шукати причин, робити ширші узагальнення, він виявляє цілковиту безпорадність, консерватизм, обмеженість свого світогляду: «Верцадло», «Степ», «До бурсаків» та ін.

У багатьох поезіях на історичні теми Щоголів виступає палким українським патріотом. Балади його мають романтичний характер. Поет — великий майстер описової пейзажної лірики.

На поезії Щоголева позначився великий вплив російської поезії, зокрема Лермонтова, Козлова (з якого він переклав «Вечерний звон»), Тютчева, Фета, Некрасова.

Ідейний зміст поезії Щоголева, його праця над віршовою формою, мовою робить спадщину поета класичним надбанням української літератури. Сучасниками його були поети Старицький, Манджура, Грабовський, про яких мова буде далі.

10. Література Західної України і Федькович

Революція 1848 року в Австрії відкрила нову сторінку в історії української літератури на Західній Україні.

Скасування панщини не поліпшило грунтовно життя селянства. Капіта-

лістичний розвиток був рухом вперед, але разом із тим він приніс багато лиха трудящим масам. У розвитку української культури в Галичині й Буковині революція 1848 року відограла безперечно позитивну роль.

Українське населення дістало деякі, дуже куці, обмежені політичні права, право вибирати в установчі збори, до парламенту. Все це посилює політичну активність українців, посилює боротьбу з польською шляхтою, яка весь час намагалась накидати нашому народові своїх шляхетських кандидатів. Проте, бувало й так, що селяни не хотіли обирати ні польських шляхтичів, ні українських попів, а просували своїх неписьменних або напівписьменних кандидатів.

Цю політичну боротьбу інколи використовував віденський цісарський уряд, підтримуючи, то галицько-українських політичних діячів (напр., під час самої революції 1848 р., під час польського повстання 1863 р.), то польську шляхту, з якою була встановлена цілковита згода і спілка з 1867 року.

Після революції починає розвиватися галицько-українська періодична преса — «Зоря Галицька» та ін. Вперше влаштовуються українські аматорські вистави, що призводять до утворення в 60-х роках галицько-української трупи. Скликається перший з'їзд галицько-українських діячів і учених, що засновує науково-освітнє товариство «Галицько-руська матиця» за зразком інших слов'янських «матиць». Українська мова набуває прав громадянства в початкових, а згодом і в середніх школах. Засновується кафедра української мови у львівському університеті. Першим професором її був член «руської трійці» Яків Головацький.

Під впливом трійці виступають нові сили. Учений Петрушевич у праці, написаній польською мовою: «Słów kilka w obronie narodowosçi ruskiej» захищає самостійність українського народу, але інші свої твори пише штучною мовою — «язичієм», а не народною українською мовою. Богдан Дідицький, видавець кількох газет, автор популярної «Історії Руси» (тобто України), писав вірші, поеми — «Буй Тур Всеволод», «Конюший», теж мовою ще далекою від народної. З табору польської шляхти вертається до свого народу Іван Наумович, якого називали «просвітителем Галицької Руси» за його освітню діяльність серед народу. Івана Гушалевича за вірш «Мир вам, браття, всім приносим» прозвали «галицько-руським соловієм». Вірш цей довгий час був майже національним галицьким гімном.

Ще до революції виступили письменники Устиянович і Могильницький, але розвинули свою творчість у другій половині століття. Микола Устиянович відомий як поет і прозаік. Його оповідання «Месть верховинця», «Страсний четвер» вважались кращими зразками галицько-української прози до появи Федьковича. Антін Могильницький є автор епопеї «Скит Манявський». Рудольф Мох дав живу картину з часів панщини в творі «Справа в селі Клекотині».

Проте цей розквіт літератури тривав недовго. Уже 1849 року почалась реакція, перевагу в політичному житті бере польська шляхта. Деякі діячі у своїй опозиції до польської шляхти скочуються в реакційний москвофільський табір. Історик Денис Зубрицький, світоглядом своїм кріпосник, прибічник абсолютизму, писав спочатку польською мовою. Потім, познайомившись з російським ученим — реакціонером Погодіним, став проповідником приєднання Галичини до царської Росії. У 50-х роках навколо Зубрицького групуються молоді галицькі сили, віддаляючись від народу, його мови, яку Зубрицький презирливо називав «говором пастухов». Галицькі «общеруси» не знали як

слід ні російської мови, ні літератури. Вони схилялись не перед Пушкіним, а перед Хомяковим, вони не визнавали Гоголя (крім «Тараса Бульби», який був 1852 р. перекладений на «язичіе»).

На 1859 рік припадає так звана «азбучна війна». З ініціативи ренегата Євсевія Черкавського і чиновника Іречка, галицький губернатор поляк-шляхтич Голуховський подав центральному віденському урядові проект переводу всіх галицько-українських видань на латинку. Галицьке духівництво почало агітацію проти реформи, і проект, що мав на меті дальшу полонізацію українців, залишився без наслідків.

Азбучна війна трохи пожвавила культурно-політичне життя, розворушила інтелігенцію. Культурно-політичний процес на Україні знаходить свій відгомін в Галичині. Тут друкуються твори Шевченка, заборонені в Росії, привозяться твори Куліша («Чорна Рада», «Записки о Южной Руси»), «Народні оповідання» Марка Вовчка, інші видання Куліша і, нарешті, журнал «Основа».

Усе це разом дещо відживило громадсько-політичне життя в Галичині в 60-х роках. Засновується крайовий с о й м. Перевагу тут мали польські шляхтичі, але 40 мандатів усе таки одержали українці — попи й селяни. Українські депутати порушували питання про скасування «сервітутів» та інших залишків панщини. Шляхта обвинувачувала галицьке попівство мало не в «комунізмі».

У соймі пролунав голос графа Борковського: «Tu niema Rusi» («Тут нема України»). Боротьба між українським народом і польською шляхтою посилилась. Вона знаходила свій відбиток і в боротьбі за обряд, і в літературі. Шляхта намагалася підкупити галицьке духівництво. Це відобразив у своїй драмі-сатирі 1861 року невідомий автор.

Під час повстання 1863 р. польська шляхта знову намагалася привернути на свій бік галицьке духівництво й молодь, але успіху не мала. Галицька українська громадськість устами Остапа Левицького висміяла цей рух у Галичині.

У літературі в ці часи з'являється збірник, виданий Б. Дідицьким за участю багатьох письменників, під назвою «Зоря галицькая яко альбум» (1860). Він же починає видавати газету «Слово», яку критикував за відділення від народу Чернишевський. Творчість Шевченка, поширена в Галичині, робить переворот у літературі. Письменники, що не приєднуються до нового руху, втрачають свій вплив на молодь, на широкі верстви читачів. У заснованих у Львові журналах «Вечорниці», «Нива», «Русалка», «Мета» друкуються письменники всієї України, бо в цей час «Основа» вже перестала виходити.

І все ж таки галицько-українська література в ці часи була дуже квола, немічна. У ній не було великих талантів. Платон Костецький переходить у польський табір, Євген Згарський, автор поем «Святий вечір» і «Маруся Богуславка», не відзначається великим талантом. Ксенофонт Климкович, що видав уперше поему Шевченка «Сон», став потім «общерусом». Так само скромні таланти були в Данила Танячкевича, Володимира Шашкевича (сина Маркіана) і Федора Заревича, автора новел і першої повісті з життя галицько-української інтелігенції — «Хлопська дитина».

Дуже талановитим письменником серед них був буковинець Осип Юрій Ф е д ь к о в и ч (1834—1888). Народився він у м. Сторонці-Путилові, у гірській мальовничій частині зеленої Буковини. Батько його був сполонізований шляхтич Адальберт Гординський-Федькович, мати з православної попів-

ської буковинської сім'ї. Федькович не любив батька і згодом вигадав навіть версію про своє походження від гуцула Коссована. Дитинство його проминуло серед гірських українців-гуцулів. Від матері і старшої сестри перейняв Федькович багато гуцульських пісень, казок, переказів про опришків та їхнього ватажка Довбуша.

Учився він у німецькій нижчій реальній школі в Чернівцях, але, не закінчивши її, втік у Румунію на заробітки. Звідти його через кілька років примусово повернули і з вимоги батька віддали в жовніри австрійської армії. Федькович приятелював з товаришами, співав їм пісень або розповідав сестрині казки. Незабаром він дослужився до офіцера.

Навчаючись у німецькій школі, обертаючись серед німецького товариства, Федькович почав писати вірші німецькою мовою. Потім він зазнайомився з двома україно філами — учителем гімназії Костем Горбалем і кандидатом богослов'я Антоном Кобилянським. Під їхнім впливом молодий офіцер згадує своє гуцульське дитинство і починає писати українською мовою, оспівувати свій рідний край. Чудово володіючи гуцульським діалектом, він вводить його в літературу і залишається йому вірним до кінця життя.

Художнє чуття відразу ж підказало йому основну тему поезії і прози — рекрутське життя з усім тагарем і жахом і нечисленними розвагами. Перші його поезії, навіяні враженням походу 1859 року до Італії, викликали серед галицько-української молоді величезне захоплення. Всі бачили в Федьковичеві гідного наступника Шевченка. Сам поет повірив у це, подався у відставку і весь віддався літературі, служінню рідному народові. Та талант його не міг, ясна річ, дорівняти Шевченковому генієві. Запас спостережень небавом вичерпався, сама спостережливість ослабла, і він став механічно наслідувати Шевченка.

Не вдалися Федьковичу і спроби драматургічної творчості (драми про Довбуша, Богдана Хмельницького), так само як і спроби відтворення давнього епосу з уривків народних пісень.

У міру того, як поет віддалявся від життя і його актуальних інтересів, його все більше переставали розуміти. Федькович розчарувався в оточенні і на початку 70-х років у песимістичному настрої подався у гуцульські гори. Тут він носить гуцульське вбрання, нічим не відрізняючись від побуту простих людей. Його обрали на старосту, він заступав селянські інтереси в суді, навчав дітей грамоти. Під кінець життя він переїхав у Чернівці, де й помер 1888 року. Гуцули кіньми приїхали на похорон свого поета.

Перші поезії Федьковича надруковані 1861 року у полемічній брошурі А. Кобилянського «Слово на слово до редактора «Слова». Автор доводив, що треба писати не «язичієм», а народною мовою і як зразки наводив поезії Федьковича. Наступного року видано збірочку під назвою «Поезії». Повну збірку творів видано після смерті письменника за редакцією Франка і Колесси.

До кращих його творів належать жовнірські поезії «Дезертир», «Рекрут». «Сестра», «Новобранчик», «Нічліг», «Ой вийду я з хати», де відтворені тяжкі переживання молоді, яка потрапила в чужу їй, цісарську армію.

У ряді поезій оспівано Довбуша. Образ гуцульського ватажка ми зустрічаємо в поезіях «Сонні мари», «Убогий легінь», «Довбуш». У поемі «Лук'ян Кобилиця» оспівано другого буковинського ватажка, який поєднався 1848 року з угорськими революційними повстанцями в боротьбі проти цісарської влади і панів.

У деяких ліричних поезіях відтворюється важке життя гуцулів під панами: «Пречиста діво, радуйся, Маріє». Оспівує він також багату буковинську природу: «Дністер» та ін. поезії. Сам поет не приховував, що він свідомо наслідує Шевченка. У поезії «Нива» Федькович писав:

Займу воли круторогі,
Та й з'орю гори, долину,
З'орю гори та й долину,
Як наш Тарас, як мій тато,
Научив мене орати...

Вплив Шевченка виразно позначився на всій поезії Федьковича. Талановите відтворення життя, широке використання усної народної творчості гуцулів, гуцульський діалект — все це разом робить, проте, поетичну спадщину Федьковича своєрідним, оригінальним явищем в українській поезії.

У прозі так само спершу відбивається життя жовнірів: «Сафат Зінич» та інші. У багатьох оповіданнях описано сильні характери, особливий побут, звичаї гуцулів: «Люба-Згуба» та ін. На прозі Федьковича виразно позначився вплив розповідної манери, творчих прийомів Марка Вовчка, але знов таки в силу вказаних причин проза письменника, як і його поезія, весь час знаходять свого читача. Повісті були видані 1876 року в Києві з передмовою Мих. Драгоманова. Прочитавши оповідання із повісті Федьковича, великий російський письменник І. С. Тургенєв писав Драгоманову: «тут только и бьет ключ живой воды, а все остальное (Тургенєв мав на увазі галицьку літературу, — **Ред.**) — либо призрак, либо труп».

Драматургія Федьковича має тільки історико-літературне значення.

Поетична і прозова спадщина письменника — визначне явище в українській літературі.

11. Література 60—90-х років

Реформа 1861 року розв'язала сили для капіталістичного розвитку в Росії і на Наддніпрянській Україні. Скасовано панщину, але життя селянства не поліпшено. Залишки кріпацтва, суперечності пореформеної епохи зумовлюють новий характер визвольної боротьби. Ленін визначає час від 1861 до 1895 р. як різночинський період у визвольному русі в Росії.

У цьому періоді виступають ще революційні демократи-просвітителі. На героїчний шлях боротьби з царатом стають народники, хоч теорія їх була помилковою. Тільки під кінець цього періоду з'являються робітничі, марксистські, соціал-демократичні організації.

Боротьба на Україні ускладнюється в ці часи посиленням національно-колоніального гніту. Активізація українських буржуазно-демократичних елементів, зростання боротьби трудящих мас за своє визволення викликають цілий ряд реакційних, репресивних заходів царського уряду. Коли раніше, до реформи, переслідувались тільки таємні політичні організації, типу Кирило-Мефодіївського братства, то після 1861 року переслідувань зазнають і більш помірковані елементи, а також ліберали (Кониський, Чубинський).

1863 року видається валуєвський указ про заборону видання української літератури для народу. 1876 року видається царський указ, яким за-

боронено довозити українські книги зза кордону, ставити на театрі українські п'єси і навіть друкувати українські тексти до музики. Деякі з цих обмежень скасовано тільки після революції 1905 року.

Україна втратила свого генія, свого революційного проводиря Тараса Шевченка. Ніхто особисто, не міг його заступити. Але він, як чарівник, викликав у народі нові сили, і політичний і культурний рух на Україні росте й розвивається, не зважаючи на всі утиски й переслідування.

Ще за життя Шевченка з'являються в Петербурзі перші числа українсько-російського журналу «Основа» (1861—1862). Політична програма «Основи» в порівнянні з широкими цілями Кирило-Мефодіївського братства була звужена до завдань національно-культурного відродження України без розв'язування основних, злободенних, кардинальних проблем суспільного життя. Шевченко помер. Не так урядові нагінки, як суперечності між керівниками журналу (Куліш, Білозерський, Костомаров) були головною причиною того, що журнал припинив своє існування, не дотягнувши навіть до кінця другого року. І все таки журнал «Основа», при всій своїй обмеженій програмі, відограв велику роль у дальшому розвиткові української культури — він покликав до життя нові, свіжі, молоді сили, стимулюючи їхню національну, культурну і літературну діяльність.

У перші роки після реформи пожвавлюється політичне і культурне життя на Україні. Росте національна свідомість серед інтелігенції. У молоді з'являється бажання зблизитись з простим народом і працювати на його користь. Спочатку воно виявляється тільки в зовнішній формі. Молодь одягає селянську одежу, засвоює селянські звичаї. На Правобережжі це було наслідування традиції польських так званих «балагулів» кінця 30-х і 40-х років. Тепер шляхтичі стали називати їх «хлопоманами», і самі «хлопомани» прийняли цю назву, в якій колись виявлялось презирство до селянської мови, одежі, звичаїв.

Але разом з тим серед частини української інтелігенції з'являється серйозне бажання працювати серед народу. Засновуються українські «Громади». В Києві, Полтаві та інших містах виникають недільні школи для народу, де «хлопомани», крім грамоти, навчають рідної історії, літератури.

У наслідок попиту з'являються елементарні підручники українською мовою: «Граматка» Куліша у двох виданнях, «Южно-русский букварь» Шевченка, «Щотниця» Кониського.

Шляхта, поміщики переполошились: їм скрізь ввижалися «гайдамацькі ножі», навіть у Шевченковій могилі. Посипалися доноси на хлопоманів. Пани добивались заборони «Граматки» Куліша, просили, щоб зрівняти з землею могилу Шевченка.

Серед «хлопоманів» виділяються історик Володимир Антонович, що надрукував у журналі «Основа» свою «Исповедь», і публіцист Тадей Рильський.

У Чернігові видається журнал «Черниговский листок» (1862—63), де друкуються твори українських письменників.

Після польського повстання 1863 р. почалися роки реакції. Видається валуєвський указ. Олександра Кониського, Павла Чубинського і деяких інших членів «Громад» засилають на північ (Архангельськ, Вологду). Все це відбивається на розвиткові літератури. Багато українських письменників не розвинули у цих умовах всіх своїх творчих можливостей, багато талантів зовсім загинуло. Трагічна доля Свидницького, Руданського, Морачевського, Кузьмен-

ка, Дорошенка — тільки деякі відомі нам приклади того, як царська реакція гальмувала процес розвитку української літератури.

Проте мав рацію Іван Франко, коли він вказував, що в певному застої 60-х років винні були не тільки заходи царського уряду проти українофілів, зрештою не такі вже грізні, а головна причина застою полягала в слабохарактерності ватажків руху, в недостатній розробці основних його ідей. На чолі «громад» стояли представники ліберально-буржуазної інтелігенції, які неспроможні були очолити політичну боротьбу проти царського уряду.

У цих умовах збільшилась роль львівських журналів «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», що деякий час були єдиною трибуною для українських письменників. 1867 року у Львові почав виходити журнал «Правда» — за активною допомогою П. Куліша, який надсилав йому субсидії. Журнал прийняв правопис Куліша і створену на Україні літературну мову. Куліш посилав туди свої праці, а також твори молодих письменників (напр., Нечуя-Левицького).

На початку 70-х років спостерігається деяке пожвавлення в культурному житті на Україні. В Києві засновується так званий «Юго-западный отдел Русского географического общества», організація, що стала центром української думки і науки. Сюди ввійшли члени київської «Громади»: історик В. Антонович, мовознавці Павло Житецький, К. Михальчук, В. Науменко, фольклористи Павло Чубинський і Михайло Драгоманов. П. Чубинський був керівником етнографічної експедиції по Україні, під час якої зібрано цінний фольклорний матеріал, видрукований у 7 великих томах. Антонович опублікував цінні архівні матеріали з історії України. Разом з Драгомановим він видав «Исторические песни малорусского народа» в двох томах. П. Житецький видав «Очерк звуковой истории южнорусского языка», текст Пересопницького євангелія зі статтею про його мову. Драгоманов видав книгу «Малорусские предания и рассказы», Ів. Рудченко — збірник «Чумацкие народные песни» і разом з братом Панасом — двохтомну збірку «Южнорусские народные сказки». Виходив науковий орган «Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества», де видруковано працю композитора Миколи Лисенка — репертуар кобзаря Вересая з музикою і розвідкою про неї, працю Лоначевського — буковинські народні пісні та ін.

Члени «Громади», що об'єдналися в «Південно-західному відділі географічного товариства», були переважно ліберадами, що відмовлялися від активної політичної діяльності, але й їх діяльність зазнала переслідувань. То був час «ходіння в народ», поширення народницького руху. На українофілів посипались доноси. Царський уряд видав указ від 16 травня 1876 року про заборону друкування видань українською мовою. Південно-західний відділ географічного товариства був закритий, зібрані ним матеріали конфісковані. Драгоманова усунули від викладання в Київському університеті.

Знову центр літературного життя переноситься на якийсь час у Галичину, де 1880 року починає виходити журнал «Зоря», в якому друкуються письменники всієї України. 1881—82 рр. видається журнал «Світ», що також став трибуною всієї передової української літератури.

Тільки 1882 року дозволено було видавати в Києві російський журнал «Киевская Старина». Тут інколи друкувалися художні твори українською мовою, але не кулішівкою, а так званою «ярижкою», тобто звичайним російським правописом. Журнал надрукував багато дуже цінних матеріалів з історії української культури.

1884 року з'являється в Києві перший науковий нарис історії української літератури XIX віку — Миколи Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия».

12. Михайло Драгоманов

Велику роль у розвитку літератури всієї України відограв Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895). Він народився в м. Гадячі в дворянській родині. Сестра його стала пізніше відомою українською письменницею, яка відома під псевдонімом Олена Пчілка. Леся Українка йому доводилась небогою. Вчився Драгоманов у Полтавській гімназії і Київському університеті. Він був членом «Громади», працював у недільній школі. По закінченні університету Драгоманов захистив дисертацію на тему з римської історії і став приват-доцентом Київського університету по кафедрі всесвітньої історії. Через кілька років він захистив магістерську дисертацію також на історичну тему.

Друкуватися Драгоманов почав у петербурзькій газеті «Санкт-Петербургские ведомости».

1870 року він одержав наукове відрядження за кордон, де пробув кілька років. У Галичині Драгоманов познайомився з представниками української інтелігенції.

В ряді статтей у петербурзькому журналі «Вестник Европы» Драгоманов виступає проти німецької експансії на схід, а також знайомить російських читачів з Галичиною, з її літературою.

Українською мовою він почав друкуватися 1873 року в львівському журналі «Правда», де вмістив кілька критично-публіцистичних статтей.

У Києві він бере активну участь у роботі географічного товариства, видавши цілий ряд цінних фольклорних видань: «Исторические песни малорусского народа», «Малорусские народные предания и рассказы».

1875 року він під псевдонімом «Українець» звернувся з трьома відкритими листами до редакції львівського студентського журналу «Друг», в яких викривалась обмеженість, заскорузлість москвофільського руху і накреслювались широкі прогресивні ідеали. Листи ці мали великий вплив на дальший розвиток радикально-демократичного руху в Галичині, зокрема на творчість Івана Франка.

Восени 1875 року Драгоманов, як політично «неблагонадійний», був звільнений з університету. Через кілька місяців він виїхав за кордон і вже не повернувся більше на Україну. Київська «Громада» доручила йому організувати вільну українську трибуну поза царською Росією.

Австрійська влада не дозволила йому жити ні у Львові, ні у Відні, і Драгоманов оселився в Женеві. Тут він розгорнув українське видавництво: з'являється під його керівництвом журнал «Громада», друкується мініатюрний «Кобзар» для нелегального поширення, поема Шевченка «Марія», роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли як ясла повні» та ін.

1878 року Драгоманов виступив на міжнародному з'їзді літераторів у Парижі з доповіддю: «Українська література, заборонена російським урядом». За пропозицією Тургенєва і Віктора Гюго ухвалено було приєднати доповідь до протоколів з'їзду. Доповідь надрукована французькою, італійською, іспанською і сербською мовами. Відомо, що французький текст її читав Карл Маркс.

З праць, надрукованих у «Громаді», слід згадати: «Народні школи на Україні», «Україна і центри», «Шевченко, українофіли і соціалізм».

На початку 80-х років Драгоманов редагує російську газету «Вольное слово» для нелегального поширення в Росії. Він пише велику роботу «Историческая Польша и великорусская демократия». Обмеженість поглядів Драгоманова, недооцінка ним революційного значення польського визвольного руху справедливо критикував В. І. Ленін.

Останні роки свого життя Драгоманов прожив у Болгарії, викладаючи в Софійському університеті. Він друкується в галицькому радикальному журналі «Народ». Тут уміщено його «Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну», спрямовані проти націоналістичної обмеженості Грінченка. Крім того, він написав «Австро-руські спомини», кілька популярних брошур «Шістсот років Швейцарської Спілки», «Рай і поступ» тощо. Останні роки при ньому жила його небога Леся Українка. Драгоманов впливав на розвиток її світогляду і творчості.

Політична діяльність Драгоманова у всеросійському масштабі носила в основному ліберальний характер (головним чином у 80 рр.). В українських питаннях він виступав переважно як радикал-демократ. Діяльність Драгоманова мала для України велике прогресивне значення. Він був видатним ученим-фольклористом, критиком-публіцистом, політичним діячем.

13. Іван Нечуй-Левицький

Українська проза, що мала ще недавно Квітку єдиним своїм представником, широко розвивається в другій половині XIX століття. Проза Куліша, Марка Вовчка, Стороженка, письменників-основ'ян стимулює творчість двох видатних прозаїків — Нечуя-Левицького і Панаса Мирного.

Іван Семенович Левицький (1838—1918) народився в Стеблеві, Богуславського повіту, на Київщині, в родині священика. В автобіографії письменник відзначав чарівну природу рідної місцевості — берегів річки Рось: «куди не повернеш очима, — скрізь видні чудові та все інші картини, неначе в панорамі». Від матері він чув мелодійні українські пісні, від батька, який глибоко цікавився історією, чув оповідання з історії України. Вчився Іван Левицький у Богуславській бурсі, а потім у Київській духовній семінарії і Духовній академії. Духовна кар'єра абсолютно не вабить Левицького, як не вабила вона Гулака-Артемовського, Руданського і Свидницького. Він пильно читає і перечитує твори Шевченка, скрізь навколо нього ще жива традиція, живі сліди великого поета. Читає він уважно журнал «Основа», романи Тургенєва, і в нього з'являється бажання писати. Куліш стає його першим літературним порадником. Колись давно, ще в 40-х роках Куліш познайомився під час своїх етнографічних мандрівок із старим Левицьким, а тепер увів у літературу його сина. Виправивши дещо перші твори Левицького (написані в середині 60-х років), Куліш надіслав їх до Львова у новозасновану «Правду», де вони й почали друкуватися 1868 року під псевдонімом І. Нечуй.

Левицький стає учителем російської словесності. По закінченні семінарії він два роки вчителював у богуславській бурсі; по закінченні академії — рік у полтавській духовній семінарії, а потім у гімназіях у Каліші, Седлеці, Сувалках (Польща) і Кишеневі (Бесарабія). 1885 року письменник вийшов у відставку і цілком віддався літературній діяльності. Перша книга повістей Нечуя-Левицького, заборонена цензурою в Росії, вийшла у Львові 1871 року.

Нечуй-Левицький був ще й драматургом, критиком-публіцистом, мовознав-

цем, етнографом, популяризатором історії. Але в класичну літературу він увійшов своєю прозою.

Тематично проза Нечуя поділяється на дві групи. До першої групи належать твори з селянського життя. Починає він свою творчість повістю «Дві московки», де відчувається ще певний незначний вплив Марка Вовчка. Тема її — жіноча доля, рекрутчина, кантоністи. У порівнянні зі своєю вчителькою Нечуй дає глибший психологічний аналіз переживань обох жінок — і Ганни і Марини. Зворушливу історію невдахи, до краю знедоленої людини, дає він у невеликій повісті «Гориславська ніч або рибалка Панас Круть». Тут ще більше знати оригінальність і самостійність таланту письменника, широко обізнаного на той час з західно-європейською і російською літературою.

Широку Шевченкову тему розробив Нечуй у повісті «Микола Джеря» (1875). Нечуй створив чудовий образ українця-протестанта, що не мириться з кріпацькою неволею. Скрізь, де б він не був — чи то бурлакою, робітником на цукроварні, чи то забродчиком, рибалкою на промислах, чи вже вдома, формально вільною людиною — скрізь у ньому горить дух неспокою, дух протесту, прагнення до волі, людського життя. Кріпацтво міцно в'їлося в тіло й душу нашого народу, щоб його можна було легко забути. Повість «Микола Джеря», хоча й несміливо, але підносила голос проти кріпосницької реформи, проти залишків панщини.

Ще цікавішу тему розробив Нечуй у повісті «Бурлачка» (1876). Образ знедоленої Василини має спільні риси з героїнями Шевченка, Марка Вовчка, і разом з тим це новий тип «бурлачки», породжений післяреформеною добою. Тип цей створено сміливо й яскраво. Образ української жінки, що, не зважаючи на весь бруд, в якому вона потопає, зберігає свою чисту незіпсуту душу, хвилює не одне покоління наших читачів.

Великим майстром виступає Нечуй у жанрі гумористичних оповідань: «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти» та ін. Тут позначились риси і гоголівського гумору і сатири Щедріна, якого перекладав Нечуй на українську мову, і разом з тим щирий народний український гумор.

Близько до цих творів стоїть і повість «Кайдашева сім'я» (1878) — класичний твір про дрібновласницький селянський побут. Славнозвісна груша стала символом побуту, остаточно зліквідованого тільки після Жовтневої революції і великого переламу 1930 року.

Друга група творів Нечуя охоплює життя духівництва, інтелігенції, міщанства, загалом середніх верств суспільства. Перша повість «Причепа» була спрямована проти деморалізуючого впливу польської шляхти на буржуазні верстви українського суспільства. Повість «Чорні хмари» (1871) була спробою відтворити життя інтелігенції на Україні на взірець тургенєвських романів. У повісті порушено цілий ряд кардинальних проблем суспільного життя: інтелігенція і народ, створення національної культури та інш. «Чорні хмари» були першою сміливою спробою дати українською мовою проблемний твір на сучасну тему з життя міської інтелігенції. Пізніше написано було повість «Над Чорним морем» та ін. На межі між цими групами стоїть повість-хроніка «Старосвітські батюшки та матушки» (1881) — класичний твір про попівський побут. Чернече життя освітлює повість «Афонський пройдисвіт».

Нечуй-Левицький був відважним творцем української літературної мови з народних джерел, примушуючи своїх героїв з інтелігенції розмовляти українською мовою і тим самим випереджаючи життя.

Використовуючи досвід письменників-реалістів: Діккенса, Теккерея, Флобера, Золя, і російських класиків (Тургенєва, Гончарова, Щедріна), Нечуй-Левицький намагався піднести всю українську прозу на рівень тогочасної світової літератури. Він виступав з теоретичною великою статтею «Сьогочасне літературне прямування» (1878—1884), в якій обгрунтовував три принципи, яких повинна додержувати українська література: реальність (реалізм), національність, народність.

З драматичних творів Нечуя-Левицького слід згадати написану на історичну тему оперету «Маруся Богуславка» і особливо комедію «На кожум'яках», що набула великої популярності в переробці Старицького («За двома зайцями»).

З етнографічних праць Нечуя згадаємо його ранню працю «Світогляд українського народу» — про народну міфологію.

Нечуй-Левицький твердо обстоював принципи своєї літературної мови: лексики, правопису, критикував мову газет після революції 1905 року і видав підручник української мови (1914). Проте, мовні принципи Левицького, що були прогресивним явищем у перші десятиліття його літературної діяльності, застаріли для розвитку української мови в часи Франка, Коцюбинського і Лесі Українки.

Із статтей про творчість письменника слід згадати статтю Ол. Кониського «Коли ж вияснится» (про «Хмари»), ювілейну статтю Ів. Франка 1904 року.

Нечуй-Левицький був представником критичного реалізму в українській літературі. Він дав майстерні картини життя різних верств суспільства на Україні, зокрема перший показав життя «бурлак» — зародку робітничого класу. Нечуй — цікавий оповідач-гуморист, художник, що дав пластичні типи-характери з живої реальної дійсності. Реалізм його, проте, має дещо етнографічний характер, психологічний аналіз у ньому відступає покищо на задній план.

Нечуй-Левицький мав деякий вплив на раннього Мирного і особливо на ранню творчість Коцюбинського.

14. Панас Мирний

Питому вагу Мирного в українській літературі можна порівняти з вагою Льва Толстого в літературі російській. У 70—90-і роки Мирний своїми творами зривав усі й усілякі маски з післяреформеної дійсності, і цим самим був дзеркалом революційних процесів на Україні, до приходу в літературу Коцюбинського.

Панас Мирний — псевдонім Панаса Яковича Рудченка (1849—1920). Народився він у Миргороді, в сім'ї дрібного чиновника, учився в миргородському і гадяцькому повітовому училищі. На цьому і обмежилась офіційна освіта майбутнього письменника. Все життя своє, з 14 літ починаючи, Рудченко був чиновником. Літературна праця в ті часи не могла забезпечити письменника, і кращі наші сили, як Нечуй-Левицький, Мирний, Коцюбинський та ін, цілі роки віддавали праці по гімназіях і різних установах.

Велику роль у формуванні світогляду Мирного відіграв його старший брат Іван Рудченко (1845—1905), відомий в українській літературі під псевдонімом Іван Білик. Іван Рудченко вчився в Київському університеті, був членом київської «Громади», близьким знайомим Драгоманова. І. Рудченко зібрав і видав такі збірки української усної народної творчості: «Южнорусские

народные сказки» (I, Київ, 1869, II, 1870), «Чумацкие народные песни» (Київ 1874). В першому виданні близьку участь взяв Панас Мирний.

Під псевдонімом «Іван Білик» Рудченко перекладав Тургенєва і виступав з критичними статтями у львівській «Правді», обстоюючи принципи «розумної битописі», принципи, близькі до нашого поняття критичного реалізму. Брав він також участь у творенні роману «Хіба ревуть воли як ясла повні», що з'явився в світ під іменем двох братів — Панаса Мирного і Івана Білика.

У 80—90-х роках Рудченко-Білик цілком відійшов від літератури, віддавшись чиновницькій кар'єрі.

Основоположне значення у формуванні світогляду Панаса Мирного мав Шевченко. Це відбилося в юнацькому щоденнику письменника. Почавши його російською мовою, Мирний під впливом прочитаного «Кобзаря» переходить на українську мову, стає українським патріотом. Так само Шевченкова поезія стимулює його до літературної діяльності — він починає писати вірші на зразок «Кобзаря». Мирний пише велику поему про повію, під назвою «Безталанна». Характерно, що й перший друкований твір письменника був вірш «Україна» (львівська «Правда», 1872 р.).

Вірші Мирний писав усе своє життя, а друкував їх обмаль, бо справжнім його покликанням була не поезія, не драматургія, а проза. Він читає «Что делать» Чернишевського, твори Тургенєва, Помяловського, особливо захоплюється творами Марка Вовчка і починає писати прозою.

Першою надрукована була в «Правді» повість «Лихий попутав» (1874). У виборі теми, в розповідній манері знати ще виразний вплив Марка Вовчка. Варка, бідна селянська дівчина, потім наймичка, сама розповідає про своє життя. І все таки у першій своїй повісті Мирний іде далі Марка Вовчка і навіть Нечуя-Левицького, глибше розкриваючи внутрішній світ людини, її психологічні переживання.

Ще цікавіша була друга повість «П'яниця», надрукована в тій же «Правді» 1874 р. Мирний відтворює тут добре знайоме йому життя чиновницьких, міщанських верств. У письменника були попередники: Гоголь і Достоєвський з їх повістями про бідного чиновника. Але тема «П'яниці» йшла не від літератури, а від життя. Образ молодого чиновника Івана Левадного має деякі автобіографічні риси. Левадний, людина розумна, чесна, талановита, обдарована природою, вступає у конфлікт з усім своїм оточенням і зрештою гине. Мирний був сам особисто невдоволений своїм чиновницьким життям. Запис у щоденнику розкриває нам задум повісті: «Чим я тобі віддячу, ти, кляте життя, невільне, підданське? Чим я тобі вимещу, дурний начальнику, за твоє огидне і неправдиве слово? Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті...»

Кілька років працює Мирний над романом «Чіпка», названим потім «Хіба ревуть воли як ясла повні» (або «Пропаща сила»). Задум роману розкривається в нарисі «Подоріж од Полтави до Гадячого», надрукованому в «Правді». Під час цієї подорожі мануалір розповів письменникові про селянина Гнидку, що став потім розбійником. Ця розповідь врізалась у свідомість Мирного, і він не міг про неї забути. Письменник замислився над причинами, які могли призвести чесного, працьовитого Гнидку до розбишацтва. Він образно порівнював свою думку із цв'яхом, забитим у тім'я його свідомості. Роман «Чіпка» мав бути відповіддю на це питання.

Мирний дав у романі правильну відповідь, показавши в широкому плані

суспільні умови, які викликали класову боротьбу селянства проти поміщицтва.

Найближчу участь у процесі створення роману і навіть у його писанні брав Іван Білик. Спочатку він був, так би мовити, рецензентом, редактором, а далі написав сам деякі розділи. Але основним творцем лишався весь час Мирний. Білик порадив назвати роман «Хіба ревуть воли як ясла повні». Під цією назвою роман подано до цензури 1873 року, яка викреслила цілий ряд місць, але дозволила до друку. Роман передано згодом за кордон і видруковано Драгомановим у Женеві 1880 року. На терені Російської і Австрійської імперій роман було заборонено, і тільки згодом, 1903 року, він передрукований у журналі «Киевская старина» під зміненою назвою «Пропаща сила».

Роман «Хіба ревуть воли...» був першим великим соціальним романом в українській літературі. В ньому складна композиція — дія починається безпосередньо з зав'язки, а потім уже дається передісторія героя. Вся друга частина є екскурсом у минуле українського суспільства. У центрі розвитку сюжету стоїть образ Чіпки (Нечипора) Вареника — образ «пропащої сили». Мирний глибоко розкриває образ селянина-протестанта, який став на шлях боротьби з панами, бо не міг ніяк миритися з соціальною неправдою, суспільним злом. Складна система образів, глибокий психологічний аналіз, свіжа, чиста, жива мова — все це разом робило роман найвидатнішим явищем тогочасної української літератури. На жаль, цензурна заборона уже видрукованого твору робила його мало доступним читачам. Навіть історик української літератури, проф. Петров, пишучи свої «Очерки», говорив про нього з чужого голосу і щиро признавався: «Мы, впрочем, не имели возможности прочитать этого романа...» Франко назвав роман «Хіба ревуть воли»... столітньою історією українського села.

Поки роман проходив цензурні й друкарські митарства, написано нову повість «Лихі люди» (або «Товариші») і видруковано також у Женеві, що знов таки відразу робило її нелегальним твором. У повісті порушено не менш важливу суспільну проблему: інтелігенція і народ. У відміну від Нечуя-Левицького, що цю ж таки проблему розв'язував у національно-культурному плані («Чорні хмари», 1871 р.), Мирний іде далі. Він пише про інтелігенцію, що, стаючи на бік експлуатованого народу, тим самим засуджує себе на переслідування царатом. Образ головного героя повісті Григорія Телепня — близький і рідний авторові. Недарма він робить його письменником і показує в обстановці, що нагадує дитячі й юнацькі роки самого Мирного. Телепень — передова, мисляча людина. І як чесний, принциповий чоловік Телепень неодмінно повинен прийти в умовах царату до кардинальних, крайніх висновків. Він не витримує умов ув'язнення і гине в царській тюрмі. На інший шлях боротьби стає його товариш Жук. Цим двом передовим людям протиставлено реакційну інтелігенцію, що запродалась царатові і поміщикам: Шестірного і Попенка. Обидві назви повісті: «Лихі люди» і «Товариші» звучали іронічно.

Повість «Лихі люди» свідчить про новаторство Мирного, шукання ним нових способів художнього відтворення дійсності. Композиція твору ще складніша, ніж у романі «Хіба ревуть воли». Дія розгортається крізь призму спогадів Телепня. Уривки споминів чергуються з епізодами, в яких зображено сучасну дійсність. Жанром своїм «Лихі люди» — психологічна повість, що має революційно-демократичне спрямування.

Центральним твором у спадщині Мирного є роман «Повія», над яким

письменник працював від кінця 70-х років майже до кінця свого життя. Літературна доля роману нещаслива. Перші його дві частини видруковані в альманахах Старицького «Рада» (1883—84). Третя частина побачила світ тільки 1919 року, а в цілому всі чотири частини видруковані після смерті автора — 1928 року.

Тема «Повії» значно ширша теми долі жінки післяреформених часів. Мирний виступає в романі проти всієї системи післяреформеного ладу, викриваючи залишки кріпосництва, залежність селян від поміщиків, буржуазії, куркульства, повну безправність трудящої людини. Центральною постаттю ввесь час залишається Христя. Вона проходить складний життьовий шлях бідної селянської дівчини, наймички, повії і зрештою гине, повернувшись з міста у рідне село.

Ціла галерея образів відтворює найхарактерніші риси епохи. Мирний перший в українській літературі показав залишки кріпосницько-панщинної системи на селі, класову диференціацію селянства, народження двох полярних сил: зубожілого селянства і сільської буржуазії — глитайства.

Мирний показує в романі не лише селянську, але й міську українську буржуазію: Загнибіда, Рубець, Колісник та ін. Автор «Повії» зриває маску з «народолюбної» інтелігенції в образі Проценка. Талановитого невдаху-протестанта ми бачимо в образі Довбні. Образ Христі дано в оточенні цілого ряду інших образів, що показують тяжку долю жінки тих часів.

Мирний показав себе в романі майстром тонкого й глибокого психологічного аналізу, добрим знавцем життя, творцем живих пластичних характерів, прекрасної, багатої, художньої мови.

Сучасна письменникові критика, устами Володимира Горленка, дала високу оцінку першої частини роману («Киев. старина», 1883, червень). До цієї оцінки приєднувався Франко й інші критики.

Роман, лишившись у цілому невідомим читачеві, не вплинув належним чином на дальший розвиток української літератури.

Більше пощастило повісті «Лихо давнє і сьогочасне» (1897). Задум повісті дуже цікавий: показати в першій частині кріпацтво, завершити, так би мовити, його показ в українській літературі, а в частині другій показати залишки кріпосницької системи господарювання на селі. Це протиставлення в ідейному плані зроблено, можливо, не зовсім чітко. Письменник наштовхував читача на той висновок, що лихо «сьогочасне» — капіталізм, нічим не краще, ба навіть гірше, ніж лихо «давнє» — кріпацтво. У цьому Мирний помилявся, але як художник-реаліст він дав правдиві картини життя як часів панщини, так і часів пореформеної епохи. Дуже складний образ Марини — в першій частині — жертви панської розпусти і в другій частині образ деморалізованої капіталістичними відносинами людини.

Мирний показав себе новатором у цілому ряді інших творів: оповідань, новел, казок. Письменник виявив себе блискучим майстром дитячого оповідання («Морозенко»), літературної інтерпретації народної казки («Казка про Правду і Кривду»), сатиричної новели мопассанівського гатунку («Лови») та ін.

Відгуком на революційні події 1905 року є утопічна новела «Сон», де виявлено дуже сміливі таємні мрії Мирного про майбутнє безкласове соціалістичне суспільство. Письменник виявляв своє виразне співчуття до революції і разом з тим деякий острах, побоювання, цілком природне для письменника-гуманіста і демократа тих часів.

Хоча і в другій половині своєї творчості, у 90—900-і рр. Мирний давав ще цінні твори, його літературно-художні принципи, що мали цілком позитивний вплив на розвиток літератури в 70—80-х роках (Франко, Коцюбинський) ставали далі її гальмом. І той же таки Коцюбинський, що ввесь час любив Мирного, визнавав найбільший його вплив на свою ранню творчість, змушений був у листах сперечатись із шанованим письменником, обстоюючи нові, більш прогресивні, літературно-творчі принципи.

Мирний був автором кількох драматичних творів. Особливої популярності набула мелодрама «Лимерівна», побудована на історичній народній основі. Мирний вдало використав мотив української народної пісні про Лимерівну, яку п'яна мати пропила. В центрі п'єси стоїть сильний драматичний образ Наталі, яку розлучили з її милим Василем. Наталя змушена вийти заміж за Шкандибенка і гине в наслідок переслідувань лихої свекрухи. Друга п'єса «Перемудрив» була дуже розтягнена і на сцені йшла в переробці Старицького «Крути та не перекручуй».

Надрукував він також кілька поетичних перекладів: «Пісня про Гайавату» Лонгфелло, «Слово о полку Ігореве» та ін.

15. Український театр і драматургія в другій половині XIX століття

Розвиток нового українського театру в порівнянні з іншими галузями культури дещо затримався. У нас довгий час не було постійних професійних труп. Українські п'єси ставили російські професійні трупи та поміщицькі театри, де грали кріпаки. У цих театрах виросли такі видатні актори, як Соленик і Щепкін. У другій половині століття, особливо після реформи, по більших і менших містах зароджуються аматорські гуртки, що віщували потребу утворення постійного українського театру. Зрештою з цих гуртків вийшла ціла плеяда корифеїв — видатних українських акторів: Марія Костівна Заньковецька, Кропивницький, брати Тобілевичі (Садовський, Карпенко-Карий і Саксаганський), Затиркевич-Карпінська та ін. Одним із перших антрепренерів українського театру був Ашкаренко.

Близько до театру стояв геніальний український композитор Микола Віталійович Лисенко (1842—1912), що написав музику до «Наталки Полтавки» Котляревського та «Чорноморців» Старицького і створив опери «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч» і «Майська ніч» за лібретто Старицького.

Розвиток української драматургії і українського театру взаєможивлять одне одного. Талановитий актор-співак, учень Глінки, українець походженням, С. С. Гулак-Артемовський написав оперу «Запорожець за Дунаєм» (1863), що й досі не сходить з репертуару радянського театру.

Український театр відогравав велику культурну й громадсько-політичну функцію. Недарма російський царат через свою цензуру і владу на місцях систематично гальмував, душив його розвиток. Праця актора в дореволюційному українському театрі була подвигом, громадським служінням. Ці славні, благородні традиції перейняв і український радянський театр.

Для української сцени писали свої п'єси Старицький, Кропивницький, Карпенко-Карий, Франко, Грінченко та ін. Крім цього, був ще цілий ряд більш чи менш талановитих, а то й зовсім безталанних драморобів. Чималої

популярності, приміром, набули п'єси Дмитренка, Велісовського, Тогобочного: «Кум-міроїник або сатана в бочці», «Борці за мрії» та ін. Для театру писали Яновська («На зелений клин», «Дзвін до церкви людей скликає, а сам у ній не буває», «На Меланки»), Манько («Нещасне кохання»), Бораковський («Маруся Чурай»), Людмила Старицька («Сафо») та ін.

1. Михайло Старицький

Талановитим поетом, перекладачем, драматургом і організатором українського театру був Михайло Петрович Старицький (1840—1904). Народився він у поміщицькій родині на Полтавщині. Батьки його рано померли, і виховувався Старицький у родині Лисенків, а пізніше одружився з сестрою композитора. Учився майбутній поет і драматург у полтавській гімназії, у Харківському та Київському університеті разом з Лисенком. У Києві Старицький став членом «Громади», організатором літературного життя і українського театру. Старицький був дуже товариською людиною. В його господі раз-у-раз збиралося багато людей, особливо молоді, до якої поет і драматург ставився завжди привітно й уважно.

У часи, коли на наддніпрянській Україні не було жодного українського журналу, велику організаційну роль відграли два альманахи «Рада», видані Старицьким 1883 і 1884 рр. Свої кошти він не раз вкладав у театр, бувши хорошим організатором цієї громадської справи.

Друкувався Старицький у львівському журналі «Правда» під псевдонімом «Гетьманець» і брав участь у галицьких виданнях постійно. Крім того, він видавав багато своїх творів у Києві.

Лірика Старицького відограла певну роль у пошевченківській поезії. Продовжуючи традиції великого поета, він підносив нові мотиви громадської лірики, але не від імені народу, а з позицій, як висловився Франко, «всеросійського інтелігента» («Думка», «Борвій»). Співчуття поета до знедолених людей виявляється в поезіях «Швачка» та ін.

Ідеї Кирило-Мефодіївського братства не загинули. За нової доби сміливіше їх підносять нові люди, приміром, Драгоманов. З ним перегукується Старицький. У вірші «До слов'ян» (1872) він підносить мотив усеслов'янської єдності:

До згоди ж, до гурту, до купи, слов'яни,
Забудьмо старезнії чвари,
Вгамуймо, братове, розладдя погане:
Встають бо на заході хмари!..

Спізнаймося сами, вважаймо на брата —
Тоді усміхнеться нам доля.
Тоді не дамо ми німоті урвати
Ні кроку слов'янського поля!

Подаймо ж ми руки на вічне кохання
І крикнім на бенкеті згоди:
«Ми цілому світу бажаєм — братання,
Правди, освіти й свободи!»

Старицький вивчає сербську народну творчість і 1876 року видає книгу перекладів «Сербські народні думи і пісні», присвячену Драгоманову.

Весь прибуток од книги поет офірував на користь визвольного слов'янського руху проти Туреччини.

Прощаючись з Драгомановим перед його останнім виїздом за кордон, Старицький писав у присваті «На проводи»:

Чи доведеться, милий друже,
З тобою стрінутись, чи ні?
Чи серце труднеє, недуже
Й поляже в іншій стороні?

Прощальний вірш перейнято сумом, скорботою, безпорадністю:

І досі тішиться й радіє
Наш лютий ворог навісний,

І досі ніч, нема просвіти,
Рука спускається слаба;
Мовчать одурені діти
Здавен забитого раба...

Проте поет не піддавався журливим настроям. Великі сподівання він покладав на молодь. У демократичному журналі Франка «Молот» (1878) Старицький надрукував заклик «До молоді»:

На вас, завзятці-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині.

Поет кликав молодь не лякатися боротьби, бути готовими до переслідувань і навіть до смерті, до самопожертви в ім'я батьківщини:

Най кат жене, а ви любіть
Свою окрадену родину —
І за неї сили до загину,
І навіть душу положіть!

Патріотичним віршем «До України» відкривалась перша книга альманаху «Рада».

Великого успіху набула лірична поезія «Виклик» («Ніч яка, господи, місячна, зоряна...»), що стала популярною народною піснею.

Крім оригінальних поезій, Старицький дав багато хороших перекладів. Його техніка перекладу становить крок уперед у порівнянні з усіма попередниками. Із світової літератури він перекладав Шекспіра, Байрона, Гейне, Гете, Міцкевича, Сирокомлю, казки Андерсена, з російських поетів — Крилова, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова.

У лірищі і в перекладах Старицький виступав дуже сміливим новатором, одним з творців української літературної мови. За свою плідну й корисну роботу поет зазнавав багатьох несправедливих нападок. 1882 року в Києві надруковано переклад трагедії Шекспіра «Гамлет, принц данський». Фельєтоніст реакційного «Киевлянина» глузував: «Принц Гамлет в постолах». Перекладачеві інкримінувалось навіть те, чого не було в його перекладі. Слова Шекспіра «to be or not to be» Старицький переклав правильно: «Бути чи не бути», а фельєтоніст уже від себе додав: «Ось де заковика». Нападали на Старицького і україножіли. Приміром, Костомаров 1882 року

виступив у журналі «Вестник Европы» із статтею проти Старицького. Він закидав поетові, що той кує слова (Старицького, навіть, прозвали «ковалем»), приміром такі слова, як «задуманість», «мрія», «прийдешнє», «мить», «не вгавав», «пітьма», «безлюдяний». Безперечно, деяких слів Старицького українська мова не сприйняла, але наведені слова ми вже не відчуваємо як штучно створені, — наше вухо до них звикло.

Драматургічну діяльність Старицький почав переробкою для сцени прозових творів Гоголя: «Різдвяна ніч» (1874), «Сорочинський ярмарок» (1875) та ін. Відтак він переробив для сцени п'єсу Кухаренка під назвою «Чорноморці», Нечуя-Левицького під назвою «За двома зайцями»...

Драма «Не судилось» (або «Панське болото») має спільну фабулу з драмою Кропивницького «Доки сонце зійде — роса очі виїсть». Встановити зараз, хто в кого її запозичив, дуже важко. Великої популярності набула драма «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Драматург В. Олександров обвинувачував Старицького в запозиченні в нього сюжету. З цього приводу навіть відбувся судовий процес. Сам автор зазначив: «сюжет взято з народної пісні і народних переказів про Марусю Шурай». Подібна фабула була ще в давній п'єсі Кирила Тополі «Чари». Незалежно від оригінальності сюжету п'єси Старицького «Ой не ходи, Грицю...», вона своєю сценічністю, вдалою майстерною розробкою характерів, пісенністю ввійшла в золотий фонд української драматургії. На сюжет повісті польської письменниці Елізи Ожешкової написано драматичний етюд «Зимовий вечір». З більш оригінальних п'єс відзначимо драму «У темряві», присвячену Садовському. Життя українських акторів висвітлює п'єса «Талан». На історичні теми написані драми «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Облога Буші», «Остання ніч».

Старицький-драматург був мало оригінальний у створенні сюжетів своїх п'єс. Фабули переважної більшості їх запозичені, але автор цих переробок добре розумів умови сцени, знав секрет сценічності, і тому п'єси його мали великий успіх.

Історичні романи й повісті Старицький писав російською мовою. Хмельниччині присвячено роман «Перед бурей» (в наш час був зроблений український переклад). Роман «Разбойник Кармелюк» набув великої популярності в українській переробці, зробленій дочкою письменника.

2. Марко Кропивницький

Другим видатним драматургом, сучасником Старицького, був талановитий актор і режисер Марко Лукич Кропивницький (1840—1910). Народився він в Єлисаветградському повіті на Херсонщині в родині управителя поміщицького маєтку, вчився у Бобринецькому повітовому училищі. Спроби продовжувати освіту не мали успіху. Працюючи дрібним чиновником, він бере участь в аматорських виставах. Тут виявились його сценічні здібності, і незабаром Кропивницький стає актором у професійному театрі. В середині 70-х років він виїхав за кордон і деякий час грав на галицькій сцені, але й тут атмосфера була важка, і розчарований актор вертається на батьківщину.

На початку 80-х років Кропивницький стає організатором, режисером українського театру. Праця актора в дореволюційному українському театрі була громадським служінням. Цензура, місцева влада, переїзди, матеріальна скрута — всі ці скорпіони дуже дошкуляли. Прикро вражали непорозуміння

й розходження з людьми, які так само цілком віддавали себе театрові. Роки, коли в одному театрі об'єднувались корифеї української сцени, були блискучими сторінками його історії.

Трагедією Кропивницького була глухота, яку він став відчувати під кінець життя. На деякий час актор змушений був відійти від сцени і тільки незадовго до смерті він знову повернувся до театру. Помер Кропивницький в поїзді, повертаючись з гастролів, поховано його в Харкові, недалеко від могили Гулака-Артемовського.

Спадщина Кропивницького складається з двох груп — з творів драматичного і комедійного жанрів. Починає він свою діяльність п'єсою «Дай серцю волю, заведе в неволю» (1863), що й досі не виходить з українського репертуару. На першій драмі Кропивницького позначився вплив «Наталки Полтавки» — в основі п'єси лежить той же таки трикутник: парі Наталка і Петро відповідає пара — Одарка і Семен. Більш оригінально розроблено характери Микити і, особливо, Івана.

Видатним явищем у драматичній літературі була п'єса «Глитай або ж павук» (1881). Кропивницький створив правдивий, реалістичний, в своїй основі, образ куркуля-лихваря, жмикрута, що обплутав сіттю павутиння всю громадою. Одночасово з Кропивницьким створює свого Грицька Супруна Мирний у романі «Повія», але п'єса Кропивницького з'явилась у світ трохи раніш.

У п'єсі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» зображено трагедію нерівного кохання бідної селянської дівчини Оксани і поміщицького синка Бориса. Цікаві образи жінок створює драматург у п'єсах «Де зерно, там і полова» («Дві сім'ї») та «Олеся».

Кропивницький пише для сцени кілька п'єс на основі літературних творів («Вій» Гоголя, «Енеїда» Котляревського, «Чайковський» Гребінки). Шевченкові поеми «Сліпий» («Невольник»), «Титарівна» дають матеріал для створення двох одноіменних п'єс («Невольник», «Титарівна»). Драматург правильно прочитав Шевченка і передав на сцені ідейно-художній зміст насичених драматизмом поем. Головну увагу при цьому зверталося на розкриття побутової сторони відображуваних подій. Кожен рядок поеми драматург розгортає у цілу сцену, намагаючись глибоко розкрити поведінку, переживання героя.

Драматичні твори Кропивницького зазнавали багатьох цензурних труднощів. Майже кожна п'єса по кілька разів заборонялась. Тернистим шляхом змушені були йти українські драматурги. Прозаїки, поети, критики, публіцисти, не маючи де друкуватися в межах царської Росії, могли пересилати свої твори за кордон, де вони містилися у галицьких, у женевських виданнях. Драматурги були зв'язані з театром, зі сценою, де могли виставлятись тільки п'єси, дозволені царською цензурою і місцевою владою. Це ставило авторів п'єс в особливо важкі умови: вони змушені були не раз притупляти соціальну гостроту драматичних конфліктів, зменшувати соціальну критику капіталістичного суспільства. Ось, приміром, оцінка царським цензором п'єси «Глитай або ж павук»:

«Вообще автор постарался изобразить в драме в мрачных красках настоящее положение крестьянина, обездоливаемого, с одной стороны, непомерными с его действительными доходами налогами, а с другой стороны — беспощадными притеснениями мироедов...»

І далі йшла заборона-висновок «о невозможности разрешения означенной драмы к напечатанию по проводимой в ней упорно вредной тенденции о совершенно бесправном, почти безвыходном положении массы крестьян, эксплo-

атируемых мироедами, на которых даже и суда нет, так как все местные власти ими закуплены...»

Жанром своїм драми Кропивницького в основі залишаються ще мелодрамами, але в них уже виявлено серйозне прагнення до реалістичного відтворення дійсності, прямування до реалістичної драми.

У комедійних жанрах написано п'єси: «По ревізії», «Помирились», «Дурисвітка», «Зальоти соцького Мусія», «Лихо — не кожному лихо, іншому й талан» та ін. Особливим успіхом користувалися водевілі «По ревізії», «Пошились у дурні».

Заслуги Кропивницького в розвитку українського театру, як актора й режисера, дуже великі. Він створив ряд визначних сценічних образів як у своїх власних п'єсах, так і в п'єсах інших драматургів. Він виховав ціле покоління українських акторів, чимала частина яких працювала і в радянському театрі (Суслов, Борисоглібська, Сабінін, Сінельніков, Паньківський та інші).

Драматургія Кропивницького була переходовим етапом від мелодрами, водевілю, жарту до реалістичної драми і комедії. Він знав народне життя і вмів відобразити його в своїх творах. У п'єсах Кропивницького хороша, соковита українська мова з багатьма характерними приказками, прислів'ями. Драматург використав багатства української пісні. Відомо, що у Кропивницького були й композиторські здібності. Популярності в народі набула пісня «Ревуть, стогнуть гори, хвилі» з драми «Невольник», «Де ти бродиш, моя доля» та інші.

3. Карпенко-Карий

Найвидатнішим українським драматургом в другій половині століття був Іван Карпович Тобілевич (1845—1907), що виступав під псевдонімом Карпенко-Карий. Народився він у с. Арсенівці, Єлисаветградського повіту на Херсонщині. Батько — панський управитель, походив з дрібномаєтної шляхти, що не могла довести свого права на дворянство. Згодом драматург зобразив яскравий тип такого панка в комедії «Мартин Боруля», Мати була колишня кріпачка Євдокія Садовська. З цієї родини вийшли четверо видатних артистів: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський (псевдонім від назви річки Саксагань, що протікала близько їхнього дому), Марія Садовська-Барілотті.

Учився Іван Тобілевич у Бобринецькому повітовому училищі, де раніше вчився Кропивницький. Трохи пізніше вони познайомились і потоваришували.

Тобілевич змушений був по закінченні школи працювати дрібним чиновником, секретарем поліції.

Любов до театру з'явилась у нього дуже рано. Досить навести такий характерний факт. Коли в Єлисаветграді на гастролях виступав відомий трагік — негр Ольрідж (приятель Шевченка), Тобілевич ходив з Бобринця п'ятдесят верст пішки туди й назад, щоб подивитися в театрі гру Ольріджа і поспіти на роботу, бо він працював уже на той час канцеляристом у Бобринці й Єлисаветграді. Він бере активну участь в аматорських гуртках.

Світогляд майбутнього актора і драматурга формувався під впливом російської і української демократичної літератури і критики. На честь Бєлінського він назвав свого сина Віссаріоном. Захоплювався він творами Шевченка, Чернишевського, Добролюбова. Є відомості, що деякі політичні піднадзорні мали фіктивні паспорти, видані Єлисаветградською поліцією, де на той час працював Тобілевич. Він належав до гуртка демократичної молоді.

На початку 80-х років Тобілевич вступає на сцену професійного театру, до трупи Старицького, і пише першу свою п'єсу «Бурлака». Разом з трупою він виїжджає на гастролі до Ростова. Тут з наказу міністерства внутрішніх справ він був затриманий і засланий за участь в Єлисаветградському демократичному гуртку до Новочеркаську.

У Новочеркаську драматург жив в умовах матеріальної скрути, змушений відкрити палітурну майстерню, але продовжував писати драматичні твори. Через деякий час йому дозволено повернутися на Україну і зобов'язано нікуди не виїжджати з хутора. Тільки на початку 90-х років Тобілевич знову вступає на сцену. Гра його на сцені користувалась великим успіхом.

Захворівши, Тобілевич виїхав у Берлін, де й помер 1907 року. Тіло його привезено і поховано на батьківщині.

Як і Кропивницький, Карпенко-Карий виступав у двох жанрах: драми й комедії. Першою була написана драма «Бурлака» (1883). На ній ще помітний вплив попередньої драматургії, зокрема мелодрами, але разом з тим мелодраматичні ситуації вміло й розумно використані для реалістичного змалювання життя, для показу соціальних конфліктів. В образі бурлаки Панаса у новій українській драматургії вперше з'являється постать протестанта, борця за правду. Пізніше написано драму «Безталанна», в якій дано два сильних жіночих образи і на фоні майстерно відтвореного селянського побуту дано глибоко хвилюючу драму страждань безправної і скривдженої жінки. П'єса з успіхом іде на сцені й радянського театру.

Глибоко соціальною є драма «Наймичка», що увійшла в золотий фонд української класичної драматургії. Менш вдала його проблемна драма «Понад Дніпром», в якій драматург намагався пропагувати паліативні заходи до соціальної перебудови капіталістичного суспільства — сільсько-господарські артілі. З інших його драм згадаємо ще «Чумаки», «Розумний і дурень».

Багато уваги віддавав Карпенко-Карий історичним темам. Українська народна пісня про бондарівну підказує йому тему історичної драми «Бондарівна». Одна польська п'єса наводить його на думку написати комедійний твір «Паливода XVIII століття». Найбільш вдалою серед історичних його п'єс є трагедія «Сава Чалий». Нам уже відомо, що першим використав фабулу народної пісні Костомаров. Свою трагедію Карпенко-Карий написав незалежно від трагедії Костомарова і навіть всупереч їй. Він правильно прочитав і зрозумів народну пісню — Сава Чалий у нього тип зрадника своєї батьківщини, рідного народу, перекинчик у польсько-шляхетський табір. Справжнім представником широких народних мас, виразником їхніх інтересів є Гнат Голий. Жанром своїм це перша реалістична трагедія в українській літературі. Центральною постаттю п'єси є Сава Чалий. Драматург дав глибоко-реалістичну мотивацію його вчинків і поведінки.

Особливим майстром виявив себе Карпенко-Карий у жанрі реалістичної комедії. У п'єсі «Мартин Боруля» (1886) висміяно прагнення міщанства дорівнятися дворянству. По деяких деталях п'єса має дещо спільного з комедією Мольєра «Міщанин у шляхетстві», але в ній реалістично і з великим комізмом відтворено саме український побут. Батько драматурга — Карпо Адамович Тобілевич пізнав у Мартині самого себе, крах своїх колишніх сподівань.

Ширшу тему розробив драматург у комедії «Сто тисяч». Тут уже на сцені показано не патріархального Борулю, а чумазого хижака, народженого капіталістичним ладом, Герасима Калитку. Деякі ситуації, що по своєму характеру могли б бути драматичними (спроба Калитки кінчити життя самогуб-

ством), дані в комічному плані. Так висміяв Карпенко-Карий представника новітньої селянської буржуазії.

Найкращою соціальною комедією є «Хазяїн» (1900). У ній дано цілу галерею хижаків, що зросли на грунті капіталізму. Терентій Гаврилович Пузир — «хазяїн» — тип великого буржуа і землевласника. Ряд комедійних ситуацій побудовано на суперечностях між його становищем великого буржуа і застирлим родинним побутом часів первісного нагромадження ним своїх капіталів. Пузир поданий в оточенні більших і менших хижаків, що переймають від нього способи експлуатації і наживи: Феногена, Лихтаренка, Зеленського, Маюфеса. Драматург до кінця розкриває і ідеологію безсоромного капіталістичного визиску, наживи за рахунок народних мас. На запитання «правої руки» хазяїна — Феногена: «Де ти такий узявся?» — Лихтаренко відповідає:

«— Хазяїни викохали! Бачите, колись, кажуть, були одважні люди на війні, — бились, рубались, палили, голови котились з плеч, як капуста з качанів; тепер нема таких страховин, і вся одвага чоловіча йде на те, де б більше зачепити... Колись бусурманів обдирали, а тепер — своїх рідних! Як на війні нікого не жаліли, бо ти не вб'єш — тебе уб'ють, — так тут нема слини розпускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе».

У п'єсі показано позитивні постаті українофільської прогресивної інтелігенції: дворянина Золотницького, учителя гімназії Калиновича і дочку Пузиря — Соню. Всі ці образи бліднші за образи більших і менших хижаків.

Наприкінці свого творчого шляху Карпенко-Карий задумав написати трилогію про взаємини інтелігенції і народу. Першою була написана комедія «Суєта» (1903). В ній зображено заможну селянську родину Барильченків, сини якої, Михайло й Петро, закінчили університет і цілком захопились службовою кар'єрою, намагаючись увійти у лоно панської буржуазної верхівки капіталістичного суспільства. Це і є, на думку драматурга, «суєта», а не справжнє трудове творче життя. Кар'єристам Михайлові, Петрові, їхнім дружинам, показаним у гротескному плані, протиставлено старих Барильченків, їхнього сина Карпа, що лишається вірним землі. Між цими двома таборами перебуває Василина. Вона вагається, тягнеться до панського середовища, але зрештою вертається до села. Найближчим авторові є образ талановитого Івана Барильченка, що зневажає «суєту», прагне до ідейного, творчого життя на сцені театру і зрештою стає актором. Його устами проголошує Карпенко-Карий свої творчі принципи.

«...сцена ж — мій кумир, театр — священий храм для мене... В театрі грати повинні справжню літературну драму, де страждання душі людської тривожать кам'яні серця і, кору ледяну байдужості на них розбивши, проводять в душу слухача жадання правди, жадання загального добра...»

Театр для Карпенко-Карого був не розвагою, не засобом для існування, а громадською трибуною, з якої він проголошував свої демократичні ідеї, картав хиби капіталістичного суспільства, викривав його невиліковні болячки.

Менш вдалою була друга частина трилогії «Житейське море», де, як і в п'єсі «Талан» Старицького, показано життя акторів. Інтриги, складні конфлікти ведуть до загибелі талановитого Івана Барильченка.

Третьою частиною трилогії мала бути п'єса «Тиха пристань» — поворот людини до фізичної праці, до сільського життя. Написана вона не була.

Життя Карпенка-Карого описала його дружина Софія Тобілевич. Належну оцінку його драматургічної спадщини дав Іван Франко. Карпенко-Карий, на його думку,

«був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література, та якому щодо ширини і багатства творчості, артистичного викінчення і глибокого продумання тем, бистрої обсервації життя та ясного і широкого світогляду не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів» (ЛНВ, 1907, т. XI, ст. 235).

Можливо. в останньому порівнянні оцінка драматурга була дещо перебільшена (адже російська література мала такого велетня, як Чехов), але основні риси, що характеризують Карпенка-Карого, Франко визначив правильно.

Поетичну оцінку значення спадщини драматурга дав Панас Мирний у присвяченому Карпенку-Карому вірші.

16. Іван Манджура

Талановитим невдахою, подібним до Свидницького і багатьох інших трагічних постатей в новій українській літературі, був Іван Іванович Манджура (1851—1893). Народився він у Харкові в сім'ї бідного чиновника. Мати померла рано, батько був алкоголіком. Манджура вже змалку дуже бідував. Разом з батьком він мандрував по містах і селах, ночував у нічліжках, поліційних участках. Відірвавшись від батька, вчився Манджура якийсь час у Харківській гімназії і ветеринарному інституті, але був звідси виключений за свою бунтарську непримиренну вдачу. Манджура починає вести життя заробітчанина, мандрує по селах. Деякий час він працює у редакції катеринославської газети.

Під час визвольної війни балканських слов'ян проти Туреччини Манджура пішов охотником у сербське військо. Але після конфлікту з сербським офіцером розчарований поет вертається на батьківщину.

Мандруючи по селах, Манджура збирає усну народну творчість. З його записів надруковано дві великих збірки народних казок і приказок. З друкуванням поетичних творів Манджурі не щастило. Тільки за допомогою відомого філолога Ол. Потебні видано 1889 року першу і єдину за життя поета збірку віршів — «Степові співи та думи».

Лірика Манджури має глибоко-соціальний характер. Вона виявляє думки, почуття й переживання бурлаків, заробітчан, сільско-господарського пролетаріату: «Сон», «Бурлака», «Думка», «Лілеї». Широко використовує поет народну творчість, але надає їй нового соціального звучання. Зразком такої інтерпретації може бути переробка веснянки: «Із стріх вода капле». Соціально наснажена й описова, пейзажна лірика Манджури: «Первий сніг», «Весна» та ін.

Дуже вдалою літературною обробкою українських казкових мотивів являється казка «Трьомсин богатир», видрукована вже після смерті автора.

У спадщині Манджури ми маємо ще байки та переклади з Некрасова, Іероніма Лорма та ін.

Деякі свої твори поет друкував під псевдонімом Іван Калічка.

17. Західно-українська література 60—80-х років

1866 року після поразки австрійського війська під Садовою в суспільному житті Галичини сталися значні зміни. Відбувається згода між польською шляхтою і віденським цісарським урядом. Це штовхає «старорусів» ще більше в бік царської Росії. Староруська, «тверда», або москвофільська, партія про-

голошує в своєму органі «Слово» єдність українського народу з російським і необхідність стремління до об'єднання цих частин неділимої Русі. Не знаючи як слід російської мови, ватажок «твердих» Дідицький видає брошуру «В один час научиться малорусину по-великорусски», в якій проводить принцип: «один язык, два выговора». Кращі сили партії переїжджають до Росії: Головацький, Ливчак, Лісікевич, Цибак, Попель, Куземський. Видання старорускої партії: «Науковый сборник», «Литературный сборник», «Галичанин» — припиняються. Богдан Дідицький передає «Слово» бездарному Площанському.

Українофільська, або «народовська», партія не могла задовольнити прогресивну молодь, об'єднану в «громадах». Молодь вимагала нових ідей, нових книг. Але серед народовців не було видатних сил. Під псевдонімом «Будеволя» писав вірші Данило Танячкевич. До народовців приєднався поляк, емігрант з України, Павлин Свенціцький (Павло Свій). Спочатку він видавав польсько-український журнал «Siolo» з метою замирити галицьких українців і поляків. Але журнал не мав успіху ні серед одної групи читачів.

Багато уваги Галичині віддавав Куліш, що заснував львівську «Правду» (1867 року), поки й він не осоромився спробою польсько-українського альянсу.

Польська шляхта мала свою агентуру серед галицько-української інтелігенції. За підтримкою намісника Галичини графа Голуховського, Кость Горбаль і Володимир Шашкевич видають напівофіційну газету «Русь», але вона не проіснувала навіть і року.

Велику роль у розвитку демократичних ідей у Галичині відограли твори Шевченка, що видавались у Празі і Львові. Молодь записує народні пісні. Багато з цих записів увійшло до збірки Головацького, виданої в Москві.

1867 року засновано освітнє товариство «Просвіта», що розпочало видання популярних книг. Видано було 284 брошури півмільйонним тиражем.

У 70-х роках провідником прогресивного демократичного українського руху в Галичині стає Михайло Драгоманов. Друкуючись у «Правді», він намагався і народовців і «москвофілів» спрямувати в бік західно-європейських радикальних ідей. Велику революціонізуючу роль відіграли його три листи до редакції студентського журналу «Друг».

Серед співробітників «Правди» виділявся публіцист і письменник Володимир Навроцький.

За допомогою Драгоманова і Конисського 1863 року засновується у Львові «Товариство імені Шевченка», що повинно було стати всеукраїнським літературним і науковим центром, але на початку своєї діяльності було мало життьовою установою, тільки потім, після реорганізації, стало виконувати функції української Академії наук.

Австрійський цісарський уряд почав переслідувати українську радикальну молодь, що пішла за Драгомановим. Відбувся ряд процесів. У цей час виділяється керівна група радикальної молоді в особі Івана Франка і його товаришів Михайла Павлика і Остапа Терлецького. Вона оголошує війну галицькій реакції, заскорузлості, безпринципності. Група видає журнали «Громадський Друг», «Дзвін», «Молот» (1878), що їх систематично конфіскує поліція. Мих. Павлика за новелу «Тетяна Ребенщукова» засуджено до шести місяців тюремного ув'язнення, і він змушений емігрувати за кордон. Крім того, Павлик написав новели «Юрко Куликів», «Пропащий чоловік».

Хоча театральна цензура в Галичині була не така сувора, як у царській

Росії, новий театр з'являється і там з запізненням. Перша українська трупа тут організовується 1864 року. Вона одержує невелику субсидію від галицького сойму. Проте театр не піднісся до рівня театру Старицького або Кропивницького. Кращими галицькими п'єсами були мелодрами «Підгіряни» Гушалевича, «Верховинні» Устияновича. Успіх мали сценічні, але шаблонні п'єси Григорія Цеглинського «Тато на заручинах», «Лихий день», «Соколики», «Шляхта Ходачкова», «Аргонавти» та ін.

У 80-х роках «москвофільська» партія майже припиняє своє існування. Австрійський уряд починає її переслідувати. Відбувся процес Ольги Грабар, Наумовича, Площанського. О. Грабар (мати відомого радянського художника, лауреата Сталінської премії Ігоря Грабаря) і Наумович емігрують у Росію. Фінансові афери (крадіж фондів сирітської каси, крах крилошанського банку) зводять на нівець діяльність «москвофілів».

Зростає народовська партія, діяльність якої носила ліберально-буржуазний характер. Провідниками її були піп і депутат Степан Качала, брати Володимир, Олександр і Йосип Барвінські, Юліан Романчук і Омелян Партицький.

1879 року Романчук починає видавати популярний політичний орган «Батьківщина». Барвінські засновують 1880 року велику політичну газету «Діло», розраховану на духівництво і урядовців. Партицький з цього ж року починає видавати літературно-науковий журнал «Зоря». Всі ці видання виявляли ідейно-політичну обмеженість, сервілізм по відношенню до цісарського уряду.

У противагу народовським виданням радикальна молодь видає журнал «Світ», в якому беруть участь і наддніпрянські письменники (Нечуй-Левицький, Конiський, Грінченко, Волков).

Після смерті Вол. Барвінського (1883) один час народовська партія почала допускати до своїх видань прогресивну молодь, але реакційні елементи знову взяли гору, і під кінець 80-х років стався остаточний розрив між народовцями і радикалами, утворюється радикальна партія зі своїми органами: «Народ», «Хлібороб», «Радикал», «Громадський Голос».

Провідником цього руху стає Іван Франко.

18. Іван Франко

Найвидатнішим явищем в українській літературі після Шевченка була творчість Івана Яковича Франка (1856—1916). Франко, як і Шевченко, вийшов з народу, батько його був сільським ковалем. Народився письменник 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі, Дрогобицького повіту. Батькова кузня, де збиралися селяни і вели між собою розмови, шапок не скидаючи, відограла першу роль у формуванні свідомості хлопського сина.

«На дні моїх спогадів, — згадував пізніше письменник, — десь там, у найглибшій глибині, горить вогонь. Невеличке огнище неблискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це огонь у кузні мого батька».

Малого Франка ми можемо собі уявити, прочитавши оповідання «Малий Мирон».

Від матері він чує галицькі народні пісні, казки, про що згадує поет згодом у вірші «Пісня і праця».

Яків Франко віддає його вчитися в сільську школу до сусіднього села Ясениця Сільна. Умови навчання в сільській школі відтворено в оповідан

нях: «Грицева шкільна наука», «Олівець». По закінченні сільської школи Франко вступає у нормальну (чотирикласову) школу при Дрогобицькому манастирі. Цю школу можна уявити по оповіданнях «Schön schreiben», «Отець-гуморист».

Батько письменника помер, мати вийшла заміж удруге, але вітчим (Гаврилик) ставився до Франка добре, продовжував його вчити й далі в гімназії. Цей період відтворено в оповіданнях «Борис Граб», «Гірчичне зерно» та ін.

У школі і в гімназії Франко вчиться дуже добре, є один з найкращих учнів. Крім того, він багато читає. Книжки дістає від товаришів, від учителів, і ті книги разом із життєвими враженнями формують революційно-демократичний світогляд письменника. Особливе враження справив на нього «Кобзар», і він вивчив майже всю книгу напам'ять.

У гімназії почав Франко літературну діяльність: писав вірші, прозу, драми. Перші вірші надруковані під псевдонімом Джеджалик в львівському студентському журналі «Друг» (1874 р.).

По закінченні гімназії, 1875 року, Франко вступив на філософський відділ Львівського університету. Він стає близько до журналу «Друг», а згодом входить до складу редакції.

У цей період у «Друзі» друкуються відкриті листи Драгоманова, що мали великий вплив на посилення радикально-демократичних настроїв студентської молоді. Франко читає тоді багато творів російської літератури. Роман «Что делать?» Чернишевського він перекладає на українську мову. На цей же період припадає перше знайомство молодого письменника з «Капіталом» Маркса.

У творчості Франка відбуваються значні зміни. Твори його набирають виразного демократичного змісту. В поезії «Наймит» поет говорить про визвольну боротьбу українського народу. У журналі «Друг» він друкує оповідання про життя і побут бориславських робітників, що вийшли потім окремою книжечкою під загальною назвою «Борислав».

Діяльність студентського гуртка, зв'язаного з Драгомановим, привертає до себе увагу поліції. 1877 року Франка, Павлика і його товаришів заарештовують, обвинувачуючи в організації таємного соціалістичного товариства. Обвинувачення було вигадане — по суті товариства такого не існувало. Сам Франко згодом писав про свої переконання тих часів: «Я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий».

У в'язниці Франко просидів майже дев'ять місяців у жахливих умовах, разом з кримінальними злочинцями. Ув'язнення не тільки не зламало молодого письменника, а навпаки, загартувало його. У тюрмі написано кілька революційно-демократичних поезій: «Товаришам із тюрми», «Каменярі» та ін.

Буржуазне суспільство намагалось ізолювати письменника, але Франко зв'язується з львівськими робітниками, працює в робітничих гуртках самоосвіти, викладає в них політичну економію, укладає соціалістичну програму робітничого руху в Галичині, редагує польську робітничу газету «Praca».

Замість забороненого «Друга» Франко з товаришами видає журнал «Громадський Друг» (1878). Після його заборони видає «Дзвін», після заборони «Дзвону» — «Молот». Тут друкуються поезії, написані в тюрмі, та повість «Boa constrictor».

Заборонені були також дві книжечки — переклади з «Капіталу» Маркса і «Анти-Дюрінга» Енгельса.

В серії «Дрібна бібліотека» видано переклади західно-європейських письменників. В цій же серії видано «Пчоли» Пісарева.

1880 року Франко, не маючи матеріальної змоги жити у Львові, виїхав на село. По дорозі до Коломиї його заарештували і ув'язнили вдруге. Франка хотіли приєднати до процесу селян, обвинувачених у революційній діяльності, але потім, після трьох місяців ув'язнення, вислали етапом до Нагуєвичів. Довелось письменникові відвідати крім коломийської ще й станіславівську та дрогобицьку тюрми.

В ці часи написано оповідання «На дні».

Спільно з Ів. Белеєм Франко видає журнал «Світ» (1881—1882), де друкує повість «Борислав сміється». Не маючи змоги видавати власний журнал, він змушений працювати в народовській «Зорі», де надрукував історичну повість «Захар Беркут». Франко намагався надати журналові більш поступового, демократичного характеру. Але порозумітися з народовцями було важко. Два рази приїжджає письменник до Києва (1885, 1886), домагаючись підтримки «Громади» на видання журналу. Не одержавши підтримки і розірвавши з «Зорею», Франко 1887 року починає працювати в польській прогресивній пресі.

1889 року до Галичини приїхала група київських студентів. Вони познайомились з Франком і разом вирушили в подорож по Галичині й Буковині. Коли туристи повернулися до Львова, їх усіх заарештували. Арештованих обвинувачували у намаганні «відірвати Галичину від Австрії». До суду справа не дійшла. Франка випустили після десяти тижнів ув'язнення. У тюрмі написано оповідання «До світла» і цикл поезій — «Тюремні сонети».

Франко був одним з ініціаторів заснування «Українсько-руської радикальної партії» і співробітничає в її органах «Народ», «Хлібороб» та інші.

Уже в ті часи автор повісті «Борислав сміється», збірки поезій «З вершин і низин» (1887) був не лише видатним письменником, але й визначним ученим. Львівська професура чинила йому, проте, всілякі перешкоди у спробах захисту докторської дисертації. Тільки у Віденському університеті під керівництвом всесвітньо відомого вченого, хорвата національністю, Ватрослава Ягіча, Франко захистив дисертацію на тему «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський роман і його літературна історія», і одержав учений ступінь доктора філософії.

Після смерті професора Огоновського (1894) Франко хотів викладати у Львівському університеті. З великим успіхом прочитав він студентам пробну лекцію на тему «Наймичка в творах Шевченка». Проте, спільними зусиллями австрійської влади і галицьких буржуазно-шляхетських кіл видатного вченого не допустили до викладання в університеті.

У середині 90-х років Франко видає власний журнал «Житє і слово». Журнал відгукується на події в Росії. Так, у статті «Робітницький революційний рух Росії» ішла мова про арешти в Петербурзі в грудні 1895 р. Серед заарештованих згадано «адвоката Ульянова (брат повішеного в 1887 р.)». тобто В. І. Леніна («Житє і слово», 1896, серпень, стор. 125).

1898 року урочисто відсвятковано 25-річний ювілей літературної діяльності письменника. Видано збірник «Привіт доктору Івану Франку». Мих. Павлик видав окремою книжкою бібліографію творів письменника.

Відповідаючи на численні привітання, Франко казав: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові».

Цього ж року у Львові почав виходити журнал «Літературно-науковий

вісник» за редакцією Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського та Івана Франка. Журнал об'єднав усі видатні літературно-наукові сили України.

Франко привітав революцію 1905 року в Росії і під її впливом написав поему «Мойсей».

1908 року письменник тяжко захворів, але продовжував працювати, видавати нові книжки. 1914 року відзначено 40 років діяльності Франка і видано на його пошану великий науково-літературний збірник з праць видатних учених і письменників світу (1916). В ньому взяв участь О. М. Горький.

Помер Іван Франко під час імперіалістичної війни, 28 травня 1916 року. Поховано його на Личаківському цвинтарі, недалеко від Шашкевича. В день десятої річниці смерті письменника на його могилі поставлено пам'ятника: каменяр лупає скелю. Так символічно зображено було працю і боротьбу Франка проти експлуататорського ладу за щастя, волю і незалежність свого рідного краю.

Іван Франко виступав у всіх літературних жанрах. Крім того, він був ученим (істориком літератури, фольклористом, істориком, економістом), публіцистом, видавцем, організатором літературного життя, політичним діячем. Головне значення має його письменницька діяльність. Франко — класик усієї української літератури, письменник революціонер-демократ, продовжувач лінії Шевченка.

Франко був поетом з покликання. Почав він свою літературну діяльність віршами і писав їх, поки міг тримати в руках перо, поки міг їх диктувати.

Перша збірка поезій «Баляди и росказы» (1876), писана язичієм, має тільки історико-літературне значення. Під кінець життя поет переробив ранні свої поезії сучасною літературною мовою і видав під назвою «Із літ моєї молодості» (1914).

Значно інтереснішим явищем поезії була друга збірка «З вершин і низин» (1887). Сюди не ввійшли деякі революційні поезії Франка, приміром поезія — «Товаришам з тюрми», надрукована в свій час у журналі «Громадський Друг». І все таки маленька книжечка «З вершин і низин» була найвидатнішим явищем в усій українській поезії після «Кобзаря». Уперше Україна почула сильний поетичний голос, в якому бреніли Шевченкові революційні ноти, і в той же час це був свіжий новий голос оригінального поета революціонера-демократа. У другому доповненому виданні (1893) питома вага книги ще збільшилась. Вона охоплює великий період повного розквіту творчості поета (1876—1893).

Поезії в збірці були об'єднані в цикли, кожен з яких мав свою назву. Провідним циклом були «Думи пролетарія». Назвою цією Франко ввів в українську поезію новий образ, який вперше з'явився у «Комуністичному маніфесті»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» У пізніших, посмертних виданнях у цьому циклі небезпідставно друкується поезія «Товаришам з тюрми». Ідейним своїм змістом до циклу щільно примикає і програмова поезія всієї збірки «Гімн».

У «Думах пролетарія» відбились нові ідеї нової доби. Коли «Кобзар» був відсвітом революційних пожеж, повстань покріпаченого селянства, то «Думи пролетарія» і інші близькі своїм ідейним звучанням поезії були відображенням революційного руху зубожілого, пролетаризованого селянства перших кроків робітничого, пролетарського визвольного руху — бориславських вогнів. Хай рух

цей був ще кволий і слабкий. Поет своєю творчою сміливою думкою ширяв далі, вище, перегукуючись з ідеями Міжнародного товариства робітників:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Не за панство неситих панів.
(«Товаришам з тюрми»)

Проголошуючи війну старому світові, війну за волю і щастя народу, Франко розумів, що в боях неминучі жертви. Він підбадьорював товаришів, гартував у них сміливість, відвагу, незламність, такі необхідні для борців:

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.
(Там само)

Вірш «Гімн» відомий під назвою «Вічний революціонер». Під вічним революціонером поет розумів людський дух, прагнення до волі. Революційний дух дає народові певність у неодмінній і цілковитій перемозі:

Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

«Гімн» Франка співається в народі.

В усіх поезіях циклу «Думи пролетарія»: «На суді», «Semper idem», «Всюди нівечиться правда», «Не люди наші вороги», «Товаришам», «Супокій» та ін. виявляються революційні настрої народу. Поет загрожує гнобителям нещадною народною війною. Образи війни та бою були закликом до боротьби за повне визволення народу від соціальної і національної неволі. У багатьох поезіях виявляється непримиренність Франка. Він різко виступає проти міщансько-обивательського спокою буржуазних ліберальів:

Супокій святеє діло
В супокійні часи.
Та як в час війни та бою
Ти зовеш до супокою, —
Зрадник або трус єси!

У «Думах пролетарія» найвиразніше виявилась революційно-демократична ідейна спрямованість усієї збірки.

До «Дум пролетарія» безпосередньо примикав цикл поезій, об'єднаних у другому виданні «З вершин і низин» спільним наголовком «Excelsior». Сюди ввійшли алегоричні поезії «Наймит», «Каменярі», «Човен», «Беркут», «Ідилія». Кожна алегорія мала виразно виявлений революційно-демократичний зміст. Наймит — український народ, що боровся за своє соціальне і національне визволення, каменярі — авангард борців за це визволення, беркут — хижак — символ цісарського ладу, царату, шлях до сонця — путь до волі, щасливого, радісного життя.

У «Веснянках» використано жанр народної лірики. Образи цих інтимно-ліричних поезій навіяні весняною природою: «Гримить», «Земле, моя всеплодющая мати» та інші. Злива, гроза, якої чекають мільйони людей — символ революційної зміни гнітючої капіталістичної дійсності. Від землі поет просить сили, щоб у бою «сильніше стояти», «пута ламати». Під землею Франко розумів народ. Тільки зв'язок з народом міг дати поетові-демократові сили боротися художнім словом за визвольні ідеали:

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити,
Вічну дай страсть!

Франко перегукувався тут з Шевченком, для якого також сила поетичного слова дорівнювала силі вогню («Неофіти»). Інколи у «Веснянках» зустрічаються і сумні ноти, але, як правило, весна викликає в поета бадьорі, оптимістичні настрої:

Люди! Люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змити,
Спалимо вогнем то.
Vivere memento!

«Осінні думи» об'єднували сонети, навіяні картинами осінньої природи. Тут уперше зустрічається образ «Зів'яле листя», що стане пізніше лейтмотивом цілого циклу, а потім і збірки «Зів'яле листя». Туга поета не безпредметна, викликана не настроями хвилини, осінніми пейзажами. Вона є відгомоном народного бездонного горя.

Подібний характер мали й «Скорбні пісні», де виявлялися суперечливі настрої поета, що не раз почував себе самотнім у визвольній боротьбі. Тут ми знаходимо також кілька перлин Франкової лірики, приміром, «Думку в тюрмі»:

Ой, рано я, рано устану,
На яснеє небо погляну,
А небо як синій кришталь,
А в серці важкий сум і жаль.

Поет не раз перегукується з Шевченком (образи вогню, правди, землі).

У циклі «Поет»: «Пісня і праця», «Чим пісня жива», «Співакові», «Поезія» виявлені основні тези Франкової демократичної естетики.

Бувши інтернаціоналістом, шануючи і цінячи працю і культуру всіх народів, поет разом з тим глибоко, щиро і пристрасно любив свій рідний край. Виявилось це насамперед у циклі «Україна»: «Моя любов», «Не пора» та ін. Пророцтвом звучала поезія «Розвивайся ти, високий дубе»:

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна, нероздільна.

Пророкування Франка здійснилось 1939 і 1940 року, коли щезли навіки межі, що розділяли Наддніпрянську Україну з Галичиною й Буковиною.

Мотивам кохання присвячені поезії «Картка любові». Сатиричний характер мали цикли «Оси» та «Наші чесноти». В одному жанрі були витримані «Вольні» і «Тюремні сонети». Життю селянства присвячені «Галицькі образки».

У вірші «Гадки на межі» виявлені сміливі думки Франка про майбутнє. Він бачив, як бідував народ на вузеньких смужках землі. Межа була для нього символом приватної власності, причиною постійного ворогування між селянами. Хоч у мріях линув поет до тих часів, коли його рідна Україна буде новою, вільною, щасливою:

Я думав про людське братерство нове,
І думав, чи в світ воно швидко прийде?
І бачив я в думці безмежні поля:
Управлена спільним трудом, та рілля
Народ годувала щасливий, свобідний.
Чи се ж Україна, чи се край мій рідний,
Обдертий чужими і світом забутий?
Так, се Україна свобідна, нова!
І в мойому серці біль втишувавсь лютий.

Мрії і сподівання поета революціонера-демократа на Радянській Україні були перетворені в живу реальну дійсність.

Життю братнього єврейського народу присвячені «Єврейські мелодії».

Збірка «З вершин і низин» була найвидатнішим явищем в українській поезії після Шевченка тому, що революційно-демократичні ідеї втілено в ній у високо-художній формі, нових жанрах, образах, ускладненими поетичними прийомами й засобами. Мова збірки, не зважаючи на наявність діалектизмів і окремих, незначних залишків «язичія», була чистою, плавною, літературною мовою, доступною і зрозумілою кожному українцеві.

Уже в другому виданні «З вершин і низин» додано було новий цикл «Зів'яле листя». 1896 року вийшла ціла збірка поезій під цією назвою. Об'єднано тут поезії переважно на сумні, журливі мотиви. Викликані вони інтимними причинами (поет не мав особистого щастя) і глибокими суспільними причинами — Франка переслідувало ціле буржуазно-шляхетське суспільство. Збірка поділена на три «жмутки», відповідно до хронологічних періодів: 1886—1893, 1895 і 1896 рр. У першому жмутку переважають мотиви кохання. Чудовим зразком інтимної лірики є поезія «Безмежнеє поле в сніжному завою», покладена на музику Лисенком. У поезії «Я не жалуюсь на тебе, доле...» Франко перегукується з Шевченком («Доля»).

У другому жмутку ми бачимо багато пісень, написаних на зразок народних: «Зелений явір», «Червона калина», «Ой, жалю мій», «Коломийки» та ін. У третьому жмутку об'єднано найсуб'єктивніші поезії, в яких виявлено глибоке горе поета.

Франко боявся, щоб сумні мотиви його поезій не вплинули негативно на молодого читача. У передмові до збірки поет вдався до засобу літературної містифікації, ніби висміюючи щоденник самовбивці.

Коли поет і критик Щурат спробував оцінити «Зів'яле листя» як «об'яв декадентизму», Франко різко заперечив цю думку в поезії «Декадент»:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я хлопський син, пролог, не епілог.

Теми поезій збірки «Мій Ізмарагд» (1898) були підказані працею письменника над стародавньою українською та світовою літературою і фольклором. Цикл «Поклони» присвячений національно-визвольним мотивам. «Поет мовить» і «Україна мовить» — діалог поета з Україною, полеміка з галицько-українськими буржуазними діячами, які обвинувачували поета, ніби він не любить Русі-України. У поезії «Сідоглавому» виявлено справжній, щирий революційно-демократичний патріотизм Франка. Поет у кожній строфі протиставляє два різних своєю соціально-політичною природою патріотизми:

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Цикл «Паренетікон» об'єднав поезії, підказані стародавньою моралізаторською літературою. Поет висуває нові принципи моралі. Тут можна провести паралель з подібним використанням біблійних мотивів у Шевченка. Так само своєрідно, в новому філософському плані, опрацьовано жанр «Притчі». Поезії «По селах» ніби продовжували «Галицькі образки». Цикл «До Бразилії» зображував злидні, вимирання галицько-буковинської бідноти, що змушена була емігрувати за океан.

Поруч з багатьма ліричними жанрами Франко звертався до епічного жанру поеми. У збірці «З вершин і низин» уміщено поему «Панські жарти», про часи панщини і селянський рух напередодні революції 1848 року. Пізніше видано цілу збірку «Поеми» (1899). Найцікавішою серед них є «Похорон». В алегоричних образах зображено боротьбу українського народу проти польської шляхти, засуджується зрадництво інтересів народу. Блискуча, різноманітна поетична форма, мова поеми ставлять «Похорон» в ряд найвизначніших творів Франка.

1900 року вийшла збірка «Із днів журби». Багато мотивів її ніби продовжують збірку «Зів'яле листя», але загартований життьовим змаганням поет відкидає від себе журбу, зневір'я. У поезії «І знов рефлексії» поет знову виявляє свою незламність:

...Люди! Діти!
До мене! Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти.
Чи крови треба — кров за вас проллю.
Чи діл — я сильний — віковічні скали
Розгрощу, на землю повалю...

У поемі «Іван Вишенський» Франко яскраво змалював видатного полеміста XVI—XVII ст. як палкого українського патріота. В історичній поемі «На Святоюрській горі» зображено облогу гетьманом Богданом Хмельницьким Львова.

1905 року з'явилась поема «Мойсей», написана під впливом революційних подій. В ній поет висловив сподівання на повне і цілковите національне і соціальне визволення українського народу:

Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вільних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Наступного року з'явилась остання оригінальна збірка поезій «Semper tiro» («Завжди учень»). У ряді поезій Франко дає бій декадентським тенденціям у літературі і розгортає принципи демократичної естетики. З новою силою зазвучав у Франка Шевченків образ слова-вогню, слова-полум'я:

Слова — полова.
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея...

У циклі «Нові співомовки» поет наслідує жанр віршованого народного анекдоту, введений в українську літературу Руданським. Цикл «На старі теми» продовжував основні мотиви «Мого Ізмарагду». Тут широко використане образність «Слова о полку Игореве». Любов'ю до рідного слова, слова створеного українським народом, сповнена поезія «Антошкові П.»:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і вогнем любові,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Франко закінчував свою збірку прославлянням слова. Поет, що ввесь свій вік був пильним учнем життя, що створив тисячі прекрасних повноцінних поетичних рядків, відчув вагу слова, як добірного зерна пшениці. Поет знав його чудодійну силу, давав змогу пізнати й відчути її іншим. Поет, що вважав себе тільки скромним і непомітним учнем життя, справді був його великим і мудрим учителем.

Проза Франка є також визначним явищем української літератури, дальшим, вищим її етапом після Панаса Мирного, що мав вплив на ранню творчість письменника. Теми й жанри Франкової прози дуже різноманітні. Він охоплює життя селян, робітників, шляхти, службовців, інтелігенції та ін. Як художник-реаліст Франко, слідом за Золя, ставив собі завданням відобразити життя різних верств суспільства. Окремі образи і картини з життя «бурлак», робітників дав в українській літературі Нечуй-Левицький. Іван Франко перший широко показав життя, побут, боротьбу робітничого класу Галичини. Ще малим чув він багато оповідань про Борислав (автобіографічне оповідання «У кузні»). Ріпником (робітником нафтових промислів) був його вітчим Гринь Гаврилик. Гімназистом Дрогобицької гімназії Франко відвідав Борислав. І незабаром з'явився широкий задум — дати цілу серію творів з життя робітників під загальною назвою «Борислав».

1877 року в «Друзі» почали друкуватися оповідання цієї серії: «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник». Вийшли вони й окремо під заголовком «Борислав, картини з життя підгірського народу». В оповіданні «Ріпник» дано образ ріпника, колишнього селянина Івана і його подруги Фрузі. Після загибелі Фрузі Іван повертається в рідне село. Уже в першому опові-

данні бориславського циклу реалізм Франка має викривний революційно-демократичний характер. Це саме стосується і оповідання «На роботі». В оповіданні «Навернений грішник» зображено аґіотаж, стремління до легкої наживи, що захоплює і деяку частину заможного селянства.

Четвертим твором із циклу «Борислав» була повість «Boa constrictor», написана ще до першого арешту і видрукована 1878 року. У повісті ще ширше показано життя і побут бориславських робітників. Головну увагу приділено розкриттю експлуататорської психології капіталіста Германа Гольдкремера, показові його родинного життя. Франко виявив себе в повісті майстром психологічного аналізу. Композиційними прийомами повість дещо нагадує «Лихі люди» Мирного, яку читав він саме під час писання свого твору.

Вершиною бориславського циклу є повість «Борислав сміється» (1882). Тему твору визначив сам автор у «Нарисі історії українсько-руської літератури»: «Се була спроба представити саморідний робітницький страйк бориславських ріпників проти капіталістів». Сюжет розгортається по двох лініях: життя робітників і життя капіталістів. Обидві лінії переплітаються між собою. В повісті широко відображено боротьбу між працею і капіталом. Соціальні, класові суперечності наростають. Виникає перший організований робітничий страйк, що кінчається, проте, поразкою. Обурені робітники мстяться капіталістам. Так, зрештою, сміється робітничий Борислав. Композиційно повість дещо, зв'язана з оповіданням «Ріпник» і особливо з повістю «Boa constrictor», є ніби її продовженням.

Ніхто до Франка у художній літературі так не змальовував робітників. Він перший побачив у робітниках не сліпу безлику масу, а людей, індивідуальності. Повістяр показав зародки робітничого руху в Галичині, його успіх і невдачі. В образі робітника Бенедя Синиці Франко відобразив то, чого не було ще в жодному творі світової літератури: проблиски класової свідомості, прагнення до організації широких мас робітників у боротьбі за свої класові інтереси. У повісті дано цілу галерею типів робітників і капіталістів.

На жаль, повість «Борислав сміється», видрукована у «Світі», не вийшла окремим виданням і не відограла повністю своєї функціональної ролі.

Франко задумав був написати ще закінчення бориславських «образків» — повість «Андрусь Басараб», але написана вона не була.

Бориславський цикл, проте, продовжувався в інших оповіданнях: «Полуйка», «За для празника», «Вівчар». Особливою майстерністю відзначається останне оповідання, в якому блискуче показано психологію колишнього вівчаря, нині ріпника, який розуміє, що повороту до колишнього життя нема і не може бути.

Пізніше були значно перероблені оповідання «Ріпник» і повість «Boa constrictor». Друга редакція кожного з них є майже новим твором.

Ставши істориком і художником-літописцем Борислава, Франко не занедбав традиційної для української літератури селянської тематики. Почав він свою творчість романтичною повістю «Петрії і Довбущуки», писаною ще язичієм. У ній використано народні легенди про Довбуша. Далі Франко перейшов до реалістичних творів: «Вугляр», «Лесишина челядь» та ін. На деяких з них ще позначається вплив манери Панаса Мирного.

Письменник глибоко розкриває зубожіння селянських мас у наслідок кріпосницької реформи 1848 року в Галичині, залишки панщини, великий економічно-політичний вплив польської шляхти, буржуазії, їхню спілку з австрійським цісарським урядовим апаратом: «Сам собі винен», «Ліси і пасо-

виська», «Добрий заробок». Безпорадність селянських мас, політичну безправність відтворено в ряді сатиричних оповідань: «Історія кожуха», «Свинська конституція».

У так званих «Тюремних оповіданнях» в революційному плані зображено жахливе становище поневолених трудящих мас, їхню боротьбу з експлуататорським суспільним ладом, що панував у Галичині: «Моя стріча з Олексою», «На дні», «До світла», «Хлопська комісія», «У тюремному шпиталі» та інші.

Автобіографічний характер мають згадані вже нами дитячі шкільні оповідання. В них змальовано антипедагогічну, жорстоку систему виховання в тодішній австрійській школі.

Багато оповідань присвячено ще життю урядовців, міщанських верств, інтелігенції. Серед сатиричних творів слід відзначити оповідання «Історія однієї конфіскати», де висміяно цісарську цензуру, і оповідання «Чиста раса», в якому висміяно зародки дикої расистської «теорії». Один панок вихваляє чистоту своєї мадьярської раси і зневажає інші народи, зокрема українців. Панок гине від руки юнака, в якому він бачив зразок «чистоти» своєї раси.

На історичну тему написано повість «Захар Беркут» (образ громадського життя Карпатської Русі XIII віку). Твір цей є зразком патріотичної історичної повісті. Франко дав у ній яскраві картини всеруйнуючої татарської навали. Громада села Тухлі героїчно бореться з іноземними загарбниками, захищаючи свою волю і незалежність. Громада бореться також з боярином-феодалом Тугаром Вовком, який, ненавидячи вільнолюбний народ, зраджує свій рідний край і переходить на бік татар. Повістяр створив світлі, мужні постаті оборонців своєї батьківщини: Захара і Максима Беркутів, дочки Вовка Мирослави, що, полюбивши Максима, залишає свого батька зрадника і переходить на бік народу. Ідея патріотизму, захисту своєї батьківщини є провідною ідеєю повісті.

Моральний розклад, деморалізацію польської шляхти зображено в повістях «Основи суспільності» і «Для домашнього огнища». У повістях «Перехресні стежки», «Лель і Полель», «Великий шум» висвітлено життя різних верств галицького суспільства. Провідними в перших двох творах є образи інтелігенції, що намагається наблизитись до народу і працювати на його користь.

Франко написав кілька драматичних творів: «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа», «Учитель», «Рябина», «Майстер Чирняк», «Будка ч. 27» та ін. Найвидатнішим серед них є соціальна драма «Украдене щастя» (1893), в якій майстерно розгортається сюжет, виступають сильні характери Анни, Михайла і Миколи. П'єса з успіхом ішла на сцені і дореволюційного і радянського театру.

Велике значення мала перекладна діяльність Франка, зокрема його переклад «Фауста» Гете і «Германії» Генріха Гейне.

Франко був видатним ученим-істориком та літературним критиком. Праці його в цій галузі, зібрані разом, становлять кілька грубеньких томів. Він досліджував стародавню літературу, дав, зокрема, велику V-томову збірку апокрифів з українських рукописів, кілька розвідок про Івана Вишенського, згадану вже нами дисертацію про «Варлаама і Йоасафа» та ін. Майже немає письменника в новій нашій літературі, про якого не писав би Франко. До сучасної української літератури він ставив суворі вимоги. Свою передмову до українського перекладу «Фауста» він починав словами:

«У нас немає літератури. Тими самими словами, котрими перед несповна півстоліттям Белінський зачинав свою критичну діяльність, при-

ходиться й мені зачати нині сю передмову. У нас нема літератури. Супереречки, свари та крики про літературу — се ще не література».

Учений і критик не зважав ні на які авторитети. Коли треба було, він принципово, сміливо й рішуче критикував такого поважного письменника, як Куліш (статті про «Хуторну поезію» і «Дзвін»). Він виводив галицьку літературу з провінціальних закапелків на широкий битий шлях світового письменства, і за ним пішли вже Кобилянська, Стефаник, Черемшина, Мартович та ін.

Франко вмів роздивитися справжній талант у масі початківців, що друкувалися в тогочасній пресі. Він перший сміливо підніс Лесю Українку на рівень Шевченка, привітав Павла Грабовського, підтримав Коцюбинського. У своїх листах він часто писав початківцям гірку, але неприховану правду.

Він дав синтетичний огляд для російської енциклопедії Брокгауза і Ефрона — «Южнорусская литература» (1904). На жаль, його «Нарис історії українсько-руської літератури», написаний уже під час хвороби (1910), має багато помилок і неточностей.

Виключне значення мають досліди Франка з поля фольклористики і організовані ним видання усної народної творчості.

Значення Франка було частково оцінено ще за життя письменника, зокрема, під час першого ювілею 1898 року. Франкові було надано honoris causa (почесний) диплом доктора російської словесності від Харківського університету (1906 р.) Михайло Коцюбинський читав в 1908 році в Чернігівській «Просвіті» реферат про письменника, в якому дав дуже високу оцінку його як поета і прозаіка. Реферат цей видано було окремою книжечкою. Другий ювілей 1914 року показав уже світове визнання Івана Франка.

Слідом за Шевченком письменник висловлював певність, що нащадки згадають і його незлим тихим словом:

А як мільйонів куплений сльозами
День світла, щастя й волі засвітає,
То чень в новім, великім людськім краї
Хтось добрим словом і мене згадає...

Поет не помилився: Іван Франко став одним із найбільш шанованих, улюблених класиків української літератури після Шевченка.

19. Павло Грабовський

Трагічною постаттю в українській літературі є один з вірніших учнів і продовжувачів Шевченка, революціонер-демократ, палкий, непримиренний борець проти царату — Павло Арсенович Грабовський (1864—1902). Народився поет у с. Пушкарному, Охтирського повіту на Харківщині. Вчився в Охтирській бурсі і Харківській духовній семінарії. Тут він знайомиться з революційною нелегальною літературою. За це його заарештовують, виключають з семінарії і висилають на батьківщину під нагляд поліції. 1885 року Грабовський знову з'являється в Харкові і зближується з місцевою організацією народницької партії «Чорний переділ». Поет вступає на військову службу, але через конфлікт з офіцером його заарештовують і засилають на Сибір. З дороги Грабовського вертають назад у Харків, судять за участь у народницькій організації і знову засилають на Сибір. Тут Грабовський бере участь у протесті політичних у справі так званої «якутської трагедії» (1889). Його за-

суджують на каторгу, але потім переглядають справу, присудивши поета на довічне заслання. Деякий час Грабовський жив у Вілюйську, потім йому дозволено переселитись до Якутська. Помер він у Тобольську 12 грудня 1902 року.

Грабовський належав в юнацькі роки до народницьких організацій. За участь у них він був засланий на Сибір. Світогляд поета формувався під впливом народницької літератури. Але Грабовський не застиг на місці, як деякі ліберали-народники. Читаючи Маркса, Леніна, Плеханова, поет еволюціонував у бік марксизму. Про це, зокрема, свідчить листування Грабовського з Якубовичем і Грінченком.

Писати він почав у 80-х роках в Ізюмській тюрмі. Грабовський продовжував писати і в Сибіру, пересилаючи свої твори за кордон. Перша збірка вийшла 1894 року у Львові під назвою «Пролісок». Одночасово вийшли з друку переклади з російського поета Сурікова. Пізніше у Львові вийшли збірки «З чужого поля» (1895), «З півночі» (1896), «Доля» (1897). У Чернігові вийшла збірочка, зредагована Грінченком, «Кобза» (1898). Окремі твори друкувались у журналі «Літературно-науковий вісник» та іншій галицькій пресі.

На творчість Грабовського великий вплив мав Шевченко і російська революційно-демократична поезія. Але епігоном Шевченка він не був. Грабовський мав, хоч і не дуже сильний, але свій голос.

Творчість Грабовського має глибоко-реалістичний, революційно-демократичний характер. Поет бачить тяжке життя селянства, трудящих після реформи. Долю селянства, пограбованого кріпосницькою реформою, відтворено в поезії «Допусти». Страждання трудящих знедолених людей показано в поезіях «Робітникові», «Нетяга», «До соловейка», «Трудівниця» і в одній з найкращих його поезій «Швачка»:

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки,
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.

Спостерігаючи важке життя народу, ставши на революційний шлях боротьби з царатом, Грабовський проводив ці ідеї і в своїх ліричних творах, у тюремному циклі своїх поезій: «Народовцеві», «Не раз ми ходили в дорогу», «В далечінь», «Думка тюремна».

Поет-демократ любив природу, але оспівував її по-новому. Він у полемічно-загостреному плані виступав проти естетського замилування природою і відтворення її в описовій поезії:

Я не співець чудової природи
З холодною байдужістю її,
Мій ум ворушать змучені народи,
Їм я віддав усі чуття мої.

Серед улитих золотом просторів
Я бачу люд без житнього шматка...
Блакить... пташки... спів соловйових хорів
Мов ніж вражає стогін мужика...

(«Я не співець...»)

І все таки, як справжній поет, Грабовський любив природу. Він не раз оспівує красу українських пейзажів, сибірську природу. Лірика природи у Грабовського майже як правило поєднується з громадськими мотивами:

Я люблю, щоб сонце гріло,
Щоб гукали скрізь громи,
Щоб нове життя будило
Рух і гомін між людьми...
(«Квітень»)

Такий характер мають і його «Веснянки»:

Годі нудитись, складаючи руки,
Кличе робітників рідна земля. —
Віра, впотужнена словом науки,
Хай нас міцніш окриля.

Українську природу Грабовський змальовує, переважно, у спогадах, у снах:

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені, —
І луг широкий, наче море,
І тихий сон по кружині...
(«Сон»)

Поет був палким українським патріотом («До України» та ін.), але разом з тим він виявляв інтернаціональне, братерське чуття до росіян (у поезії, присвяченій Якубовичу-Мельшіну), до євреїв («Народові єврейському»), до поляків (у поезіях, присвячених полякам — політичним засланцям).

У ліриці Грабовського є чимало сумних, розпачливих мотивів. Поет не мав такої сили характеру, як Шевченко на засланні, і піддавався інколи занепадницьким настроям. Але пізніше він знаходив у собі все таки можливості перебороти свій розпач. Друкуючи згодом ці твори, поет додавав примітки, в яких ніби виправдувався перед читачем, просив у них пробачення за свій хвилинний настрій.

Проте ніколи ніякі страждання, муки не могли скорити Грабовського. Він лишався ідейно-незламним революціонером-демократом до останніх хвилин свого життя. У багатьох віршах Грабовський говорить про завдання поета:

Клич до життя, буди дрімучі сили!
Не додавай знесиленим журби,
Не добивай зневір'ям підупалих.
А розбуди на діло боротьби,
Знайди розвагу в світлих ідеалах!
(«Співець»)

Цим принципам Грабовський був вірним в усій своїй творчості. Він підпорядковував поезію, мистецтво високоідейним, громадським завданням. Цього поет вимагав від усієї української літератури. У журнальній критичній статті «Дещо про творчість поетичну» (1897) Грабовський полемізував з поетами і критиками — прихильниками «чистого мистецтва»:

«Штуки для штуки (мистецтва. Ред.) не було, немає і не може бути в дійсності. Вона, навпаки, завсіди прикривала найтенденційніші замахи

думки, проповідувала найгрубішу тенденційність в літературі. «Штука для штуки» — це в устах проповідників значило: заткни уші, затули очі на головніші потреби життя, тікай від його прози, літай над миром на крилах легесеньких принадливих мрій, лоскочи потихеньку нерви, з поезії зроби панську примху — такий їх закон і вимога».

Виступ Грабовського був спрямований проти декадентських занепадницьких теорій у критиці, що віщували кризу, розклад буржуазного мистецтва за епохи імперіалізму.

Грабовський багато перекладав на українську мову. По кількості перекладених поетів він стоїть на першому місці серед усіх українських перекладачів у дожовтневій літературі. Інколи Грабовський змушений був перекладати те, що було в нього під руками. Цим пояснюється наявність імен поетів, ідейно далеких поетові-революціонерові; але, здебільшого, він вибирав поетів собі співзвучних, або вибирав твори найбільшого революційного або демократичного звучання. З Пушкіна він перекладає «Лист на Сибір», з Рилєєва «До Бестужева», з Некрасова «Пророк», з О. Толстого «Пісня кайданників», з Добролюбова «Нащо ви мені руки зв'язали», з Чавчавадзе «Не гулящому на втіху», «Спис — велика, славна річ», «Орач». Перекладає він поетів, свого часу дуже мало в Росії відомих, але цінованих Марксом і Енгельсом — Гервега, Фрейліграта та ін.

У жанровому відношенні, поетичними прийомами поезія Грабовського становить нове й цікаве явище в українській поезії після Шевченка. Він збагачує нашу літературу новими ідеями, новими художніми формами. Мова Грабовського дуже своєрідна. Не чуючи рідної мови в своєму оточенні, відірваний від української літератури й критики, поет не міг належно вдосконалювати своєї художної мови.

Велику допомогу Грабовському в його зв'язках з літературним світом подавали Іван Франко і Борис Грінченко.

Перед смертю Грабовський написав «Автобіографію», видруковану Франком у «Літературно-науковому віснику» вже після смерті поета. Про Грабовського з'явилося було кілька праць в ліберальній українській літературі. А потім про нього забули на довгий час. Творчість і особа Грабовського залишалися в затінку деякий час і після революції. Тільки протягом останнього десятиріччя твори поета почали вивчати у вищій і середній школі. Про Грабовського написано кілька спеціальних праць.

20. Борис Грінченко

Борис Дмитрович Грінченко (1863—1910) не був великим новатором; його поетична, прозова і драматургічна творчість не становить певного, нового, виразно відмінного етапу в розвитку цих жанрів, але своєю плідною багатогранною діяльністю письменник залишив помітний слід в українській культурі.

Грінченко народився в дрібній поміщицькій родині на Харківщині, вчився у харківській реальній школі. За читання революційної нелегальної літератури він був заарештований і виключений із школи.

Склавши іспит на народного вчителя, Грінченко вчителював по селах. Молодий учитель працює серед селян, поширює серед них українські книжки. У наслідок конфліктів з місцевою владою, Грінченко змушений переїжджа-

ти з місця на місце, і зрештою зовсім залишає учителювання. Він працює в Чернігівському земстві і цілком віддається культурно-освітній діяльності. Найближчою його співробітницею стає дружина, відома в літературі під псевдонімом Марія Загірня.

Після революції 1905 року Грінченко жив у Києві, видаючи журнал «Нова Громада» (1906), беручи участь у виданні газети «Рада». Помер Грінченко в Оспедалетті (Італія). Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Світоглядом своїм Грінченко був послідовним лібералом, але ніколи не розривав рішуче з письменниками-демократами. Він підтримував зв'язки з Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Павлом Грабовським, Лесею Українкою, Архипом Тесленком.

Письменник виступав у поезії, прозі, драматургії і критиці. Насамперед він почав друкувати свої поетичні твори в галицькій пресі під псевдонімом — Василь Чайченко, Іван Перекотиполе. Виступив він уперше у кінці 70-х років, коли в українській поезії вже друкувався Мих. Старицький. Поезія Грінченка своїм ідейно-художнім змістом не була особливо новим, своєрідним явищем, коли взяти до уваги, що його вірші друкувались в один час з творами Франка, Лесі Українки.

Грінченко підносив громадські, патріотичні мотиви, розвивав українську літературну мову, без усяких діалектизмів, писав плавним віршем. Тому поезії його користувались популярністю серед читачів, їх вивчали один час по школах напам'ять. До таких поезій належить, приміром, вірш «До праці»:

Праця єдина з недолі нас вирве,
Нумо до праці, браття...

Багато поезій написано на історичні, патріотичні мотиви.

Грінченко написав чимало оповідань з дитячого життя, в яких виявив прекрасне знання дитячої психології. Є в нього твори з життя учителів. Робітничий побут, життя шахтарів Донбаса відображається інколи занадто тенденційно. Серед них виділяється новела «Панько»; тут дано зворушливий образ робітника, який жертвує своїм життям заради врятування своїх товаришів.

Великої популярності набули повісті Грінченка «Сонячний промінь», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», «На розпутті», «Брат на брата». В повістях відображено життя селян та інтелігенції. Письменник не міг не показати диференціації села за післяреформеної доби. Він створює яскравий образ Зінька Сиваша — представника передового, більш свідомого трудящого селянства, який зазнає багатьох переслідувань і зрештою гине в наслідок інтриг куркульства.

Грінченко написав кілька драматичних творів: «Ясні зорі», «За батька», «Нахмарило». П'єси ці ставились на сцені.

Разом з своєю дружиною Марією Загірнею Грінченко перекладав багатьох світових поетів і драматургів на українську мову: «Вільгельм Тель», «Марія Стюарт» Шіллера, твори Гете, Гейне та ін.

У Чернігові і в Києві Грінченко розгортає корисну видавничу діяльність. Разом з Марією Загірнею він пише біографії видатних українських і світових діячів, зокрема Сократа, Вашінгтона, Лінкольна, Стефенсона та ін.

І досі не втратив свого значення словник української мови в чотирьох

томах, створений Борисом Грінченком з матеріалів журналу «Киевская старина»; він був редактором російсько-українського словника Уманця і Спілки. Грінченко склав бібліографію українського фольклору і видав ряд цінних збірок української усної народної творчості («Этнографические материалы»). Публіцистичний характер мали його «Листи з Наддніпрянської України».

Заслуги Бориса Грінченка перед українською культурою величезні.

21. Інші письменники 70—90-х років

В останній чверті XIX століття, крім згаданих письменників, виступає ще цілий ряд поетів, прозаіків і драматургів.

Сестра Драгоманова і мати Лесі Українки — Олена Петрівна Косач відома в літературі під ім'ям Олени Пчілки. Вона виховала найвидатнішу нашу поетесу і віддавала багато уваги громадській і літературній діяльності. Письменниця вперше видала у 80-х роках окремою збірочкою твори поета Руданського під назвою «Співомовки», видав Н. Г. В-ий («Наш гурток Волинський»). Після революції 1905 р. вона видавала журнал «Рідний край». Цінним виданням є її альбом українських узорів для вишивання. У літературі Олена Пчілка виступала як поет і прозаік. Найбільш відома її поема «Козачка Олена», видрукована в «Раді» Старицького. О. Пчілка перекладала твори Гоголя на українську мову, а з поетів — Лермонтова, Козлова, Сирокомлю.

Петро Ніщинський, учитель грецької мови Одеської гімназії, приятель Руданського, відомий у літературі під псевдонімом П. Байда. Він переклав на українську мову «Антігону» Софокла (Одеса 1883), потім дав повний прекрасний переклад «Одісеї» і незакінчений переклад «Іліади» (12 пісень). Ніщинський був і композитором, написавши згадані нами «Вечорниці» до «Назара Стодолі» Шевченка. Всі ці твори видані в Галичині.

Більшість творів Василя Мови (псевдонім В. Лиманського) опубліковано після його смерті; він за свого життя опублікував тільки один вірш «Козачий кістяк».

Поет, перекладач і драматург Володимир Олександров — син Степана Олександрова, видав кілька альманахів під назвою «Складка». Йому належить популярний романс «Я бачив, як вітер березку зломив»...

За цього періоду починають свою діяльність талановитий поет і перекладач Володимир Самійленко, Дніпрова Чайка (псевдонім Л. Василевської), авторка поезій у прозі, М. Чернявський, А. Кримський, Дмитро Маркович, Н. Кибальчич та інші.

Розвивається українська бібліографія. На Західній Україні видає цілий ряд цінних праць Іван Омелянович Левицький. В «Раді» Старицького друкує бібліографію української літератури XIX століття Михайло Комаров (М. Комар), автор виданих згодом, уже в XX столітті, двох праць з бібліографії Шевченкіани і української драматургії.

У галузі історії української літератури виступають, крім Куліша, Драгоманова, Франка, Конiського, ще професор Київської духовної академії М. І. Петров, автор книги «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (Київ 1884). Професор Київського університету М. П. Дашкевич (1852—1908) написав на цю книгу цінний грунтовний «Отзыв», видрукований в «Отчете о XXIX присуждении наград графа Уварова».

ІІІ. ЛІТЕРАТУРА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Загальні умови розвитку літератури поч. XX ст.

У XIX столітті українська література змужніла й увійшла у скарбницю мистецьких надбань людства. Наш народ створив велику культуру слова, дав ряд поетів, прозаїків і драматургів, носіїв гуманних ідей, співзвучних ідеям велетнів світового мистецтва.

У XX столітті почалась доба складної загостреної боротьби, нових суперечностей, властивих імперіалізмові. Наддніпрянська Україна входить, як і раніше, до складу Російської Імперії, що, за визначенням Сталіна, «була огнищем всякого роду гніту — і капіталістичного, і колоніального, і воєнного — взятого в його найбільш нелюдській і варварській формі» (Й. Сталін, Питання ленінізму, Партвидав ЦК КП(б)У, 1940, ст. 4). Західна Україна лишалась під владою Австро-Угорської монархії.

Провідною лінією в історії української літератури цих часів лишається демократична течія, що пов'язана з іменами М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка, В. Стефаника та інших. Вони продовжували традиції Котляревського і Шевченка, стверджуючи літературу на народному грунті.

Видатною подією в літературному житті початку XX століття було відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві 1903 року. На відкриття пам'ятника з'їхались численні делегації. Тут зустрілись письменники Західної і Наддніпрянської України, практично обоговорено питання культурних зносин. Після цього зав'язується ширше листування між культурними діячами віддалених місцевостей України.

Міністр внутрішніх справ заборонив промовляти українською мовою на відкритті пам'ятника. Всупереч цій забороні, М. Коцюбинський та інші проголосили промови українською мовою, і у відповідь на зауваження голови зборів про вказівки міністра присутні демонстративно залишили зал міського театру, де відбувались урочисті збори. Наведений епізод свідчить про активізацію, консолідацію українських літературних сил.

З наростанням революційної хвилі напередодні 1905-го року і в роки революції література росте, посилюється розвиток у літературі прогресивних ідей. Але окремі угруповання письменників по-різному сприйняли наступ реакції після 1905—1906 рр.

Занепадництво, відхід від соціальних тем, поетизування індивідуальності, що іде в розлад із суспільністю, еротизм, оспівування трагічного кохання — такі риси творчості українських декадентів. Ще 1901 року М. Вороний здекларував платформу українських декадентів у своєму виступі в «Літературно-науковому віснику» (№ 9), проголосивши принципи, так званого, «чистого» мистецтва. А в післяреволюційні роки платформа декадентів здекларована ще виразніше, коли з 1906-го року в Галичині починає виходити журнал «Молода Муза», а на Наддніпрянській Україні — «Українська хата» (1909—1914 рр.). Близько до цих декадентських журналів стояв і журнал групи В. Винниченка «Дзвін».

Далі виходив заснований раніше у Львові (з 1907 р. уже в Києві) «Літературно-науковий вісник», що об'єднував різні течії української літератури. В умовах української дійсності, коли питання боротьби проти колоніального гніту не знімалось, а посилювалось, виявлялась вся складність розмежування літературних течій.

На початку XX століття виступає на Наддніпрянській Україні досить сильна група інтелігенції, яка зробила багато корисного в справі видання творів українських класиків та альманахів. Вона мала видавництво «Вік», журнал «Нова Громада», видавала газети «Громадська Думка», «Рада», об'єднувала інтелігенцію в товаристві «Просвіта». Не раз на сторінках українських альманахів у цей час друкувались твори різних течій у літературі. Так, в упорядкованій Ів. Франком антології української лірики «Акорди» 1903 року репрезентовано лірику різних літературних угруповань. В цей час підноситься талановитий поет і критик І. Стешенко, що дав глибоко наукові праці з історії української літератури.

Складність розмежування літературних течій цього часу полягала й в тому, що окремі письменники часто виявляли ідеологічні хитання. Все це зумовлено характером епохи, що ніби у лихоманці тремтіла напередодні великих соціальних бур.

Саме ця загострено-суперечлива епоха породила в українській літературі таких письменників, як В. Винниченко, Олесь, що в своїх творчих шуканнях доходили до явних суперечностей. Так, Олесь, перша збірка якого «З журбою радість обнялись» (1907 р.) є виявом шукань і творчого піднесення, в роки реакції підпадає під владу занепадницьких мотивів, що призводять поета до ідейного спустошення.

Те саме можна сказати і про Винниченка. Його численна художня продукція потребує критичної систематизації, виділення різних періодів з погляду ідейних засад письменника. То він зображує соціальні явища, породжені імперіалізмом («Голота», «Біля машини», «Хто ворог?», «Салдатики»), то проголошує анархічний індивідуалізм («Щаблі життя», «Записки кирпатого Мефістофеля»), то змальовує еротичні картини, в яких інтимною, підсвідомою сферою життя людини визначається її соціальне буття («Купля», «Білий медвідь і чорна пантера»), то скочується до критично-пасквільного тлумачення питань соціалізму, підносячи культ вольової особи, культ «вічної» краси, що нібито властива для обранців суспільства.

Проти занепадництва, ідейного банкротства в художній літературі виступає партія більшовиків під проводом геніального Леніна. Його стаття «Партійна організація і партійна література» розкривала соціальний зміст гасла «чистого мистецтва». В більшовицькій дожовтневій пресі («Правда», «Звезда») викривались і засуджувались занепадницькі тенденції (статті Ольмінського, Воровського).

У надзвичайно складних умовах літературного процесу початку XX століття провідна роль в українській літературі належала демократичній течії. Творчість М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, А. Тесленка була новим етапом розвитку демократичної літератури. Ці письменники не відмовились від традицій народності, традицій Котляревського, Шевченка, Франка і піднесли літературу на новому етапі до вершин світового мистецтва.

Крім названих письменників, на початку XX століття в українській літературі виступає видатний поет Володимир Самійленко, автор блискучої сатири «На печі» та ін., перекладач Данте і Мольєра. Поет і прозаїк Микола Чернявський видає дві збірки поезій: «Донецькі сонети» і «Зорі». Агатангел Кримський виступає із збіркою поезій «Пальмове гилля» (переважно переклади із стародавньої східної поезії) і кількома

оповіданнями. Продовжує друкуватися Дніпрова Чайка, Д. Маркович, Орест Левицький, М. Грушевський (оповідання на історичні теми), Надія Кибальчич, М. Вдовиченко, В. Леонтович, О. Романова, Я. Жарко та ін.

2. Михайло Коцюбинський

В одному з листів М. Коцюбинського до Ів. Франка проголошено тематичні творчо-естетичні зміни, властиві для демократичної літератури початку XX століття:

«За сто літ існування, — пише М. Коцюбинський, — новіша література наша (з причин, вияснення яких належить до історії) живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — то майже і все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника. Винятки, очевидячки, маємо. Таке обмеження сфери творчості не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем, який, до слова кажучи, в останні часи значно виріс. Вихований на кращих зразках європейської літератури, такої багатої не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися і от рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя, усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психолотічних, історичних і інш.» «Збірник музею Коцюбинського, ч. 2, ст. 63, 1940 р.)

Лист цей говорить про нові творчі засади демократичної течії української літератури, в якій одне з основних місць посідає Михайло Михайлович Коцюбинський (1864—1913).

Життя українського народу, його соціальні і національні ідеали на кожному з етапів великої історичної визвольної боротьби зафіксовано рукою талановитих творців художнього слова, що відбивали свободолюбний дух народу, його безупинний поступ вперед. Твори таких письменників ставали кращою ілюстрацією історії розвитку суспільної думки. Михайло Коцюбинський належить саме до таких письменників.

В кінці XIX та на початку XX століття Україна терпіла подвійний гніт, як з боку капіталістичного ладу, так і в наслідок посилення колоніально-імперіалістичної політики. В таких умовах перед нацією стояла історична дилема: або поволі асимилюватись і втратити самобутню культуру, або продовжити визвольний рух, що уже мав за собою велику історію. Український народ, пройшовши складний історичний шлях, був життєздатною, перспективною нацією. Наростання соціальної боротьби, формування пролетаріату, створення монолітної партії більшовиків були чинниками, що поновому визначали характер розвитку визвольних ідей.

Настав час розв'язання широких соціальних проблем у літературі. Історія присудила цю роль Михайлу Коцюбинському і Лесі Українці.

Народився Михайло Коцюбинський 17-го вересня 1864-го року в м. Вінниці в сім'ї службовця. Освіту він мав невелику. Довелося лише три роки вчитись у Шаргородській бурсі (1875—1878 рр.). Рано прокинулась у Коцюбинського любов до демократичної літератури. З 17 років він мав уже політичний процес і з цього часу лишався завжди під наглядом поліції.

Виступ Коцюбинського у літературі ще посилив підозріння. Його твори зазнають цензурних заборон.

Перше надруковане оповідання написано 1884-го року. Про ранні літературні спроби Коцюбинський писав в автобіографії: «...вже 9—10 літ, пам'ятаю, я складав українські пісні на взірець народних. Взагалі любов до літератури у мене розвинулась дуже рано, бо вже на 12 році я писав велику повість із фінського життя, по-російськи, правда. На 13-му році я випадково дістав кілька томів «Основи», і оповідання Марка Вовчка, а потому і «Кобзар» уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях». (Збірник музею Коцюбинського, ч. І, ст. 17).

Шляхом самоосвіти Коцюбинський досяг значного інтелектуального розвитку. Він складає іспит на звання народного учителя, знайомиться з європейською літературою:

«На вироблення мого літературного смаку, — пише письменник в автобіографії, — мали вплив найбільше письменники європейські: Золя, Стріндберг, Арне Гарборг, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верга і др. (Зб. музею Коцюбинського, ч. І, ст. 17).

Відчуваючи завжди матеріальну скруту, Коцюбинський працював для заробітку на різних посадах. То він учителює і дає приватні уроки, то працює в газеті, в земстві. Чимало часу забрала праця в філоксерній комісії (1892—1897 р.), але дала багато матеріалу для творчості під час подорожів по Бессарабії і в Криму.

З 1898-го року Коцюбинський живе в Чернігові, де працює в статистичному бюрі при земстві. Чернігівський період життя був часом розквіту громадської діяльності і творчості письменника. Тут М. Коцюбинський веде громадську роботу в музично-драматичному товаристві, в ученій архівній комісії, в товаристві «Просвіта» тощо. Висока громадська принциповість, демократизм, відданість справі культурного відродження були невід'ємними супутниками письменника в його праці. Недаремно М. Горький вказував, як на одну з суттєвих рис характеру Коцюбинського, його огиду до всього підлого. Чесність, ідейна натхненість підносили письменника на першорядне місце в культурно-громадському житті. Варто вказати на деякі його публічні виступи.

Коцюбинський був одним з ініціаторів збудування пам'ятника Котляревському в Полтаві. З цього приводу він листується з видатними українськими культурними діячами, надає відкриттю пам'ятника характеру національно-демократичної демонстрації і в такому плані промовляє під час відкриття. Не меншої політичної ваги набрав виступ Коцюбинського 9-го січня 1905 року на зборах Чернігівської громадської бібліотеки, де проголошено вимогу скасувати цензурні утиски, особливо щодо національних літератур.

Події 1905—1906 років на селі, аграрний селянський рух, наслідки цих подій, судові розправи над селянами за розгром поміщицьких маєтків стають для Коцюбинського об'єктом найпильнішого вивчення. Це дало йому змогу створити художню епопею 1905-1906 року — невмирущий твір «Fata morgana».

Коцюбинський особливо цікавився життям українців за межами російського кордону. Його листування з В. Гнатюком, Ольгою Кобилянською характеризує культурні зносини двох частин України, поділеної штучним кордоном.

Їдучи 1909-го року на лікування до Італії, Коцюбинський зупинився в Буковині. Тут відбуваються зустрічі його з західноукраїнськими письменниками та мандрівки в гуцульські села. Він писав до В. Гнатюка: «Я, у свій час, з головою пірнув у Гуцульщину, яка мене захопила. Який оригінальний край, який незвичайний казковий нарід!» Вивчення побуту гуцулів та буковинських легенд дали матеріали для чарівного твору «Тіні забутих предків».

В Італії Коцюбинський жив на острові Капрі в будинку М. Горького. З цього почалась дружба обох письменників, що тривала до самої смерті Коцюбинського, яка сталась у Чернігові 25-го квітня 1913 року.

Творчість Коцюбинського завершує розвиток української дожовтневої прози. Від побутово-етнографічних повістей Квітки-Основ'яненка та критично-реалістичних картин кріпацтва в творах Марка Вовчка — до прози Коцюбинського українська література пройшла великий шлях. У самій творчості письменника від твору до твору помітно ідейно-художнє зростання. Від оповідання «Андрій Соловейко» (1884 р.) до новел «Сміх», «Він іде», «Persona grata» та повісті «Тіні забутих предків» — велика творча відстань.

Сприйнявши від своїх попередників — Нечуя-Левицького і Панаса Мирного — багатство тем, ідею культурного відродження народу, Коцюбинський пішов шляхом розкриття внутрішніх, психологічних сил, що характеризують соціальні явища. Зовнішній опис подій в нього тісно поєднано з внутрішнім життям персонажів.

В зображенні природи письменник, використавши здобуток своїх попередників, пішов далі: в його пейзажах звуки і кольори зливаються в одне ціле. Зразком може бути опис вечора в повісті «Fata morgana». Поволі зорові сприймання щезають, наступають сутінки і посилюється слухове сприймання оточення. Так само майстерно Коцюбинський зображує, як переломлюється проміння сонця десь у вікнах осель, або в склянці з водою, що стоїть в кімнаті. Коцюбинський сміливо використовував прийоми імпресіоністичної поетики і підкоряв їх своєму реалістичному методові.

В перших творах Коцюбинський ставить проблему виховання людини та розкриває, як царат тримав народ у безпросвітному стані. В оповіданні «Андрій Соловейко», в свій час не надрукованому, розповідається про корисний вплив науки на хлопчика, що навчився бу красти і мав піти шляхом професіонального злодія. Тут ще по-народницькому поставлено питання про перевиховання людини, але разом з тим пробивається здоровим струмком віра письменника-гуманіста в кращі властивості людини.

Оповідання «П'ятизлотник» — крок вперед у дальшому творчому зростанні Коцюбинського. В ньому змальовано селянські злидні. Новим кроком творчого зростання є оповідання «Ціпов'яз» (1893 р.). Протиставляючи двох рідних братів, одного шахрая, а другого трудівника, Коцюбинський розвінчує сліпу віру в царя частини затурканих, темних селян. Цим письменник-реаліст збуджував революційну свідомість.

Оповіданням «Для загального добра» (1895 р.) Коцюбинський переходить до ще складніших тем, до глибшої психологічної мотивації поведінок персонажів. В оповіданні зображено трагедію селянина, в якого філоксерна комісія нищить виноградник, а з другого боку в оповіданні розкрито складні переживання інтелігента, члена філоксерної комісії, що приходить до сумних висновків про свою працю і переконується, що урядові заходи тільки руйнують селянський добробут.

Оповідання «В путах шайтана» (1899 р.), «На камені» (1902 р.), «У грішний світ» (1904 р.) по своїй грі кольорів і світлотіней становлять виключну художню цінність. Як той майстер акварелі, Коцюбинський у цих оповіданнях досягає високої зорової ілюзії. В його пейзажах відчувається свіжість ранкової роси, змагання світла з пітьмою. Це певні елементи імпресіонізму, але не імпресіонізм. У Коцюбинського є певне розмежування кольорів та ліній, і нема властивого для імпресіоністів кольорового хаосу. Гра кольорів і світлотіней, що підносить душу людини з пут буденщини, породжує поривання до кращого життя, наснажує бадьорими почуттями.

Піднесення гідності людини, розкриття її душевних скарбів, накреслення перспектив гармонійного сполучення природи і діяльності людини становлять головні риси поетики письменника-демократа. Це була ціла естетична система, що перегукувалась з творчими мотивами Лесі Українки і Ольги Кобилянської.

На події 1905—1906-го років Коцюбинський відгукнувся новими творами. Як знавець людської психології, він, передусім, дає ряд новел, в яких розкриває зрушення у наслідок революції. Описуючи якийсь нібито нєвеличкий епізод, письменник переломляє крізь призму сприймань окремої людини широкий світ. Він може змалювати кімнату із зачиненим вікном і відбити події, що відбуваються десь на вулиці.

Революцію 1905—1906-го років Коцюбинський сприйняв як боротьбу двох світів: світлого, демократичного, прогресивного, гуманного і світу темного, звироднілого, реакційного. Боротьба цих двох світів зачепила найглибші тайники людської душі. У боротьбі двох світів сили коливаються: то підноситься революційно-демократична хвиля, то запановує чорна реакція. Всі ці хвилі, коливання зафіксовані в творчості Коцюбинського ніби в симфонії, яка то звучить бадьорими піднесеними мотивами, то вражає душу сумними дисонансами. Як художник широкої обсервації Коцюбинський відбиває в творчості всю складність боротьби.

Першими відгуками на події 1905—1906 років були новели «Сміх» (1906 р.), «Він іде» (1906 р.). В обох новелах відбито складні переживання людей під час чорносотенних погромів. Надзвичайно яскраво і з глибоким сарказмом змальована в новелі «Сміх» поведінка інтелігента-ліберала Чубинського, який, зачинивши віконниці й двері, відсиджується під час погрому, не наважуючись вийти на вулицю. Інакше сприймає погром наймичка Чубинських Варвара. Завжди спокійна і щиро віддана своїм панам, вона раптом вибухає нестримним сміхом, безмірно радіючи, що на вулиці «б'ють панів».

У новелі «Він іде» розкрито жах і мерзотність погрому. Переживання старої сліпої Естерки, її гнів — психологічний малюнок великої напруженості.

З позицій демократа, гуманіста Коцюбинський розглядає темні плями на тлі великих історичних подій 1905—1906 років і цим поповнює революційний досвід, застерігає трудящих від усяких несподіванок. Все це доводило, що для остаточної перемоги демократії необхідна монолітність і гартування революційної волі трудящих.

Наступають роки реакції. Розгул свавілля, каральні експедиції, ренегатство — усі ці супутники реакції знаходять освітлення в творчості Коцюбинського. Але провідним у ній лишається перспективність, відтінення нових проявів наростання громадської свідомості. Тому новели Коцюбинського пореволюційного часу двопланові. В одному плані подається якесь мерзотне яви-

ще, як породження реакції, а в другому плані пробиваються світлі перспективи. Так, новела «Persona grata» (1907 р.) зображає розправу царату з революціонерами. В центрі новели кат Лазар, на обов'язку якого лежить підтягати повішених. Це колишній кримінальний злочинець. Його примушено стати катом. Спочатку Лазар ніби механічно звикає до свого «ремесла», але з часом і в ньому наростає огида, пробуджується ненависть до тюремного наглядача:

«Лазар підходить близько до нього, до самої пики і каже: ти зло? — і бац-бац по щоках. Ти лихо? Ти кривда? І знову — бац-бац... Ти розливаєш кров? Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на ньому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпались плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок очі...»

Цією новелою письменник-демократ відповідає на післяреволюційну реакцію. Навіть ката обурює реакційний терор.

В новелі «Intermezzo» (1908 р.) також згадується про страту революціонерів. Байдуже, ліниво сприймає звістку про кару обиватель, заїдаючи повідомлення стиглою сливою.

В подібному плані написано новелу «Подарунок на іменини» (1912 р.). Поліцай вирішив розважити свого сина-гімназиста. В день іменин він повіз його на місце страти. Хлопчик відчув любов до жінки-революціонерки і огиду до батька-поліцая. Так зображуючи реакцію, Коцюбинський накреслює світлі промені, як символи невмирущих світлих ідей. Реакція не всесильна. Чорні хмари, що затьмарили обрії, пронизує світло.

Революція 1905-го року є прологом до нових виступів трудящих. Цю історичну правду відбито у високохудожніх картинах пореволюційної дійсності. Письменник посилено вивчає документи, що характеризують революцію і пореволюційні судові процеси в справі експропріації маєтків. Він виїздить на села, де відбувались революційні події 1905—1906 рр. Все це дало матеріал для створення великої епопеї, ім'я якій «Fata morgana». Творча праця над повістю тривала 8 років (1903—1910). Коцюбинський задумав ще й третю частину повісті, якій не довелось побачити світ.

Історія написання «Fata morgana» ілюструє творчий метод письменника-реаліста. Він вивчає окремі епізоди та події і синтезує їх у загальні картини. Тому повість вражає своєю правдивістю, типовістю зображуваних подій та обставин. Дослідження останніх років (див. праці Музею ім. М. М. Коцюбинського) розкривають творчий процес над повістю. Багато типових висловів, що вкладено в уста персонажів і в описах подій, перенесено з судових актів, висновків слідства.

Повість «Fata morgana» подає типове для революції 1905-го року явище на селі. Давні мрії про «слушний час», коли буде можна забрати у панів землю, близькі до здійснення. В розгортанні революції зустрілися дві революційні тенденції. З одного боку, вибухає нестримною силою стихійна селянська революційність, а з другого, ми бачимо перші спроби внести революційну організованість (Марко Гуща).

Наскільки реалістично Коцюбинський зображує наростання революційних подій, настільки реалістично він передає і поразку революції. Тому повість відограла виключну роль у характеристиці сильних і слабих місць революційного руху 1905-го року серед селянства, збагачувала революційний досвід для наступних подій.

Характерна творча манера Коцюбинського подавати події крізь призму

людського сприймання. У повісті «Fata morgana» зображено сім'ю Воликів. Маланка, дружина Андрія Волика, стоїть в центрі повісті. Це пластичний, високохудожній образ. Передусім, у ньому втілено риси жінки-українки, тієї вічної страдниці, шукачки щастя, яка віками створювалась в народній поезії і попередній українській класичній літературі. Сама назва повісті «Fata morgana» підкреслює мрії Маланки про землю. Це були священні мрії селянина-трудівника. Любов до землі поетизується у мріях Маланки. Вона чує пахощі землі, її голос, вона ніжно розмовляє з землею. Мрії про землю є мріями про майбутнє щастя. Це мрії, виплекані поколіннями, і тому вони такі переконливі в образі Маланки. Проблему — «людина і земля» — Коцюбинський розв'язує оригінально, своєрідно. Тут людина не потрапляє до влади землі, як у повісті О. Кобилянської «Земля».

Тимчасова радість Маланки змінюється пекучим горем, і мрії про землю лишаються маревом, fata morgana. Так в образі Маланки відображено мрії, сподівання й болі трудового селянина.

Чоловік Маланки — Андрій Волик — інший тип. Він втратив віру в землю. Не бачить з неї користі, а сподівається забезпечити свій добробут заробітками на заводі. Але і мрії Андрія Волика лишаються нездійсненими. Його покалічено на гуральні і викинуто на голодне існування. Це стає революціонізуючим чинником. Андрій Волик бере участь у розгромі гуральні.

Повість «Fata morgana» є цілою галереєю характерів. Видається своєю революційною вдачею наймит бунтар Хома Гудзь. Він про себе говорить: «Ціле життя хвости бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну». На сподівання Андрія Волика мати заробітки Хома дивиться скептично. Життя його зробило роздратованим і гнівним. Тому під час селянського повстання лють Хоми не можна спинити. Він палить панське добро, бере активну участь у розгромі маєтку. Під час розправи куркулів Хома не лишився в селі. Він зник і мав ще діяти в третій частині твору.

В повісті зображено діяльність молоді, сприймання нею революційних ідей. В центрі Марко Гуща. Про нього читач довідується, здебільшого, з розмов у сім'ї Воликів, із мрій Гафійки. Гуща виступає на мітингу, читає і пояснює маніфест. Під час перемоги реакції Гуща зникає. Це говорить про перспективність образу Гущі, бо революція 1905 року була лише спробою сил, прологом до значних подій.

В образі Гафійки відтворено сприймання бідняцькою молоддю революційних ідей.

Молодий селянин Прокіп — втілення великої чесності, демократизму. Прокіп — вірний слуга народу — стоїть до кінця на виборному посту і дає перед смертю звіт громаді до останньої копійки.

Показуючи співвідношення класових сил, Коцюбинський виводить сільських багатіїв, що відіграють реакційну роль. В центрі багатій Підпара. Він використовує влучний момент перед приїздом каральної експедиції і разом зі своїми однодумцями чинить розправу над селянськими революціонерами. Стисло, але яскраво в повісті накреслено характер Підпари. Він цупко тримається за власність, вночі з рушницею в руках оберігає свій хутір, і нарешті виявляє свою класову лють до революційної бідноти.

Реалізм повісті, її революційно-демократична ідея є тими властивостями, що зробили твір цей епохальним. Повістю «Fata morgana» завершено лінію розвитку критичного реалізму в українській прозі.

В останні роки життя Коцюбинський написав повість «Тіні забутих предків». Це було наслідком вивчення гуцульських легенд, повір'їв, побуту. Не раз українські письменники звертались до описів цього своєрідного гірського краю, де українське населення зберегло свої стародавні звичаї, вірування і національну культуру. Невичерпні багатства легенд і міфів, мальовничість природи, своєрідна психологія гуцулів були багатим матеріалом для відтворення Гуцульщини — і Коцюбинський використав цей матеріал з великою майстерністю й любов'ю. Природа, людина, її міфи, пісні зливаються в повісті в суцільну хвилюючу й чарівну картину гірського життя. Персонажі повісті — це діти природи. Вони зберігають в своїх поглядах завіти дідів, живуть їхніми віруваннями і міфами. Повістю «Тіні забутих предків» автор зазирає в глибінь віків історії свого народу, відшукує основи його світогляду, розкриває національний характер буденного життя. Стверджуючи невмирущі ознаки національності в житті гуцулів, Коцюбинський цим підносив ідею боротьби буковинських українців проти повсякчасних намагань зрумунізувати чи мадьяризувати цю самобутню чудову країну.

3. Леся Українка

Разом з Коцюбинським в українській літературі підноситься ім'я славетної поетеси Лесі Українки (1871—1913). 1884-го року, в рік написання Коцюбинським першого оповідання «Андрій Соловейко», у львівській «Зорі» надруковано вірш «Конвалія». Автором вірша була тринадцятилітня дівчина Лариса Петрівна Косач, що виступала під псевдонімом Лесі Українки. Про життя й творчість поетеси можна сказати словами героїні одної з її драматичних поем («Кассандра»):

Життя й вогонь дав людям Прометей
І знав, що муки ждуть за тее...

Вогонь вічних ідеалів людини — демократизму, правди, освіти ніколи не згасав у душі поетеси, підносив її на ідейно-творчі верхів'я...

Леся Українка народилась 25-го лютого 1871-го року у м. Новоград-Волинському. Її мати — поетеса Олена Пчілка, батько — ліберальний поміщик, прихильник української культури — Косач. Природа Волині, сільське життя, численні народні казки зародили в дівчинці те зерно, що зросло потім в поетичний дар. Багатство української міфології перепліталось у сприйманнях дівчини з красою весняних шумовинь, шелесту дубового листу у соняшний день і казки золотої осені. Дуже рано Леся Українка відчула оригінальність поетичного світогляду свого народу, гармонійно виявленого у міфології, традиціях, праці, побуті. Звідси йдуть зародки своєрідної поетики Лесі Українки. Всі ці враження молодої поетеси були підсилені благородним впливом оточення. Зустрічі Лесі Українки з натхненим поетом-громадянином Михайлом Старицьким, з великим творцем української національної музики — Миколою Лисенком та пізніші зустрічі за кордоном з високоосвіченим, щирим і принциповим М. Драгомановим (рідним дядьком) лишили сліди у світогляді поетеси. Вона входить в склад соціалістичного гуртка у 90-х роках, де молодь вивчала К. Маркса.

З ранніх років Леся Українка любила сонце, зачаровувалась таємничою красою лісів, захоплювалась кольоровістю народних вишивок і орнаментів, зачаровувалась глибиною народної пісні, любила засмаглі обличчя трудящих

людей. Сама поетеса з дитячих років тяжко хворіла. Хвороба на сухоти в'ялила її тіло. Це ускладнювало умови праці, бо доводилось лікуватися, їздити на курорти до Криму, на Кавказ, до Італії, Єгипту. Після напруженого творчого піднесення вона почувала себе дуже кволою. Леся Українка могла за короткий термін написати велику художню річ. Досить сказати, що таку високохудожню, велику річ, як «Лісова пісня», написано за кілька днів.

Мандруючи за межами рідного краю, Леся Українка доповнювала свої знання, удосконалюючи мови, та опановувала культуру різних народів. Вона володіла основними європейськими мовами та студіювала мови східні.

В розквіті творчих сил обірвалось життя славної поетеси. Померла вона 1913-го року в Сурамі, на Кавказі. Українська культурна громадськість віддала гідну пошану поетесі, перевезла тіло її до Києва.

Леся Українка була одним з найкультурніших письменників в історії української літератури. Прекрасне знання європейських і східних літератур та історії при наявності геніальної обдарованості дало їй змогу стати письменницею європейського масштабу. Вона пише критичні статті про творчість європейських письменників, перекладає їхні твори, відшукує прогресивні елементи в світовій культурі. В статті про італійську літературу вона протиставляє твори Ади Негрі творам д'Анунціо. Леся Українка підносить творчість Гейне і перекладає його. Пишучи статтю про буковинську літературу, вона дає глибокий історичний аналіз і характеристику творчості західноукраїнських письменників. Широка обізнаність з історією різних народів і глибоке розуміння культури свого народу та усвідомлення ролі художнього слова на новому етапі національного відродження давало змогу Лесі Українці ставити актуальні проблеми і принципово розв'язувати їх.

Це був інтелігент рівня світової культури, який разом з тим сприйняв традиції революційної демократії. Леся Українка усвідомила, що народництво пережило себе, і дійшла до розуміння провідної ролі робітництва. Вона з пафосом революціонера-демократа ганьбить поміркованість, розгубленість та обивательщину. Підносячи образи борців за волю народу та за його культуру, Леся Українка не відриває проблеми національної від соціальних проблем. Для поетеси герой і народ становлять нерозривне ціле. Все це визначало основи естетики поетеси. Вона, як ніхто з попередників, підносить роль культури слова, роль натхнених народних співців в історичній боротьбі, в змаганні за поступ людства. Цілеспрямованість, ідейність, активна постановка проблем відповідали характерові історії початку XX століття, коли політична атмосфера наснажувалась революційно-демократичними ідеями.

Це все зумовлювало той дух прометеїзму, що пронизував творчість Лесі Українки. Як поет громадської мужності, вона стає неперевершеним ліриком. Елегійність в її ліриці не звучить дисонансом до бойового духу поезії. В елегійності Лесі Українки чути гармонію, яка підносить думки й почуття.

Перші поетичні спроби на сторінках «Зорі» (1884 р.) характеризують Лесю Українку як естета, що уміє гармонійно поєднати мотиви краси природи з громадянськими мотивами («Конвалія», «Сафо», «Співець», «Русалка»). 1892-го року вийшла збірка її поезій під назвою «На крилах пісень».

Серед ранніх поезій громадянськими мотивами видається ліричний вірш «Contra spem spero» [11]). Це гімн життю і боротьбі. Поетеса усвідомлює складність шляху поета-громадянина, але її не лякають «хмари осінні».

---

[11]) «Всупереч надії сподіваюсь».

Жадоба життя освітлює путь поетеси. Бадьорим мотивом звучать рядки:

Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні...

Поетеса відчуває грізність неминучих соціальних боїв і кличе бути готовими до них та гартувати, як зброю переможну, гостре слово. Назва вірша «Досвітні вогні» — алегорично говорить про соціальний світанок, в який натхненно вірить поетеса.

Разом з тим Леся Українка поетичним чуттям сприймає картину наступних соціальних боїв як жорстоку боротьбу, в якій і любов і ненависть знайдуть своє виправдання. У поезії «Товаришці на спомин» вона пише:

Що ж — тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!

В такому плані написано і вірш «Слово, чому ти не твердая криця» (1896 р.), в якому поетеса висловлює сподіванку, що

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...

Громадянські мотиви лірики Лесі Українки часом звучать скорботою, тужними нотами. Але це не занепадництво чи зневіра. В ліриці скорботи чути плач душі, ридання дужої людини, яка рветься до світла, прагне до перемоги і вступає в бій з умовностями, що сковують думки і почуття. У вірші «Горить моє серце» поетеса говорить:

Душа моя плаче, душа моя рветься,
Та сльози не ринуть потоком буйним,
Мені до очей не доходять ті сльози,
Бо сушить їх туга вогнем запальним.

Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люди вжахнулись на сльози мої.

Як поет — провозвісник соціальної весни, Леся Українка в ліричних віршах часто звертається в плані художньої алегорії до образу весни в природі.

У вірші «Перемога» (1893 р.) передається гармонійна гра мотивів: чи вірити наступній весні, чи ні. Голос весни приваблює і тривожить думки поета:

Тії речі лагідні, знадні, чарівні
Я боялась до серця приймати...

Але зрештою весна перемагає і полонить думки й чуття поета:

Тихо думка шепоче: «Не вір тій весні».
Та даремна її осторога —
Вже прокинулись мрії і співи в мені...
Весно, весно, твоя перемога!

Звертаючись до ліричного змалювання природи, Леся Українка накреслює багатокольорові узори, граціозні лінії, ніжні тони. Тут квітне гра емоцій, що підносять душу людини над буденщиною. Пейзажна лірика Лесі Українки

є найвищим ступнем художнього зображення природи в дожовтневій українській літературі. В кількох словах, в стислому реченні поетеса може передати настрої великої сили напруження, викликаючи зорові та слухові ілюзії. Так, пластично поет передає звуки, лінії і теплоту повітря кримської весни у вірші: «Весна зимова» (1898 р.)

Скрізь тихо;
Тільки поток невидимий гірський, як млиновеє
коло, шумить;
Пісня часом озветься десь, ледве лунає...
Часом по вулиці люди проходять безгучно,
мов тіні;
Море далеко леліє так ніжно, як мрія;
Легкі тумани серпанками сонні долини
вкривають.
Тихо і тепло... І сон не бере і робота не йде.

Зразком надзвичайної граціозності ліній, ніжності тонів у зображенні природи можуть бути ліричні вірші «Сон літньої ночі», «То була тиха ніч, чарівниця». З однаковою емоційною силою Леся Українка дає малюнки української природи, природи Криму і Сходу. В сонеті «Бахчисарай» передається краса кримської ночі, що викликає у поетеси думки про давні часи.

Естетизм пейзажної лірики Лесі Українки в загальній образній системі її творчості знаходить гармонійне поєднання з мотивами боротьби, мужності, Шукання «краю вічного проміння» цілком відповідає тим соціальним проблемам, що поставлено в ліриці громадянській.

В ліриці Лесі Українки інтернаціональні мотиви мають виразне художнє окреслення, що не порушує загального національного характеру її поезії. Так, у вірші «Дим» (1903 р.) сивий димок волинських хат, до яких повертаються після праці селяни, і дим у лісі викликають у поета асоціацію з пейзажами рідної місцевості і співставлення з іншими країнами. На підприємствах в Італії курить теж дим, але то дим, що несе визискувачеві втіху прибутків і надриває здоров'я трудящих. Поет підкреслює, що скрізь, де курить-ся дим капіталістичного підприємства, цей дим нагадує про тяжку долю робітника.

Накреслені мотиви в ліриці Лесі Українки знаходять повніше тематичне визначення в поемах і драматичних нарисах. Епічно-ліричні і драматичні поеми Лесі Українки часто створюються на матеріалі світової історії. Давні історичні малюнки в її творах сповнені ідеями, близькими до сучасності. Так, поема «Роберт Брюс» (1893 р.) зображує шотландського героя, що веде боротьбу за незалежність свого краю. Поема навчає, подає зразок принциповості, непохитності, відданості героя своєму народові. Леся Українка відшукує в історії людства мужніх героїв, виводить їх перед очима читачів як зразки, що можуть бути повчальними для рідного краю, який стоїть на шляху боротьби за соціальне і національне визволення. Роберт Брюс кілька разів повставав проти окупантів, зазнавав поразки, але жадоба до боротьби не вгасає в ньому. Він спостерігає, як павук снує павутиння, що шість разів обривалось, а за сьомим таки заснувалось. Це ще раз викликає у героя бажання вступити в бій з ворогами. В цьому бою перемагає Роберт Брюс. Ідея непохитності, невтомності відповідає бадьорому тонові, віршовій стрункості поеми, що сприймається як музика переможного маршу.

Ідейно співзвучна першій поемі поема «Давня казка» (1893 р.). Гордий, сповнений громадянської гідності народний співець підіймає дух свого народу, допомагає рицареві Бертольдові стати переможцем. І хоч по суті честь перемоги належала не лицареві зброї, а лицареві натхненного слова, але співець лишився забутим, а лаври перемоги дісталися Бертольдові. Тільки тоді, коли лицар почав зазнавати поразки, він знову звернувся до співця. Але народний співець лишився непідкупним. Навіть ізза кам'яних мурів в'язниці лунала його гнівна пісня, сприймалась народом і віщувала чванливому Бертольдові загибель. Таким повинен бути поет, такою непідкупною повинна бути його муза. Поемою «Давня казка» порушено ту саму проблему, що і в ряді ліричних віршів. Це проблема ролі поета і художнього слова у визвольній боротьбі. Саме в умовах української дійсності, колоніальної залежності народу ця словесна зброя лишалась довгий час найпотужнішою. Леся Українка в плані соціально-національних визвольних ідей підносить проблему сили натхненного слова, породженого народом. Поема звучить, як заклик, як бойова пісня.

Наростання революційних подій 1905-го року викликало у Лесі Українки нове творче піднесення. Форма її поезій ще більше удосконалюється. Головне місце в творчості починає посідати драматична поема й драма. Драма Лесі Українки «Блакитна троянда» (1896 р.) була новим явищем в українській драматургії. 1905-го року написано драматичну поему «У катакомбах». Дію перенесено у стародавній Рим, де відбувається боротьба християнської громади проти римського деспотизму. У неофіта-раба прокидається свідомість, і він бере за зразок богоборця Прометея, що показує шлях для рабів:

Я честь віддам титану Прометею,
Що не творив своїх людей рабами,
Що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім і прокляв,
віщуючи усім богам погибель.
Я вслід його іду.

Образом неофіта-раба, що промовляє нове пристрасне слово, Леся Українка перегукується з образом неофіта в поемі «Неофіти» Шевченка і проголошує, що носіями прогресивних ідей на новому історичному етапові виступають трудящі. Коли в дореволюційні роки Леся Українка підносила зброю слова, як засіб боротьби, то тепер оспівується Прометей, «що просвіщав не словом, а вогнем». Драматична поема «У катакомбах» розкриває ідейне зрушення в колах демократичної інтелігенції, в часи революції 1905-го року. В цей час Леся Українка пише такий видатний твір, як «Україна в неволі». В ньому поетеса ставить робітничу тематику і підносить актуальну політичну ідею про права і рівність народів.

Глибоким ідейним змістом перейняті такі драматичні поеми Лесі Українки як «Осіння казка», «На руїнах», драма-феєрія «Лісова пісня». «Лісова пісня» (1912 р.) є вершиною поетичної майстерності Лесі Українки. В ній відтворено багатство української міфології, і цілим рядом символічних образів передано красу і душу природи. На провесні пробуджуються міфічні істоти

і з часом, коли весна входить в свої права, вони набувають все більшої життєвої снаги. В центрі твору Мавка. Вона найчутливіша, найщиріша, найдобріша. Її весняний розквіт зачаровує, приваблює всіх. Але проходять весняні дні, починається літня спека, і Мавка міняє свої шати, набуває іншого вигляду. Нарешті наступає зима, сковує морозом природу, завмирає її життя.

Але й заклята, перетворена в деревину Мавка, продовжує жити, чекаючи нового пробудження, яке неминуче настане.

В поетичному комплексі цих міфологічних образів виразно звучить ще й інший, ще глибший задум — показати одвічну боротьбу людського духу за волю, за правду, трагічні суперечності, яких зазнають високі людські прагнення в сутичці з дійсністю, з запеклим опором привичного, рутинного життя. Мавка страждає і навіть гине в цій нерівній боротьбі, але вона воскресне, бо вона невмируща, як невмирущі вічні поривання людського духу до правди, світла і волі.

Навколо Мавки виведено ряд персонажів, з таким же подвійним — напівміфологічним, напівсимволічним змістом — «Той, що греблі рве», «Перелесник», «Лісовик» та інші.

В сюжеті драми основна лінія — кохання Мавки з Лукашем. Трагічна історія цього кохання — це відношення людських поривань до дійсності, до тих суперечностей, які виникають в житті. Щиро захоплений любов'ю до Мавки, готовий віддати їй всю свою душу і життя, Лукаш не може, проте, подолати важкого тягара звичних буденних турбот, необорного тяжіння до земного добробуту й майна, втіленням чого є Килина. Вона перемагає, але тимчасово — образ Мавки вічно житиме в душі Лукаша.

В «Лісовій пісні» Леся Українка досягла найбільшої гармонійності мови. Лексичні особливості, асонанси, алітерації в розмові персонажів створюють ілюзію звучання природи в різні пори року. Багато сприяють загальному враженню і мальовничі ремарки, що з такою ж поетичною силою відтворюють картини природи в різні пори року.

Драма є витвором сильної поетичної фантазії, збагаченої життєвим досвідом, знанням повір'їв, легенд і міфів свого народу. По глибині ідейного задуму, мальовничості «Лісова пісня» є шедевром української літератури. Це твір, що виходить за межі національної творчості і разом з тим лишається глибоко національним.

Одного року з «Лісовою піснею» створено драми світового значення: «Камінний господар» і «Оргія». В «Камінному господарі» розроблено світовий сюжет легенди про Дон-Жуана, яким захоплювались у свій час видатні письменники (Мольєр, Байрон, Пушкін та інші).

Підносячи вольові якості людини, Леся Українка по новому розв'язує сюжет легенди про Дон-Жуана. Ідея мужності, стійкості, принциповості, вольового духу, що властива для всієї творчості Лесі Українки, знаходить в «Камінному господарі» цілком оригінальне оформлення. Своєрідно і оригінально Леся Українка проводить ці ж таки ідеї в драмі «Оргія», користуючись сюжетом з життя стародавньої Греції; тут вона підносить національну проблему, особливо — проблему національної культури, розуміючи становище України в умовах царської Росії.

У всій творчості поетеси — від невеликих ліричних віршів і до складних драматичних поем — Леся Українка була новатором поетичної форми. Сприймаючи багату класичну спадщину світової літератури, використовуючи традиції української демократичної літератури, Леся Українка творила високо-

художні цінності. Відгукуючись на перші поезії Лесі Українки, Ів. Франко говорив:

«Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова»...

Творчість Лесі Українки впливала на молодшу генерацію письменників і на письменників Західної України, зокрема на творчість Ольги Кобилянської.

Дожовтнева більшовицька «Правда» тепло відгукнулась на смерть Лесі Українки, визнавши її революційним поетом.

4. А. Тесленко. С. Васильченко

Своєрідне місце в дожовтневій українській прозі посіли А. Тесленко і С. Васильченко. Архип Юхимович Тесленко (1882—1911) в своїй творчості і громадській діяльності був селянським демократом. Життя письменника трагічне. Народився він в с. Харківцях, Лохвицького повіту. Освіту мав лише початкову, та й то незакінчену, бо його виключили з школи за критичне ставлення до релігії. Далі наймитування, служба писарчуком у волості, у нотаря, на залізниці. Напередодні революції 1905-го року Тесленко входить до демократичних організацій, бере участь у селянських заворушеннях. Під час реакції письменникові довелось переховуватись у Києві, а потім зазнати арешту і тюрми, що підірвало силй та призвело до передчасної смерті 1911-го року.

Недовге було життя писменника і порівнюючи невелику він залишив літературну спадщину. Талант письменника лише почав розквітати. Писав він, здебільшого, автобіографічні речі, в яких наводив разючі картини селянського бідняцького життя. Це такі оповідання як «Школяр», «Немає матусі», «Поганяй до ями». В останньому оповіданні письменник говорить про важке становище селянина-бідняка, який захворів на легені і не мав будьякої допомоги. Лишається бідоласі приходити до сумних висновків: «поганяй до ями»...

Всі прозові твори Тесленка вражають правдивими, яскравими, глибоко зворушливими фактами. У його творах нема тієї психологічної глибини, що властива була Коцюбинському і Лесі Українці, нема також того пластичного оформлення образів, що властиве цим письменникам. В творах Тесленка подано конкретне життя, що бачив, чув, пережив і перестраждав Тесленко.

В оповіданні «За пашпортом» розкрито безправність, залежність молодого наймита від влади і поміщика. Оповідання «Хуторяночка» розкриває трагедію бідної селянської дівчини, яка не має «приданого», щоб вийти заміж, поневіряється у наймах і кінчає життя самогубством.

Найбільший твір Тесленка — це повість про життя сільської трудової інтелігенції — «Стрчене життя». Герой повісті — дівчина Оленка. Вона з великими труднощами добуває освіту і мріє бути сільською вчителькою. Закінчивши освіту, вона живе на селі в батьків, бо не може влаштуватись без протекції. Оленка має в собі людську гідність, що не дозволяє їй принижуватись перед місцевими панами. Життя Оленки на селі в родині батьків, де виникають непорозуміння, сварки, — стає нестерпним. Втрачаючи надію на здійснення мрій про учительовання, Оленка кінчає життя самогубством. Повість розкриває трагедію селянського інтелігента, який стає жертвою соціального ладу.

Трагічні малюнки, галерея знедолених, скривджених людей подаються в плані демократичного протесту проти основ капіталістичного суспільства.

Близько щодо методу творчості Тесленка стояв другий прозаїк — драматург Степан Васильченко (справжнє прізвище — Панасенко, 1878—1932). Це був типовий представник української сільської інтелігенції, що, плекаючи гуманні ідеї, несучи просвіту народові, зрослась з ним і поділяла його важку долю. Народився Васильченко в м. Ічня на Чернігівщині в сім'ї селянина-шевця. Самоосвітою здобув право на звання сільського учителя. Багато віддав він сил на шкільну працю и написав класичні твори, які характеризують початкову школу в українському селі, що русифікувала сільських дітей і тому не могла дати справжньої користі (оповідання «Роман»). Найпопулярніший твір С. Васильченка — оповідання «Мужицька арихметика», в якому надзвичайно яскраво й дотепно, з великим гумором відбито мрії дореволюційного села про землю. Пан, щоб відвернути селян від «небезпечних» думок, дає їм для читання підручник арифметики. Читаючи його, селяни ставлять ряд несподіваних, але життьових питань і доходять до своїх кревних справ.

Із драматичних творів Васильченка найбільш відомі «На перші гулі», «Не співайте, півні»; вони посіли постійне місце в репертуарі українського театру. В них з принадною свіжістю змальовано картини життя молоді, її жарти і розваги.

Помер С. Васильченко в Києві 1932 року. Його рукописна спадщина частково публікувалась в радянській пресі після смерті автора.

Говорячи про літературні впливи, Васильченко визнавав вплив на свою творчість новел В. Стефаника. Це доказ літературних зв'язків обох частин України.

5. В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина, Ол. Кобилянська

Заходи Франка щодо консолідації культурних і літературних сил всієї великої України, підтримані М. Драгомановим, дали свої позитивні наслідки. Франко і Драгоманов остаточно розвіяли залишки так званого «рутенства», що відмежовувало культурний процес Західної України від широкого світу, і твердо стали на шлях тісних культурних зносин з російською і європейською літературою. Учнями й наступниками Франка й Драгоманова були: В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина, О. Кобилянська.

Культуру української психологічної новели на найвищий щабель підніс в кінці XIX та на початку XX століття Василь Семенович Стефаник (1871—1936). Коли з'явилась перша збірочка новел Стефаника — «Синя книжечка» (1899 р.), — на неї відгукнувся Ів. Франко і дав влучну характеристику оригінальності та сили поетичного хисту автора, визнавши його «надто дуже добрим знавцем народної мужицької душі». Лірику психологічних оповідань ще молодого письменника-новеліста Франко розглядав як «дійсний срібний проймаючий тон правдивого, широкого і глибокого чуття».

Простота, переконливість стислого, але артистичного освітлення вразливих фактів життя, надзвичайна емоційна насиченість — це ті особливості новели Стефаника, що ставлять його поруч значних європейських майстрів новели.

Стефаник по плоті і крові галицький селянин-демократ. Він наслідував демократичні традиції української літератури, дружив з Франком, якого з усіх письменників найбільше любив та поважав.

Біографія Стефаника — це шлях життя людини, яка вийшла з народу, культурно піднеслась завдяки своїм здібностям і волі, але яка ніколи не від-

чувала себе відірваною від народу. В цьому велика заслуга Стефаника. Він прийшов на літературну ниву в часи, коли значна частина письменників відійшла від народу, занедбала славні традиції Котляревського і Шевченка, шукала в літературі самозабуття, гонилась за «модерною» формою, — впадала в розпач, не вірила в творчі сили свого народу.

Народився Василь Семенович в селянській сім'ї 19-го травня 1871-го року — в с. Русові, Снятинського повіту. Після навчання в Снятинській початковій школі він вступив до гімназії в м. Коломиї. Гімназичні роки Стефаника були часом пробудження свідомості та встановлення зв'язків з радикальною інтелігенцією, що поділяла демократизм Франка. Це була сестра відомого публіциста-демократа М. Павлика та молодий Лесь Мартович, з яким у Стефаника з гімназичних років установилась дружба на все життя. Цих двох юнаків разом було виключено (1890 р.) з гімназії за поширення демократичних ідей. Разом вони перейшли кінчати гімназію до м. Дрогобича. Далі — медичний факультет Краківського університету, зв'язки з польськими письменниками, зокрема з Ст. Пшебишевським, життя на селі, поїздки на Наддніпрянщину.

Вперше відвідав Стефаник Наддніпрянську Україну 1903-го року з нагоди відкриття пам'ятника Ів. Котляревському в м. Полтаві. На цьому національному святі української культури зустрілись письменники з усієї України і встановили дружні зв'язки. Особливо важлива була зустріч Стефаника з М. Коцюбинським, як двох ідеологічно споріднених письменників, що порушували в творчості спільні соціальні теми.

Помер Стефаник у себе на батьківщині, в Галичині, 1936-го року.

Відомі такі збірки Стефаника: «Синя книжечка» (1899 р.), «Камінний хрест» (1900 р.), «Дорога» (1901 р.). «Моє слово» (1905 р.), «Кленові листи», «Земля».

Головна тема новел. — показ трагедії селянського життя в умовах капіталізму. Пауперизація, сімейні драми, породжені економічною скрутою, безробіття, голодування — такі реальні малюнки ми бачимо в прозі Стефаника.

Він оригінальний художник, неподібний до інших прозаіків. Широких описів, зовнішньої дії, детальної характеристики персонажів нема в новелах Стефаника. Навпаки, це мініатюри, згустки фарб, що передають найскладніші відтінки душі людини, її печалі, самотність, внутрішню трагедію. Стефаник дуже скупий на зайві довгі фрази. Його слова — це криця, гартована в огні глибоких почувань людини. Письменник вміє підкреслити якісь окремі рисочки життя людини, і ці рисочки сприймаються як великі психологічні колізії. Він користувався імпресіоністичними прийомами художнього зображення і ніколи не відривався від живої конкретної дійсності. Читач відчуває в його новелах сувору правду життя, огріту теплим творчим подихом.

Ось перед очима вимальовується трагічна постать селянина Антона, що після смерті жінки і двох синів пропив хату й садибу та й пішов наймитувати («Синя книжечка»).

Жахлива картина злиднів галицького села розкривається в новелах «Новина», «Катруся». Нужда і голод, з одного боку, та темрява, обмеженість селянського життя — з другого, призводять до руйнування сім'ї та злочинів. Гриць Летючий (новела «Новина») після смерті дружини не може прохарчувати дітей і вирішує їх потопити. Він болів за долю своїх дітей, але не знаходить виходу, не має будьякої поради і допомоги. Просто, правдиво, переконливо Гриць пояснює: «Скажу панам, що не було ніякої ради: ані їсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голову змити, анічого. Я кару приймаю, бо

я завинив тай на шибеницю». Ці прості слова звучать як прокляття основ, що на них тримається капіталістичне суспільство. Не менш вразливо звучать слова селянина, який, п'ючи, нарікає на життя: «...п'ємо свою працю, свою кривавицю. Кров свою п'ємо» («В корчмі»).

В ряді новел («Озимина», «Осінь») виведено нужденних, виснажених злиднями і працею старих людей. Їх проста мораль, скарги на нужду — це голосіння галицького села, що потонуло в злиднях, не маючи соціальних і національних прав.

Герої новел В. Стефаника не тільки просять смерті і розповідають жахливу правду про себе, — вони шукають виходу з такого скрутного становища. Це, передусім, еміґрування в Америку. Новела «Камінний хрест» розповідає про причини залишення рідного краю і переселення галичан до Канади. Про це говорить старий дід: «І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипають: що платив лева, то тепер п'ять, що їв солонину, то тепер барабулю». Стефаник не просто фіксує факти еміґрації з рідного краю, а як селянський демократ сповнює новелу тужним мотивом в образі кам'яного хреста, що передчасно поставив собі, ніби після погребіння, селянин, виїжджаючи до Америки. Кам'яний хрест — символ злигоднів і неволі в рідному краї.

Протиріччя галицького життя зумовлюють класові сутички, що часом виникають стихійно. Про це розповідається в новелах «Палій» «Засідання». Класичний образ трагедії наймита дає новела «Палій». З властивою для Стефаника манерою розкривати внутрішнє життя людини подається образ наймита, який віддав багатієві свої сили і на старість стоїть перед примарою голодної смерті. Біль за соціальні кривди галицького народу втілено в образі наймита. Цей біль прориває ться стихійним вибухом соціальної помсти. Наймит підпалює багатія. Поруч з вибухами стихійної соціальної помсти в Галичині зріє і свідома революційна боротьба. Цю тему порушено в новелі «Лист».

Імперіалістична війна 1914—1917 років принесла виключні страждання народові Західної України. Війна руйнує селянські оселі, забирає дітей від матерів, руйнує сім'ю, гонить селянина з насиджених місць. Цю трагедію свого народу передає з поетичною майстерністю Стефаник в новелах «Вона — земля», «Марія», «Сини».

Вся творчість Стефаника є дзеркалом, що в ньому відбито суттєві сторони життя Західної України в кінці XIX і на початку XX століття. Подихом туги, глибокої народної печалі віє від малюнків цього життя. Все це зігріто теплим чуттям письменника, який болів болями свого народу, жив і страждав разом зі своїми героями.

Творчість В. Стефаника тематично і художньо споріднена з творчістю Леся Мартовича і Марка Черемшини.

Лесь Мартович (1871—1916) народився 12-го лютого 1871-го року в Торговиці, Городенського повіту, в сім'ї сільського наймита, який став культурною людиною шляхом самоосвіти і виховував єдиного сина в Коломийській гімназії. Як вже зазначалось тут, Лесь подружив з Стефаником і разом з ним входив до юнацького таємного товариства, за що був виключений з Коломийської гімназії і перевівся кінчати науку до гімназії в Дрогобичі. Після гімназії — юридичний факультет у Чернівцях і Львові, потім адвокатура. Про свою професію він говорив:

«Не повірите, чому мені адвокатська професія припала до вподоби, хоч усі знаєте, що я весь час проклинаю всі юридичні іспити, обминаю їх і

хотів би обдурити ними сам себе і своїх професорів. Коли починаєм слухати дядьків у «канцелярії», як вони оповідають свої клопоти, їх свідків, свояків і ворогів — сам не знаєш: плакати чи сміятись. Так і бачиш різні сценки з великої людської комедії — справжнього звіринця».

1911-го року Мартович тяжко захворів і переїхав на село. Напередодні імперіалістичної війни 1914-го року він здав іспити на звання «доктора прав». Насунулись грізні події, сколихнулась від гарматних пострілів територія Галичини. Мартович в цей час лишався зі своїм знедоленим народом, живучи в селі Улицьку, біля Рави Руської, де проходив фронт.

Помер Мартович взимку 1916-го року, 11 січня.

Як і Стефаник, Лесь Мартович умів добирати вразливі факти селянського життя і піддати їх глибокому психологічному аналізу. Але замість Стефаникового трагізму у Леся Мартовича прориває гумор. З біллю в серці сміється письменник, виводячи затурканих, малописьменних, безправних селян. Глибоке знання психології селянина, його побуту, щоденних піклувань дало змогу Лесю Мартовичеві артистично проілюструвати трагікомічні постаті селян. Письменник користується засобами комічних контрастів, зображаючи селянську нужду і злидні. Він змушує своїх героїв розповідати про себе серйозним тоном, розкриваючи з усією щирістю свої болячки і мрії.

Часом оповідач зупиняється в розмові на другорядних деталях, трактує їх своєрідно з погляду своїх інтересів і розумінь. Це створює комічний колорит. Так, в оповіданні «За межу» Грицько в суді говорить не про самий факт биття сапою, а доводить, що його сапа з довгим держаком і легенька, бо має всього три кілограми ваги. Наївна аргументація в складних обставинах є засобом комізму, що ним артистично письменник розкриває духовний світ своїх персонажів. Вони переконані, певні у своїх поглядах і діях. Дуже певно відповідає у суді селянин на запитання: «На що-сь крав пруття?»—«Бо мені належалося» («За топливо»). Наївна аргументація, серйозне висловлювання якоїсь нісенітниці, або дріб'язку, доповнюється комізмом лексичних особливостей розмови селянина. Так, в оповіданні «Мужицька смерть» оповідач вживає слово «романтизм» — замість «ревматизм», або в оповіданні «Нечитальник» — слово «кандибат» замість — «кандидат» і т. інш.

Перший друкований твір Леся Мартовича «Нечитальник» з'явився в Чернівцях 1889-го року. Розповідає про себе затуркани селянин, який вбачає в освіті, в грамотності зло для народу і виступає проти «читальників». Оповідання оригінальністю своєї композиції, яскравістю передачі психології селянина привернуло увагу читачів, і в скорому часі у Франківському «Народі» 1891-го року з'являється оповідання «Лумера» та 1892-го року в «Хліборобі» — сатира «Іван Рило».

1898-го року надруковане одне з талановитіших оповідань «Мужицька смерть», кожен епізод якого становить свого роду психологічну новелу. Характеристики даються в діалогічній формі. З першої розмови Гриця і молодого моторного Петра розкривається недовірлива, скептична, незграбна і простецька вдача героя оповідання — Гриця Баната. Це ніби мотивація для дальшого розгортання сюжету.

Гриць потрапляє в лихварську кабалу. Його становище чимраз стає скрутнішим, а ярмо лихварства щосили душить і виснажує. Грицеві лишилось мріяти про спокійну смерть:

«— Ой як би то... як би то вмерти... так, як люде»... Лежав нерухомо на постелі з очима, зверненими на стелю. Видко було, що він

думає щось багато, що всякі мрії снуються йому в голові. Лице його прибрало супокійний, хоч сумний вигляд, сльозові очі блищали. Знати було, що він дивиться і нічого не видить...

Гриць хотів умерти, бо чувся вже зайвим на сім світі. Але хотів умирати, так як люде, не крадьки. Хотів розстатися з родиною так, як розстаються після празнику батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там, — оставайся здорова. Гриць уявляв собі ту хвилю, коли слабий чоловік говорить до своєї родини: — «Закличте мені сусідів, най попрощаються»...

Читач може спостерігати, як комізм в оповіданні поволі переходить у трагізм. Помер Гриць не так, як мріяв. Тут епічно-комічний тон прориваєть, і розкриваються ліричні малюнки:

«Гриць помер із початком осени, саме в найкращу пору, коли на дворі нема ні літньої спеки, ні осінньої сльоти, коли сонце на погіднім небі грає, та не пече, легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев».

Закінчується оповідання описом цвинтаря, де «білілися хрести й хрестики». Заключний малюнок становить психологічний мотив скорботи, селянських злиднів, безвихідності. Імпресіоністично обірване останнє речення завершує настрій селянської туги: «Ніби за тим цвинтарем і не було вже нічого далі на світі».

Сама назва оповідання «Мужицька смерть» звучить алегорією вимирання галицького села. Без освіти, без економічних і юридичних прав селянство Галичини засуджене на смерть — такі висновки напрошуються з оповідання.

1917-го року у місті Львові вийшла повість Леся Мартовича «Забобон», написана в останні роки життя письменника. Це широка картина життя галицького села Вороничі, що лежить недалеко від провінціального міста. Письменник шукає, де криються живучі джерела, що могли б піднести село. Але провінціальне місто не стає осередком культури для села. Сюди ходять спролетаризовані селяни — злодії та повії. Єдина освічена верства у селі — духівництво. Але воно не може стати ідейним провідником села. Мартович розкриває банкрутство клерикальних верств Галичини, показує їх здичавіння. Повість розвінчує старі традиції. Село стоїть напередодні нових соціальних зрушень. Це чується в словах селянина Неважука: «Пора нам скинуги з себе невільництво». Цей селянин відчуває соціальну неволю: «Хоч уже турки й татари на нас не нападають, то ми все таки лишилися невільниками й по сьогоднішній день».

Завершуючи повістю «Забобон» теми, поставлені в ранній творчості Лесь Мартович створив своєрідні, сатиричні картини знедоленої Галичини.

Ставлячи ті теми, що й В. Стефаник, Лесь Мартович відрізнявся від свого сучасника дотепністю, теплим гумором, що переходив у в'їдливу сатиру.

Марко Черемшина (Іван Юрійович Семанюк, 1874—1927), автор відомої збірки новел, що під назвою «Карби» вийшла в Чернівцях 1901-го року, поруч з Стефаником і Лесем Мартовичем був талановитим майстром психологічної новели. Ці три письменники дістали в історії літератури назву «Покутської трійці» від назви їх рідної місцевості — Покуття.

Народився Іван Семанюк на Гуцульщині, в селі Кобаках над Черемошем, в селянській сім'ї. Пастухування в горах, життя серед вільнолюбних гуцулів, звуки трембіти і шумовиння серед скель та каменів рідного Черемоша назавжди лишились в уяві письменника і надавали йому творчої снаги.

Батько Семанюка був письменною людиною, що любила книжки. Він мав невеличку бібліотеку і особливо цінив українські видання. Тут були: «Русалка Дністровая», «Правда», видання «Просвіти», Квітчина «Маруся», оповідання Марка Вовчка. Але з найбільшим захопленням в батьківській хаті перечитувались поезії поета-земляка Юрія Федьковича, який оспівав природу Гуцульщини, побут і традиції гуцулів.

Навчання Івана Семанюка в Коломийській гімназії було дальшим кроком у зростанні любові до літератури. Тут він перечитує критичні та історико-літературні праці Франка, вивчає класиків світової і російської літератури. Закінчивши гімназію, Семанюк вступає на юридичний факультет до Віденського університету і, закінчивши його, працює адвокатом у м. Снятині, де застає письменника імперіалістична війна. Під час окупації румунським військом українського Покуття 1919-го року Семанюк був делегатом комісії для переговорів з румунами, щоб ліквідувати воєнний конфлікт. Румуни, порушуючи всякі права, зневажливо поставились до комісії і членів її виставили перед наступаючою румунською частиною. Ховаючись від куль, Семанюк потрапив у холодну воду, застудився, що призвело до передчасної смерті — 25-го квітня 1927-го року.

Творчість Марка Черемшини вражає великою сконденсованістю, правдивістю та разючістю фактів. Назва першої збірки «Карби» характеризує особливість новел Черемшини. Це, дійсно, карбування, глибока різьба, якою занотовано разючі епізоди життя людини. Письменник не вдається до широких описів якоїсь події, він динамічно передає настрій, розкриває внутрішнє життя людей. Він не був імпресіоністом у повному розумінні цього слова. Від цього застерігав Черемшину Ів. Франко, що був учителем молодого письменника. Але Черемшина засвоїв манеру імпресіоністичного викладу в реалістичних оповіданнях.

В одному з ранніх оповідань Черемшини — «Святий Миколай у гарті» («у гарті» — під арештом) — стисло, але сильно змальовано скрутне становище бідної й заляканої родини. В хату приходить «екзекутор» і не знаходить таких речей, щоб можна було забрати за податки. Єдиний старовинний образ святого Миколи потрапив до рук «екзекутора», і на запитання дітей батьки могли тільки дати відповідь: — Святий Миколай у гарті...

Селянські злидні, портрет селянина Кирила Сівчука у названому оповіданні письменик накреслює виразними і стислими рисами. Приміром:

«Слідом за тим скрипнули чорні, закурені двері й випустили на двір чоловіка середнього зросту. Його худе, поморщене лице, кучма нерозчесаного волосся, сухоребрі груди, що їх не обіймає собою темна, латана сорочка, витерті червонясті холоші й худокості, босі ноги говорили самі за нього, що він є. Він не потребував представлятися. На його стан зложилися віки нужди й вип'ятнували на ньому грубими буквами — мужик».

Змальовуючи злидні та темряву села, Марко Черемшина бачив у душі свого народу невичерпні скарби доброти, чесності. Це родючий грунт для культурно-освітньої праці. Про це розповідає новела «Хіба даруймо воду». Селяни критично ставляться до школи. Вони неохоче віддають навчатись грамоти своїх дітей. Заскорузлість, відсутність культурного життя довели селян до того, що вони дивляться на школу, як на щось вороже й непотрібне. Але треба було, щоб учителька виявила свій ентузіазм, бажання служити народові, як одразу відбувається психологічний злам. Серед гурту селян стихійно з'явилось бажання піти до школи і відібрати воду, якої не вистачало

для селян. В цей час учителька з великим ентузіазмом працювала в школі. Ось вона — «стала у вікні і споглядала радісно за дітворою. Перед нею виступали її мрії, що стелились на соняшнім промінні, але їх переривали на хвилину невиразні, хоч голосні, крики громади, що надходила». Назустріч батькам вийшли діти. Кожна дитина говорила щось приємне про школу, про вчительку. Це вплинуло на селян. Один по одному рішили: «Хіба даруймо воду!» Розв'язка новели разюча. Селяни — «стали скоріше розходитися з дітьми, кожний у свій бік — та й клянялись низенько учительці, що стояла у вікні і дальше снувала свої мрії».

Коли автор назвав свою збірку «Карбами», то про новелу «Хіба даруймо воду» можна сказати, що це є різьба світлотіней. На похмурому тлі селянського життя соняшним промінням виділяється шкільна праця і дітвора у школі. Від цього проміння падають відблиски і освітлюють темні обриси села. Це все передається психологічно. Черемшина уміє співставити окремі факти, привести їх у чітку художню систему. Тому його новели лишають незабутнє враження.

Еволюціонуючи як художник, Марко Черемшина досягає творчої вершини своєю пізнішою новелою «Село вигибає». Як завжди, письменник добирає чітку, образну назву оповідання. Повторюючи ці два слова — «село вигибає» — кілька разів у тексті новели, за імпресіоністичною манерою, письменник викликає хвилюючі почуття.

Новела розкриває жахливу правду — вигибання галицького села в часи імперіалістичної війни. На малюнку трупарня. Тут сидить стара баба, що доглядає хворих на тиф. Вона врятовує тільки одну дівчинку. Нарешті баба упилась горілкою і хоче частувати нею своїх знайомих, але коли підходить, то вже не застає їх живими. Лишається бабі тільки повторити кілька разів одну правду: «село вигибає».

Новела М. Черемшини є плачем, голосінням народу, що переживає нестерпні муки. Письменник добирає відповідні речення, що звучать народним надмогильним тужним плачем.

Твори Марка Черемшини розкривають часи недавнього лихоліття, що зазнали галичани, несучи тягар рабства, насильств від шляхти та румунських бояр. Разом з новелами В. Стефаника, Леся Мартовича твори Марка Черемшини становлять цілу епопею, що характеризує життя українського народу в Галичині в кінці XIX і на початку XX століття.

Імена письменників «Покутської трійці» в українській спадщині асоціюються з складною і великою історією розвитку і руху визвольних соціально-національних ідей. Близько до цих імен стоїть ім'я, що ним може пишатися зелена Буковина. Це ім'я Ольги Юліанівни Кобилянської (1863—1942). В одній з автобіографій Ольга Кобилянська говорила: «Пишучи щобудь, довше чи коротше, я лиш одно мала в душі: «Україну, ту велику, пишну, пригноблену, сковану Україну, її одну й ніщо інше». Ці слова патріотки тим переконливіше звучать, чим більше і глибше вивчати її життя та творчість.

Народилася Ольга Юліанівна 27-го листопада 1863-го року в містечку Гурагуморі на Буковині. Сім'я Кобилянських була інтелігентна. Благородний вплив матері письменниця відчувала все життя і на схилі літ писала про своїх батьків:

«Яка велика вона була для своїх дітей, який великий благородний вплив ішов від неї на умовий і чуттєвий розвій дітей. Як тихо, безго-

мінно помагала вона виховувати діти батькові, що мов у ярмі працював день-у-день нижчим урядником у бюрі, без відпочинку, без відпусток, щиро повних 45 років»...

Друга особа, що впливала на формування вдачі письменниці ще за дитячих років, це був старий «білоголовий поет», як називає Кобилянська Миколу Устияновича. Тоді вона жила з батьками в Сучаві, природа якої, сповита народними поетичними легендами, оспівана Юрієм Федьковичем. Першу читанку здобула Ольга Юліанівна від Устияновича. То були чеські казки.

Далі життя в гірському буковинському містечку Кімполюнг. Тут починається шкільне навчання Кобилянської німецькою мовою. Учителька-словачка була об'єктом великої поваги і заронила поетичне зерно в душу майбутньої письменниці. Її образ вивела письменниця в повісті «Царівна». Тут у школі почала Кобилянська писати вірші німецькою мовою, але разом з тим відчувала, що у віршах мало того священного вогню, який хотіла б вона вилити. Це чуття поета доповнювали враження гірської природи: «Бували місяці, — пише письменниця в автобіографії, — коли я ані одної днини не пропускала, не вийшовши на якийсь шпиль гори, не відкривши якогось нового чарівного закутка між скалами, не сполохавши якого хижуна споміж густих смерек і не покупавши босих ніг у розпіненому потоці».

15-ти років Кобилянська вийшла з школи. Ще з більшим піднесенням вона шукає поетичного в гірському житті гуцулів, в їхній легендарній поезії. Поволі виховується яскрава індивідуальність, овіяна поезією рідного краю, вольова вдача людини, для якої завітні ідеали живуть в художній правді. Благородні поетичні мотиви підносили душу юної поетеси.

У ці часи вона пише щоденник. Але хочеться писати щось велике, незвичайне, що гармонувало б тому співові, який бренів у душі під впливом вивчення життя рідної місцевості. Особлива чутливість до природи і людини зумовлювали характер ранніх літературних спроб Кобилянської.

«Я писала, — говорить вона,— коли любила, писала, коли терпіла, писала, коли не находила вдоволення бажань своїх особистих, коли бачила кривду, заподіяну як людям, так звірятам, цвітам і птахам, писала, коли переймалася великими ідеями про визволення жінки, ідеєю соціалізму, ідеєю національного відродження, патріотизмом, який зміцняла в мені Леся Українка».

Познайомившись з Лесею Українкою десь у середині 90-х років XIX століття, Ольга Кобилянська відчула ідейну спорідненість і близькість поетичну. Обидві письменниці однаково цінували мистецтво, розуміли музику, захоплювались сильними людськими натурами, вірили в людину і підносили її з буденщини на верхів'я прометеїзму. Все це визначало творчий метод Кобилянської. Вона захоплювалась «Патетичною сонатою», відчувала велич у звуках Бетховена і разом з тим відчувала внутрішнє життя жебрака, що простягає руку за милостинею, і передала цей образ в нарисі «Жебрачка». Вона розуміла красу у вчинках простої людини і бачила її духовну велич у трудовому житті. Все це знаходило філософське осмислювання, приводилось в стрункy естетичну систему. Письменниця шукала гармонії в поведінці людини, в житті природи, по-філософському узагальнюючи явища світу.

«Я любила народ, і люблю його до сьогоднішньої хвилі, і дивлюся на нього тими самими очима, що на деревину, цвіт і всю живучу часть природи. Одна неестетичність його, чи то в словах, чи в поведенню, чи в при-

вичках разить мене, але в суті речей, — гей, яке багатство, яка свіжість, яка глибінь криється, який гарний матеріал на будучність. Де є народ, там і культура і сила буде» — так писала Кобилянська в листах 1921-го року.

Для письменниці народ не є безформеною юрбою, як для буржуазних «естетів», а одухотвореним явищем. Сильна особа, індивідуум для Кобилянської не є надлюдиною, що презирливо ставиться до суспільства, а, навпаки, є породженням суспільства і зростається з ним. «Хто мене розуміє серцем, — писала Кобилянська, — той, може, не кине на мене каменем за змальованих мною досі осіб з низів, чи трудових інтелігентів»...

Принципи естетики О. Кобилянської прогресивні. Вона йшла від демократичної естетики, підносилась на рівень нових естетичних шукань. Засуджуючи всяке убозтво думки, примітивне розуміння ідеалів прекрасного, Кобилянська підносить проблему гармонії інтелекту людини і її взаємин з природою. Вона бачить невпинний поступ людства і складає симфонії, в яких висловлюється світла будучність. Творчий метод Кобилянської відрізняється від творчого методу В. Стефаника, Леся Мартовича і інших письменників-сучасників тим, що письменниця не стільки «карбує» факти з життя, скільки узагальнює їх в плані шукання прогресивних основ життя суспільства, життя нації.

В своїх естетичних принципах Ольга Кобилянська лишалась послідовною. Бувши освіченою людиною, Кобилянська сприймала нові течії в літературі. «Західна культура впливала на мене своїми літературними творами», пише в автобіографічних листах Кобилянська, називаючи імена Готфріда Келлера, Шпільгагена, Є. Марлітт, І. Якобсена, Германа Банг, Гамсуна та інших. Приписування впливу Ніцше Кобилянська відкидала: «Ібсена брала я, — пише письменниця, — поверхово, в той час, коли він був цілком новий, — отже, пишучи всі свої дотепершні твори, я писала їх без впливу Ібсена або Ніцше». Про Тургенєва Кобилянська додає: «Той також був один з тих, що поширив мій горизонт».

Мандрування Кобилянської по Європі, вивчення західної культури поширювало творчий горизонт письменниці. Так, про повість «За ситуаціями» вона пише: «Я написала під враженням гри одної великої драматичної акторки, Асти Нільсен». Своїми естетичними принципами, близькістю до європейської культури, Ольга Кобилянська була тим мостом, що з'єднував нову українську літературу з літературою європейською.

Посідаючи в українській літературі прогресивні позиції, Кобилянська не мирилась з занепадництвом, засуджувала відрив від народності і відмежовувала себе від символістів. В одному з листів до Кобилянського вона писала: «Зробити з мене якусь там символістку — бог зна що». А про Винниченка у листах до С. Смаль-Стоцького вона писала: «Винниченко є і був усе противником напряму і способу моїх творів».

Так у письменниці виробився сталий творчий метод, сталі естетичні погляди; їх не схибила вона за довгий час своєї творчості. «Моя літературна програма ще не скінчена», — писала Ольга Кобилянська в автобіографії 1927-го року. Ці слова переконливо звучали в Буковині, що була довгі роки відділена від України, терпіла тиск румунсько-боярських насильств.

1940-го року, коли проміння сонця прорвало віковічні хмари, і в Чернівцях замайорів червоний прапор країни Рад, заслужена письменниця писала зворушливі рядки про свої переживання:

«Дивлюся на все довкола — і скільки справдилось моїх мрій! Омріяна людина щастя відшукала. Для жінки-страдниці, за чиє горе моє серце скинало кров'ю, відкрився світ, розвіялась пітьма. Земля, полита потом, зазеленіла рясно, на ній буяють найпринадніші квіти: освіта, вільна праця, культура для люду, що стільки літ страждає. І книжка — найдорожчим подарунком стала дитині, що матір з роботи жде, тій дівчині, що у прислузі коротала молоді роки, навіть дідові, що ось лише прозрів, яка радість, щастя, що мій ювілей святкує цілий край великий, що хвилювання моїх дум і серця до всіх людей країни Рад дійшли. Хвилюючись кажу я щире слово це : мої думки тобі, народе вільний, і пісня серця і музика душі тобі».

Але доля не судила померти письменниці на радянській землі. Померла Ольга Кобилянська на початку 1942-го року, в завірюху Вітчизняної війни, коли застогнали Чернівці під навалою фашистських німецько-румунських орд.

Пишучи повісті й новели, Кобилянська поставила тему внутрішнього світу людини. Розкриваючи цей світ, вона не відмежовує людину від суспільства і природи, а, навпаки, шукає гармонії у взаєминах її з оточенням. Тяжка соціальна дійсність капіталістичного світу вносить конфлікти в життя людини, порушує гармонію і призводить часто до трагічного. Кричущий дисонанс між ідеалами людини і жахливою дійсністю відтінює соціальні вади капіталістичного суспільства. Цим постановка питання про внутрішній світ людини відрізняється від занепадницьких течій в літературі.

Форма прозових творів Ольги Кобилянської своєрідна. Це, здебільшого, розповідь від першої особи, фіксація переживань самими персонажами. Такою формою письменниця хоче розкрити тайники духовного життя людини, створити внутрішню динамічність. Коли з першого погляду може впасти в око недійовість творів Кобилянської, то це лише зовнішнє враження. Її твори надзвичайно дійові психологічною боротьбою, внутрішнім напруженням. Талановита вона також в зображенні пейзажів. Пейзажі Кобилянської — це не об'єктивний малюнок природи, а картини, відтворені крізь призму вражень людини.

Першими значними творами Кобилянської були повісті «Людина» і «Царівна». Повість «Людина» написана протягом 1886—1892 рр. і з'явилась у «Зорі» 1894-го року. Тут піднесено питання емансипації жінки. Героїня повісті — Олена — відчуває в собі гідність людини, усвідомлює своє залежне становище і веде боротьбу за право жінки. Назва повісті «Людина» — підкреслює ідейну суть твору, тоді як перша назва повісті «Вона вийшла заміж» — звучала іронією.

Образ Олени з повісті «Людина» еволюціонує в наступній повісті «Царівна». Про самий процес творення повісті Кобилянська писала: «Мої особисті переживання відігравали не малу роль в моїх писаннях. «Царівна» писана кров'ю мого серця. Оркестр циганів-музиків із чудовим капельмейстром Хрістофом — дав почин до написання цієї повісті. Я шаліла внутрішньо від музики». Наталка Веркович є царівною в розумінні гідності жінки й людини. Своїми чуттями і розумом вона підноситься над оточенням. Але її чуття, що прорвалось у коханні до Орядина, не знайшло виправдання. В буденному оточенні Орядин стає поміркованою людиною. Це ображає чуття Наталки, і вона віддається праці розумовій.

Переживання, рух думок, чуття письменниця досконало передає в формі щоденника, де героїня розкриває свою душу.

1902-го року вийшла повість Ольги Кобилянської «Земля», в якій поставлено ширші соціальні проблеми і розкрито трагедію людини, над якою тяжить влада землі.

«Факти, що спонукали мене написати «Землю», правдиві. — говорить письменниця в автобіографічних листах. — Особи майже всі, що до одної, також із життя взяті. Я просто фізично терпіла від тих фактів і коли писала, ох, як хвилями ридала».

Герой повісті — Івоніка Федорчук, що став заможним газдою завдяки енергії і тяжкій праці, мріє про кращу долю для своїх синів Михайла і Сави. Але довелось йому пережити в своїй душі трагедію. Влада землі тяжить над вчинками людини. Син Івоніки нероба Сава стає вбивцею чесного, працездатного Михайла. Івоніка носить таємницю і трагедію злочину сина в своїй душі.

Виводячи низку другорядних персонажів у повісті, Кобилянська показує духовне життя людини. Психологічними малюнками повість розкриває складні ситуації, в яких видно соціальний зміст побутових подій.

Повість «Земля» швидко знайшла визнання. М. Коцюбинський писав до авторки повісті:

«Я просто зачарований Вашою повістю — все, і природа, і люди, і психологія їх, — все це робить таке сильне враження, все це виявляє таку свіжість і силу таланта, що, од серця дякуючи Вам за пережиті емоції, я радів за нашу літературу».

Ольга Кобилянська була також автором глибоко-психологічних новел, в яких розкрито контрасти між ідеалами людини і соціальною дійсністю. Провідне в новелах — моральна краса, вічна гармонія душі. Порушення цієї гармонії звучить дисонансом, вражає, як чорні плями на світлобарвній тканині.

Новели Ольги Кобилянської можна поділити на три групи. В одних творах вона дає феєричні малюнки природи, переносить поезію народних легенд, воскрешає тіні минулого. Це такі твори, як «В неділю рано зілля копала», «Битва». В другій групі підноситься благородство душі, та засуджується духовне зубоження. Це такі новели, як «Жебрачка», «Покора». В третій групі подаються разючі малюнки порушення людської гідності. Письменниця плямує черствість, егоїзм та порушення норм поведінки людини. Це новели «За готар» та «Юда».

Новели й повісті Ольги Кобилянської становлять стрункy систему. Вони відтворюють прогресивні змагання демократичної інтелігенції. Ні в громадській праці, ні в творчості письменниця не зрадила свій народ: думи її завжди були звернені в бік великої Наддніпрянської України, у мріях вона витала в неосяжних просторах від Карпат до Дону. Зором орлиці Ольга Кобилянська з гір Буковини збагнула красу та велич багатомільонного свого народу і віддала йому благородні свої почуття.

Творчість західноукраїнських письменників XX століття — Стефаника, Мартовича, Черемшини, Кобилянської становить цінний внесок у культурну спадщину нашого народу. Цим письменникам довелось творити в часи загострених суперечностей імперіалізму, в часи світової війни. Названі письменники високо несли предківський бойовий прапор, відбили незламний дух свого народу, його волю, віру в перемогу демократичних ідей. Творчість західноукраїнських письменників становить загальнонаціональну цінність, як і вся культура Галичини й Буковини є часткою єдиної культури великого українського народу.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

1. Основні риси радянської літератури

1917 року український народ виявив свою волю тим, що разом з іншими братніми народами Російської імперії повалив царат і владу буржуазії і здійснив соціалістичну революцію.

Велика Жовтнева Соціалістична Революція принесла українському народові не тільки соціальне, але й національне визволення. Уперше за кілька сторіч українська національна культура звільнюється від колишніх обмежень і дістає в Радянському Союзі цілковиту змогу вільного і всебічного розвитку. За 26 років такого розвитку українське художнє слово пройшло великий, історичного значення, шлях.

За інших епох 26 років часто не приносили якихось кардинальних змін у соціальну структуру суспільства, не приносили нічого особливо відмінного в мистецтво. Прискорений темп життя нової ери приводить до того, що зміни відбуваються значно швидше, ніж раніш. В п'єсі Івана Кочерги «Майстри часу» дається нове, сучасне трактування категорії часу, точніше — темпу людської діяльності. Герої п'єси за 20 хвилин. очікуючи потяг, переживають більше змін, аніж за попередні кілька років. Автор вірно вловив прискорений темп сучасності, і сучасників своїх, людей «збільшовиченої ери», називає майстрами часу. Це визначення характеризує всі дільниці соціалістичного будівництва, стосується воно й літератури.

Тяжкі часи пережила за останні роки Україна. Лютий ворог, підлий і жорстокий — німецький фашизм — катував її, по-варварському нищив її культуру. Переможна Червона Армія, партизани в степах України розгромили ворога і врятували культурні надбання радянського часу. Українська література за чверть віку висунула нові імена, викохала нових класиків, склала велику бібліотеку красного письменства.

Щоб зрозуміти новочасну літературу, її зміст і розмах, треба пам'ятати про її революційний характер. Породжена революцією, вона є її часткою, «гвинтиком і коліщатком» (Ленін); радянський письменник виконує найпочеснішу роль у країні рад, роль «інженера людських душ» (Сталін).

Революція запліднила мистецтво високими ідеалами, благородними прямуваннями, надала йому нечувано піднесеного пафосу. Найталановитіший поет нової доби, Маяковський, писав в одній декларації:

Ми знаем, только в спайке с рабочей революцией расцвет искусства будущего.

Мы, пять лет проработавшие в стране революции, знаем:

Только Октябрь дал новые огромные идеи, требующие нового оформления.
Только Октябрь, освободивший искусство от работы на брюхастого, выцилиндренного заказчика, дал фактическую свободу искусства...
Да здравствует искусство пролетарской революции!
(В. Маяковский. Товарищи — формовщики жизни).

Того ж самого року, що і Маяковський, з подібним свідченням виступає найвизначніший поет радянської України — Павло Тичина:

Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!
О, дух ясний — без яду і без жала —
давно ти снив? — а вже сучасний дій.

Всього мене обняв, здавив, напружив,
і я встаю, нову вдихаю міць...

... Там за мною, за мною, за мною,
Я не знаю там скільки іде!
Перед мене твердою ходою
Наступаючий день.

Там за мною, за мною, за мною
І від плуга й від трудних станків
Перед мене щасливеє море,
Море голів...

Революція, заналюючи навколо себе почуття напружені, сміливі, героїчні, змінює зміст художньої діяльності. Розуміння прекрасного випливає із типу життя, із соціального ідеалу. Масовий, дійовий, героїчний склад життя породжує естетику героїчного у радянському мистецтві.

Лише героїзм, самовідданість мас призвели 1917 року радянський народ до перемоги. З нечуваним напруженням сил відстояв радянський народ свої здобутки від окупантів за років громадянської війни. Побудова соціалістичної економіки, сталінські п'ятирічки довгий час викликали за кордоном недовір'я. Могутнім, справді титанічним напруженням волі радянський народ здобув і цей рубіж. І врешті, весь демократичний світ, усі континенти із здивуванням і шанобою дивляться на героїчну епопею боротьбя радянського народу з німецьким фашизмом.

Весь цивілізований світ визнав не тільки виключну силу Червоної Армії й далекозорість її командування, він побачив гарячий і мужній патріотизм всього радянського народу, готовність на героїчну самопожертву в ім'я любові до вітчизни.

Більшовики — спадкоємці кращих традицій минулого. Мужність, відвага, героїзм радянських людей, дружба і братерство народів СРСР виросли історично. Розвиток країни й народу за минулих сторіч підготував наше славетне сучасне.

Для українського народу героїчна традиція в мистецтві слова показова особливо. Всім відома значимість фольклорної традиції для українського письменства. Енергія, кипіння життя, благородство — такі загальні риси усної народної творчості України: батальний зміст, героїчність настрою, мобілізуючі цілі — такі специфічні риси майже всіх фольклорних жанрів, особливо таких,

як дума, пісня, легенда. І саме на цій основі міг вирости поет ненависті до панів, поет правди-мсти — Тарас Шевченко.

А далі ідуть образи бунтарів-месників, енергійних борців за правду людську у видатних творах класичної прози, в романах і повістях «Хіба ревуть воли...» і «Микола Джеря».

Ціле сорокаліття, від семидесятих років і майже до Жовтня, найвидатнішою фігурою літератури на Україні був Іван Франко. В сотнях творів він писав про скривджених і знедолених. Але, коли хтось з критиків спробував визначити Франка як співця знедолених, він запротестував. Він пише в передмові до збірки новел, що його не цікавить приниження людини само по собі, що в приниженій людині він шукає проявів протесту, шукає борця. І кращу свою повість, «Борислав сміється», перше в світі широке полотно з життя робітників, письменник творить як епопею боротьби між капіталом і працею. Законом життя і законом творчості Франка стає гасло: «Лиш боротись — значить жить».

Франко був не тільки видатним художником свого часу, а й критиком, організатором літератури. Він продовжив Шевченкову традицію слова-зброї, він передав її новій генерації письменників — Коцюбинському і Лесі Українці.

Коцюбинський більшість своїх творів присвячує зображенню революції 1905 року, її героїв. Поруч Шевченкового образу сокири виступає другий образ селянської революційної помсти — пейзаж палаючих панських маєтків.

Лесю Українку Франко привітав від перших кроків у літературі, назвавши її, слабосилу, хворобливу дівчину, єдиним мужчиною на всю тогочасну соборну Україну.

Леся Українка вирішила також «давати людям життя і вогонь». Настроями прометеїзму перейнята вся творчість цієї мужньої, мудрої женщини. «Я честь віддам титану Прометею... я вслід його піду» — такий головний принцип поетеси, що пов'язує її з Франком, Шевченком, історичним героїчним епосом, а далі з Байроном, Лермонтовим, з Гете і Шеллі, з колискою героїчної поезії — з античним мистецтвом.

Франко, Коцюбинський, Леся Українка, що працювали майже до самого Жовтня, стоять на кордоні між дореволюційною класикою і радянською літературою. Їхні кращі принципи стали традицією і безпосередньою творчою школою для багатьох видатніших письменників сучасності.

Навчаючись у великій школі життя, навчаючись у своїх великих попередників — класиків, радянські письменники протягом 26 років творять нове мистецтво слова.

На першому всесоюзному з'їзді письменників 1934 року, виступаючи від імені ЦК ВКП(б) та Радянського уряду, тов. А. О. Жданов підсумував розвиток радянської літератури, визначивши її як найідейнішу, найпередовішу і найреволюційнішу літературу в світі.

На основі довголітньої практики остаточно сформувався творчий метод радянської літератури, що його Й. В. Сталін визначав як метод соціалістичного реалізму. Це визначення відбиває всі найпосутніші риси радянського мистецтва, є міцною теоретичною підвалиною для його дальшого розвитку.

«Товариш Сталін назвав наших письменників інженерами людських душ. Що це значить? Які обов'язки покладає на вас це звання?

Це значить, поперше, знати життя, щоб уміти його правдиво змалювати в художніх творах, змалювати не схоластично, не мертво, не просто

як «об'єктивну реальність», а змалювати дійсність в її революційному розвитку.

При цьому правдивість і історична конкретність художнього змалювання повинна сполучатись із завданням ідейної переробки і виховання трудящих людей у дусі соціалізму. Такий метод художньої літератури й літературної критики є те, що ми називаємо методом соціалістичного реалізму» (А. О. Жданов. Промова на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників).

Соціалістичний реалізм, за визначенням О. М. Горького, «стверджує буття як діяння», себто — змальовує ту вольову, героїчну діяльність, що її розгорнув радянський народ.

Соціалістичний реалізм змальовує реальну правду життя, але це зовсім не значить, що він копіює окремі факти. Навпаки, — піднесення, перспективність зображення, елементи революційної романтики властиві йому.

«Ми кажемо, що соціалістичний реалізм є основним методом радянської художньої літератури й літературної критики, а це передбачає, що революційний романтизм повинен входити в літературну творчість як складова частина, бо все життя нашої партії, все життя робітничого класу і його боротьба полягає в поєднанні найсуворішої, найтверезішої практичної роботи з величезною героїкою і грандіозними перспективами. Наша партія завжди була сильна тим, що вона поєднувала і поєднує глибоку діловитість та практичність з широкою перспективою, з постійним прагненням уперед, з боротьбою за побудування комуністичного суспільства. Радянська література повинна вміти показати наших героїв, повинна вміти заглянути в наше завтра (А. Жданов. Промова на першову всесоюзному з'їзді радянських письменників).

Розуміючи активну функцію літератури, партія більшовиків весь час керує літературним рухом, спрямовує його, допомагає письменникам в їх новому зростанні. Літературний процес після Жовтня можна розглядати тільки в зв'язку з партійною політикою, в зв'язку з історією соціалістичної держави.

2. Література громадянської війни

В період громадянської війни вся Радянська країна була напружена в одному загальнонародному зусиллі: будьщо відбити напад контрреволюції, підтриманої інтервентами. Особливої напруженості ці зусилля сягають на Україні, окупованій тоді німцями.

«Імперіалісти Австрії і Німеччини несуть на своїх багнетах нове ганебне ярмо ані трохи не краще старого, татарського, такий сенс навали з Заходу.

Це почуває, видимо, український народ, гарячково готуючись до відсічі...

Проти іноземного ярма з Заходу Радянська Україна починає визвольну вітчизняну війну, — такий сенс подій, що розігралися на Україні» (І. В. Сталін, Український вузол, «Известия ВЦИК», 14/III 1918 г.).

В пей суворий, грізний час першої вітчизняної війни українського народу проти німецького імперіалізму народилась молода радянська література. Її кадри збирались і виховувались поволі, з великими труднощами. Сталось так, що видатні демократи-письменники дореволюційної України в творенні нового мистецтва не змогли взяти участь.

І. Я. Франко помер 1916 року, М. М. Коцюбинський і Леся Українка 1913-го, А. Ю. Тесленко 1911-го; видатні прозаїки Західної України — Стефаник, Кобилянська, Черемшина, Маковей — лишились за кордонами Радянської України і в її культурному будівництві безпосередньої участі не взяли.

З другого боку, значні кадри дореволюційних письменників не витримали суворого іспиту Жовтня, не сприйняли «краси нового дня», — або пішли проти переможного народу на еміграцію, або зів'яли як митці. Навіть такі видатні письменники, як В. Самійленко, О. Олесь, В. Винниченко, рання творчість яких мала протресивний напрямок — опинились на еміграції. Кадри нової літератури склалися переважно з молоді, і процес їх формування був складним. В. Каменський у книзі «Жизнь с Маяковским» пригадує організацію спілки поетів 1918 року в Москві. До спілки ввійшло 70 поетів, які поділились на 18 секцій, кожна з окремою «платформою». Щось подібне було й на Україні. Існували групи символістів, футуристів, «неокласиків», пролеткульту; здебільшого ж письменники об'єднувались навколо періодичних видань. За три роки вийшло кілька назов журналів та альманахів — «Літературно-науковий вісник» — 1918—19 рр. виходив у Києві, а пізніше у Львові, — перетворився на антирадянський орган, «Літературно-критичний альманах», «Музагет», «Вир Революції», «Шляхи мистецтва» й інш. Більшість художніх творів друкувались навіть не в літературних виданнях, а на сторінках радянських, партійних, юнацьких, червоноармійських газет, у центральній і периферійній пресі.

Спочатку переважають поетичні форми, романтичний стиль, піднесена патетика. Прози, майже, немає, за винятком нарисів. Але вірші пишуться невпинно.

В цій масі поетів було немало талановитих початківців, що загинули в боях за революцію, як, приміром, Василь Чумак, автор книги «Червоний заспів»; з цієї маси вийшли майбутні талановиті радянські письменники.

Риса героїчної патетики, поєднаної з конкретною описовістю. зафарблення в суб'єктивні тони характеризує поезію тогочасних радянських авторів. Найвидатнішим явищем поезії 1918—1921 рр. були збірки: «Сонячні кларнети» і «Плуг» Павла Тичина та «Червона зима» Володимира Сосюри. В збірці «Плуг» Тичина шукає справжню музу на полях бою, «там десь на фронті, в ніч суху...». Там він знаходить настрої, почуття патетичні, оптимістичні. Настрій радісного збудження поет передає музичним символом:

Нові, по нові марсельєзи!
Направо, наліво мечі, —
Ставте дієзи в ключі!

Вірші збірки «Плуг» звучать як бадьорий призов, як вольовий поклик.

Так, годі спать! Виходьте на дорогу!
Людині гімн. Людині, а не богу!
Майбутньому всю душу — славний дар!
Горіть! Дивіться сонцю просто в вічі!..

Збірка «Плуг» П. Г. Тичини мала історичне значення для розвитку радянської поезії. Відповідно новому часу, його духу, поет з'єднав глибинний ліризм з епічністю, розповідністю епосу. Поема «Псалом залізу», «Листи до поета» і особливо класичне «На майдані» — все це водночас і лірика і епос, тут і особиста, розкрита й виспівана душа, і картини подій та типи людей.

На справжній епічний характер Тичининих поезій вказував Багрицький, автор «Думи про Опанаса», епосу, побудованого на українському матеріалі й українській мистецькій традиції. Л. Первомайський так переказує думки Багрицького:

«Приїжджаючи до Москви, я найчастіше заходив до Едуарда Багрицького. Він сидів, бувало, наче козак Мамай, підібравши ноги на дивані, — тільки курив не люльку, а самокрутку з якогось зілля, що помагало йому від задухи.

Якось раз я застав його за читанням. Дві розгорнені книги були коло нього. Одна Вальтер Скотт, здається «Квентин Дорвард», а друга — вірші С. Городецького... Він почав одразу про вірші про Україну, про українських поетів.

— У нашій поезії перемагає лірична стихія... А епос? Мови слов'янських народів мають у собі джерело епічне... Хто у вас думає?

Він пососав свою самокрутку і знов повернувся до цього ж запитання. А Тичина? — І, закривши очі, співає:

На майдані коло церкви
Революція іде...

Мова тривала, звичайно, торкаючись різних тем, але час од часу він повертався до головного: — Тичина міг би створити справжній епос... Ви слухаєте? — І знову починав —

Прощавайте! Ждіте волі!
Гей на коні, всі у путь!

В. Сосюра прийшов до літератури без попереднього досвіду, з фронту. Він творить емоційні вірші, що відбивають різноманітність і глибину переживань бійця-червоноармійця безпосередньо в поході. Сосюрині образи прості, ідуть від самого серця:

...Коло дзвінка сестра, сумуючи, стоїть...
А мати не прийшла на бій випроводжати,
І серце іноді невільно защемить...

Постать засмученої сестри, щире серце самого автора-бійця — це образи, передані такими словами, що вони і зворушують і хвилюють, і разом з тим не викличуть уявлення про тяжкий смуток, про розпач. Це звичайні людські переживання, викладені просто й вірогідно. Вони поєднані з загальною пристрасною молодечою вірою в своє бойове покликання, в перемогу; лірична тема стає агітаційною:

Вкраїну з краю в край проходили з боями...
Червоно танув сніг в пожежах барикад...
І громом молодим котилося над нами,
Лунало по ланах: «Вперед, за владу Рад!..»

Стильовий аналіз навіть тільки двох згаданих книг поезій («Плуг» і «Червона зима») вказує на несталість, роздоріжжя і різноманітність. В. Сосюра рідко виходить за рамки простого ясного тропу, класичного ямбу, строгої строфи. Він шукає не форми вияву, до якої загалом байдужий, а самого вияву, щирості, правди. І зовсім не те в Тичини, який весь у шуканнях, у якого є образи фольклорної простоти, є і образи, написані під виразним впливом Маяковського, ще більше стильових експериментів, новаторства.

В мистецтві перших років революції були поширені різні «ліві», «деструк-

торські» напрямки. На Україні вони виступали під маркою футуризму («аспанфут») або пролеткульту. Вони становили серйозну загрозу радянській культурі, тим більш, що іноді претендували на керівну роль. Так, приміром, «футурист» М. Семенко 1919 року оголосив себе «командармом» поезії, а свої «футур-поеми» — зразками, орієнтиром. Справді ж «ліво»-деструкторські домагання деяких дрібнобуржуазних інтелігентів нічого спільного з революційністю не мали, вони були виявом того розкладу змісту і форми, що характеризував буржуазне мистецтво напередодні Жовтня.

На Україні велику роль у боротьбі з ліквідаторами поезії, з ліквідаторами класичних традицій зіграла поезія Максима Рильського.

Рильський писав переважно пейзажі, сповнені трудової мудрості, земної плодносності, писав гранчастим, карбованим, класичним віршем. Тема природи не виступає сама по собі, без людини, без людської праці, пейзажна картина у Рильського — це трамплін для переходу до важливої загальної думки, до філософічного розмислу. В пейзажах Рильського є поєднання патріотичної любові до рідної землі, до її дарів, властивих народній пісні, з філософічним пейзажем класиків, Лесі Українки, наприклад. А головне, тут своєрідно відбивався дух нового часу, його радість буття, його життєствердження.

Революція вносила нові мотиви, теми, потребувала використання класики, поширення форми, і тут, крім П. Тичини і М. Рильського, багато зроблено поетами М. Терещенком, П. Савченком, Я. Мамонтовим.

На Україні в цей час, так само як і в російській літературі, основним жанром є ліричнз (частково ліроепічна) поезія. Своєрідністю українських умов є те, що провідне значення цього жанру лишилось й на наступні десятиріччя, так само, як і в трузинській, білоруській літературах. Отже це явище спільне для багатьох народів СРСР.

Становлення творчого методу соціалістичного реалізму — показ позитивних людських емоцій, ствердження діяльності і почувань нової людини, оптимізм — ми помічаємо в лірици й ліроепосі Тичини, Рильського, Сосюри й інших.

Є одна риса, що відрізняє радянське мистецтво і від ворожих сил і від пристосованців. Радянська література від перших самостійних кроків позначена високою ідейністю, соціально-значимою тематикою, справжнім гуманізмом, простотою форми — рисами народності. В той же час письменники — вороги революції стали спадкоємцями занепадницьких течій буржуазного декадансу, їхні образи чужі народу і змістом і формою.

Головне досягнення радянської літератури за перші три-чотири роки полягає в тому, що молоді письменники знайшли своє місце в новому суспільстві як його митці, знайшли відповідний часові героїчний тон, знайшли шлях до нового читача.

Було закладено основу для дальшого розвитку, це був тільки підмурок. Справжнього розвитку досягає радянська література та її видатні творці в наступні десятиріччя, в двадцяті й тридцяті роки.

3. Література двадцятих років

Уночі проти 7 листопада 1920 року Червона Армія почала штурм Перекопського перешийку в Криму. Останній опір білогвардійців було зламано.

«Війна іноземних інтервентів і російських білогвардійців проти Рад скінчилась перемогою Рад.

Радянська республіка відстояла свою державну незалежність, своє вільне існування.

Це був кінець іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни». (Історія ВКП(б), Короткий курс, ст. 228).

Кінчились бої на фронтах. Країна почала відбудовувати господарство, зруйноване імперіалістичною і громадянською війною, а далі — його індустріалізацію. Перша фаза мирного будівництва охоплює роки відбудови (1921—1925) і роки індустріалізації (1926—1929). Цей період починається введенням непу і закінчується «роком великого перелому» (1929), як назвав його Й. В. Сталін. До «великого перелому» соціалістичне будівництво провадилось при наявності буржуазних елементів в економіці країни. П'ять соціальних укладів, визначених В. І. Леніним, визначають класові взаємини і боротьбу в усіх галузях, серед них і в мистецтві. Резолюція ЦК ВКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури», 1925 р., зазначає, що класова боротьба не припинилась, а набрала інших форм, що буржуазні класи продовжують «хемічне виділення» своїх ідеологів.

На Україні відбудова і реконструкція народного господарства призводить до соціальних зрушень. Створюється можливість втягнути у промисловість величезну масу робітників з українського села і тим самим посилити питому вагу українців в складі робітничого класу і міського населення. В 1921 р. на X з'їзді ВКП(б) товариш Сталін говорив:

«...Коли в містах України досі ще переважають російські елементи, то з часом ці міста будуть неминуче українізовані» (Й. В. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 85).

В ці роки Уряд і Партія проводять широку українізацію державного апарату, освіти, преси тощо, що також позитивно впливало на розвиток культури.

Літературна боротьба виявляється в трьох царинах: поперше — в організаційному плані, в боротьбі різних письменницьких груп, що мають свої платформи, пресу тощо; подруге — в теорії, де йшла боротьба за визначення напрямків, визначення політики в галузі літератури; потретє — безпосередньо в художній творчості.

У період відбудови в письменницьких колах склалось цілком природне для тих умов бажання визначитись в ідейному і мистецькому плані. Тоді здавалось, що самовизначення найлегше домогтись створенням організацій, написанням платформ, літературними апаратами. Таким чином виникли численні об'єднання, з своїми статутами, пресою.

На Україні утворився ряд організацій, значнішими серед яких були «Плуг», «Гарт», «Ваплітє», «Молодняк», «ВУСПШ», «Нова генерація», що існували в різні часи двадцятих років. До складу організацій входили письменники з різноманітними ідейними і стильовими спрямуваннями, і приналежність письменника до певної групи не може правити за матеріал для його характеристики.

Існування на певному етапі літературних організацій мало своє позитивне значення, бо сприяло доборові сил, штовхало письменників на шукання нових шляхів в галузі теорії творчості, в галузі стилю. Але до апаратів груп інколи пролазили шкідницькі елементи, вони навмисне роздмухували групову боротьбу, висували антимарксистські настанови і погляди на мистецтво.

Існування окремих літературно-мистецьких організацій чимдалі більше ставало непотрібним, перетворювалось в гальмо. ЦК ВКП(б) ухвалою

1932 року визнав за потрібне ліквідувати окремі об'єднання і створити єдину Спілку радянських письменників.

Значно більшу вагу, ніж організаційні формування, для літературного процесу 20-х років мала теоретична боротьба. Успіхи соціалістичного будівництва штовхають ворожі класи та їх агентуру на дедалі шаленіші виступи. Особливо реакційну роль відіграли в ці часи троцькісти й бухарінці. Партія розгромила троцькізм і бухарінщину і в політиці і в мистецтві. Резолюція ЦК ВКП(б) 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури» спрямована певними своїми пунктами проти контрреволюційних виступів у теоретичних питаннях. Резолюція, виходячи з ленінського розуміння класовості і партійності мистецтва, дала відсіч недооцінці пролетарської літератури, ворожим твердженням про її безкласовість.

Партія накреслила шляхи розвитку радянської літератури, шляхи перевиховання письменників проміжних ідеологічних груп («попутників», як тоді їх звали), давала можливість вільно розвиватись різноманітним стилям і формам.

На Україні літературний процес мав те ускладнення, що тут у галузі теорії троцькісти й бухарінці блокувались з буржуазними націоналістами. Речником цього блоку виступив у 1925—1926 рр. Микола Хвильовий. ЦК партії кваліфікував цей виступ як буржуазно-націоналістичний. Товариш Сталін писав в листі до Л. Кагановича й інших членів ЦК КП(б)У:

«Вимоги Хвильового про негайну дерусифікацію пролетаріату на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якомога скоріше», його заява про те, що ідеї пролетаріату «нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь мессіанською роллю української, молодої інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики, все це і багато чого подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати) більш ніж дивно» (Й. В. Сталін. Марксизм і національно-колоніальне питання. Партвидав ЦК КП(б)У, 1937, с. 178).

Боротьба проти хвильовизму показала, як тісно блокуються різні ворожі елементи, від жовтоблакитної еміграції до націонал-ухильників, як всі вони орієнтуються «на захід», на імперіалістичну інтервенцію, як всі вони прагнуть одірвати Україну від Союзу Рад.

Боротьба проти хвильовизму підсилила зв'язки культур народностей Союзу, зв'язки української радянської літератури з російською передусім. 1929 року при агітпропвідділі ЦК ВКП(б) скликано спеціальну нараду в справі більш тісної співпраці українських і російських літератур. В роботі наради безпосередню участь взяв Й. В. Сталін. Посиленню співробітництва між українською літературою й культурами інших народів СРСР багато сприяв приїзд О. М. Горького 1928 року на Україну, дальший його контакт з українськими радянськими письменниками.

Третьою дільницею, де точилась гостра класова боротьба в літературі 20-х років, була творчість. Буржуазія, посідаючи певні позиції в економіці країни, продовжує «хемічне виділення» своїх ідеологів, впливає на деяких хитких інтелігентів. Маскуючись радянськими фразами, буржуазні письменники в свій час випустили ряд книг. В цілому вони мали дві тенденції. Перша з них, так звана лінія «активного романтизму», розробляла образи сильних, волюнтаристського типу людей фашистського складу. Таким, наприклад, був образ Аглаї в романі Хвильового «Вальдшнепи».

В буржуазній літературі тих років були вже образи, подібні до Аглаї і, —

що дуже характерно, — це були типи політичних бандитів часів громадянської війни. Так, наприклад, В. Підмогильний героєм повісті «Третя революція» вибрав Махна, Слісаренко — героєм роману «Чорний ангел» обрав іншого бандита і т. д.

Другий напрям буржуазної літератури 20-х років полягав у розробці пасквільних творів, у так званій «лінії розпеченого пера». Використовуючи сатиричні жанри і прийоми комедії, анекдоту, сатиричної новели і т. ін., радянську дійсність змальовували у від'ємних тонах. Радянських людей, комуністів зображували здебільшого в побуті, який нібито нічим не відрізняється від побуту міщанства, і т. д.

Живлена непівськими класами, буржуазна література виявила певну активізацію. Але цій активізації протистояв міцний розвиток радянських сил, спертий на успіхах соціалістичного будівництва. Павло Тичина, у відповідь на спробу втягнути і його у ворожий табір, писав:

Немов той Дант у пеклі,
Стою серед бандитів і злочинців,
Серед пузатих, ситих і продажних,
Серед дрібних, помстливих, тупоумних,
На купі гною товчного, що всмоктує, затягує на дно:
Співай, поете, з нами в тон!
Стою — мов скеля непорушний.

(«Відповідь землякам»)

Тичинин образ не тільки автопортрет, — він зображує цілу радянську літературу, непохитну й міцну, в протиставленні твані минулого. Уже перші роки відбудовного періоду дали такий широкий призов молодих кадрів, якого українське письменство не знало до того. Основний актив радянських письменників склався в цю пору.

Більшість цих письменників або були безпосередніми учасниками громадянської війни, або її захопленими свідками. На цю тему вони відгукуються насамперед.

Крім раніш згадуваних — П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, як «свіжа поросль», з'явились книги поезій М. Бажана «17-й патруль», П. Усенка «КСМ», Л. Первомайського «Терпкі яблука» і «Трипільська трагедія» й інші, збірки новел і повістей: А. Головка «Можу», Ю. Яновського «Кров землі», П. Панча «Голубі ешелони», О. Копиленка «Буйний хміль», Івана Ле «Юхим Кудря», Ю. Смолича «Півтори людини» й ряд інших.

Тема громадянської війни, що панує в усіх цих книгах, розробляється в патетичному тоні, як героїка близького минулого, у виразно романтичному стилі. На Україні, так само, як і в російській літературі цього періоду, високого рівня сягає культура романтичної новели, в цьому жанрі працювали всі без винятку тогочасні прозаїки.

Тема громадянської війни була основною в попередньому періоді, коли вона була сучасністю. Значимість і гострота теми не зменшилась і в наступному, в двадцятих роках. Героїка громадянської війни стала генеральною темою досить розвиненої радянської оборонної літератури, в нові часи вона сприймалась і як пам'ять і як пересторога.

У поемі В. Маяковського «Владимир Ильич Ленин» є образ відбудовного

періоду. Після грізних грозових років війни корабель Революції робить рішучий розворот і заходить у спокійні води. За поворот основної уваги митця до сучасності, до теми будівництва боролась радянська суспільність.

Найбільш чуйно і вперше на Україні пафос соцбудівництва відбив П. Тичина у збірці «Вітер з України» (1924 р). Основний мотив книги — почуття радянського патріотизму, розуміння зверхності радянської країни над буржуазним світом. Те ж саме, що у Маяковського: «У нас, радянських, власна гордість, на буржуїв дивимось звисока».

Ствердження нового життя в ліричних образах, «героїка буднів» є основним мотивом численної групи комсомольських поетів двадцятих років — П. Усенка, Л. Первомайського, С. Голованівського, С. Крижанівського, І. Гончаренка.

В середині двадцятих років міцніюча радянська література почала розробку монументальної форми, почала створювати узагальнюючі типи доби. В російській літературі з'явились класичні твори радянського періоду — «Железный поток» Серафімовича, «Чапаев» Фурманова, «Разгром» Фадєєва, «Дума про Опанаса» Багрицького, «Тихий Дон» Шолохова й інші. Ці класичні твори подавали образи людей попередньої доби, створили галерею типів громадянської війни, як і поеми Сосюри і роман «Чотири шаблі» Яновського, повість «Голубі ешелони» Нанча на Україні.

Не вдовольняючись матеріалом попередніх часів, письменники переходять до актуальнішої тематики. 1925 року надруковано роман «Цемент» Ф. Гладкова. Не позбавлений художніх недоліків, цей роман був, проте, реалістичним твором про відбудову господарства, показував тип радянської людини двадцятих років. Іван Ле в брошурі «Як я працюю над «Романом Міжгір'я» вказує, що задум написати «індустріальний роман» з типом нової людини-організатора виробництва виник у нього під впливом Гладкова. Крім згаданого вже «Роману Міжгір'я» на увагу заслуговує «Бур'ян» Головка, зокрема тип Давида Мотузки в ньому, «Повість наших днів» П. Панча, «Визволення» О. Копиленка й інші.

Героїчний тон лишився незмінним у радянській літературі, але змінився зміст, розуміння героїчного. Не бої, а будні, не зброя, а вмілість у праці, вміння організувати масу, а головне — та ж сама відданість ідеї, висока принциповість, що й на попередньому етапі.

Оспівування «героїки буднів», творення типу позитивної людини сучасності ще більш ніж на попередньому етапі увиразнюють риси творчого методу соціалістичного реалізму, хоча самого визначення ще не існувало.

У двадцятих роках творчо визначився значний актив радянської літератури, особливо поети й прозаїки. Гостре політичне сприймання життя, широчінь філософічного мислення в ліриці, невтомне новаторство в галузі поетичної форми закономірно висувають на провідне місце в літературі доби Павла Григоровича Тичину (нар. 1891 р). Творчість Тичини почалась ще до революції, 1910 року. Він друкувався в тогочасних українських періодичних виданнях, виступаючи і як поет і як прозаїк.

Тичина в цей час жив і учився в Чернігові. Він мав можливість зустрічатись і працювати під впливом могутнього таланту Коцюбинського. В спомина[illegible] і в художніх творах поет розповідає про перші зустрічі з Коцюбинським, про його привітне, ласкаве поводження, про підтримку, яку він на перших порах дістав від Коцюбинського.

У поезії «Перше знайомство» Тичина розповідає, як він вирвався одного

разу з остогидлих семінарських стін і пішов малювати етюди. Тут до нього підсів незнайомий високий чорноокий чоловік. Це й був Коцюбинський.

Коли і як підсів він? Чи в словах
Його було й до мене щось дотичне?
Та й хто він сам — не знав я. З гілки птах

спурхнув. Буран ущух. І сонце вічне
засяло. Незнайомий подививсь
(в очах його щось тепле, чоловічне!),

на мене глянув він ласкаво. Стрівсь
аж десь в душі зо мною...

Коли Коцюбинський виїхав на острів Капрі до М. Горького, він не забуває початківця поета, листується з ним, розповідає про нього Горькому. О. М. Горький 1927 року так писав П. Тичині:

«Сердечно дякую Вам, Павло Григоровичу, за присланну книгу, дуже зворушений любезністю Вашою. Знаю я Вас давно, мені багато й ніжно, як він дивовижно умів говорити про людей, — розповідав про Вас М. М. Коцюбинський, читав деякі Ваші вірші... Міцно тисну руку Вашу. Бажаю Вам душевної бадьорості, здоров'я. Чи не думаєте писати прозу? Мені здається, що й тут Ви були б новатором».

Імена Горького і Коцюбинського, літературний приклад двох великих письменників стояли перед Тичиною, коли він виступив на літературному полі; він прагне їх наслідувати, бути такими, як і вони. В поезії «Як ми писали листа М. Коцюбинському» він так описує події 1911 року:

Ми хочемо бути, як вони — ясний
один, але ж тривожний — другий пружний
і завше буревісний...

1929 року П. Г. Тичину обрано у дійсні члени Академії Наук УРСР. Він депутат Верховної Ради Української РСР від Канівської виборчої округи.

Павло Тичина пройшов значну творчу путь. За понад тридцятилітній час літературної творчості він виявив себе художником, найтісніше пов'язаним з життям свого народу: він відбив у своїх творах епоху визрівання великої пролетарської революції, її звитяжний поступ, пафос її перемог. Тичина є найвидатнішим поетом Радянської України, поетом класичної сили, новатором, художником постійного експерименту. Саме на його новаторство, як особливість таланту, вказував у свій час О. М. Горький. Уже перша книга «Сонячні кларнети» виявила цей дар, який підсплювався від книги до книги й ніколи не зраджував поета. Цей дар особливо співзвучний нашій революційній добі, в якій кращим, неперевершеним майстром поетичного слова вважається В. В. Маяковський.

Цілком вірно М. Асєєв писав про Тичину як про спільника в новаторській діяльності Маяковського, та й сам Тичина в статті про Маяковського відзначає спільність свого «Золотого гомону» з поемою «Война и мир» Маяковського.

Як у кожного талановитого митця, у Тичини є своє поле мистецького мислення, свій індивідуальний стиль, свій, як говорив В. Брюсов, поетичний запах. Читаєш і одразу пізнаєш його образ, слово, звучання. В ювілейній

статті 1941 року М. Рильський передає таку картину свого знайомства — зустрічі з Тичиною, картину, що назавжди злилась з уявою про поета. Діялось в перший холодний рік революції в Києві; зібрався студентський хор в сутінках, в темному приміщенні. Чекають приходу регента Тичини. І ось він прийшов, в чорному плащі на плечах (чи, може, романтикові Рильському здалось, що в чорному плащі), зовні такий незібраний, нечіткий. Але таким він був тільки від дверей до регентського місця. А тут, на регентському місці, одразу знаходить себе, натягується, як струна, єднає хор, керує ним рухом руки, що випростовується з чорної мантії. Стрункий і владний над людьми, над їх емоціями. «І тоді я зрозумів, — пише далі М. Рильський, — що Тичина і музика — це єдність».

Музична гама Тичини дуже широка — від ніжних мелодій — полькових дзвіночків до грізного грохоту, що нагадує хід танків, ритм підйомних кранів.

«Не знаю, как у других, — писав М. Асєєв про поему «Чернігів», — но у меня, как у читателя, эти строки вызывают строгое и гордое чувство стройности и новизны совершаемых нами дел. Гармоничность этих тяжелых слов, грохочущих, как танки, и ворочающихся, как узорные стрелы-краны скоростной стройки, внушают мне чувства веселой бодрости и уверенности в том, что поэзия наша участвует и в стройке и в обороне».

Через своєрідну рису власного таланту, через музичне слово, поет відчув і оспівує свою добу, її патетику. В одному з перших пореволюційних віршів красу нового дня Тичина виявляє улюбленим музичним образом високого підпесення емоцій. «Нові, но нові марсельєзи! Направо, наліво мечі. Ставте дієзи в ключі!». З піднесено звучащою мелодією нової радянської марсельєзи проходить Тичина свій шлях радянського митця.

Початок творчості, так би мовити «чернігівський період», у Тичини проходить, як уже зазначалось, під керівництвом Коцюбинського, під впливом читання творів Горького. У протилежність модному тоді декадентському мінорові, Тичина починає з мажорних тонів, з радісного сприймання світу. Кращі вірші дореволюційного періоду і першого року революції зібрані в книзі «Сонячні кларнети» (1918). В першому ж вірші збірки автор проголошує відмову від старих богів людства, так улюблених символістами — від Пана, Зевса, Голуба-духа, а єдиною святинею вважає «сонячні кларнети» — гармонію руху, музику живого. В цьому свіжому незвичайному образі і є те, що бачить поет у всесвіті — музику, ритми, гармонію рухів і звуків. Ще повніше тема ця виявлена в поезії «У собор»: нема бога ніде — ні в соборах, ні на землі, ні на небі, а єдине, чому слід вірити, — це розкішне, сповнене фарб і звуків, вічно юне життя на землі.

Тичині, як талановитому і вже дозрілому художникові, відразу вдається розкрити свій, видимий його поетичному зорові світ. Музичним радісним гімном природі перейнято весь збірник «Сонячні кларнети». Тематика його ще звужена, часто надміру суб'єктивна, тут ще рідкі соціальні мотиви, але настрій радісної молодості, озвучені картини буйноквітучої весни, схвильоване чекання майбутнього — включають молодого автора в табір демократичної літератури дореволюційного періоду.

Для виявлення почуття радісної молодості поет звичайно звертається до природи. Він виступає пейзажистом зі своєрідним музично-тональним сприйманням світу:

Арфами, арфами —
Золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена...
Стану я, гляну я —
Скрізь поточки як дзвіночки, жайворонок як золотий...

Ліричний пейзаж, де за шумом гаю, піснею сонця, хмар та вітру виступають нестримані молоді емоції, радість тепла — це і є зміст «Сонячних кларнетів». І тут він ясно нагадує останні твори Коцюбинського, його «хвалу життя», нагадує «Лісову пісню» Лесі Українки.

Але невірно було б думати, що до революції поет був тільки ніжним ліриком, тим більше в тих умовах він не був безжурним оптимістом. Соціальна дійсність викликала незадоволення, і тоді крізь зелені гімни доносяться слова про боротьбу, про бій, про чекання чогось, що має з'явитись в майбутньому:

Я йду, іду
Зворушений.
Когось все жду —
Співаючи...

І це очікування нагадує звертання до грядущого у Маяковського.

Тичина не тільки сприйняв революцію, як красу нового дня, але вже у перші роки після жовтня створює класичні речі, об'єднані в книзі «Плуг» (1920).

В першій вступній поезії збірника, що, як завжди у Тичини, є увертюрою до всієї книги, він благословляє новий день, милується масштабами подій, нагромаджує свої колосальні, відповідні подіям, космічні гіперболи:

Вітер.
Не вітер — буря!
Трощить, ламає, з землі вириває...
За чорними хмарами
(з блиском! ударами!)
За чорними хмарами мільйон мільйонів мускулястих рук...

Настрій особливого піднесення, зумовленого революцією, автор передає характерним музичним образом: мідний урочистий звук фанфар кричить у ніч все вище, поет підносить його настирливою вимогою — рефреном: «ставте дієзи в ключі!... Дієзи, дієзи в ключі!».

1919 року, року революції третьому, Тичина пише свої знаменні твори: «На майдані», «Як упав же він з коня», «Зразу ж за селом», «Псалом залізу» й інші. Особливістю цих шедеврів радянської літератури є те, що вони наповнені зображенням героїчних подій, людей-борців, що вони епічні, як народні історичні пісні.

Зображаючи картини революційних боїв, народних повстань, Тичина широко використовує традиції народної творчості. Його образи часто перекликаються з батальною героїкою фольклору: «Гей, на коні, всі у путь!», «Слава, слава — докотилось і лягло до ніг...»

Невипадково поет звертається до народної пісні. Тему народної війни, народної героїки треба було подати в найбільш ясній і зрозумілій масам формі, і народна поетика з'явилась тут найкращою школою. Сама атмосфера, колорит фольклору надихував згадки про минулі бої за батьківщину, воскрешав славу предків, цим самим уже відповідав духові часу, духові Вітчизняної війни української радянської держави проти німецької навали.

«Вітер з України» (1924 р.) — дальший крок у визріванні поета. Головним образом нового буття в поезіях Тичини є вітер, що символізує соціалістичну революцію. У попередній книзі «Плуг» образ вітру — це велика всеочищаюча сила, так само як і космічний плуг, як і огненний кінь революції. Вітер — суворий, грізний, з блиском, ударами, як сувора і грізна революційна пора.

У збірці «Вітер з України» Тичина подає образ вітру як сили, що вже очистила Україну, і цей всеочищаючий вітер розходиться з Радянської України до інших країн світу:

...нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління
І землю,
Землю свою.

В книзі «Вітер з України» Тичина виявляє себе спостережливим художником, ліриком актуальної теми. Він перший вводить в українську радянську лірику тему будівництва, він гостро відчуває новизну життя й створює зовсім нові образи — символи революції, наприклад, образ літака:

Чого ж я чую шум?
Чому в мені бадьорість?
Який там флот
з незавойованих висот
Шалену розвиває скорість?
(«Вулиця Кузнечна»)

Збірник «Вітер з України» характерний виразною ненавистю до старого світу, тут розвивається жанр сатири; як політичні памфлети звучать вірші «Ходить Фауст», «Відповідь землякам».

Творчість Тичини пронизана глибоко-філософським змістом. З цього погляду показовий цикл «В космічному оркестрі» з таким яскравим мотивом хвали руху й вогню — джерелу енергії.

Благословенні:
Матерія і просторінь, число і міра!
Благословенні кольори, і тембри, і огонь,
Огонь, тональність всього світу,
Огонь і рух, огонь і рух!

Цей же Прометеїв вогонь, нестриманий рух бачить поет-філософ і в житті людства:

Народи йдуть, червоно мають:
Свободі путь! Свободі путь!
І кров'ю землю напоюють
І знов у землю тліть ідуть.

Але на зміну їм — у муці
Другі встають під дзенькіт куль,
Що движуть сили революцій
в новий октябрь, новий іюль.

Ставши провідним поетом Радянської України, П. Г. Тичина і в наступному десятиріччі створив ряд визначних поетичних книг.

Поет Максим Тадейович Рильський (нар. 1895 р.), так само як і П. Г. Тичина, почав літературну діяльність ще до 1917 року, хоча сформувався як митець у радянський час. Він народився в сім'ї відомого свого часу громадського і культурного діяча Т. Рильського. Дитячі роки Максима Рильського проминули в с. Романівці, Сквирського повіту на Київщині. Життя на лоні розкішної природи, нахил до рибальства, мисливства розвинули любов до природи, що так позначилась на мистецькому обличчі поета. З дитячих літ багато читав, уже в гімназії мав блискучі успіхи з мови і літератури, дуже рано, з семи років, почав писати вірші.

В літературі Максим Рильський виступив 1910 року збіркою поезій «На білих островах».

В радянський час Рильський видав цілий ряд поетичних збірок — «Під осінніми зорями», «Синя далечінь», «Де сходяться дороги», «Крізь бурю і сніг», «Гомін і відгомін» й інші.

В цих книгах багато пейзажної лірики. В природі поет шукає сили, плодючості. Його образи перейняті почуттям вдоволення від праці, наслідків праці.

Лірика Рильського з самого початку відзначалась нахилом до філософічності. Почуття викладається не тільки безпосередньо, поет його з'єднує з ширшим питанням, над почуттям замислюється. У збірці «Під осінніми зорями» вміщена поезія «Мені снилось»... Вона показова для Рильського тих часів. Поетові сниться, що він мірошник у старому млині, придивляється й прислухається вночі до далеких світів, до відгомонів звуків з далекого кола. Чути, як щука кидається десь у ситнику, як торохтить у полях підвода, видно, як упала зірка і накреслила вогненну дугу. Всі образи твору оповиті м'яким вечірнім теплом, відчуттям літнього нічного спокою. Але кінчається поезія вже філософічним висновком:

І летить вся земля, як підвода в полях,
У просторах незмірно прекрасних —
І далекі міста, і мій млин, і качки,
І щурі, і колеса, і люди.

Після описово-пейзажних строф — думка про космічний рух планети з усім її населенням і життям.

Поезію «Вже червоніють помідори...» також починає пейзаж:

Вже червоніють помідори,
І ходить осінь по траві...
Високі айстри, небо синє,
Твій погляд милий і ясний...

А за ним іде висновок:

І гнеться дерево від плоду,
І не страшний, моє дитя,

Нам час останнього відходу
У небуття — без вороття.

Поет у ранній творчості часто розробляв теми людської діяльності, але специфічної діяльності. Мисливство, рибальство, замкнена кабінетна праця над книгою — це улюблені мотиви. Працю він також розуміє як спокійне, злите з природою життя, тихе, супокійне.

Ключ у дверях задзвенів. Самота працьовита й спокійна
Лампу засвічує враз і розкладає папір,
Вбога герань на вікні велетенським росте баобабом,
По присмерековій стіні дивний пливе корабель.
Ніби крізь воду, вчуваються крики незнаних матросів
Вітер прозорий мене вогким торкає крилом.

Поет замикається в кабінетній спокійній самоті і дає волю фантазії, що малює йому далекі світи, далекі часи; постають картини, наснажені екзотично-романтичними мріями.

Тонко передано в образах нематеріальність, ілюзорність картин; адже це тільки мрії, тільки уява: «ніби крізь воду, вчуваються крики незнаних матросів».

В першій половині двадцятих років М. Рильський ще повторює попередні мотиви. Тут найцінніші є вірші про працю, де автор висловлює пошану людині труда, і вірші пейзажні, де виявляється спостережливість лірика, любов до всього здорового, квітучого, плодючого в рідній українській природі. Уже в ранній творчості М. Рильський сформувався як поет високомистецької форми, великої культури мови, майстерної техніки вірша.

Успіхи соціалістичного будівництва, піднесення політичного життя в країні навертають поета на нові теми, і тоді він говорить про суперечності життя, про те, що світ розділений «на так і ні... на біле і червоне». З великою пристрастю він шле прокльони старому світу в день сьомої річниці Жовтня:

Докурюйте сигари, допивайте
Лікери й каву. Вдарив сім разів
Годинник месницький. Залізні кроки
Гудуть по сходах, землю потрясають,
І вам од них нікуди не сховатись,
Од гніву правого — не утекти.

(Збірка «Крізь бурю і сніг»)

У збірці «Гомін і відгомін» справді чути відгомони сучасності, нового життя:

Радій же, земле! Пий напої грізні,
Приймай цілунок, як удар меча.
Впади в обійми радості залізні.
Вже виглядає зза твого плеча
Нове життєя, і голос солов'їний
Крізь грім і грюкіт котиться і лине.

(«Біжать отари»).

М. Рильський не тільки створив ряд хороших поетичних книг, але підготувавсь до тієї плідної виключно суспільно значимої поетичної праці, що її розгорне у тридцятих роках.

Третій видатніший поет двадцятих років, Володимир Миколайович Сосюра (нар. 1898 р.) в літературу прийшов уже в пожовтневий час. Поет вийшов з гущі народних мас, з робітничого Донбаса, покликаний до творчості соціалістичною революцією.

...«Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу, музика у садку та потяг в сім годин»... Звичайний робітничий виселок Донбаса. Ще за кріпацьких часів приніс прикажчик у мішку кріпака-селянина, діда поетового, на копальню і звелів лізти у яму. Селянський рід переріс у робітничий. І ось уже на початку двадцятого віку ходить на роботу молодий шахтарчук Володя, третє коліно шахтарського роду.

Мало радісних хвилин було в дитинстві поета. Змалку він збирав вугілля на шахтах, бив щебінь, працював у заводській бондарні, а коли йому минуло 12 років, став телефоністом на заводі. Найбільшою втіхою в дитинстві для Сосюри було читання книжок і писання віршів, до чого він узявся уже з 14 літ.

Під час громадянської війни Сосюра в Червоній Армії, де не перестає писати вірші і друкує їх у червоноармійських газетах.

Свою творчість почав Сосюра на фронтах війни як активний її учасник. Безпосередні враження від подій, особисті переживання червоноармійця — учасника боїв були матеріалом перших віршів та поем. Одразу після демобілізації він видає збірку «Червона зима» (1921). Тема громадянської війни тут основна; вона лишилась основною і на дальші десятиріччя.

В. Сосюра в історію літератури ввійде насамперед як співець тих днів, коли «в полях ревли гармати і лллялась наша кров, і падали брати...» Ним були написані на цю тему численні поеми («1917 рік», «1871 рік», «Залізниця»), велика кількість ліричних творів.

Сосюра — лірик. В його творчості буяє щире почуття. Громадянську війну він відбиває не як сторонній спостерігач, а як активний, захоплений учасник великої боротьби. Головний герой творів — сам поет, його настрої, спогади — то радісні, то смутні. Його поезія сповнена щирої хвали революції, її бойовим творцям. В романтичних тонах Сосюра відтворив яскраві картини та почуття тих незабутніх днів, коли доля соціалістичного майбутнього розв'язувалась на полях бою.

Справжній героїзм, безмежна відданість справі комунізму виступають в образах і емоціях лірики Сосюри. Перед нами зворушливий ліричний образ бійця часів громадянської війни. Мужній і сміливий, він відірвався від сім'ї, від насидженого місця, від шахти і добровільно став до лав Червоної Армії. В його грудях билось людське серце — збуджене і схвильоване, сповнене то радістю перемоги, то смутком втрат, і завжди — вірою в перемогу.

Весь свій видатний хист поет зосереджує на тому, щоб виявити людські почуття. Він їх передає дуже прозоро й ясно. В цьому своєрідність і сила Сосюри як поета.

Вже в першій збірці поет-дебютант виявив себе сформованим майстром, а поема «Червона зима» була цілком довершеним, новим і самостійним твором. Ця поема ввійшла до кращих творів радянської літератури.

«Червона зима» — ліро-епічна поема. В ній поєднані описи подій з докладно переданими настроями і переживаннями самого автора. Але обидві групи образів, ліричні й епічні, щільно між собою пов'язані. Поет описує повстанців. Загін проходить країну з краю в край. Разом із загоном у переможному рейді бере участь і поет. У нього особисто ті самі переживання, що

в інших червоноармійців, тільки по своєму офарблені. Свої відчування, типові для колективу, поет вплітає у розповідь.

«Червона зима» — своєрідна лірична хроніка революції. Розділ за розділом вона змальовує картини червоної зими 1918 року. Повстання почалось у Донбасі. З шахт і заводів, з робітничих і шахтарських селищ сходяться юнаки. Чіпляють на груди червоні стрічки, вливаються в червоноармійські загони і йдуть бити петлюрівські банди. Разом з іншими молодими робітниками до загону вступає поет. Він не тільки воює, б'є ворога, — він вбирає в себе враження незабутних днів, щоб пізніше розповісти про них у своїй поемі. Перший розділ поеми повертає читача до давніх часів:

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу.
Музика у садку та потяг в сім годин...
Вас не забуть мені, як рідну «Третю роту»...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

В другому розділі Сосюра вже переходить до безпосереднього опису повстання. На пероні вокзалу збираються бійці-добровільці, прощаються з рідними. У них різноманітні переживання — від радості до смутку: радісно, бо йдуть, сповнені свідомості правоти своєї справи, віри в революцію, сумно — бо треба розлучатись з матерями, сестрами, рідним селищем і заводом.

Сосюра творить прекрасні емоційні образи, що передають цю гаму переживань.

В третьому і четвертому розділах розповідається про війну незабутної червоної зими. В цих розділах Сосюра виявляє велику майстерність у ліричному і епічному зображенні подій.

Коли герой повернувся переможцем з фронту, його чекала сумна звістка. Помер любимий брат. Глибоким людяним смутком напоєні строфи п'ятого й шостого розділів:

О, де ти, брате мій?.. прийди хоч на хвилину...
Ти ж так мене чекав, а я й не знав, що ти
Мене давно зміняв на темну домовину,
Зміняв мене на схилені хрести...

Проте, і глибоке горе не позбавляє поета ні перспективи, ні віри в майбутнє. Він закінчує поему символічним образом зоряного моста в Майбутність, що є символом переможного руху вперед — до комунізму.

Поеми «1917 рік», «1871 рік» також ліро-епічні, близькі до «Червоної зими» багатьма сторонами. Це дати двох великих революцій: Паризької Комуни і Жовтня. Поема «1917 рік» складена з багатьох гострих лаконічних картин, що відображають повстання.

«1871 рік» — поема історична. Вона, проте, багата на ліричні відступи, де поет говорить не тільки про минуле, але й про сучасне.

Чи чуєте мене, далекі комунари?..
Крізь тумани віків тепер я вам кричу,
Що ми на сході тут страшні розбили чари...
Паризьким злидарям невжеж цього не чуть?..

Зі сторінок поеми повстають залиті кров'ю, розтерзані постаті комунарів, вони викликають почуття класової помсти, кличуть продовжувати справу комуни. «1871 рік» — одна з перших історичних поем радянської літератури.

Ліричні поезії Сосюри подібні до поем, але ще більш емоційні. За зразок може правити поезія: «О, не даремно...» Весь її зміст навіяний революційними подіями; письменник розповідає про настрої, які виникають у нього, коли він іде в шерегах загону, коли бачить народну демонстрацію на честь переможної Червоної Армії:

О, не даремно, ні, ревли гармати,
І ллялась наша кров, і падали брати...

Але одразу інтимізує виклад, переходить до звичайного, поодинокого у людини:

О, не даремно, ні, моя старенька мати
Зняла з синів дукатики й хрести.

Зображенню соціалістичного будівництва Сосюра присв'ятив у двадцятих роках також ряд творів, серед них поезію «Дніпрельстан».

Не марно йшли ми до загину,
Несли в полях пожежі гнів...
Цвітуть веселкою хвилини,
Й старий Славута з України
Країну радості зробив.

Строфа за строфою Сосюра подає різноманітні картинки країни радості: ходу синьоблузої юрби робітників, чорні шеренги тракторів, грізні, чіткі загони Червоної Армії. Радісний, дзвінкий ритм твору, ясна, прозора образність, урочиста лексика роблять «Дніпрельстан» ліричним гімном на честь соціалістичного будівництва.

Пізніше, особливо в тридцятих роках, В. Сосюра багато уваги приділяє політичній лірици (збірка «Люблю»). Цей жанр у нього сповнений того ж ліризму, що й ціла творчість. Серед творів цієї групи показова поезія «Сталін».

Поет схвильовано пише про почуття любові, про сердечну вдячність народу своєму геніальному вождеві:

Коли серця мільйонів злить в одно, —
Твоє це серце буде, рідний Сталін...
Тобі вітчизна шле свою любов,
Як кожне серце, сповнене тобою.

Поет описує країну звільненої праці, країну творчості й сили:

Цвіте мій край, як пісня у боях,
У світлі зір і шелесті акацій.

Образи бойової пісні, зірок, донецьких акацій — це улюблені поетичні деталі Сосюри. Він закоханий у бойовий дух своєї батьківщини, в рідне зоряне небо, в пахощі рідних донецьких садів. І, відтворюючи народну любов до геніального садівника країни соціалізму, до товариша Сталіна, поет згадує все це — таке йому дороге й близьке.

Як кожний справді талановитий поет, Сосюра має свою оригінальну, неповторимому манеру письма. Він романтик, лірик. Кожну подію він відтворює тільки через особисте сприймання. Всю силу свого таланту Сосюра спрямовує на те, щоб передати піднесеність почуттів людини нашої величної епохи.

В українську радянську літературу В. Сосюра ввійшов як ніжний, хвилюючий лірик.

Темою громадянської війни в середині 20-х років дебютував один із визначніших сучасних поетів Микола Платонович Бажан (нар. 1904 р.). Поет одразу знайшов свій підхід до теми, вклав у неї глибокий філософський смисл, виявив неповторну персональну манеру письма, свій стиль. Найбільше поет пише про героїчну смерть черьоних воінів, їх невмирущу славу, що безсмертям оповиває чоло героїв. Такі поезії «Пісня бійця», «Протигаз», «Слово о полку» й інші, об'єднані в збірці «17-й патруль» (1926).

В поезії «Слово о полку» Бажан дає картину смерті тяжко поранених бійців, що лишаються на шляху відступаючої армії. Полки відступають, неспроможні ані подати допомоги, ані взяти з собою дорогі останки. Черепи героїв лишаються в чужій стороні. Але армія повернулась назад, відбила свою землю, черепи колись забитих лежать на звільненій землі. Приходять онуки, беруть побожно в руки жовті черепи і кладуть їх зіницями на схід. Адже з радянської землі йшли походом «бійці передові, розвідчики великих армій Сходу». Поезія викликає радісне почуття, що кров пролита дідами, пролита батьками на полях бою недаремно, що діти й онуки свято зберігатимуть пам'ять про героїв.

Вірші Бажана написані про певну подію, але, як кожна справжня поезія, справжній образ, вони далеко виходять за межі поодинокого об'єкту, тому то вірші так схвильовано читаються через два десятиріччя після написання, в наші дні, тому думка про безсмертя подвигу, безсмертя героїчної смерті звучить ніби тількищо висловлена.

Проза двадцятих років розробляє два головні тематичні кола — події громадянської війни і будова нового господарства, нового побуту. Розробляються дві форми прози — романтична новела і монументальна форма — повість та роман.

Радянська проза двадцятих років висунула ряд видатних імен.

Андрій Васильович Головко (нар. 1897 р.) вперше виступив як прозаїк збіркою оповідань і невеличких повістей «Можу». В книзі об'єднані твори 1922—1924 років. Найзначніші тут оповідання про героїчну участь дітей в громадянській війні. Цій темі присвячені «Пилипко», «Червона хустина» й інші. Виклад цих оповідань схвильований, збуджений, автор ніби не пише, а розповідає під безпосереднім враженням подій. Настрій підсилюють персоніфіковані пейзажні деталі, вставні тужливі пісні, ритмічність мови:

> «Оксані не спалося. Дивилася в темряву хати й тривожно прислухалась — надходила гроза... Спершу глухо й далеко-далеко десь загреміло й притихло. А під вікном осики листям зашепотіли сполохано. По вулиці парубки йшли — пісень співали.
>
> Ой, у полі жито копитами збито.
> Під білою березкою казаченька вбито. —

тужили молоді голоси і тихо десь за хатою гасли... Ще тиша. Враз блиснуло в хаті, мов хто креснув, і на леваді наче з гармат пальнуло... Гроза. Поза хатою буря метнулась, у садку між дерев заплуталась на мить, вирвалась і гайнула далі...»

Збірка «Можу» — перший виступ Головка в прозі, тут його й перший успіх. В ранніх творах є ще слабкі місця — певна переобтяженість деталями, орнаментальність у творі з напружено-дієвим сюжетом, але вже тут накреслились основні властивості Головка, особливості його стилю. Автор бере сюжети з соціальними конфліктами, активні, драматичні; він створює головним чином позитивні образи, він прекрасно знає життя села, його побут, звичай, мову, психологію, він уважно спостерігає нові зміни в бутті села, зумовлені добою, він приділяє велику увагу художньому слову, його емоційності, звучанню.

Від оповідань раннього періоду Головко далі перейшов до монументальної оповідальної форми. 1927-го року на конкурсі до X роковин Жовтня Головко одержав премію за свою повість «Бур'ян».

Повість написано на матеріалах так званої «Димовщини». Події відбувались у селі Димівці, на Миколаївщині, 1925 року. Селькор Малиновський викривав куркульські махінації і став жертвою куркульської помсти.

«Бур'ян» не є копією димівської справи. Автор тільки використовує деякі факти як матеріал для твору.

Повість розробляє тему класової боротьби на селі в перші роки непу. Автор показує неминучу закономірність перемоги більшовицької сили на селі, неминучість поразки ворогів. Твір має наскрізну метафору, визначену в назві. «Бур'ян» — це шкідливе зілля, яке треба тільки знищувати.

В сюжеті роману розгорнуто картини класової війни, що її веде більшовик Давид Мотузка разом із своїми спільниками проти переродженця Матюхи та його друзів — куркулів, крамарів, конокрадів. Автор подає інколи навмисне виняткові ситуації, щоб підкреслити мужність і вольову натуру свого героя Давида.

І громадська діяльність і особисте життя характеризують сільського комуніста Давида Мотузку як людину чесну, чисту політично й морально, а головне — з великою вірою в перемогу революційних сил. Йому надзвичайно важко боротись з Матюхою, з районним апаратом, що теж переродився, він щогодини ризикує життям. А вмирати, та ще від підлої руки ворога, не хочеться. Інколи буває Давидові дуже й дуже тяжко, але жодного разу він не втрачає надії на перемогу, бо до кінця, послідовно вірить у революцію...

«Уб'ють... Десь підслідять отак і вб'ють. Ну, і хай. Хіба й раніш не дивився він смерті сміливо в самі очі: до стінки становився... Що наше життя, кожного з нас, перед тією радістю великого людства, що ради неї кидали матерів, жінок, дітей і йшли з гвинтівками, обшарпані, упроголодь, щоб, може, ніколи не вернутись!.. І хіба радість чи й саме життя вимірюється часом? Мить чи день, чи роки?...»

Давид рішуче, наполегливо бореться за радянське життя, не шкодує себе. Саме тому він і перемагає.

Образ Давида розроблено й в особистому плані. Тут він також чесний, послідовний, не легковажить почуттям. Простий, привітний, він весь час живе з колективом, на людях і для них: користується любов'ю молоді, повагою старших. Він — тип кращої людини радянського села.

Зміст діяльності Давида Мотузки, як і його характеристика, показують нове розуміння героїки, що не обов'язково є воєнною богатирською дією, а

виявляється в кожній самовідданій праці на користь людства. Адже такою працею повниться наша доба.

Робота над «Бур'яном» дала письменникові можливість написати ще ширші твори. Він почав працювати над трилогією, що має охопити історію українського села від 1905 року до наших днів. Покищо закінчена і широко відома перша частина — роман «Мати» (1928—1934 рр.). Це цілком самостійний завершений твір.

Роман написано на тему про шляхи українського села перед Жовтнем. Автор показує становище селян, їх думи й дії в найскладніший історичний момент — за епохи імперіалізму, коли визиск селянина-бідняка дійшов краю. Події змінювали свідомість трудового селянства. Образно про цей історичний урок говорить герой роману коваль Юхим: «Тепер уже так не буде, вже ніколи не забуде мужик, як горів маєток панський та худоба панська ревла в його оборі. Як було, уже так не буде». Весь твір пройнято основною ідеєю: селянин побачив можливість перемоги над паном і царатом, зрозумів, що перемога прийде в спільній боротьбі з робітництвом.

«Мати» подає історію однієї селянської родини на тлі широко змальованих подій 1905 року і епохи реакції. В композиції роману виразно накреслились дві сюжетні лінії, найтісніше між собою пов'язані, — історія селянки Катрі та її синів і масові революційні епізоди села Вітрова Балка.

Сила Головкового роману (на жаль, ще не продовженого й досі) — у відтворенні типових шляхів молодого селянського покоління XX віку (образи Остапа і Артема), у правильному відображенні подій 1905 року на селі.

Петро Йосипович Панч (нар. 1891 р.) почав друкуватись 1922 року. Перші життєві враження письменника йшли від напівселянського, напівміщанського оточення глухого повітового містечка; дитинство він провів у родині майстра колісника, що мешкав на околиці м. Валок, на Харківщині.

На тринадцятому році Панчева освіта увірвалась на досить довгий час. Пізніше він учився в Полтавській землемірній школі. 1915 року вийшов звідти і одразу попав до артилерійського училища в Одесі, а звідти на фронт. По закінченні імперіалістичної війни він бере участь у війні громадянській як командир червоноармійської частини.

1922 року, працюючи землеміром у Валках, співробітничає в місцевій газеті «Незаможник», пише невеличкі нариси. Цього року з'являється повість «Гнізда старі».

Перші спроби Панча характерні шуканням тем, жанрів, стилю. Він пише гуморески, анекдоти («Савчині бариші», «Перегони», «Бій преподобний»); пише оповідання про громадянську війну типу героїчних хронік («Гнізда старі», «Там, де верби над ставом»).

Головне творче надбання цих років — кілька сатир на післяжовтневе міщанство: «Калюжа», «Мишачі Нори», «Зелена трясовина». В цих сатирах ми маємо справу нібито з чехівськими героями, що збереглись до нового часу: тихенько животіючи по калюжах, норах, трясовинах, вони не пропустять жодного випадку вишкірити зуби на радянську владу, завжди мріють про старорежимне життя. У сатиричних новелах письменник виявив себе спостережливим реалістом, автором, що не тільки вчиться на літературних зразках, а головне — і сам стежить та відображає життєві процеси.

Новий етап починається в Панча 1925 року. На конкурсі до 10-ліття Жовтня премійовано книгу Панча «Голубі ешелони». Книга складається

з чотирьох повістей. Кожна річ являє собою цілком закінчений твір, а всі разом — цикл, об'єднаний послідовністю подій і спільністю персонажів. Цикл подає окремі моменти з важливих подій XX століття на Україні — революції 1905 року («З моря»), імперіалістичної війни («Без козиря»), громадянської війни («Голубі ешелони»); епізод відбудовного періоду змальовано в «Повісті наших днів».

Найцікавішою є повість «Голубі ешелони». Тема її — розклад петлюрівської армії — «голубих ешелонів». Автор описує петлюрівський загін у момент, коли той поспішно тікає від переслідування Червоною Армією. Панч інколи шаржовано, але цілком правильно розкриває і висміює улюблену петлюрівцями гру на «козацьких звичаях», намагання ввести зовнішні декоративні традиції у військо, зодягаючи своїх «січовиків» у жупани та голячи чуби «під оселедець». Ця декорація має прикрити запроданський характер петлюрівщини. Панч дуже влучно висміює петлюрівську «дипломатичну місію». Ця «місія» їде до Одеси, маючи єдине завдання будьщо, будьзащо продати український народ чужинцям — інтервентам. Такою й була і є завжди політика українських буржуазних націоналістів.

Тема громадянської війни і пізніше. в тридцяті роки, є основною для Панча. Він написав ряд романів — «Облога ночі», «Мир», «Пархоменко». В радянську українську прозу він увійшов як один із кращих майстрів своїми творами про громадянську війну, своїми сатиричними образами, визначившись нахилом до малювання батальних сцен, умінням показати психологічні переживання військової людини.

Двадцяті роки висунули ще ряд значних прозаїків.

Іван Леонтійович Ле, крім «Роману Міжгір'я», що мав винятковe значення як перший «виробничий» роман на Україні, написав кілька повістей та збірок оповідань. У першому збірнику «Юхим Кудря» Ле розробляє ще селянську тематику, але у «Танці живота», «Любисток і чемериця» переключається на зображення міста.

Творчої зрілості письменник сягає все таки в «Романі Міжгір'я», де видно його уміння показати складні життєві процеси, складне плетиво класових і національних взаємин в Узбекістані, уміння показати сучасну людину в її зрості.

Олександр Іванович Копиленко почав з новел про громадянську війну (збірник «Буйний хміль», 1925), характерних імпресіоністично-розкиданим, орнаментованим, «буйним» стилем. Ці оповідання присвячені епізодам громадянської війни, партизанської боротьби з петлюрівщиною. «Твердий матеріал» (1928) — збірка оповідань про місто, люмпенські його прошарки, про міську інтелігенцію. Стиль оповідань уже інший, чіткіший, структурний.

Великий роман «Визволення» — зразок того проблемного твору, часто гостро дискусійного у своїх висновках, що характерний для кінця двадцятих років, коли відбувалась докорінна ломка побуту, звичних понять і норм поведінки.

Юрій Корнійович Смолич написав багато романів у цілком новій для української літератури формі — авантюрного, науково-фатастичного гатунку, а також сатиричні романи.

Леонід Первомайський — автор ряду повістей і оповідань з комсомольського життя, незабаром переключився на поезію, де найбільш виявив свій хист.

4. Література тридцятих років

1933 року вийшла нова книга віршів М. Рильського «Знак терезів». Поет образно передає ті зміни в житті країни, що стались на зламі двох десятиріч:

Знак терезів — доби нової знак...
Дві сили, що одна росте дедалі,
За найдорожчі борються скрижалі,
І кожне н і вогнене чує т а к

Та хилиться рішуча повна чаша...
Ми знаємо, що перемога наша,
В повітрі стигне блискавки удар.

У червні-липні 1930 року відбувся XVI з'їзд ВКП(б), який увійшов в історію як «з'їзд р о з г о р н у т о г о н а с т у п у соціалізму по всьому фронту» (Сталін).

П о ч а л а с ь д р у г а ф а з а м и р н о г о б у д і в н и ц т в а (т р и д ц я т і р о к и) — роки колективізації (1930—1934) і роки завершення побудови соціалізму та запровадження Сталінської конституції (1935—1940). 1929 року пройшла ліквідація куркульства як класу на базі суцільної колективізації. Цю подію короткий курс історії ВКП(б) визначає як революцію, що була здійснена державними заходами зверху при підтримці в масах знизу. В країні склались замість попередніх антагоністичних класів лише два дружні між собою класи — робітники і колгоспне селянство. Країна Рад запровадила нову конституцію, відповідну новій соціальній структурі суспільства.

Остаточна «перевага терезів» — на користь соціалізму знайшла свій вияв і в масах інтелігенції. Успіхи радянського будівництва, викриття і розгром шкідницьких контрреволюційних організацій (процес «шахтинців», процес «Промпартії», СВУ й інші) приводять до зламу в свідомості старих кадрів інтелігенції, яка починає в масі активно, свідомо працювати на користь соціалізму. За перше десятиріччя мирного будівництва виросла нова інтелігенція з середовища робітників і селян, цілком віддана справі пролетаріату. Ці процеси відбувались і серед мистецької інтелігенції, що й зафіксовано в постанові ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій»: «ЦК констатирует, что за последние годы на основе значительных успехов социалистического строительства достигнут большой, как количественный, так и качественный рост литературы и искусства».

У середині тридцятих років пройшов ряд політичних судових процесів, які показали, що троцькісти, бухарінці, буржуазні націоналісти остаточно перетворились у шпигунські банди, стали льокаями фашистських розвідок буржуазії. Письменники, зв'язані з троцькістами, бухарінцями, буржуазними націоналістами, також відмовились від будьякої іншої діяльності, крім диверсійної, шпигунської. Вони поділили й кар'єру й долю ворогів народу. Боротьба проти них посідає значне місце в літературному процесі першої половини 30-х років.

На базі успіхів соціалістичного будівництва радянська література 30-х років зростала і набиралась сил. Найбільш важливим у ній був все більш рішучий поворот до зображення сучасності. На цей шлях літературу скеровувало партійне керівництво. Ф. Панфьоров так переказує одну розмову

письменників з Й. В. Сталіним: «И в последней своей беседе товарищ Сталин сказал просто и мудро: «Пусть писатель учится у жизни. Если он в высоко художественной форме отразит правду жизни, он непременно придет к марксизму». (Стенографический отчет XVII с'езда ВКП(б), ст. 624).

На Першому всесоюзному з'їзді письменників 1934 року Сталінське визначення творчого методу соціалістичного реалізму було не тільки проголошене, а й застосоване до аналізу літератури радянської ери.

Сталінські теоретичні положення і вказівки в галузі літератури, теоретична і організаторська діяльність О. М. Горького, організаційне впорядкування літературного процесу на базі постанови ЦК ВКП(б) від 1932 року, роботи Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників, викриття і розгром шкідницьких елементів в літературі — все це приводить до нового, нечуваного піднесення соціалістичного художнього слова в 30-х роках.

Основний принцип соціалістичного реалізму, — творення позитивного типу людини дії, — знаходить вияв у різних жанрах, об'єктах і темах.

Насамперед — в образах сучасності. На Україні активніше, мобільніше інших це завдання виконують поети в ліричних й ліро-епічних образах. Творення позитивних образів сучасності приводить поетів до монументально-біографічного жанру, що розквітнув саме в радянських умовах. Так виникли численні твори про Леніна, Сталіна, їх соратників — Кірова, Дзержинського, Горького, про героїв громадянської війни — Щорса, Котовського, Пархоменка, Боженка і т. д. — образи кращих борців за нове життя.

П. Тичина уже 1930 року в книзі «Чернігів» звучно й гаряче прославив ім'я Леніна:

Ленін
Одно тільки слово,
А ми вже як буря
Готові,
Напружим в один бік, направим в другий
І крошим і кришим і крушим як стій.

Про цю річ М. Асєєв писав в ювілейній статті в січні 1941 року:

«Необычность гения Ленина у настоящего поета необходимо должна вызвать и необычайные слова для его определения. Слова «зримые» и найдены Тычиной, слова, полные необычайной насыщенности действием, слова, никогда не встречающиеся в таком смысловом и в таком звуковом сочетании. А это смысловое и звуковое сочетание, необычное и вместе с тем ясное, и есть действительная поэзия».

В збірці «Знак терезів» М. Рильський розпочинає цілу серію ліричних портретів видатних діячів людства. Для образу Леніна поет знаходить своєрідні фарби й засоби, змальовує ніби скульптурну постать, суворий жест піднесеної руки, яка закликає, наказує, рухає. В поезії зображено фігуру Леніна такою, якою вона навіки лишилась в уявленні народу. Ленін у вирішальні дні 1917 року звернувся з промовою до пітерських робітників і вольовим рухом руки повів їх за собою, до висот комунізму. Майже на всіх найкращих пам'ятниках Леніна зафіксовано саме цю позу. Бо вона не тільки портретний момент, а суть, символ усієї діяльності геніального революціонера, організатора й творця революції:

Всім злидарям він і гнаним
Крикнув потужне: боріться!

Тим же й горить, як зоря, нам
Жест огняної правиці.

Особливо показова робота радянських письменників над образом Сталіна. Ім'я Сталіна найдорожче, найлюбиміше в Країні Рад. Анрі Барбюс прекрасно відтворив картину бурхливого, як море, багатолюдного, як армія, параду на Красній площі, демонстрації народних прямувань, любові до товариша Сталіна:

«Этот многомассовый одухотворенный прибой, этот восторг, излучаемый толпами, заполнившими ряды трибун вдоль зубчатой стены Кремля, кипит водоворотом возгласов и восклицаний. У этого водоворота есть центр. Возгласы сливаются в одно имя: «Сталин! Да здравствует товарищ Сталин!...» Он и есть центр, сердце всего того, что лучами расходится от Москвы по всему миру».

Любов народу до Сталіна міцно увійшла в нове буття, стала найістотнішою рисою нового, чимсь украй необхідним, потрібним як повітря, як вода, як сонце, без чого саме життя здається неможливим.

Таким є вождь всесоюзного сузір'я національностей, такою є людина, що працює в зореносному Кремлі, людина з головою ученого, з лицем робітника, в одежі простого солдата — мудра й проста. Таким знають його маси і відтворюють його образ у своїх піснях, думах. Тема народної любові до товариша Сталіна проказана народом, вона стала одною з основних тем радянської поезії.

Висота почуттів, вкладених в поезії про Сталіна, повністю відповідає патетичному тонові радянського мистецтва, відповідає завданням соціалістичного реалізму. Образ вождя не може не бути образом героїки.

Поезій, присвячених Сталіну, в радянській літературі багато. Вони є у всіх видатних поетів — у Тичини, Рильського, Бажана, Сосюри, Малишка, Первомайського, Голованівського, Усенка й інших. Цілком зрозуміле бажання кожного митця відгукнутись на таку тему, внести до її розробки свою посильну частину.

З прозових творів, присвячених Сталінові, слід назвати новелу «Коба» І. Сенченка.

Не тільки сучасність привертає увагу радянського художника. Мотиви ствердження він знаходить у недавньому минулому, в героїці громадянської війни. З цією темою сталось так, що чим далі її розробляли, тим більш цікавою і невичерпаною вона стає. В часи самої війни тогочасна література не спромоглась зафіксувати героя доби в широких епічних образах, хоча й було написано класичні ліричні твори. Російська література уже в 20-ті роки надолужила попереднє відставання: з'явились образи Чапаєва, Левінсона, Кожуха, Когана й інші.

Література України до цієї задачі щільно підійшла тільки в тридцятих роках. 1919 рік, — рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, повстає з сюжетно-загострених новел Ю. Яновського — «Вершники». Тут виведені справжні чудо-люди — безстрашний комісар Данило Чабан, залізний командир полка — Чубенко, мужній листоноша, член підпільного більшовицького комітету, що чесно виконав свій обов'язок перед народом, ім'я якого автор так і не називає.

Петро Панч до радянської прози ввійшов своїми творами про громадянську війну. Ця тема є наскрізною для автора, від перших виступів — новел

1922 року до серії романів в тридцятих роках: «Облога ночі» (1934), «Мир», «Пархоменко» (1940). Він визначився нахилом до батальних сцен, умінням показати психологічні переживання своїх героїв в обстановці бою. Проте батальні прийоми поєднані з вірним і широким зображенням соціальної й політичної сторони першої вітчизняної війни проти німців.

За безпосередньою вказівкою тов. Сталіна в тридцяті роки митці взялись відтворити образ «українського Чапаєва» — Миколи Щорса. Образ Щорса послужив матеріалом для кіно, малярства, музики, він став героєм значних творів — Десняка «Десну перейшли батальони» і Скляренка — «Шлях на Київ», «Микола Щорс».

Типи людей громадянської війни, їх патріотичну мужню боротьбу з німецькими окупантами дає п'єса Корнійчука «Загибель ескадри», що нею виключно вдало виступив молодий драматург 1933 року. У п'єсі розкрито сувору правду про боротьбу не на життя, а на смерть, про тяжкість поразки, але розкрито так, що твір вселяє віру в перемогу. Так знайдено новий тип трагедії Жовтневої доби — оптимістичної трагедії.

Великої популярності набула оперета Л. Юхвіда «Весілля в Малинівці» (музика Рябова), що є одним з перших виступів радянської драматургії в цьому жанрі. Твори про громадянську війну розробляються водночас і як батальні і як політичні, агітаційні — боротьба на конкретному відтинку пов'язується із загальною боротьбою за вітчизну.

Тема громадянської війни хронологічно своєрідна — вона ніби стоїть на межі між сьогоднішнім днем і історією. Але й історичні твори тепер уже не відмежовуються від сучасності. Історичний жанр у мистецтві соціалістичного реалізму також бере матеріал дійсний, героїчний, чим минувшина перегукується з радянським часом.

В кінці тридцятих років з особливим успіхом у театрах цілого Радянського Союзу і в кіно пройшла історична драма О. Корнійчука «Богдан Хмельницький». Вона відображає один із найважливіших епізодів з історії українського народу: боротьбу з польською шляхтою і союз з російським народом. В центрі твору образ Богдана Хмельницького, що в ньому втілені риси відважного полководця, мудрого політика, дипломата. Крім Хмельницького, виведено ще ряд героїчних постатей, як от легендарний Максим Кривоніс, Богун, старий козак Тур, запорізький дяк Гаврило й інші люди з народу, що підпирали, спрямовували діяльність Богдана.

Першим у Радянській Україні почав працювати в історичному жанрі другий видатний сучасний драматург І. Кочерга. На тридцяті роки припадає хронологічно найбільш вдала його історична драма «Свіччине весілля». Це справжній драматичний твір, побудований на історично-фактичному матеріалі з глибоким соціальним змістом.

Автор використав для драматичної колізії заборону світла в стародавньому Києві, наприкінці XV століття, за часів литовського панування. Кочерга в усіх своїх творах виявляє нахил до філософічного узагальнення. В п'єсі «Свіччине весілля» він також боротьбу київських ремісників за право світити каганці та свічки поширює до символічної боротьби проти темряви взагалі, боротьби за волю, проти іноземного ярма. Так само центральний образ драми — дівчина, що проносить в бурну ніч горящу свічу через місто, щоб врятувати свого любого, виростає в цілому творі як символ України, що «з тьми віків та через стільки бур» пронесла незгаслим вогник своєї культури й самобутності.

1939 року західно-українські землі були возз'єднані з Радянською Україною. Письменники природно виявили особливий інтерес до нового об'єкту. Л. Первомайський присвятив героєві західно-української історії Юрію Довбушеві велику п'єсу.

Дуже помітне явище в історичному жанрі становить віршована повість М. Рильського «Марина», видана 1933 року. Автор використовує досвід найбільших епічних поетів слов'янства — Шевченка, а також Пушкіна й Міцкевича, що їх майстерним перекладачем він виступає в цей час. Задум поета — дати суто-соціальну фабулу, дивлячись на події очима кріпака-селянина. В центрі твору образ кріпачки Марини, що в боротьбі за свою честь і волю виростає із жінки-страдниці в месницю, яка в кінці поеми перероджується, зважується не тільки на протест, а й на акцію (автопередмова до повісті).

О. М. Горький колись підказав Іванові Ле цікаву тему, над здійсненням якої той зараз працює. Горький порадив написати ряд романів про видатніших героїв історії України. Іван Ле видав перший з семи романів, під назвою «Україна», про події XVII сторіччя.

В порядку поширення рамок історичної тематики сучасні автори працюють над біографічними творами про діячів культури українського народу. Так виникли численні твори про Т. Г. Шевченка, особливо ювілейного 1939 року. Найбільшою річчю про великого кобзаря ми вважаємо повість О. Ільченка «Серце жде»; Л. Смілянський написав повість про М. Коцюбинського, М. Рильський — цикл «Чернігівські сонети» — про знаменитих мешканців старовинного українського міста, П. Тичина — про зустріч Сковороди з Гурамішвілі, Шевченка з Чернишевським і т. д.

Біографічний жанр виводять за межі України роман Н. Рибака «Помилка Оноре де Бальзака» і Десняка «Салават Юлаєв».

Така широка розгалуженість історичної тематики є результат поваги до попередньої культури людства, результат патріотичної любові до історії батьківщини, культивованої в радянському суспільстві. Дуже характерно, що й в інших літературах народів СРСР, раніш національно поневолених, та ж сама увага до історичних, зокрема історико-літературних тем — в казахській літературі — роман про Абая, в Узбекській — Навої, в осетинській — про Коста Хетагурова.

Значним досягненням української літератури останнього часу є її інтернаціональні зв'язки з літературами народів СРСР, найбільше з російською літературою. Радісна «веселка» дружби народів характерна і для їх культури. Цю тему розкрив П. Тичина в книзі «Чуття єдиної родини». В поетиці Тичини, в його мові видно те збагачення, яке приносить культурна дифузія в країні Рад. Поет збагачує свою стилістику по-східному розкішними орнаментами образів-символів, алегорій, грузинською, вірменською лексикою тощо.

Поширення стилістичної культури на основі запозичення багатства кавказської поезії ми помічаємо в «Безсмерті» Бажана, якому належить прекрасний повний переклад Руставелієвського «Витязя у тигровій шкурі». Збільшилась і якісно покращала перекладна діяльність українських поетів, що є також вияв зміцнення інтернаціональних зв'язків. Лише за цього періоду перекладено твори Пушкіна, Маяковського, Руставелі, Некрасова, Лермонтова, Стальського, Джамбула, Шварцмана, вірменський епос «Давид Сасунський», антологію грузинської радянської поезії, твори Купала і Коласа тощо.

Успішно працювала група дитячих письменників (явище майже цілком

нове для України) — Іваненко, Забіла, Трублаїні, Владко, Бичко, Донченко, Пригара. Щільно до них примикає діяльність прозаїків Копиленка і Смолича, що розробили тему долі дитини XX століття у ряді романів — Смолич («Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні»), Копиленко («Дуже добре», «Десятикласники»), хоча в цілому творчість цих двох прозаїків значно ширша, і в історії радянської прози вони відомі й іншими творами.

Ми вже зазначали, що образ сучасної людини не обов'язково передається епічним чи ліро-епічним жанром, в рівній мірі він передається в будьякому сучасному мотиві, настрою. І в пейзажі людина нової доби може відбитись також рельєфно. Доказом цього положення може служити характеристика діяльності провідних поетів.

Неодноразово критика відзначала аналогії між творчістю Тичини і Маяковського. Ця аналогія особливо доречна, коли мова йде про збірники тридцятих років. Кожна з цих книг має свій головний мотив, що по-різному виявляється в окремих творах: мотив керівної ролі партії в «Партія веде», мотив інтернаціональної солідарності народів в Країні Рад у збірці «Чуття єдиної родини», мотив ніжної любові до батьківщини і сталевої ненависті до ворога у збірці «Сталь і ніжність».

Перше, що визначає зміст поезій Тичини тридцятих років, це дальший розвиток політично-актуальної, злободенної лірики. Пафосом політичного життя перейняті вірші «Партія веде», «Пісня про Кірова», «Київ», «Чуття єдиної родини», «Моїм виборцям» й інші.

Улюблена тема поета — це вияв особистих почуттів по відношенню до якоїсь державно значимої події. У Тичини є вірші, присвячені виборчій кампанії («За Сталіна подам свій голос»), є віршована промова, виголошена перед виборцями Канева («Моїм виборцям»), вірші «На олімпіаду хорів», «Паризький конгрес культури» і т. п. Але Тичина вміє в будьякій темі знайти політичне звучання, злобу дня. Вірші про Горького, підло забитого ворогами народу, дають автору можливість проголосити прокляття зрадникам, грізну пересторогу ворогам, проголосити клятву вірності партії, Сталінові:

Хай лиш вороги посміють зачепити,
Ми їх добре пошануєм, пошаткуєм!
Наше серце тільки партії уважне,
Наше серце тільки Сталіну одвітне.

Новітня лірика Тичини збагатилась ще однією рисою. Поет оспівує кращих людей сучасності; створюються, таким чином, позитивні типи на новому радянському матеріалі. Тут є образи полум'яного трибуна С. М. Кірова, лицаря революції Дзержинського, легендарного героя громадянської війни Котовського. Поряд з портретами історичних осіб творяться збірні художні типи сучасності, як в «Піснях про трактористку», «Пісні під гармонію».

Поет, щоразу експериментуючи, винаходячи, шукає форму, максимально приступну масовому читачу, він посилено розробляє жанр пісні. Бажання бути приступним, народним характеризують велику роботу Тичини над поетичною мовою. Він наближує свій лексикон до розмови і, разом з тим, творить, розвиває поетичну лексику, і знову випливає перед нами образ Маяковського.

«Партія веде» — один із визначніших творів тридцятих років. Основна ідея твору полягає в тому, що життя нашої країни нерозривно зв'язане з

партією. Кожна строфа цієї поезії становить малюнок соціалістичного будівництва. Перша строфа — це грізний вирок ворогам:

Та нехай собі як знають
божеволіють, конають, —
нам своє робить:
всіх панів до'дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бить!
будем, будем бить!

Далі йдуть картини життя й росту радянської вітчизни: соціалістичне будівництво, Червона Армія, молодь «збільшовиченої ери», сміливість творчих прагнень, і як висновок—повторення вироку ворогам, повторення першої строфи.

Це підкреслено політична поезія. Але вона водночас глибоко лірична, перейнята збудженою любов'ю до батьківщини, до творчої праці:

Ми тривожим стратосферу,
Атомне ядро і сферу —
О, прекрасний час!
Неповторний час!

Неповторний, невмирущий...
Хто ж од нас у світі дужчий?
І з яких країн?

Великі події в житті партії й країни — партійні з'їзди, всенародні вибори, завоювання Арктики і стратосфери, сміливі здобутки техніки — завжди у нас хвилювали всіх радянських людей. Оце хвилювання мільйонів передають рядки поезії «Партія веде».

В книзі «Чуття єдиної родини» головний мотив — єдність, нерозривна дружба народів СРСР. Ця дружба викликає у поета то образ веселки, багатобарвної гами, що виграє цвітом — кожним зокрема і всіма разом, то образ оркестра національних інструментів, що звучить кожним тоном зокрема і всім оркестром разом. Цю дружбу пригадує поет у минулих віках, як дружбу Сковороди і грузинського поета Гурамішвілі. Про сталінську дружбу народів Тичина створює традиційний український образ:

Як гірлянда із калини, що вже не порветься,
Між народами країни дружба розцвітеться.

Образ гірлянди з калини, міцно зв'язаної, квітучої, червоної, соковитої — повністю відповідає уявленню про дружбу братів-народів. Крім того, це той образ, яким у народі звикли визначати молодість, красу, радість.

Поезії Тичини стають піснями радості, іскристими, бадьорими. Такою є зокрема «Пісня молодості». В ній почуття молодої радості, відчуття повносилля, повноліття закономірно переплітаються з почуттям жорстокої ненависті до ворога:

Дружбою ми здружені,
батьківщино-мати,
в наші дні напружені
що нам треба знати? —
Чи це ворог чорний, білий,

чи від злості посивілий,
а чи жовто-голубий.
Просто
бий!
Просто, просто, просто бий!

Олексій Максимович Горький радив Тичині виступати не тільки в жанрі лірики. Ще 1923 року поет опублікував окремі уступи з великого твору «Сковорода». В останні часи він опублікував цікаву спробу широкого, писаного гекзаметром, епосу «Поєдинок Котовського з білополяками». В нових жанрах Тичина також виступав як новатор, митець великого хисту й оригінальності.

В тридцятих роках М. Рильський виявив себе як поет великих можливостей, зрілий майстер різнотематичної лірики. Слід відзначити, як позитивну рису, творчу продуктивність поета. Тут поруч особистої лірики, пейзажів, окремих епічних зарисовок, пишуться епічні монументальні твори («Марина»), розробляються теми з минулого України, української культури, культури братніх народів СРСР («Київ», «Україна», «Чернігівські сонети», «Шота Руставелі», «Із віршів про Пушкіна» й інші), створено багато речей, що відбивають життя радянської батьківщини, її культуру, патріотизм її народів («Моя батьківщина», «Пісня про Сталіна», «Народам», «Горький» і багато інших). За цей час видано книги: «Знак терезів», «Літо», «Збір винограду» та інш.

Останнім часом Максим Рильський пише багато політичної лірики. Цей ліричний жанр є загалом типовим для новітнього етапу радянської поезії. Коли ми розглядали поезії Тичини, ми говорили про закономірність розвитку цього жанру в нашій країні, де політика є невід'ємною частиною свідомості кожного громадянина. Деякі твори Рильського набули широкої популярності («Моя батьківщина», «Пісня про Сталіна», «Журавлі» і інші). «Пісня про Сталіна» М. Рильського стала народною піснею. Безпосередньою темою «Пісні», її ідейним змістом є показ сили, творчого льоту Сталінської епохи. Традиційними образами народної мудрості висловлені нові почуття радянської людини до вождя:

Ізза гір та зза високих
Сизокрил-орел летить...
Не зламати крил широких,
Того льоту не спинить.

Радянська народна творчість піднесла імена Леніна і Сталіна до гідного цих геніїв рівня світових вікових образів. В цих іменах народ оспівує своє визволення, своє щастя. Сизокрилий орел — традиційний символ сили, перемоги у всіх народів. І його бере поет, щоб оспівати образ улюбленого вождя. Сталін оспівується як геніальний вождь партії:

Уперед полком єдиним
Більшовицька сила йде.
Льотом сталінським, орлиним
Мудрий вождь усіх веде.

Оспівується також Сталін як організатор соціалістичної перебудови країни:

Нам скорились темні води,
В ноги нам лягли поля,
Розспівалися заводи,
Оновляється земля.

Сталін веде свою країну мужньо, впевнено, по-орлиному, запалюючи її своїм мудрим словом. Тому повниться земля гордими піснями, співом Сталіну:

Хай шумить земля піснями
В цей крилатий, гордий час...
Слово Сталіна між нами,
Воля Сталіна між нас.

Відповідно до піднесено-урочистого змісту добираються образні деталі: символи — ширококрилий, незламний орел; епітети — крилатий, гордий час, пурпурові вогні тощо.

Ритміка пісні, строфічна будова прості, милозвучні й урочисті. «Пісня про Сталіна» стала народною; окремі її вірші стали крилатими фразами, як ось: «Слово Сталіна між нами, воля Сталіна між нас»: певні місця «пісні» повторюються в народних піснях, наприклад,—«хай шумить земля піснями»...

Рильський — кращий в сучасній поезії пейзажист. Раніше, на початку двадцятих років, він малював або застигле пізнє літо, або стиглу, мудру плодами осінь, змальовував південну непорушність або вечірнє завмирання. Нові пейзажі — інші, образи природи подані в русі, так же воно справді й буває в житті, подані в зв'язках з людиною, в активному сприйманні:

Вода й повітря, блискавка і грім,
Земна кора і поклади підземні, —
Все стане побудованням струнким,
Що ніби меч проріже хмари темні.
Шумливі скелі розлетяться в прах,
Як вірні коні, запряжуться води,
І ти, людино, в себе у ногах
Побачиш постать гордої природи.

В пейзажному циклі «Чотири поезії» автор з радістю оспівує землю своєї Радянської країни:

Все тобі, медова земле,
Все тобі, моя країно,
Де смуглява ходить праця
По оновлених полях.

Вірші малюють картину поєдинку пізнього літа з ранньою осінню. Двобій ведуть два місяці — серпень з вереснем. На Україні вони однаково повносилі, міцні, здорові:

Надмір сил у кожнім русі,
Кров жива в ударі кожнім,
Грають мускули, як струни,
На оголених правицях,
Сміх злітає з повних уст.

Автор передає красу і силу кожного місяця двома парами образів: серпень у сприйманні поета асоціюється із шпагою жовтого променя, з по-

глядом синіх очей; вересень має свої прикмети і символи — сірий дощ, погляд очей — сірих, довговіїх.

Емоційний зміст поезії — піднесений, радісний, глибоко співзвучний нашій епосі.

Талановитий поет Микола Платонович Бажан, виявивши себе ще в другій половині двадцятих років, особливо зростає в наступному десятиріччі. Вже у ранніх віршах (збірки «17-й патруль», «Різьблена тінь») видно те основне у поета, що розвинулось у дозрілих творах пізнішого часу, а саме — зображення героїчного напруження людської волі, волі, що випробується в найбільш складній ситуації, найчастіше смертю. Таку силу волі Бажан вбачає в людях, що відборонили радянську батьківщину за громадянської війни. Поет виключно гостро відчуває пафос громадянської війни, її атмосферу героїчного.

Але поступово пафос героїчного поет починає бачити не тільки на полях бою, а в буднях будівництва, особливо, коли Радянська країна почала здійснення сталінських п'ятиліток, коли радянська людина почала жити пафосом будування.

В цьому велетенському всенародному будівництві змінюється і сам будівник, його мисли та почуття, все яснішою стає огидність старого, застарілі поняття, етика, пристрасті.

У кінці 20-х і на початку 30-х років Бажан написав кілька філософських поем про сутність людської душі, про глибинні затаєні людські пристрасті. Тут Бажан переважно сатирик. Образи поем «Гофманівська ніч», «Гето в Умані», «Трилогія пристрасті», «Смерть Гамлета» — це розітнута душа «двуликого Януса», «сноба двуличності». Образу людини ще тут немає, а є тільки сама згнила якась пристрасть, що над нею поет до краю знущається. Коли поет хоче протиставити своєму Янусові сучасну здорову пристрасть людини, то він обмежується декларацією, пристрасно ораторською.

Думки, почуття, діяльність нової людини чимдалі набирає більшого місця в образах Бажана. Саме напередодні п'ятиліток він пише про пафос творчої праці, про організованість величної соціалістичної будови.

В поемах «Будівлі» (1929), «Число» (1931) поет прагне дати поетичну історію стилів та історію функції числа. І вже тут найвиразнішими є ті місця, де письменник говорить про радянський період в історії культури. В цих поемах Бажан остаточно сформувався як поет, переважно, філософського напрямку, що закоханий в ході мислей, що тяжить до великих узагальнень.

Проте ці твори були далекі від конкретних вражінь, тут почуття стискувалось розмислом, судженням. Творився стиль абстрактний, трудний для сприймання.

І поет далі змінює цей стиль, переходить до зображення людського характеру, боротьби. Він переходить до біографічного жанру з героїчною постаттю видатної людини сучасності. Він дає цілком епічну розповідь про факти життя й боротьбу С. М. Кірова. З життя видатного більшовика, трибуна революції, взято тільки три епізоди, три дні, що їм відповідають три розділи поеми, названі автором, з огляду саме на їх розповідність, повістями.

Поема Бажана «Безсмертя» була одним із видатніших явищ української літератури тридцятих років. Вона є зразковим твором портретного жанру, в якому історична постать подана як тип епохи.

Навіки лишилась пам'ять про С. М. Кірова як про талановитого організатора мас, полум'яного трибуна революції, незламного мужнього більшовика:

— Слава, честь більшовику,
що на труднім на віку
був трибуном і бійцем —
з мужнім світлим лицем.

(П. Тичина, «Пісня про Кірова»)

Поема Бажана «Безсмертя» цілком присвячена С. М. Кирову. Це монументальний епічний твір, з широким охопленням подій, з докладно розробленим центральним образом. Показано зростання Кірова у боротьбі за світле, радісне життя, його любов до батьківщини, відданість справі Леніна — Сталіна, зв'язки з масами, а головний лейтмотив твору — його життєлюбність. Ці риси й створюють образ Кірова як образ кращої людини сучасності, героя нашого часу.

Образ Кірова розгортається динамічно. Вся діяльність видатного більшовика складалась із боротьби і перемог, з постійних перемог над смертю, якої Кіров ніколи не боявся. Перший виступ на революційній арені був виступом із зброєю в руках, і тоді смерть заглянула просто у вічі: герой втратив кращого друга. Лише напередодні друг його говорив:

— Сергію! — скрикнув Осип: — ех, Сергію,
Як добре жити, чорт його бери!

А на завтра життя обірвала жандармська куля. Сергій теж любить життя, життя, а не нудіння, тому він так рішуче, ризикуючи всім, стає до боротьби:

І перед тим, як доведеться впасти,
Своє життя недарма проживу.
Я жив би двічі і помер би двічі,
Якби було нам два життя дано,
Щоб людству чесно глянути у вічі,
Незганьбленим зберігши знамено.

Друга частина поеми — розгортання цього мотиву. Боротьба дала перші наслідки. Кіров дивиться на захід сонця і в смерті сьогоднішнього дня бачить відхід у небуття, бачить кінець влади нафтових королів, ханів, меншовиків тощо — ворогів своїх і свого народу. Він мріє про завтрашнє сонце і ще жагучіше хочеться йому жити й жити:

Як ханський банчукодержець,
Сонце ішло за пруг.
— Навіки! — промовив Кіров.
І раптом зродилась гордість,
Що ствердив і він оцю землю
В найвищім її рубежі.
Захтілося крикнути навстріч
Крутому кипінню народів:
«Ех, чорт візьми, правду сказавши,
Так хочеться жить і жить!..»

Третя частина поеми дає останній день Кірова. Цей день є звичайним, буденним, сповненим кипучого, невтомного життя. Для Кірова жити — значить працювати в ім'я великої ідеї комунізму:

Боротися і жити
Для партії, для людства,
І більшої відради
Немає на землі!..

Таке життя безсмертне, воно неминуче породжує безсмертя. Такий висновок з усієї діяльності великого більшовика, це і є найвищий прояв героїки в сучасності.

Вся творчість Бажана — шукання сильної, вольової, мужньої людини. Він знаходив її, свого героя, на фронтах громадянської війни, в образі родини Цупових, захисників робітничого Луганська («Батьки й сини»), це хасановець Павло Маленко, це загони Червоної Армії, що з'єднали західну Україну з Радянською Україною 1939 року (Збірка «Ямби»).

Цілком природно його поетичний зір звертається до зореносного Кремля, до образу Сталіна, якому присвячені ліричні вірші тридцятих років («Людина стоїть в зореноснім Кремлі», «Прапор, і сонце, і вітер», «Великий день», «Пісня волі»).

Особливо яскравий образ великого вождя подає Бажан в поезії «Людина стоїть в зореноснім Кремлі»... Він знаходить цілком свіже сприймання образу, нові, свіжі думки, по-своєму, по-бажанівському їх висловлює.

Як і все у Бажана — поезія повна думок, філософічна, широка змістом, трохи дидактична. Такий стиль його лірики. Твір розпочато з портрета суворого, без зайвих подробиць і деталей: це портрет-прапор, портрет вождя:

Людина стоїть в зореноснім Кремлі,
Людина у сірій військовій шинелі...

Проте Бажан не обмежується цим до певної міри статичним матеріалом, він бере об'єкт глибше, зсередини, даючи образ Сталіна як приклад для діла і мислі радянської людини:

Ім'ям його жити й змагатись, як муж,
І геть половини, і треті, і чверті.
Вітчизні віддати не вигризки душ,
А всю повноцінність життя або смерті.

Оця остання строфа є ідейним зерном поезії, тою свіжою повчальною думкою, що її має сказати автор читачеві. Вона й викладена як філософічний афоризм на тему про відданість справі батьківщини, викладена явно дидактично, у формі риторичного звертання. Проти всякої двоїстості, сумніву, вагань і зумовлень — Сталінська монолітність і сконцентрованість. Автор знаходить може архаїчне, але величне й урочисте слово для визначення подібних якостей в людині: жити й змагатись, як муж; бути мужем, повноцінною людиною, відданим батьківщині, цільним і послідовним; бути подібним до образу Сталіна — вчить поезія Бажана.

Проза тридцятих років, як уже зазначалось раніш, опрацьовувала різноманітні теми й форми; в цьому жанрі, крім авторів попереднього десятиріччя, висунулись нові імена.

В тридцяті роки остаточно сформувався оригінальний і сильний талант Юрія Івановича Яновського (нар. 1902 р.). Цей письменник виступив у середині двадцятих років водночас і в прозі і в поезії. Рання творчість Яновського характерна шуканням чогось омріяно-чарівного, сильного, незвичайного. Письменника не задовольняє сучасна йому форма письма, і він неодноразово пародіює її, викриваючи нехитру механіку багатьох романтичних тогочасних творів. Такий напрямок має збірка поезій «Прекрасна Ут», збірка прози «Кров землі», роман «Майстер корабля» (всі написані до 1928 року).

Те, що позначене оригінальним талантом Яновського у цих речах, ішло по лінії шукання людської мужності, образів темпераментних, вольових людей. Такий комісар Рубан з новели «Роман Ма» — людина нелюдської витривалості, що лишається холодно врівноваженою в цілком несподіваних загрозливих пригодах, частих у фабулі новели. Такий матрос Богдан із роману «Майстер корабля», що через ціле життя диковинних екзотичних пригод проніс одну любов — до батьківщини.

В ранніх творах Яновського було багато мистецьких шукань — свого героя, теми, мистецьких аксесуарів. Яновський найбільше відбиває цю пору шукань в романі «Майстер корабля», написаному на тему про творчість, про рух творчої думки. Тут багато парадоксального, спірного, але тут виявляється путь митця, що йде трудною дорогою шукань.

Результати шукань плідно позначились у романі «Чотири шаблі». Чотири герої твору, командири напівпартизанських загонів громадянської війни — це вже те, чого автор настирливо шукав раніш. Герої прості й чудернацькі, інколи наївні мрійники, але такі, що в битвах виявляють дивовижну героїку, мужність та самопожертву.

В романі «Вершники» остаточно визрів стиль Яновського, а головне — його вміння подавати типи героїв радянської доби як народні українські характери. Одразу впадає в око своєрідність композиції і форми викладу у романі. Це нібито цикл новел, об'єднаних деякими наскрізними дієвими особами. Фабульні події окремих розділів книги цілком самостійні, як самостійно і повністю охарактеризовані герої кожного розділу зокрема.

І все таки типи людей громадянської війни у цих новелістичних епізодах розвинені так повнокровно, як це можливо справді у монументальній епічній формі. Типи роману — командир полку Чубенко, Коваль Максим, невідомий листоноша, Мусій Половець й інші охарактеризовані простими і разючо героїчними вчинками у незвичайних, але типових ситуаціях.

Так, сталевар у минулому, а тепер командир полку Чубенко переносить тиф, не злізаючи з коня, бо знає: як тільки він захворіє, зрадники в полку піднімуть голову. Він гатить себе кулаком у голову, щоб притамувати біль, і все таки не злазить з сідла, іде на чолі своєї частини. Ще у трудніших обставинах опинився невідомий листоноша («Лист у вічність»), що потрапив до німецьких рук і мусить зберегти таємницю переховування зброї. Яновський, з властивою для нього манерою, ускладнює ситуацію — герой мусить вмерти не на людях, що значно легше, а наодинці; крім того, йому треба передати таємницю своїм, і тільки після цього він одержить можливість позбавитись тих катувань... — вмерти.

Про таких людей, незвичайних і типових, автор говорить не звичайною прозовою мовою, а мовою, повною образів, патетики, як у поезії. Твориться стиль викладу орнаментальний, з фразою, до кінця сповненою дії, руху,

несподіваних поворотів. В стилі Яновського зокрема багато фольклорних українських елементів — особливо приказок, пісень.

Роман був прийнятий критикою як один із видатних творів про громадянську війну в цілій всесоюзній літературі, він неодноразово перекладався мовами народів СРСР і за кордоном.

На тридцяті роки припадає розквіт радянської драматургії, пов'язаної в першу чергу з іменами О. Є. Корнійчука та І. А. Кочерги. На конкурсі Ради Народних Комісарів СРСР в 1933—1934 рр. їх п'єси були відзначені преміями. Після цього обидва драматурги написали ще ряд значних творів, що міцно ввійшли в репертуар театрів цілого Союзу.

Максим Горький називав сучасну радянську літературу всесоюзною, маючи на увазі єдність цілей, спрямовань радянських письменників різних національностей СРСР. Кращі українські митці слова відомі й за межами України.

Особливо це стосується творчості Олександра Євдокимовича Корнійчука (нар. 1905 р.), справжнього всесоюзного драматурга. Його п'єси йдуть у театрах усіх союзних республік з величезним успіхом. Таке широке визнання є результатом їх високого ідейного й мистецького рівня.

О. Є. Корнійчук народився в родині робітника — залізничного слюсаря. Після закінчення школи працював на залізниці робітником. 1923 року, 18-річним юнаком, він вступив до ЛКСМУ. Того ж року райком комсомолу послав Корнійчука вчитись до робітфаку.

21 січня 1925 року в київській газеті «Більшовик» вміщено перший твір Корнійчука — оповідання про Леніна. Ще бувши студентом, Корнійчук написав п'єсу «На грані», що її поставив театр робітничої молоді, а далі п'єси «Кам'яний острів», «Штурм».

П'єса «Загибель ескадри» (1933 р.) — це новий, цілком зрілий етап в творчості драматурга. Після цього вдалого виступу він пише постійно, зростаючи від твору до твору.

Крім літературної роботи, Корнійчук веде велику громадсько-політичну діяльність. Він депутат Верховних Рад СРСР та УРСР. 1939 року його обрано дійсним членом Академії Наук УРСР, а 1943 — дійсним членом Академії Наук СРСР. За свою літературну діяльність О. Корнійчук тричі вшанований вищою нагородою митця — Сталінською премією першого ступеня.

З перших зрілих виступів Корнійчук виявив такі риси таланту, які читач і глядач знаходять у нього постійно. Це — в галузі тематики — стремління до великих проблем, які хвилюють сучасність; в змалюванні типажу — розкриття людини через діяльність, через труд; в галузі драматургійних прийомів — повнокровний розвиток дії, конфліктів, ефективне сценічне слово, театральна ефективність дії.

Ці незмінні риси таланту Корнійчука розвиваються від п'єси «Загибель ескадри» до «Фронту», написаного уже 1942 року.

В «Загибелі ескадри» головний герой — колектив. Основна колізія має великий історично-суспільний сенс. Іде боротьба за долю Чорноморської ескадри 1918 року. Сутичка інтересів різних класових груп — основа інтриги.

В п'єсі показані тяжкі для республіки часи, героїзм людей революції «Загибель ескадри» — трагедія, сповнена внутрішнього оптимізму, а головне — віри й волі до боротьби.

Соціалістичний реалізм у тридцятих роках виявив себе насамперед розробкою позитивних типів сучасної людини, зображенням її труда, що став справою честі, слави, доблесті і геройства. На І-му з'їзді письменників О. М. Горький говорив:

«Основным героем наших книг мы должны избрать труд, т. е. человека, организуемого процессами труда, который у нас вооружен всей мощью современной техники, человека, в свою очередь, делающего труд более легким, продуктивным, возводя его на степень искусства. Мы должны научиться понимать труд как творчество».

Збірним типом молодої радянської людини тридцятих років, що розуміє свою працю як мистецтво, як творчість, може правити герой п'єси Корнійчука «Платон Кречет». Сила цієї п'єси в тому, що вона показує справжній героїзм в буденній роботі на користь людині.

Найбільш хвилюючі місця твору ті, де лікар підраховує, що за своє життя він подав допомогу 90.000 хворих, коли звичайна санітарка взялась за скальпель хірурга і робить вдалу операцію, коли хворий лікар іде робити складну операцію. Героїзмом праці, хвалою людської професіональної вмілості перейнято весь твір.

В центрі п'єси образ Платона Кречета. Ми бачимо його на роботі, під час експериментів, в боротьбі за свої ідеї. Вже в експозиції, в сцені іменин бачимо, що ця людина віддана праці, смілива в ній. Тут накреслено одразу і його вдачу: серйозного, запального в роботі, сміливого, може надто гострого. Але Платонова гострість — це прямота чесності. При всій повазі до Ліди, він прямо говорить, що її проект непридатний. Для нього, що всього себе присвятив боротьбі з найлютішими ворогами людини — з хворобами і смертю, громадська справа бере гору над особистими почуттями.

Платон — людина тверезого розуму, твердої волі, глибоких почуттів. Найвищої точки досягає сюжет у сцені операції наркома. Тут Платон виявляє свою тверду й рішучу вдачу. Він говорить скупими фразами, власне не говорить, а наказує. Але скільки симпатії викликає ця суворість, як виразно вона передає внутрішню напруженість людини; його перемога під час операції сприймається як перемога волі, знань, упевненості в собі — кращих властивостей радянської людини.

Образ людської праці, пафос професії весь час притягує увагу Корнійчука. Саме через труд, через діяльність письменник бачить справжню людину наших днів. Слідом за «Платоном Кречетом» була написана п'єса «Банкир» про радянських фінансистів, їхні професійні інтереси, пафос їх діла в радянський час.

Лінію цих двох драм продовжує комедія «В степах України». Основні її характери — Часника і Галушки — є узагальнені типи селян колгоспного часу. Вірне радянське розуміння колгоспної праці у Часника і дрібновласницьке замкнуте розуміння у Галушки — стають основою комедійних ситуацій п'єси. Знову труд людини у відношенні до суспільства, труд, взятий у певній професії, через який автор розкриває цілий людський характер.

Великий успіх мала п'єса Корнійчука «Богдан Хмельницький». Вона пройшла у всіх видатніших театрах СРСР, була використана для фільму. Корнійчук поєднав у ній найбільш сучасні погляди з минулими подіями; тому в п'єсі так перегукуються теперішність з духом, настроєм минулого. П'єса «Богдан Хмельницький» побудована на матеріалі дум, пісень, легенд; п'єса своїм настроєм нагадує героїку фольклорного епосу. В «Богдані Хмель-

ницькому» цікавіша та сторона, де великі пристрасті, лицарські, романтичні подвиги перегукуються з сучасністю. Саме так сприймали драму її кращі виконавці, так виставлялась вона на театрі.

За порівняно короткий час (з 1933 до 1942 року) Корнійчук виявив виключно сильні сторони свого таланту — тяжіння до значимої теми, романтичний пафос, вміння показати рух маси, вміння показати людей різних епох через їх суспільну діяльність.

Іван Антонович Кочерга (нар. 1881 р.) — драматург своєрідний. В своїх п'єсах він розробляє певні проблеми — часу, простору, розв'язуючи їх в драматичних образах і гострих сюжетних ситуаціях.

В найбільш популярній своїй п'єсі «Майстри часу» Кочерга дає нове розуміння категорії часу. Німець Карфункель вважав себе майстром — владарем часу. Він гадав, що він та винайдений ним годинник сильніші за революцію і можуть змінити закони її руху. Зрозуміло, вийшло навпаки. Йому самому довелось пересвідчитись, що саме більшовики є справжні майстри часу, які зуміли примусити час служити не інтересам «обраних людей», як про це дбав Карфункель, а для блага і щастя всіх трудящих цілого людства. Подібна проблемність визначає й другу п'єсу Кочерги «Підеш — не вернешся» — про категорію простору.

Крім філософських п'єс, Кочерга ще визначився як майстер історичних творів («Фея гіркого мигдалю», «Алмазне жорно», «Свіччине весілля»).

Цілковита новина порушених проблем, уміння побачити тенденції розвитку дійсності, майстерність в побудові фабули — такі відмінні риси оригінального, талановитого драматурга.

В драматургійному жанрі в 30-ті роки працювали письменники, що визначались основними творами в інших жанрах: Ю. Яновський, Л. Первомайський, С. Голованівський, Ю. Смолич й інші.

1939 і 1940 року радянська суспільність відзначала ювілеї ряду провідних своїх письменників — Тичини, Рильського, Сосюри. Ювілеї показали дозрілість не тільки поодиноких майстрів, а й літератури в цілому. Успіхи української радянської літератури відзначені також державним актом. 1939 року за видатні успіхи і досягнення в галузі художньої літератури були нагороджені письменники СРСР, серед них ордени одержали й українські письменники: Корнійчук, Тичина, Бажан, Рильський, Кочерга, Яновський, Іван Ле, Головко, Сосюра, Панч, Малишко, Десняк, Іваненко, Миронець.

1940 року творчість видатних українських письменників — Корнійчука і Тичини — відзначена Сталінськими преміями, а 1943 р. — такою ж премією відзначена творчість Рильського.

5. Література Великої Вітчизняної війни

З Великої Вітчизняної війни починається нова доба української радянської літератури — доба великого піднесення, яке переживав український нарід разом зо всіма народами Радянського Союзу, борючись за волю проти німецьких загарбників. Ще до наглого нападу фашистських орд на нашу батьківщину крім згаданих вище поетів з'являлися молоді сили. Треба з сумом згадати загибель молодого талановитого поета-червоноармійця Арона Копштейна, чий поетичний дар почав квітнути саме в походах, в боях 1938—1940 років.

Мотиви передгрозової доби звучать в книзі П. Тичини «Сталь і ніжність» (1940 р.). Поет ставить перед собою питання:

Ой, яким же мені бути:
з холодочком м'яти-рути?
Чи суворим як той став, —
Що аж ворог трепетав?
Розстановка сил у світі
І жорстока і складна,
Що Європа в ближнім літі
Стрепенеться аж до дна...

Народ підказує відповідь, вимагаючи поєднання ніжності і сталі.

М. Бажан у поетичній трилогії «Бориславські оповідання» дає образи передгроззя — із Заходу насуваються чорні хмари, віщуючи неминучу бурю. Тут, під Бориславом, на кордоні, згущеність атмосфери особливо відчутна.

Але ось сталася гроза. Радянський народ-герой став на захист своєї батьківщини. Велика вітчизняна війна принесла спочатку гіркоту поразок. Ворогові вдалося тимчасово полонити частину території СРСР, нашу рідну українську землю, і кожен чесний українець жив справою її визволення. На мітингу представників українського народу 26 листопада 1941 року О. Є. Корнійчук сказав:

«Українці! Немає у нас зараз іншої думки, іншого бажання, як перемога над лютим ворогом, який несе загибель нашому народові, нашій культурі, нашій державі.

Українець! Де б ти не був, віддай всього себе на боротьбу за рідний край.

Нехай сторіками потече ворожа кров!
Смерть німецьким окупантам! Ніякої пощади ворогу!
Хай живе вільна Радянська Україна!
Хай живе Сталінська дружба народів!
Хай живе наш великий Сталін!»

Ось і є коло думок та почуттів нового радянського патріота, цими мислями і почуттями повниться мистецтво воєнного часу. Своїми образами митці роблять важливу справу.

Саме в часи війни радянська література стає голосом героїчної душі народу.

Так, справді, ми маємо, як каже Олексій Толстой, тільки початок нового періоду літератури, але він уже тепер багатьма рисами прикметний. Відзначимо, по-перше, активність письменників. Тільки за півтора року війни видано понад 100 книг поезій, прози українських письменників. Спілка письменників України видає щомісячний журнал, літературну газету, ряд серій книг. Але найбільше публікується українське художнє слово безпосередньо в фронтових газетах, звучить у фронтових радіопередачах, виконується у фронтових театрах.

Перегортаючи сторінки газет, слухаючи радіо, вивчаючи сотні окремих видань, ми розуміємо, як піднісся патріотизм соціалістичної літератури, якою всеосяжною стала тема Батьківщини. Колись Леся Українка часто писала про тугу за батьківщиною, яка загострюється в своєрідну хворобу — ностальгію. Наша література не хворіє на ностальгію в безпосередньому розумінні слова; вона найчастіше говорить про біль втрати рідної землі, висло-

лює пристрасне бажання повернутись на неї, але ці почуття у неї не пасивно-хоробливі, а активні, вольові; вони поєднані з пристрастю ненависті до ворога.

За кров, за знущання, руїну —
За все ми відплатим тобі.
Ніколи ти нашу країну
Не зломиш у цій боротьбі.
(П. Тичина, «Як Сталін нас кликав до бою»)

Буду дихати, падать, рости й воювать до загину,
Бо великий наш гнів, бо дорога рівнішою є.
Я візьму твого смутку і горя важку половину
У розтерзане, горде, нескорене серце моє.
І піду, як Микула, пригнусь, потемнію від ноші,
Висхну, спрагою битий, можливо впаду на сліду,
Але бачити буду: цвіти зацвітають хороші,
У твоїм, Україно, зеленім і вічнім саду.
(А. Малишко, «Україно моя»).

М. Рильський був серед усіх інших поетів найбільш «невоєнним». Вітчизняна війна навчила і його «дивитись ворогу в вічі, цілити ворогу в лоб». Рильський пише про «Вогонь, залізо і свинець».

За кожну п'ядь землі, за кожен зойк дитяти,
За сльози матерів, за рідну братню кров
З нас кожен — чуєте? — себе віддать готов,
Та й камінь неживий волає до відплати.

Любов до України супроводжується у М. Рильського темою дружби з братніми народами Радянського Союзу. Цій темі присвячені поезії «Голос сина», «Україні». Мотив дружби знаходить у нього такий образний вислів:

З Дніпром співають голосом одним
Москва-ріка і Волга, добра мати,
В степах азійських в'ється дружній дим,
З Кавказу поклик лине на Карпати.
(«Лист до українців в Америці»)

Приклад М. Рильського показує, що тепер немає не-оборонної літератури, що немає письменників, звільнених від оборонної служби.

В літературі саме поети перші в дні війни кинули в народ свій запальний і гнівний заклик до боротьби з гітлерівським фашизмом. Ідучи в перші бої, червоні бійці вже чули з гучномовців і читали в газетах клятвенні рядки Миколи Бажана:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою німецьких катів!

І коли в перші місяці Вітчизняної війни в поезії домінував короткий вірш-заклик, пісня, бойовий епізод, бойовий подвиг, то дещо пізніше видатніші поети виступили з ширшими задумами. А в літературній критиці, що так само не послабила свого голосу в дні війни, з'явилися, як ознаки якогось нового етапу в поезії, справедливі вимоги підняти оборонну поезію, звичайно, і всю літературу, на вищий художній рівень. Велич героїзму Чер

воної Армії і всього радянського народу повинна була знайти гідне образне втілення в художній літературі. Поставлено було питання перед літературою не тільки про надзвичайно важливе щоденне обслуговування фронтової і тилової преси злободенним агітаційним матеріалом, але і про глибоке образне відтворення теми війни, яке не тільки не знизило б загального рівня радянської поезії, а навіть піднесло б його ще вище.

І в цьому напрямкові українська література, особливо поезія, за два роки війни пройшла значну путь і має великі досягнення. Видатні українські поети здійснили свої більш широкі художні задуми. Тема Вітчизняної війни знайшла глибоку свою розробку в поемі, зокрема в історичній поемі. Деякі поети написали цикл поезій, об'єднаний не тільки спільною темою, але і єдиною філософською мислю.

Широкої популярності набуває поема Павла Тичини «Похорон друга», в якій високий радянський патріотизм приводить до філософського розуміння героїчної смерті бійця — учасника Вітчизняної війни — як його безсмертя. Поема Максима Рильського «Слово про рідну матір» — твір про Україну, тимчасово загарбану тоді фашистами, твір глибокого почуття і незламної віри в воскресіння батьківщини поета. «Слово про рідну матір» зробилося улюбленим твором українських читачів на фронті і в тилу. Національна тематика — велика заслуга Максима Рильського, і з цього погляду його поема «Жага», частково друкована в пресі велика поема «Мандрівка в молодість», твір автобіографічний, але разом з тим наповнений соціально-значущим, виключно важливим, історичним матеріалом, і перша частина поеми «Неопалима купина» — матимуть в нашій літературі першорядне значення.

Розуміння війни проти фашистської Німеччини як продовження багатовікової боротьби проти німецького варварства і агресії породило прекрасну історичну поему Миколи Бажана «Данило Галицький» — про боротьбу українського князя Данила з німецькими рицарями Тевтонського і Лівонського орденів і перемогу князя Данила над ними в тридцятих роках чотирнадцятого століття.

Л. Первомайський — письменник широкого діапазону — поет, драматург, прозаік, також виріс в дні війни. В його строгих, кованих по формі, поезіях глибока лірика поєдналася з філософським узагальненням. Великий біль поета за рідною землею і непереможна віра, що недовго ворогові бути на радянській землі, теми смерті і безсмертя, добутої важкими боями перемоги, героїзму і стійкості наших воїнів пристрасно зазвучали в багатьох поезіях: «Земля», «На Полтавщині», «Шлях», «День народження», «Ми кажемо» і інш.

Характерно, що поруч з поезіями широкого роздуму з філософським світосприйманням, поезіями своєрідними по формі, з чіткими повторами в кінці кожної строфи, що підкреслюють провідну думку і посилюють емоційне піднесення твору, в Первомайського з'явились прекрасні поезії, навіяні народними мотивами, близькі до народних пісень як змістом, так і формою.

Незабутній цикл віршів Андрія Малишка «Україно моя», сповнений віри в перемогу і помсту, глибоким почуттям своїм розкриває тяжку трагедію українського народу, що стогнав в гітлерівсько-фашистському ярмі. Його ж поема «Катерина» — значне явище в українській поезії і свідчить про незвичайно швидке зростання цього молодого поета в величні дні Вітчизняної війни.

Вже почали виходити не чергові збірки поетів, а книги вибраних поезій,

написаних в роки війни, до яких увійшли тільки кращі твори поетів. Такі книжки: Павла Тичини «День настане», Максима Рильського «Велика година», Леоніда Первомайського «День народження», Андрія Малишка «Слово о полку», збірки поезій В. Сосюри, С. Голованівського, Мих. Стельмаха, Івана Неходи і інших поетів.

Коли перші твори воєнного часу обмежувались малим розміром, жанром нарису, новели, ліричного вірша, агітаційної одноактівки, то порівняно скоро з'явились твори більшого охоплення матеріалу, з нахилом до монументальності.

Пишуться повісті, поеми, драми. І тут слід в першу чергу назвати п'єсу Корнійчука «Фронт». Радянська суспільність вже оцінила п'єсу — вона була опублікована в «Правде», вона прийнята до постановки у провідних театрах Союзу, про неї написані схвальні редакційні статті в «Правде», «Известиях» і т. д.

Сила п'єси «Фронт» Корнійчука полягає в тому, що вона, з властивою йому письменникові сміливістю, в ряді типів викриває так звані «хвороби й недоліки»: самозасліплена пиха, оперта на дуже давні заслуги (образ Горлова), побоювання сміливої критики (образ Благонравова), неуцтво і фальшивий демократизм (образ Удівітельного), підлабузництво (образи Крикуна і Местного) і ряд інших.

Те, що в найтяжчі дні війни вийшов твір з такою сміливою критикою недоліків, є показом нашої сили. П'єса «Фронт» є однаково показова і корисна як для фронту, так і для тилу. Чим міцнішою буде перемога над ворогом, тим гострішою буде боротьба і проти «хвороб і недоліків».

Темі боротьби з фашизмом присвятили свої п'єси І. Кочерга — «Чаша» і «Нічна тривога», Ю. Яновський — «Син династії».

Шлях, подібний до шляху поезії, пройшла за два роки війни і художня проза. Нарис і новела — домінуючий жанр на початку війни. Більшість письменників пішли на фронт, і художній нарис і коротка новела стали основною їх продукцією, оскільки саме цього вимагала від них фронтова преса. Але і в тилу українські художні видання виповнювали новели і нариси. Особливої популярності набули новели Юрія Яновського, що визначався як видатний новеліст і раніше до війни. За деяким винятком це — новели про фронт і партизанську боротьбу. Основне в новелах Яновського не сюжет і не опис бойового епізоду, а героїчні образи самовідданих борців, що показали величні зразки відданості своєму народові, зразки патріотичного подвига, палкої зненависті до ворога. Висока стильова довершеність, часом м'який і теплий гумор, глибоке проникнення в психологію героїв ставлять новели Ю. Яновського в ряд кращих творів нашої сьогоднішньої прози. Кращі з новел Ю. Яновського: «Українка», «Дівчинка в вінку», «Дід Данило з «Соціалізму», «Комісар», «Генерал Макодзьоба», «Лист до американського кума»...

Ряд збірок новел дали видатніші прозаїки: Ю. Смолич — «Битва», Петро Панч — «Рідна земля», «Відблиски пожеж», Гордієнко, Іван Ле, А. Головко, О. Кундзіч, Ю. Мартич і ін.

Повість і роман прийшли згодом. В невеликій повісті Леоніда Смілянського «Золоті ворота» головний герой, як про це каже критик Л. Новиченко («Радянська література» № 1—2, «Проза чверті віку»), «старий і вічно юний Київ, колиска нашої культури, золоті ворота, через які лежав славний шлях України в майбутнє. Київська епопея — зміст цього твору».

Надзвичайно важливій темі — радянському тилові — присвячений роман Натана Рибака «Зброя з нами». Тема твору — відбудування евакуйованої до глибокого тилу української промисловості, героїзм робітників оборонного заводу. Це тимчасом єдиний роман про радянський тил. А проте тема війни розгорнута в романі так, що в дію вплітаються і фронтові епізоди і епізоди партизанської боротьби, а в деяких розділах дія відбувається за кордоном в довоєнний час.

Повість Семена Скляренка «Україна кличе» написана як остання, заключна частина його серії про Щорса. З попередніх книжок увійшов сюди старий Сила Жердяга з своєю родиною. Боротьба з загарбниками на фронті і в німецькому тилу — зміст повісті. В творі помітно прекрасне авторове знання багатющого матеріалу війни, з якого письменник зумів відібрати найяскравіше, найхарактерніше.

Партизанська боротьба на Україні знайшла своє відображення в романі Леоніда Смілянського «Євшан-зілля». Надрукована тимчасом тільки перша книга цього роману.

Коли 1917 року більшовики взяли владу, вороги революції говорили, що вона буде триматись найбільше два тижні, а радянська влада існує уже 26 років, твердо витримала іспит часу; витримала найтяжчий іспит тотальної війни і впевнено дивиться в своє майбутнє.

І пожовтневому мистецтву пророкували загибель, говорили, що його загалом бути не може, а воно також витримало і іспит часом, і іспит боєм. Українська радянська література пройшла через іспит і боротьбу, дійшла своєї сили і зросту разом з усією культурою соціалістичної батьківщини.

Чверть віку радянської літератури — це ціла епоха в розвитку рідного письменства, позначена невпинним зростанням. Література поширила коло ідей, тематику, охоплення життєвих явищ, піднесла рівень мистецької форми, мови. Особливо важливі такі наслідки пожовтневого етапу:

Поперше, в літературі зросли життєствердні мотиви, що набрали героїчного вияву як відбиток героїчної історії нового часу.

Подруге, література, що стала мистецтвом передових ідей доби, виявляє підкреслену політичність змісту як відбиток ширини політичного життя народних мас.

Потретє, література розвинула свої інтернаціональні зв'язки як відбиток послідовного інтернаціоналізму, властивого радянській свідомості.

За 25 років вільного розвитку в соціалістичних умовах виросли такі майстри художнього слова, написані такі твори, що інтерес до них виявляється все далі і далі за межами України, в цілому Радянському Союзі, за його кордоном: виникли численні переклади, піднеслась культура перекладу.

До свого ювілею українська радянська література підійшла як одна із найзначніших складових частин великої всенародної літератури СРСР.

ОЧЕРК ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(На украинском языке)

Коректор *І. Штульман* Техн. редактор *Є. Зеленкова*

ВФ 00266. Зам. 1858. 17⅛ друк. арк. 21,25 уч.-авт. арк. Форм. паперу 60×92 1/16. Підписано до друку 10/II 45 р. 22/III-45 р. Тираж 3 200.

1-я Образцовая типография треста «Полиграфкнига» ОГИЗа при СНК РСФСР. Москва, Валовая, 28.

ОЧЕРК ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(На украинском языке)

Коректор *І. Штульман* Техн. редактор *Є. Зеленкова*

ВФ 00266. Зам. 1858. 17¹/₄ друк. арк. 21,25 уч.-авт. арк. Форм. паперу 60×92¹/₁₆. Підписано до друку 10/II 45 р. 22/III-45 р. Тираж 3 200.

1-я Образцовая типография треста «Полиграфкнига» ОГИЗа при СНК РСФСР. Москва, Валовая, 28.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Повинно бути
8	13—14 зг.	сторіччям	сторіччями
8	8 зн.	Эусі»;	Русі»;
8	3 »	страна»	старина»
11	14 »	незабаром	незадовго
51	17 »	Святослава	Святослав
59	13 зг.	панського	папського
76	19 »	Якби	Якои
86	12 зн.	quaque	quoque
92	3 зг.	світла	світу
105	22 зн.	його	її
128	19 зг.	Л. Метлинського	А. Метлинського
135	13 зн.	«язычіем»	«язичіем»
152	16 »	українсько-романтична	українська романтична
155	24 »	XVII	XVIII
157	18 зг.	(6—8)	(6+8)
174	4 »	недооцінка	недооцінку
181	22 зн.	громадської	громадянської
234	11—12 зг.	дій. Всього	дій всього
234	22 зг.	заналюючи	запалюючи
267	10 зн.	банчукодержець	бунчукодержець

Нарис історії укр. літ. Зак. 1858.

Ціна 25 крб.

8 руб 37 коп (1986 г)

РЛ 4175 Ч

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

945

06 10

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1945